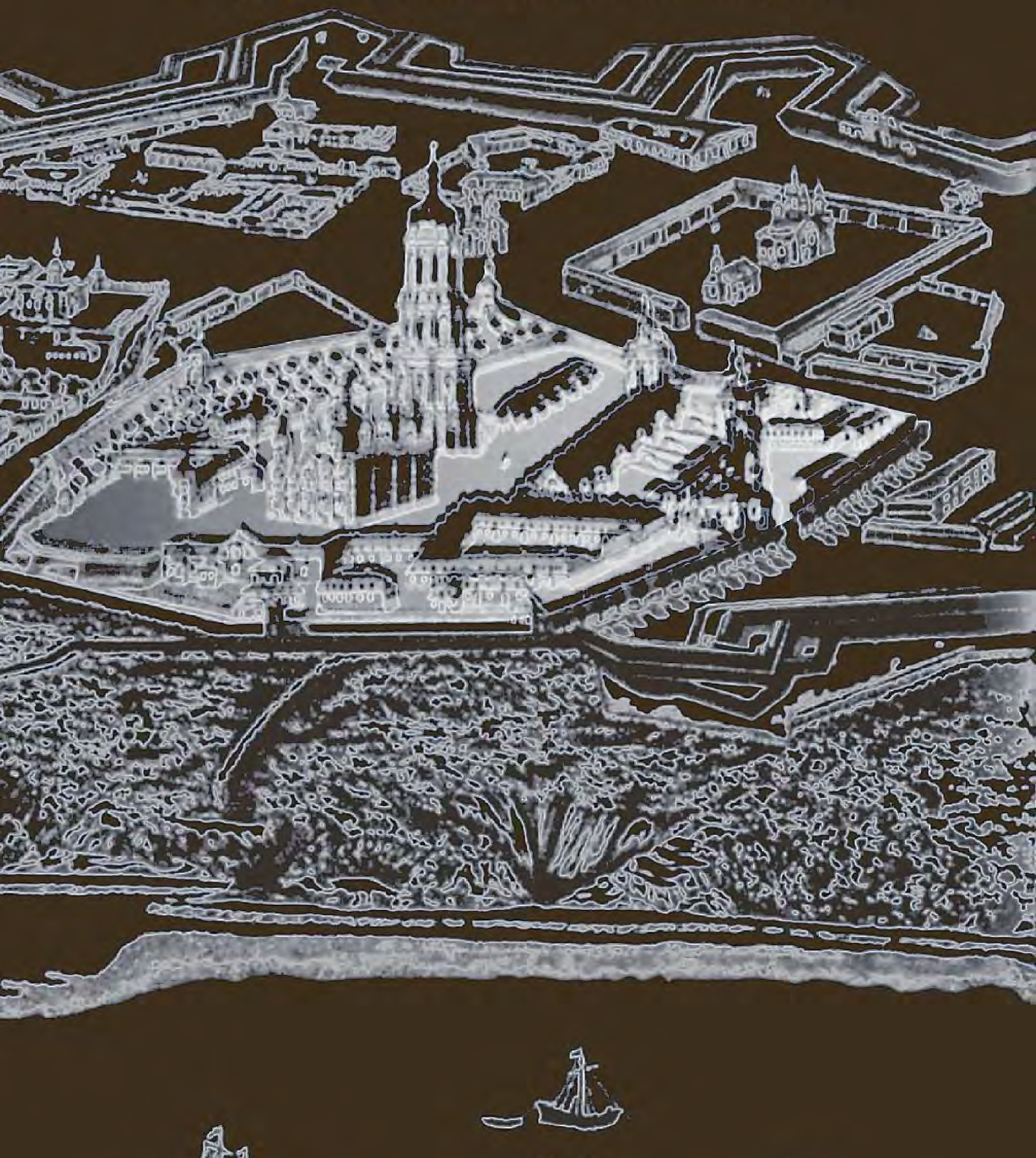
В.В. Вечерський

Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини

Формування, дослідження, охорона



Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України
Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування
Головне управління містобудування та архітектури
Київської міської державної адміністрації

В.В.Вечерський

Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини

Формування, дослідження, охорона

Київ – Головкиївархітектура – НДІТІАМ – 2001

ББК Щ 11 (4. Укр.);85.11
В 18

Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. - К.: НДІТІАМ, 2001.- 350 С. (Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України; Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування; Головне управління містобудування та архітектури Київської міської державної адміністрації)

Монографію присвячено дослідженню формування, розвитку, а також охорони та реставрації архітектурної й містобудівної спадщини доби Гетьманщини (1648-1781 рр.) у географічних межах сучасної території України. При вивченні джерельної бази акцентовано важливість картографічних матеріалів з історії містобудування та джерельну значущість пам'яток містобудування і архітектури. З'ясовано соціально-економічні, культурні й фахові засади формування архітектури й містобудування, закономірності формування і розвитку містобудівних утворень (міст і сіл), оборонних і монастирських комплексів. Визначено розпланувально-просторові вирішення й архітектурно-пластичні, стильові особливості основних типів будівель і споруд. Доведено і вперше кількісно означено регіональну нерівномірність архітектурного й містобудівного розвитку, з'ясовано регіональні особливості розвитку архітектури й містобудування, поточнено періодизацію, класифікацію, запропоновано поточнити визначення панівної стилістики архітектури доби Гетьманщини, визначено місце і роль архітектурно-містобудівної спадщини цієї доби в розвитку української архітектури. Проаналізовано науково-методичні засади та практику охорони, реставрації та реабілітації об'єктів архітектурної та містобудівної спадщини.

ISBN 966-7452-33-6

Рецензенти: доктор архітектури А.П.Мардер
доктор архітектури, професор З.В.Мойсеєнко
Відповідальний за випуск – кандидат архітектури А.О.Пучков

Затверджено до друку вченою радою Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування, президією Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України.

Друкується за підтримки громадської організації "Відродження Києва"

ISBN 966-7452-33-6

© В.В.Вечерський, 2001
© НДІТІАМ, 2001
© Головкиївархітектура, 2001

ВСТУПНЕ СЛОВО

Вельмишановний читачу!

Книга, яку Ви тримаєте в руках, продовжує видавничу програму Головкиївархітектури, спрямовану на формування наукової бази українського архітектурознавства. Праці з історії і теорії архітектури й містобудування нині як ніколи актуальні для формування культурної норми професіонала - архітектора, урбаніста, дизайнера, котрий завжди працює і працюватиме в уже сформованому природному чи антропогенному середовищі. Він має розуміти, враховувати середовищний та історичний контекст. Недооцінка цього "фактора історичного часу" в минулі десятиліття негативно позначилася на якісному рівні архітектурно-містобудівних рішень як у Києві, так і в багатьох інших містах України.

У сучасній світовій архітектурі визнається, як своєрідне "кредо" професії, що "ми не можемо дозволити собі таку розкіш - не знати історії" (Філіп Джонсон), а також що "у архітектора два завдання: зберігати цінності і створювати нові цінності" (К.Вільянуева). Зрозуміло, що для створення нових цінностей необхідно творчо переосмислювати традицію. З огляду на це, вивчення історико-архітектурних явищ, їх поглиблений аналіз, по можливості об'єктивна оцінка, без політико-ідеологічних спотворень і нашарувань, можуть забезпечити подальший поступ української архітектури, яка ще має прокласти свій власний курс між Сціллою етнографічного назадництва і Харибдою глобальних архітектурно-комерційних стандартів.

Утвердження України як незалежної держави нерозривно пов'язане з плеканням національної архітектурно-містобудівної спадщини. Це - одна із передумов нашого шляху в майбутнє. Тому Конституцією України, чинним законодавством визначено, що усі пам'ятки охороняються державою. Україна як член Міжнародної конвенції "Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини" зобов'язалася забезпечувати охорону, збереження в належному стані культурної спадщини, що розташована на її території.

На сьогодні під державну охорону взято понад 150 тисяч нерухомих пам'яток культурної спадщини, у тому числі більше 15 тисяч пам'яток архітектури і містобудування. З них два київські архітектурні ансамблі - Софійський собор з довколишніми спорудами та Києво-Печерська лавра - а також історичний центр Львова включені до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО, а понад три з половиною тисячі об'єктів належать до категорії пам'яток національного значення. Зберегти, вивчити, відреставрувати й розумно використати ці безцінні скарби - наш професійний обов'язок.

Практична робота у цьому напрямку - ось те, що сприятиме консолідації різних політичних сил України довкола справи, яка об'єднує всіх - нашої спільної культурної спадщини, необхідності її охорони, популяризації та примноження.

У сфері охорони архітектурно-містобудівної спадщини на сьогодні ще лишається чимало невирішених проблем, зокрема й така, як гарантії інвестицій до справи утримання, охорони, реставрації та використання пам'яток архітектури й містобудування.

Київська міська державна адміністрація піклується про охорону та реставрацію пам'яток, реконструкцію історичного центру міста, а також про відтворення визначних архітектурних пам'яток, варварськи знищених протягом 1930-1940-х років. На виконання Указу Президента України завершено відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Провадиться реставрація визначних пам'яток, зокрема і ансамблів Києво-Печерської лаври та собору Святої Софії - найстародавніших національних святинь.

Відтак представлена увазі шановних читачів праця про архітектурно-містобудівну спадщину України доби Гетьманщини (XVII-XVIII століть) може прислужитися як вивченню й популяризації архітектурної спадщини, так і пошукам власного шляху сучасної української архітектури. Адже книга присвячена періоду, коли національна своєрідність архітектури України проявилася найяскравіше. Тут простежено характерні риси формування, розвитку, сприйняття, дослідження, охорони, реставрації та включення в сучасне суспільне життя цієї архітектурної та містобудівної спадщини. Важливо, що архітектура й містобудування розглядаються в нерозривній єдності, так, як вони, зрештою, і розвивалися. Цінно і те, що в книзі представлені архітектурні витвори, явища, процеси, містобудівні утворення на всій території сучасної України, що дозволяє виразно виділити регіональні особливості як в архітектурі, так і в містобудуванні. У цьому контексті по-новому бачиться й історична роль київської архітектури - бо саме в добу Гетьманщини Київ на неформальній основі (оскільки формально не був столицею держави) повернув собі той статус, який він мав за часів Київської Русі - головного центру розвитку архітектури й містобудування, найвпливовішої архітектурної школи, потужного джерела нових форм для всієї української архітектури.

У зв'язку з цим після потрясінь минулого століття, на порозі третього тисячоліття по Різдві Христовім надзавданням нашої професійної спільноти мені уявляється утвердження Київської архітектурної школи як воістину столичної - не тільки за назвою, а й за суттю, за фаховим рівнем.

Ця книга розрахована, передусім, на підготовленого читача - архітектора, мистецтвознавця, урбаніста, науковця. Але вона буде цікава й ширшому загалу - всім, хто цікавиться історією та культурою України. Тож я певен, що книга прислужиться благородній справі вивчення і збереження архітектурно-містобудівної спадщини України, подальшому розвиткові нашої архітектури.

Головний архітектор Києва Сергій Бабушкін

ПЕРЕДМОВА

З падінням тоталітарної системи й набуттям Україною державної незалежності актуалізувалася потреба в створенні об'єктивної, вільної від ідеологічних спотворень історії України, історії української культури і, як їх невід'ємної складової, - історії архітектури й містобудування України. Нова історія архітектури й містобудування вкрай необхідна у трьох аспектах:

- як фундаментальна наукова історія (оскільки всі попередні застаріли не тільки з методологічного, але й з фактологічного боку);
- для використання в навчальному процесі при підготовці архітекторів, містецтвознавців, урбаністів, дизайнерів;
- для формування сучасної науково-методичної бази сфери охорони та реставрації нерухомої культурної спадщини.

Необхідним етапом підготовки історії архітектури й містобудування України є грунтовне монографічне дослідження основних історичних періодів розвитку архітектури й містобудування, а саме:

- княжої Руси-України;
- литовсько-польської доби;
- доби Гетьманщини;
- доби імперій;
- радянської доби.

Вивченню характерних рис одного з перелічених тут історичних етапів розвитку архітектури й містобудування на теренах України, а саме доби, яку прийнято називати Гетьманщиною (1648-1781 рр.), дослідженню охорони та реставрації архітектурної та містобудівної спадщини цієї доби присвячена ця монографія. У ній використані матеріали дисертації автора на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури, а також численні авторські напрацювання в галузі історії, організації та методики охорони нерухомої культурної спадщини.

Актуальність цієї теми визначається необхідністю формування історії архітектури й містобудування, а також пам'яткознавства на сучасних методологічних засадах. Ці засади для наук історичного циклу заклав ще на початку XX ст. М.Грушевський [1]. Згідно з ними вивчаються всі явища і процеси відповідної доби в межах сучасної території держави, незалежно від етнічного, конфесійного чи державного походження тих чи інших явищ, артефактів. Для українського пам'яткознавства і архітектурознавства ця теза, попри її задавненість, досі є майже революційною. Адже жоден німець чи француз зараз не комплексує від твердження, що "все, що збудовано на території Німеччини (Франції) - це німецька (французька) архітектура". А ми ще донедавна не могли визначитися з католицькою архітектурою в західних регіонах держави - входить вона до українського культурного кола, чи ні. Тому зараз, на десятому році незалежності, ми мусимо чітко сказати світові і, передусім, самим собі: "Все, що збудовано на території України - це українська архітектура. Тож нам належить цю архітектурну й містобудівну спадщину вивчати, охороняти і включати в сучасний контекст українського життя". На цій засаді й базується наше дослідження.

Воно необхідне для з'ясування шляхів становлення української архітектури протягом століть, її своєрідності, ролі автохтонних засад та різноманітних впливів, її внеску до скарбниці світової культури і зрештою - визначення шляхів подальшого розвитку архітектури й містобудування та збереження пам'яток архітектурно-містобудівної спадщини.

Актуальність такого дослідження зростає ще й з огляду на те, що за останні десятиріччя українські реставратори здійснили науково-дослідні, проектно-вишукувальні та реставраційні роботи на десятках пам'яток архітектури й містобудування XVII-XVIII ст., виявили чимало нових фактів та архітектурних особливостей, подали й обгрунтували нові атрибуції деяких пам'яток. Все це вимагає теоретичного осмислення і узагальнення.

Це монографічне дослідження входить у коло тих праць, які створюють історико-теоретичне підгрунтя як для викладання історії архітектури та історії містобудування (урбаністики), методики охорони та реставрації культурної спадщини у вищих навчальних закладах при підготовці різних категорій спеціалістів (архітекторів, мистецтвознавців, урбаністів, дизайнерів, культурологів, реставраторів, музеєзнавців), так і для опрацювання наукової методики та вирішення прикладних проблем охорони нерухомої культурної спадщини, реставрації пам'яток архітектури, захисту від спотворення історичних міст, реконструкції та регенерації історичних містобудівних утворень.

Ця монографія пов'язана з темами досліджень з історії української архітектури й містобудування, які автор виконав протягом 1984-1993 рр., у тому числі історико-архітектурні дослідження міст Суми, Глухів, Путивль, Чигирин, Новгород-Сіверський, Полтава, Ромни, Конотоп, Лебедин, Охтирка, Тростянець [2]. Ці дослідження відображені в публікаціях автора, зокрема в щорічнику "Архітектурна спадщина України" (випуски 1-4), у колективній монографії "Пам'ятки архітектури й містобудування України", в якій автор написав розділи про пам'ятки Київської, Чернігівської, Полтавської, Сумської, Кіровоградської, Луганської областей і частково - про пам'ятки Тернопільської, Донецької, Харківської, Черкаської, Івано-Франківської і Львівської областей [3].

Результати наших досліджень втілені також при підготовці Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України), який був затверджений наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 02.06.99 № 128 в редакції наказу від 17.03.2000 № 51. Автор є упорядником даного реєстру (разом з М.Кучеруком та О.Ткаченко) та його відповідальним редактором [4]. Особистий авторський внесок полягає в перевірці й визначенні атрибуцій всіх пам'яток, внесених до Державного реєстру, у т.ч. й пам'яток доби Гетьманщини.

Протягом 1986-1991 років при підготовці томів Зводу пам'яток історії та культури України автор цього дослідження обстежив монастирські та фортифікаційні комплекси Чернігівської, Сумської, частково - Київської, Полтавської, Черкаської областей. При цьому були виявлені рештки комплексів, які доти вважалися цілком і безповоротно втраченими: міська цитадель в Путивлі, загальноміські фортеці в Глухові й Ромнах, Софроніївський, Крупицько-Батуринський, Пустинно-Рихлівський, Глухівсько-Петропавлівський монастирі, досліджено Гамаліївський та Путивльський Мовчанський монастирі. Тоді ж автор з різною мірою докладності дослідив кількасот окремих пам'яток, виявивши, зокрема, невідомі доти пам'ятки архітектури розглядуваної доби, про які або взагалі нічого не було відомо, або які вважалися повністю втраченими. Це Троїцька дерев'яна церква, збудована останнім кошовим Запорозької Січі П.Калнишевським у с.Пустовійтівці на Сумщині; дерев'яні церкви, датовані 1730 роком, у селах Бобрику та Чуйківка на Сумщині; муровані храми 2-ї пол. XVIII ст. у селах Суличівка на Чернігівщині, Глинську на Сумщині, а також у багатьох селах довкола м. Глухова - колишньої столиці Гетьманщини [5].

У 1988 році за пропозицією Головної редакції Української радянської енциклопедії автор спільно з О.Пламеницькою та В.Ленченком підготував словник об'єктів для енциклопедичного видання "Фортеці і замки України". Він містив 557 позицій і включав установочні дані тих оборонних комплексів України, які збереглися в натурі або хоча б відомі нам за архівними чи бібліографічними відомостями [6].

Всі ці напрацювання використані в нашому дослідженні.

На сьогодні нез'ясованою науковою проблемою є формування архітектурної та містобудівної спадщини доби Гетьманщини в межах всієї України, засади її охорони та реставрації. Тому нашою метою є з'ясування невідомих раніше та поточнення відомих фактів і закономірностей щодо процесів становлення і розвитку архітектури й містобудування на теренах України в добу Гетьманщини, формування архітектурної та містобудівної спадщини, визначення основних особливостей цих процесів, виявлення регіональних відмінностей, аналіз становлення і розвитку методичних засад охорони та реставрації цієї спадщини.

Для цього ми вирішуємо такі завдання:

- аналіз стану наукового вивчення історії архітектури й містобудування України зазначеної доби, з'ясування історіографії проблеми, основних концептуальних підходів попередніх дослідників, джерельної бази вивчення архітектури й містобудування України цієї доби;
- висвітлення впливу спадщини попередньої доби та суспільних зрушень середини XVII століття на становлення і розвиток архітектури й містобудування доби Гетьманщини;
- виявлення характеру професійної діяльності містобудівника й архітектора в добу Гетьманщини;
- виявлення особливостей та закономірностей формування і розвитку містобудівних систем, ролі фортифікаційних і монастирських комплексів у формуванні розпланувальної, об'ємно-просторової структури та образних характеристик містобудівних утворень;
- з'ясування розпланувальних і об'ємно-просторових структур будівель і споруд; висвітлення архітектурно-пластичних та конструктивних вирішень основних типів будівель і на цій основі - з'ясування стилістики архітектури доби, її еволюції та місця в загальноєвропейському архітектурному процесі;
- з'ясування етапів розвитку архітектури й містобудування у добу Гетьманщини;
- виявлення регіональних особливостей формування архітектурної й містобудівної спадщини;
- встановлення ролі і місця архітектурно-містобудівної спадщини доби Гетьманщини в подальшому розвитку української архітектури;
- визначення засад охорони, реставрації та реабілітації архітектурної й містобудівної спадщини доби Гетьманщини.

Об'єкт нашого дослідження - архітектурна й містобудівна спадщина - розуміється як умовно-безперервний ряд матеріальних об'єктів антропогенного середовища та систем цих об'єктів (як збережених до нашого часу, так і не збережених, але відомих нам з джерел) у комплексі з засадами діяльності, теоретичними поглядами, знаннями і професійними уміннями творців тогочасних архітектури й містобудування (замовників, архітекторів, військових інженерів, артільних майстрів тощо), а також наших сучасників (дослідників і реставраторів). У цьому трактуванні об'єкт дослідження є новим, оскільки в такому контексті в українському архітектурознавстві він ще не розглядався.

Предметом дослідження є характерні риси й закономірності процесу формування архітектурної й містобудівної спадщини доби Гетьманщини в межах України, практика її вивчення, охорони та реставрації. При такому погляді предмет дослідження також є новим, оскільки досі архітектура й містобудування цього періоду розглядалися відокремлено, до того ж - переважно в межах певних регіонів (Лівобережжя, Слобожанщина, Галичина).

Хронологічні межі дослідження визначені часом існування Української держави у формі Гетьманщини (офіційні найменування цієї держави, або квазі-держави були різні: Військо Запорозьке, Велике Князівство Руське та інші). У народі утвердилось найменування "Гетьманщина", яким означено козацьку державу XVII - XVIII століть, яка в перебігу свого існування охоплювала різні терени - від Наддніпрянщини, Лівобережжя разом з Правобережжям і частиною Білорусі (за часів Богдана Хмельницького) до одної лише Лівобережної України (за часів останнього гетьмана Кирила Розумовського). Нижня хронологічна межа формування архітектурної та містобудівної спадщини визначена 1648 роком - початком Визвольної війни, яка в народній пам'яті закарбувалась під найменуванням Хмельниччини і яка спричинила бурхливий розвиток архітектури й містобудування.

Верхня хронологічна межа не може бути визначена з такою ж чіткістю, як нижня. Зокрема, верхня межа формування архітектурної й містобудівної спадщини визначена не 1765 роком - моментом ліквідації гетьманства згідно з указом імператриці Катерини II, а значно пізнішою датою. Це пояснюється тим, що, попри усунення з посади гетьмана Кирила Розумовського, автономія тодішньої Малоросії зберігалася аж до 1781 року, коли її було поділено на губернії і запроваджено загальноросійські адміністрацію і судочинство. Тому ця верхня хронологічна межа може бути визначена саме 1781 роком, після якого архітектура й містобудування земель підросійської України розвивалися в загальноімперському річищі, а на західноукраїнських землях відбувались аналогічні процеси в лоні Австрійської імперії.

Така жорстка "прив'язка" хронологічних меж формування архітектури й містобудування до періодизації суспільно-політичного розвитку нашої країни пояснюється великою соціальною обумовленістю архітектури й містобудування, їхньою залежністю від стану суспільства і державності.

Оскільки ми розглядаємо охорону та реставрацію спадщини доби Гетьманщини, то в цьому аспекті верхня хронологічна межа нашого дослідження збігається з межею тисячоліть, бо ми аналізуємо факти, тенденції, статистичні дані за станом на кінець 2000 року.

Географічні межі дослідження - територія України в її теперішніх межах. Ці межі дещо вужчі сучасної української етнічної території, але ширші, ніж українська етнічна територія у XVII-XVIII ст. Найбільша увага в дослідженні зосереджена на тих регіонах, де архітектурно-містобудівна діяльність була в цю добу найінтенсивнішою - на Наддніпрянщині, Лівобережжі, Слобожанщині. Перші два регіони, а точніше Північне Лівобережжя й Середня Наддніпрянщина, традиційно об'єднуються географічним терміном "Гетьманщина" як регіон, що стало перебував під гетьманським регіментом. З метою уникнення плутанини ми в цьому дослідженні не послуговуватимемось терміном "Гетьманщина" як географічним поняттям, а тільки для означення певної доби в історії України.

Значно менше уваги надано регіонам з меншою інтенсивністю архітектурно-містобудівного процесу, таким як Волинь, Поділля, Крим. Порівняння матеріалів з різних регіонів, проведений нами у першому розділі статистичний аналіз наявності артефактів цієї доби в різних регіонах теперішньої України дозволяє забезпечити виконання завдань дослідження.

У цій роботі ми застосовуємо методи теоретичних досліджень, а саме історичний метод при системному підході, коли об'єкт вивчення - архітектурна й містобудівна спадщина певної епохи - розглядається у виникненні і розвитку. Це дозволяє простежити процеси становлення архітектури й містобудування в хронологічній послідовності з виявленням внутрішніх і зовнішніх зв'язків, суперечностей та закономірностей. При цьому системний підхід полягає в комплексному вивченні об'єкта як певної єдності з узгодженим функціонуванням частин і цілого. Оскільки об'єкт дослідження є складною взаємопов'язаною багатоелементною системою (включає такі ієрархічні рівні, як система розселення, окремі населені пункти, архітектурні комплекси і ансамблі, окремі будівлі і споруди), то для його вивчення застосовано методи структурно-генетичного аналізу і синтезу з декомпозицією системи на підсистеми, які досліджуються автономно, з подальшим їх узгодженням (міста, комплекси, окремі споруди).

У ході дослідження аналізувалися як бібліографічні, архівні (писемні, картографічні, іконографічні) джерела, так і наявні емпіричні дані у вигляді архітектурних, містобудівних артефактів (пам'ятки містобудування і архітектури), проектних матеріалів та наслідків їх реалізації. Тому застосовано і методи суто емпіричних досліджень, такі, як спостереження, натурні дослідження, порівняння, статистичний метод та картографування.

Вперше архітектура й містобудування України розглядаються як самостійне явище, а не як похідна від архітектури й містобудування Російської імперії чи маргінальне явище центральноєвропейського архітектурного процесу, як це мало місце в працях низки попередніх дослідників [7-10]. Доведено самостійність розвитку архітектури й містобудування на основі трансформації автохтонних традицій і засвоєння досвіду інших культур. Зроблено висновок про те, що українська архітектура розглядуваної доби розвивалася достатньо самостійно і не була провінційним відгалуженням ані польської, ані російської архітектури.

Здійснено перегляд існуючих в науці поглядів і уявлень щодо архітектури й містобудування цієї доби, зокрема визначення панівної стилістики архітектури як барокової. Доведено, що ренесансні тенденції цього часу мають в основі не впливи італійського (німецького, польського) ренесансу, а відродження "своєї античності" - спадщини Київської Русі.

Вперше кількісно визначено регіональну нерівномірність розвитку архітектури й містобудування в розглядувану добу, з'ясовано корені і причини цього явища. Доведено наявність єдиного регіону найінтенсивнішого розвитку архітектури й містобудування на початковому етапі розглядуваного періоду (Лівобережна Україна включно зі Слобожанщиною) з центром у Києві і появу кількох таких регіонів і центрів під кінець періоду, що засвідчує територіальне вирівнювання інтенсивності архітектурно-містобудівних процесів.

Показано місце і роль спадщини доби Гетьманщини в подальшому розвитку архітектури й містобудування України, критично проаналізовано заходи з охорони та реставрації цієї спадщини з наданням відповідних рекомендацій.

У цілому результати цього дослідження, в якому ми прагнули уникати ідеологічних спотворень і нашарувань, є необхідним кроком до створення по можливості об'єктивної, справді наукової Історії української архітектури (хоча б в аспектах хронології і фактографії). Ці результати розширюють, доповнюють і конкретизують давніші напрацювання українського архітектурознавства, викладені в працях попередніх дослідників - Ф.Ернста, М.Макаренка, В.Січинського, С.Таранушенка, М.Цапенка, Г.Логвина, П.Юрченка, Д.Яблонського, С.Кілессо, Л.Прибєги, В.Ленченка та інших.

Результати проведених нами протягом 1981-2000 рр. досліджень знайшли своє наукове використання в низці наших публікацій у спеціальних та науково-популярних виданнях, виступах на наукових конференціях, а також в практичних заходах з охорони архітектурно-містобудівної спадщини. Так, зокрема, були опрацьовані історико-архітектурні опорні плани та проекти зон охорони пам'яток міст Чигирина, Полтави, Глухова, Сум, Ромен, Путивля, Лебедина, Охтирки, Тростянця, Конотопа, започатковано такі дослідження по Кролевцю й Новгороду-Сіверському, розроблено проект організації Державного історико-культурного заповідника в м.Глухові (реалізовано в 1994 році; постанова Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. № 80) [2,11].

Характер і специфіка поставлених завдань зумовили структуру монографії. Вона складається з передмови, восьми розділів, висновків, списку використаних джерел.

Автор вважає своїм приємним обов'язком висловити вдячність всім колегам, хто допомагав у роботі над цією монографією, чиї критика і поради дозволили удосконалити нашу працю. Це кандидат архітектури, професор, проректор з наукової роботи Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури Леонід Прибєга; доктор архітектури, професор Зоя Мойсеєнко; доктор архітектури, професор, член-кореспондент НАН України Сергій Крижицький; кандидат архітектури Зоя Гудченко; доктор архітектури Абрам Мардер; начальник Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України Микола Кучерук; провідний спеціаліст цього ж Управління Ольга Ткаченко.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ АРХІТЕКТУРИ І МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

1.1. Аналіз бібліографічних джерел.

Для вирішення завдань нашого дослідження залучаємо літературу з історії України, окремих її регіонів та населених місць. Питання історичного розвитку поселень доби Гетьманщини в XIX - на початку XX ст. були в центрі уваги істориків О.Лазаревського, Філарета Гумілевського, Г.Карпова, І.Іловайського, М.Арандаренка, М.Мовчанівського, Д.Багалія, І.Самчевського, О.Яригіна. Монографічних досліджень окремих поселень було мало. Серед них варто згадати праці І.Левицького і М.Ернста про Путивль, І.Курилова про Ромен, І.Самчевського про Новгород-Сіверський та О.Лазаревського про Батурин [12-16]. Але в усіх цих працях архітектурні й містобудівні питання заторкувалися лише побіжно.

Цінну інформацію подибуємо в періодичних виданнях - "Киевской старине", "Археологической летописи южной России" тощо - у статтях істориків І.Каманіна, В.Горленка, О.Лазаревського, В.Модзалевського та інших дослідників [17-19].

Особливої уваги заслуговує рідкісна нині література про фортифікацію, зокрема двотомна праця генерал-майора артилерії Ф.Ласковського "Материалы для истории инженерного искусства в России" [20] та дослідження А.Мишлаєвського "Крепости и гарнизоны в Южной России в 1718 г." [21].

За радянських часів історіографія українських міст збагатилася кількома фундаментальними працями, зокрема збірником "Чернігів і Північне Лівобережжя" за редакцією М.Грушевського (1928 р.), монографією О.Компан "Міста України в другій половині XVII ст." (1963 р.) [22-23] та іншими.

Про системи розселення XVII - XVIII ст. дають деяке уявлення видання історико-географічного характеру: "Записки о Полтавской губернии" М.Арандаренка, "Обозрение Румянцевской описи Малороссии" О.Лазаревського, опубліковані матеріали "Генерального следствия о маетностях" кількох лівобережних полків 1729-31 рр.; "Опис Новгород-Сіверського намісництва" та "Черниговского наместничества топографическое описание" О.Шафонського, а також видані вже в наш час описи Київського і Харківського намісництв. Важливими є різноманітні історико-статистичні описи, дуже поширені в XIX столітті: Чернігівської, Харківської, Полтавської та інших єпархій і губерній, а також Крупицько-Батуринського, Пустинно-Рихлівського, Козелецького Георгіївського, Максаківського, Софроніївського та інших монастирів [24-26].

Багатьом з перелічених вище праць властивий фактографічно-описовий підхід, брак цілісного уявлення про архітектуру й містобудування. Деякі ж публікації хибують некритичним використанням джерел, переказом неперевірених легенд і фантастичних чуток. Ми ставимо собі завдання при потребі вступати в полеміку з цих питань.

Перші спроби студіювати нашу національну архітектуру доби Гетьманщини датуються другою половиною XIX століття. Історики і краєзнавці (Філарет Гумілевський, М.Арандаренко та інші) призбирували первинний матеріал, ще без систематизації, осмислення і побудови наукових концепцій [24-26].

Досить рано, ще при початках цих студій, стало зрозуміло, що українська архітектура розглядуваної доби - самостійне, оригінальне явище серед будівничого мистецтва інших народів світу. Але, виходячи з цілком законного наміру поставити досліджуване явище в загальній контекст розвитку світової культури, у тому числі й еволюції великих архітектурних стилів, нашу елітарну архітектуру доби Гетьманщини (а

саме вона привертала найбільшу увагу), намагалися охрестити "грецькою", "готичною", а відтак у розпачі писали, як М.Арандаренко, що "церкви эти не имеют никакого вида"[27].

Початок XX століття приніс справжній "бум" архітектурознавчих досліджень. Найвизначніші тогочасні вчені - М.Біляшівський, Ю.Січинський, Г.Павлуцький, І.Грабар, Ю.Редін, В. і Д.Щербаківські, М.Шумицький, М.Макаренко, К.Широцький, пізніше - С.Таранушенко, Ф.Ернст, П.Савицький - широко розгорнули дослідження, доходячи розмаїтих висновків, які ми проаналізуємо нижче.

Етапним явищем стала поява першої фундаментальної "Истории русского искусства" (Санкт-Петербург, 1912-1914) за редакцією Ігоря Грабаря. Перші три томи цієї праці присвячено архітектурі. Другий том має вельми характерний підзаголовок: "До петровская эпоха (Москва и Украина)" і поділяється на два тематичні блоки: "Каменное зодчество эпохи расцвета Москвы" і "Барокко Украины"[28]. Український блок має розділи, склад і назви яких вельми промовисто можуть схарактеризувати авторову концепцію:

- дерев'яна церковна архітектура на Україні;
- дерев'яна церковна архітектура Прикарпатської Русі;
- дерев'яні синагоги;
- мурована церковна архітектура;
- цивільне будівництво.

Отже, з одного боку І.Грабар визнавав (чи не вперше в Російській імперії) Україну історико-культурним феноменом, доволі самостійним, мало не рівнозначним Москві. З другого боку, він пише про "единое русское племя", весь час збиваючись на визначення "Южная Русь" (замість, чи згідно з тодішнім російсько-офіційним ужитком - Україна (Малоросія).

Особливий інтерес становить розділ "Дерев'яна церковна архітектура Прикарпатської Русі", в якому розглядаються об'єкти і явища, які, переважно, належать добі, що розглядається в нашому дослідженні. Цей розділ примітний тим, що наслідком авторової невизначеності й концептуальної непослідовності в ньому подибуємо в зародковому стані три різко відмінні концепції:

- дерев'яна архітектура українських Карпат належить до єдиної "русской" архітектури;
- дерев'яна архітектура українських Карпат є архітектурою суто українською;
- дерев'яна архітектура українських Карпат є цілком осібним історико-культурним феноменом.

При уважному вивченні цих текстів з'ясовується, що попри авторові настанови на користь першої чи третьої теорій, сам виклад матеріалу, аналіз пам'яток логічно підводять до єдиного висновку: архітектура так званої Прикарпатської Русі XVII-XVIII ст. своєю суттю, духом, формами - суто українська. Тим-то виділення її І.Грабарем в окремий розділ, на нашу думку, зумовлено не науковою об'єктивністю, а тогочасною політичною кон'юнктурою і впливом галицьких москвофілів.

В цілому, попри певну концептуальну невизначеність, ця праця мала в свій час вирішальне значення: за умов панування Російської імперії всі - і чужинці, і самі українці навіч побачили кілька неспростовних фактів: що Україна має свою, цілком оригінальну архітектуру; що ця архітектура характеризується завершеною і визначеною єдністю в межах всієї української етнографічної території. Отже, відтоді мова могла йти вже не про культурні особливості регіональної етнографічної групи "общерусского племени", а про культуру окремої європейської нації.

Але завдяки цьому авторитетному виданню, з легкої руки професора Г.Павлуцького, який написав тут огляди мурованої й дерев'яної архітектури, в науці утвердилося визначення "українське бароко" щодо стилю української архітектури XVII-XVIII століть, тобто доби найбільшої своєрідності й найвизначніших мистецьких досягнень. Пізніше це розвинув Ф.Ернст [29], ввівши означення "мазепинське бароко" як етап найвищого розвитку стилю. Первісно в такому визначенні головну роль відіграло суто хронологічне зіставлення архітектурного процесу в Україні й Центральній Європі. Але згодом Г.Павлуцький змушений був визнати, що, хоча в Україні стиль виник і розвинувся в тісній залежності від форм західного бароко, проте при їх засвоєнні українська архітектура, все-таки, розвивала автохтонні об'ємно-просторові концепції.

Цікаво, що всі свіжі й молоді сили в українському архітектурознавстві перших десятиріч XX ст. поборювали концепцію "українського бароко". Серед них найгрунтовніше студіював українську архітектуру Микола Макаренко. Ще 1901 р. в столичному журналі "Искусство и художественная промышленность" він опублікував статтю "На родине последнего гетмана запорожского П.И.Калнышевского". Це була одна з перших наукових публікацій вченого [30]. Вона стосувалася "храмоздательної" діяльності Петра Калнишевського: дерев'яних церков у Лохвиці (1763 р.), Києві (1768 р.), Ромнах (1764-70 рр.) та Пустовійтівці (1773 р.). Автор описав і вперше ввів у науковий обіг дві останні пам'ятки, оскільки саме вони пов'язані з батьківщиною кошового. Завдяки цій публікації широка наукова громадськість зацікавилася оригінальними пам'ятками архітектури, які до того часу історико-архітектурна наука цілком ігнорувала, оскільки ніяк не могла їх "прив'язати" до жодного з відомих у світовому зодчестві "великих стилів".

1907 року на Покровській горі у Ромнах поруч з церквою, збудованою коштом П.Калнишевського, постала однойменна мурована церква у "русько-єпархіальному" стилі. Тож стару дерев'яну церкву, на думку церковної влади, слід було розібрати, як це робилося в усіх аналогічних випадках. Проте з ініціативи М.Макаренка розпочалася боротьба за збереження та музеєфікацію пам'ятки. До обстеження і проведення прецизійних архітектурно-археологічних обмірів пам'ятки було залучено провідного російського архітектора-реставратора П.Покришкіна. У цих дослідженнях брав участь М.Макаренко, який 1908 р. видав у Петербурзі окремим відбитком науковий нарис "Памятники украинского искусства XVIII века"[31]. Він і сьогодні може правити за зразок комплексного культурологічного дослідження синтетичної, за своєю суттю, пам'ятки. Дослідник проаналізував всі аспекти - від містобудівних (Покровська церква як важлива архітектурна домінанта річкового фасаду міста) до скульптурної пластики іконостаса та декору стасидій. Він чи не перший з мистецтвознавців звернув увагу на основний художній прийом формування інтер'єру українського храму доби Гетьманщини: контраст лапідарності архітектурних форм і вибагливої пишності поліхромного багатоярусного іконостасу.

На першій же сторінці нарису автор заявляє, що церкви Калнишевського у Ромнах і Пустовійтівці є видатними пам'ятками "украинского возрождения". Вчитуючись у макаренкові тексти розумієш, як багато важать ці два слова. Це не обмовка, не довільне стильове визначення. З контексту ясно видно, що стиль архітектури XVII-XVIII ст. автор цілком свідомо вважав українським відродженням.

Архітект Микола Шумицький, який дав одну з найцікавіших синтетичних спроб з'ясувати стилістичні особливості української архітектури в праці "Український архітектурний стиль", недвозначно підтримав "антибарокову" концепцію національного

архітектурного стилю, полемізуючи з працею Грабаря-Павлуцького: "Останніми часами деякі дослідувачі нашої архітектури - як це не дивно, - схильні цілу нашу архітектуру звати бароковою (Грабарь). Між тим, у часи, коли народжувалась та розвивалась наша архітектура, про бароко не тільки нічого не знали, але й воно саме не існувало"[32].

Тих же висновків дійшов 1917 року молодий неупереджений дослідник чернігівської архітектури Петро Савицький (його працю, підготовлену до друку 1917 року, на жаль, було видано тільки 1992 року): "Кличка "украинский Барокко" далеко не охватывает всего украинского зодчества ранней Гетманщины. Рассматривая его в целом, сводя к одному то, что дает Киев, Чернигов и Стародуб, невольно признаешь, что "Украина" дала ему больше, чем "Барокко"[33]. Аналізуючи Катеринську церкву в Чернігові - класичний зразок "українського бароко", в інтерпретації пізнішого радянського архітектурознавства 1960-80-х років, П.Савицький зробив висновок: "В целом этот храм - один из наиболее ярких примеров архитектурного направления, далекого от Барокко". І в іншому місці підсумовує: "1670-1700 годы были временем наивысших достижений национально-украинского Возрождения"[34].

Прикметно, що такі корифеї українського архітектурознавства радянської доби, як Степан Таранушенко і Михайло Цапенко, не вживали терміну "українське бароко". На нашу думку, зовсім не тому, що комуністи заборонили ці визначення. Той же М.Цапенко охоче послуговувався терміном "національний архітектурний стиль XVII-XVIII ст."

На разі, проблема стильового визначення української архітектури XVII-XVIII століть досі лишається дискусійною. Ми у своїй кандидатській дисертації спробували дати науково коректне, як на наш погляд, визначення стилю доби як "ренесансно-барокового синтезу за умов хронологічної ретардації"[35].

Неможливо не зазначити принципової ваги внесок в українське архітектурознавство XX ст. історика Михайла Грушевського. У нього немає наукових праць, безпосередньо присвячених історії української архітектури. Але він зумів дати набагато більше - правильну концепцію і контекст розгляду історії архітектури України. Адже до М.Грушевського, перебуваючи в межах накиненого займанцями етнографізму та провінціалізму, дослідники вважали "українськими" тільки суто етнографічні прояви, або розпочинали історію української архітектури десь від середини XVII ст. При такому підході магнатські замки і всю католицьку сакральну архітектуру беззастережно відносили до польської архітектури, а пам'ятки будівничої діяльності вірмен, євреїв набували статусу якоїсь дивної екстериторіальності. М.Грушевський довів, що і нам, як народові європейському, личить дотримуватися загальновживаної методи всіх європейських народів і розглядати пам'ятки мистецтва за територіальним принципом. Іншими словами: все, що збудовано в Україні - то українська архітектура, незалежно від того, хто це все будував [36].

Серед дослідників радянського періоду найбільший внесок в архітектурознавство зробили С.Таранушенко, П.Юрченко, М.Цапенко, Г.Логвин, Д.Яблонський, С.Кілессо, В.Ленченко, В Тимофієнко, Л.Прибєга.

С.Таранушенко досліджував Покровський собор у Харкові [37], Лизогубівську кам'яницю в Седневі [38], архітектурні пам'ятки Слобожанщини XVII- XVIII століть [39], монументальну дерев'яну архітектуру тієї ж доби [40]. Г.Логвин у своїх працях [41, 42] описав архітектурні й мистецькі пам'ятки всіх регіонів України, у тому числі й досліджуваної нами доби. Важливим джерелом, на яке ми неодноразово будемо покликатися, є праця М.Цапенка "Архитектура Левобережной Украины XVII- XVIII веков" [43].

У монографії Д.Яблонського, присвяченій дослідженню порталів в українській архітектурі, проаналізовано тектоніку й декор порталів пам'яток, переважно, доби Гетьманщини регіону Лівобережної України та Києва. Доведено зв'язок архітектурних форм та декору з модульністю цегляного мурування [44]. Ця праця і сьогодні має важливе значення для вивчення стилістики української архітектури доби Гетьманщини. Якщо питання історії архітектури України доби Гетьманщини досліджено досить повно, то стан наукової розробки окремих питань містобудування (розпланування і забудови міст, композиційної ролі та розпланувально-просторового устрою фортифікаційних та монастирських комплексів і ансамблів) на сьогодні не можна визнати задовільним. Зокрема, містобудування й оборонне будівництво України доби Гетьманщини висвітлено в літературі недостатньою. У згадуваній вище капітальній монографії М.Цапенка [43] та в написаних ним розділах 6-го тому 12-томової "Всеобщей истории архитектуры"[45] і 3-го тому "Історії українського мистецтва"[46] є розділи, спеціально присвячені містобудуванню з деякими міркуваннями щодо розвитку оборонних систем. Проте праць, які б давали цілісне уявлення про ці процеси, в українському архітектурознавстві на разі немає. Тому особливої уваги заслуговує монографія російського дослідника Л.Тверського "Русское градостроительство до конца XVII века", де автор "нічтоже сумняшеся" залічив до "русского" містобудування не тільки Слобожанщину, а й Північне Лівобережжя і навіть Київ. Проте вченому вдалося прецизійно дослідити кілька міст (Путивль, Переяслав, Київ, Чернігів), виділити основні типи розпланування і оборонних систем, вперше ввести в науку значний архівний матеріал [47]. Цей напрямок досліджень продовжила московська дослідниця Г.Алфьорова, до праць якої ми звернемось у наступних розділах.

З українських дослідників містобудування доби Гетьманщини досліджували, окрім тих, кого ми згадали вище, Г.Логвин, Н.Новаківська, В.Ленченко, А.Станіславський, А.Карнабід, Л.Пляшко, а також автор цієї монографії.

Важливими з точки зору завдань нашого дослідження є праці В.Тимофієнка про містобудівний розвиток Півдня України [48-49]. Він вивчив питання містобудівного освоєння краю в 2-й половині XVIII ст., структури, розпланувальних систем і просторових композицій новозаснованих міст, розвитку фортифікаційних систем.

В.Ленченко є автором розділу "Архітектура XVI-XVIII століть в Україні" у навчальному посібнику "Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII століть" [50]. Тут висвітлено питання містобудування і фортифікації (в тому числі й столичних міст Гетьманщини), культових споруд (при чому мурованні й дерев'яні розглядаються окремо), цивільних споруд, а також монастирів.

У нарисі П.Білецького "Українське мистецтво другої пол. XVII-XVIII століть"[51] питання архітектури висвітлені побіжно; розповідь про неї вплетено в загальний виклад розвитку різних видів і жанрів образотворчого мистецтва.

Для вирішення завдань нашого дослідження на сучасному науково-методичному рівні дуже важливо врахувати фундаментальні наукові праці, які претендують на те, щоб бути підсумковими у висвітленні питань розвитку українського мистецтва взагалі й архітектури зокрема. Першою серед таких праць повоєнного періоду є виданий у США 1956 року двотомник В.Січинського "Історія українського мистецтва: Архітектура" [52]. Темі, дотичній до нашого дослідження, тут присвячено два розділи - "Дерев'яне будівництво" та "Українське барокко". До останнього розділу, окрім загального огляду, включено нариси про цивільне будівництво та "Стиль рококо XVIII ст.".

Радянською відповіддю цій праці став 1-й том "Нарисів історії архітектури Української РСР". Архітектура доби Гетьманщини тут представлена кількома розділами: "Архітектура України після возз'єднання України з Росією (друга половина XVII - 70-і роки XVIII ст.ст.)" (автор - П.Юрченко) та "Дерев'яна архітектура України (XIV-XIX ст.ст.)" (автор - Г.Логвин). П.Юрченко ділить розглядувану добу на два етапи, межею між якими є 1720-і роки. Г.Логвин у своєму розділі виділяє будівництво оборонних та культових споруд [53].

Неважко помітити, що, попри позірну протилежність ідеологічних засад, і "виклик Заходу" і радянська відповідь на нього мали схожі концептуальні хиби, зокрема такі, як відокремлений розгляд дерев'яної та мурованої архітектури, пряме чи опосередковане визнання однозначної "бароковості" стилістики архітектури цієї доби, ігнорування містобудівної проблематики тощо.

1968 року в Києві та Москві вийшли дві фундаментальні праці, які на сьогодні лишилися неперевершеними і тому формують своєрідний науковий канон у сфері історії української архітектури.

3-й том "Історії українського мистецтва" присвячено, фактично, добі Гетьманщини [46]. Розділ "Архітектура", як і в попередніх працях, розпадається на дві половини, присвячені дерев'яній та мурованій архітектурі (автор нарису про дерев'яну архітектуру - П.Юрченко). Нарис про мурована архітектуру П.Юрченко та М.Цапенко написали спільно (перший описав етап до 1720-х років; другий - решту періоду).

Ті ж автори підготували аналогічні розділи до 6-го тому "Всеобщей истории архитектуры", присвяченого архітектурі Росії, України і Білорусії [45]. У цій праці спостерігається значний поступ у методичних питаннях. Так, у розділі М.Цапенка, присвяченому архітектурі 2-ї пол. XVII - 20-х рр. XVIII ст., вперше так докладно висвітлено питання містобудування, а архітектура мурованих та дерев'яних споруд розглядається в єдності. Те ж саме стосується наступного розділу - П.Юрченка, з тою тільки різницею, що у нього явно недостатньо уваги надано питанням архітектурно-просторового устрою і розвитку комплексів.

Підсумком багатолітніх досліджень розвитку будівництва в Україні стала колективна 3-томна праця "Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР"[54]. Розглядуваній нами добі присвячено розділ "Строительство после воссоединения Украины с Россией (вторая половина XVII - XVIII ст.)" (автори - В.Ленченко, С.Колобанов). Висвітлено питання містобудування й архітектури (у дуже конспективному викладі), будівельних матеріалів та конструкцій, санітарної техніки, організації будівництва та архітектурно-будівельної освіти.

Етапним довідковим виданням щодо архітектурно-містобудівної спадщини України став 4-томний ілюстрований довідник-каталог "Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР", виданий у Києві протягом 1983-1986 рр. [55]. В ньому зібрані текстові довідки, кресленики і фото понад 2000 пам'яток містобудування і архітектури всіх регіонів України.

Новітній етап досліджень архітектури й містобудування України характеризується появою кількох фахових періодичних видань, ширшою, ніж у попередні періоди, публікацією результатів архітектурних, містобудівних, реставраційних досліджень, появою нових добре обгрунтованих атрибуцій пам'яток. Для теми нашого дослідження важливими є публікації І.Могитича, С.Кравцова, В.Завади та інших в щорічнику "Архитектурное наследство" (Москва), статті Д.Косенка, П.Ричкова, Т.Кілессо, Л.Крощенка, Г.Петришин, В.Завади, В.Харламова, С.Юрченка, В.Вуйцика, В.Ленченка, О.Пламеницької, В.Пуцка, М.Дегтярьова, Є.Ковальчика, В.Лукавцева у 4-х випусках

щорічника "Архітектурна спадщина України", статті українських архітекторів, реставраторів і мистецтвознавців у збірнику праць "З історії української реставрації"[56], 10-ти випусках "Вісника інституту "Укрзахідпроектреставрація", збірниках наукових праць ДНДІТІАМ "Теорія та історія архітектури і містобудування", журналі "Пам'ятки України: історія та культура". Особливо важливими, з огляду на мету й завдання нашого дослідження, є статті Г.Логвина, М.Лібмана, Б.Колоска, С.Кравцова, Є.Ковальчика у збірнику наукових праць "Українське барокко та європейський контекст"[57], книга польського дослідника З.Горнунга про архітектора Яна де Вітте [58], а також монографічні дослідження і статті Л.Прибєги, присвячені проблематиці охорони та реставрації пам'яток архітектури. В них теоретично осмислено і підсумовано 50-річний досвід реставраційних досліджень і робіт щодо мурованих і дерев'яних пам'яток архітектури, у тому числі й тих, які походять з доби Гетьманщини. Л.Прибєгою опрацьована сучасна методика охорони та реставрації пам'яток архітектури, яка враховує українську специфіку і тому дещо відрізняється від методичних засад охорони та реставрації пам'яток архітектури, прийнятих в інших країнах [59-60].

1.2. Архівні матеріали і їх історико-архітектурне осмислення.

Використовувані нами у цьому дослідженні архівні матеріали поділяються на три групи:

- картографічні;
- текстові;
- іконографічні й проектні.

Для вивчення хронологічно віддалених від нас етапів містобудівного й архітектурного розвитку населених місць України, окремих комплексів і ансамблів важливим а нерідко - незамінним джерелом є старі картографічні матеріали, які часто фіксують не тільки планіметричні особливості (структура, розпланування) але й природне довкілля, об'ємно-просторову композицію і навіть архітектурні характеристики визначних будівель. Особливо це стосується періоду XVII - XVIII століть.

Найдавніші зацілілі картографічні зображення міст і фортець пов'язані з діяльністю в Україні в середині XVII ст. французького військового інженера Г.-Л. де Боплана. На його 8-аркушевій Спеціальній карті України (1650 р.) [63] схематично показані плани багатьох населених місць України, зокрема Львова, Києва, Кам'янця-Подільського, Бара, Брацлава, Чернігова, Переяслава, Конотопа, Ромен, Полтави, Кобеляк, Кременчука, Голтви, Хорола, Лютеньки, Любен, Гадяча, Лохвиці тощо. Незважаючи на те, що під час перебування в Україні, як доведено нашими дослідженнями [64], Боплан на Лівобережжі побувати не зміг, проте структуру таких міст, як, приміром, Конотоп чи Ромни, він показав напрочуд правильно. Така точність дозволяє нам висловити припущення, що при складанні своїх карт Боплан користувався якимись картографічними матеріалами 1630 - 40-х років, які до нас не дійшли.

Також маємо деякі непевні звістки про втрачені картографічні документи XVII століть: план Чернігова 1619 р., плани м. Суми серед. XVII ст., виконані Я.Стандарним, та ін. [65].

Докладні плани міст на Лівобережжі почали складтися тільки з початку XVIII ст. для потреб централізованої московської влади. В допетрівській Московії картографування міст не набуло значного поширення - задовольнялися, переважно, докладними словесними описами "строєльних книг" і "розписних списків". Розвиток картографії пов'язаний із засвоєнням досвіду Західної Європи та діяльністю західних військових інженерів на російській службі. Проте нині для нас найбільший інтерес як історичні джерела становлять не стільки топографічно точні плани, зроблені на західний

кшталт, скільки мальовані плани, виконані в традиціях старої московської картографії. До таких унікальних документів належать "Абрис Чернігівський" 1706 р., план Полтави Івана Бишева 1722 р. та серія планів Глухова 1724 р.

Найдавнішим серед них є "Абрис Чернігівський", мальований, вірогідно, прапорщиком Іваном Долинським, який служив тоді в Чернігові [66]. План розміром 63 х 97 см зроблений на папері тушю, пером і пензлем. Історичну цінність цього документу побільшує й те, що за московською традицією XVII століття всі визначні споруди міста позначені у вигляді схематичних малюнків їхніх фасадів. Цей картографічний документ зараз зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Російської Академії Наук у Санкт-Петербурзі.

Поява 1722 року такого ж плану Полтави пов'язана з наслідками російсько-шведської війни. Після руйнувань 1709 р. полтавська фортеця занепала, а тому Військова колегія вживала заходів щодо її відбудови. Одним з них було відрядження до Полтави "инженерного корпуса кондуктора Івана Бишева" для ретельної фіксації стану міста і укріплень [67]. Його "Чертеж города Плотавы..." має розмір 64 х 55 см. Він ілюмінований, мірило і орієнтація не вказані (північ внизу). План викреслено на основі окомірної зйомки, тому загальні контури уфортифікованого середмістя дещо деформовано. Для того, щоб дати уявлення про реальні розміри, автор позначив їх на плані. План Івана Бишева зберігається в Російскому державному історичному архіві (далі - РДІА) в Санкт-Петербурзі.

Відколи Глухів став столицею Гетьманщини 1708 р., в його історії виділяються дві доби, розмежовані пожежею 1748 р. Допожежна доба становить для нас особливий інтерес, оскільки джерел - обмаль. Досі найстарішим вважався "План глуховской крепости с проектом" 1747 р., недолік якого полягав у тому, що план фіксував тільки розпланування і не давав уявлення про міську забудову [68]. Дослідники могли тільки мріяти про мальований план Глухова на кшталт "Абрису Чернігівського".

1986 року авторові цієї монографії вдалося розшукати у фондах тодішнього Центрального державного військово-історичного архіву СРСР в Москві (нині - Російський державний військово-історичний архів, далі - РДВІА) серію планів Глухова 1724 року. Їх уважне вивчення дозволяє знайти відповідь на багато питань. Адже це - не просто найдавніші містобудівні документи, на 23 роки старші від планів, відомих до того часу. Важливо те, що вони мальовані, з наочним зображенням міської забудови. Незважаючи на певну умовність, всі будівлі представлено їх північними (церкви) або чільними (житлова забудова) фасадами. Отже, маємо безцінне джерело інформації щодо багатьох питань розпланування, забудови, об'ємно-просторової композиції, типології споруд, а також характеру укріплень гетьманської столиці часів Івана Скоропадського та першої Малоросійської колегії.

У серії за № 1 значиться великоформатний ілюмінований "Чертеж глуховскаго фортификаций"[69]. Граматичні помилки видають в авторові іноземця. Найприкметніша особливість цього плану - точне і графічно довершене зображення церков як у середмісті, так і на форштатах (передмістях).

Від більшості вказаних на плані споруд дотепер не лишилося й сліду, за винятком Миколаївської церкви (1693 р.), яка збереглася. Проведене нами порівняння останньої з її зображенням на згаданому плані засвідчує надзвичайну точність автора - кондуктора Валлена, який підписався під планом латиницею. Це дозволяє на підставі його плану вірогідно представити образ гетьманської столиці початку XVIII століття.

Цей план доповнює "Чертеж профили валов" глухівської фортеці, виконаний тим же автором і датований 12 вересня 1724 р. Він розкриває параметри укріплень (профілі валів, ровів, єспланаду тощо) [70].

Під № 2 у згаданій серії значиться "Чертеж глуховской фортификации" від 26 липня 1724 р., також підписаний Валленом [71]. На ньому показане тільки середмістя в межах укріплень.

Унікальним картографічним документом кінця XVII ст. є "Чертеж Обоянской провинции" (точно не датований). Він зберігається у РДВІА й зображує в схематичному вигляді річкові системи Сейму і Псла з численними допливами та схеми укріплених середмість Путивля, Недригайлова, Колонтаєва, Суджі, Миропілля, Обояні і Яблунова [72]. Порівняння з тогочасними текстовими джерелами ("розписними списками" 2-ї пол. XVII ст.) показує, що на цьому плані точно витримана структура укріплень, кількість фортечних веж (глухих і надбрамних) і, попри схематичність зображення, достовірно показані церкви і важливіші "казенні" будівлі.

Перша відома нам серія топографічних планів міст Північного Лівобережжя пов'язана з подіями Північної війни і бойовими діями в Україні впродовж 1708 - 1709 років. Для ефективного застосування артилерії знадобилися точні інструментальні плани гаданого театру воєнних дій. Тому перші топографічні плани Полтави були складені російськими генералами, іноземцями за походженням - Аллартом і де Фером. Першим за часом виконання докладним графічним зображенням полтавських укріплень і навколишньої місцевості є так званий "План Старої і Нової Полтави" [73], викреслений, вірогідно, генералом Аллартом. Він має розміри 40 х 31,5 см, не орієнтований, виконаний у схематичній ескізній манері чорною тушшю з легкою заливкою. Наведено лінійне мірило в туазах (французька міра довжини; 1 туаз = 1,949 м). Всі написи зроблено німецькою мовою. Порівняння цього плану з іншими джерелами засвідчує, що укріплення тут показані не зовсім точно: вони потужніші й регулярніші, ніж були насправді. Цей план зберігається у РДВІА.

Відомий ще один план того ж роду під заголовком: "Подлинный план Полтавской баталии между русскими и шведами состоявшейся. Исполнен командующим русскими войсками генералом Галларт". Цей рукописний план викреслено схематично, без мірила, на основі окомірної зйомки. Охоплює місто і поле Полтавської битви. Від попереднього відрізняється тим, що показане розпланування в обох половинах фортеці, перед Київською брамою - кронверк замість равеліну, показані бойові порядки обох армій і земляні польові укріплення росіян.

Значний інтерес становить рукописний план, переглянутий і затверджений Петром I: у правому верхньому куті його є напис: "Изъявление баталий меж Его царского Величества Российского и Его королевского Величества Свейского при Полтаве бывшего в нынешнем 1709 году июня в 27 день". Це не зйомка місцевості, а умовна безмасштабність окомірна схема, яка, проте, дає цінну інформацію про місто. Тим же часом датується безмасштабний схематичний рукописний план "Бойові порядки..." невідомого автора розмірами 24 х 16 дюймів з написами німецькою мовою. На основі вищеперелічених картографічних матеріалів виконано широко розповсюджений в Європі гравірований план Полтавської битви з німецького видання "Театр Європи" 1720 року [74].

У рік Полтавської баталії було виконано дуже багато, можливо не один десяток планів із зображенням Полтави. Більшість з них втрачена під час Прутського походу Петра I, коли внаслідок поразки і капітуляції російської армії всю штабну документацію захопили турки. Частина планів загубилася чи загинула у пізніші часи.

Наступна серія планів українських міст пов'язана з реконструкцією і посиленням бойової потуги фортець Лівобережної України після Північної війни.

Найбільшої уваги надавалося Полтаві. Її фортецю реконструювали з 1724 по 1729 рр. Результати цих робіт зафіксовано на двох недатованих планах Полтави, виконаних близько 1730 р. інженер-прапорщиком Василем Кутузовим. До одного плану приклеєно "Опис Полтавской крепости", що містить важливі пояснення щодо структури міста і характеру укріплень. План накреслено на основі топографічної зйомки, він має лінійне мірило в саженях. Зображено рельєф, розпланування міського центру. Церкви позначено хрестиками. Обидва плани зберігаються в Санкт-Петербурзі, в Бібліотеці РАН [75]. До цієї доби належить і план містечка Коломак 1723 року, який за манерою виконання дуже нагадує "План Старої і Нової Полтави" 1709 року. Виконаний він у скупій графічній манері, майже без заливки. Не орієнтований. Написи зроблено німецькою мовою.

У графічній манері, але набагато ретельніше, виконано план Переяславської фортеці 1727 р. Захарія Зибіна. На ньому показано тільки план і профіль оборонної огорожі фортеці - земляний вал з бруствером, валгангом і апарелями, з великими бастіонами і равеліном з напільного боку. План орієнтований, має два лінійні мірила у футах (для плану й профілю) [65].

Складений під час реконструкції укріплень 1739 р. "План Переяславської фортеці" охоплює більшу територію і показує "Переяславскую главную крепость" і "Переяславский Черкаский город". План великоформатний, графічний, не орієнтований, має лінійне мірило і фіксує тільки те, що безпосередньо відноситься до системи укріплень. На плані позначено назви всіх елементів укріплень і нанесено багато ліній перетину. Це свідчення того, що у комплекті з цим планом на окремому аркуші були викреслені профілі. Проте нам їх в архівах розшукати не пощастило [76].

У той же час виконувалися фіксаційні плани старих козацьких укріплень, прикладом чого є план містечка Ліпляєва 1741 р., що фіксує прямокутну у плані земляну фортецю [76].

Всі вищеперелічені плани зберігаються у РДВІА.

Приблизно тоді ж, у 1740-х роках, зроблено найдавніший з відомих нам планів полкового міста Прилуки (точно не датовано) [77]. Цей план має одну, вельми прикметну особливість, яка стане характерною для планів середини XVIII століття. В обширній легенді перелічено всіх власників садиб на терені міста. Цей захід був викликаний не тільки фіскальними потребами (для збирання податків з власників нерухомого майна), а й необхідністю підрахувати, скільки садиб і які саме можуть підлягати знесенню в разі розширення чи модернізації міських укріплень. За таким же принципом в 1760-х роках були складені плани Глухова, Стародуба, Гадяча, Лубен у супроводі легенд (експлікацій) на 600 - 700 позицій, які нині становлять безцінне джерело знань про населення міст Гетьманщини, його етнічний склад, заняття, умови життя, майновий стан тощо. Такий же план Лубен дозволяє із статистичною точністю судити про розпланувальну структуру садиб різних верств міського населення та про об'ємно-просторові особливості безповоротно втрачених церков XVII - XVIII століть.

Вельми показова та обставина, що серед авторів цих планів бачимо вже не тільки іноземців (обер-квартирмайстер Магнус фон Ренне, автор плану Глухова 1750 р.), але й українців, людей місцевих, добре обізнаних з конкретною ситуацією. Так, плани Гадяча і Лубен складав поручик Петро Кулябка, з відомого роду лубенських міщан XVII століття, які в наступному столітті доскочили шляхетського стану [78]. Всі згадані плани зберігаються у РДВІА.

Наступна, якісно відмінна від попередніх, серія планів пов'язана з діяльністю в Україні видатного фортифікатора Данила Дебоскета (де Боскета). Найраніший підписаний ним у чині інженер-майора документ має назву "План Переяславской крепости с профилями и с показанием какая в 1740 году работа производилас" [76]. План великоформатний, ілюмінований, має орієнтацію і лінійне мірило у саженях, експлікацію і сім профілів оборонних огорож, які зведені в окрему таблицю, що займає праву третину аркуша. План відзначається повнотою інформації: показано не лише оборонні лінії, але й розпланування, основні споруди (Вознесенський і Михайлівський монастирі, церкви, торгові ряди), а також мости, брами тощо.

У 1740-х рр. під керівництвом Д.Дебоскета провадилися широкомасштабні проектні роботи щодо реконструкції фортець Середньої Наддніпрянщини і Північного Лівобережжя, укріплень полкових і сотенних міст. Їх знімали на плани. При цьому з максимальною точністю фіксували реальну ситуацію, оцінювали топографічні чинники. Тому всі плани показували наявний стан і проектні пропозиції та складалися за єдиними вимогами: показувалися всі особливості топографії, лінії укріплень і їх найважливіші елементи, квартали забудови, головні споруди. Все це подавалося технікою відмивки з розтушовкою, зрідка відтінялося штрихуванням. На тому ж кресленику тонкими лініями малювалися обриси укріплень, якими вони мали стати після реконструкції. Таким чином були розроблені фіксаційно-проектні плани Глухова, Чернігова, Козельця, Ніжина, Яготина, Любеча, Гадяча, Градизька, Ліпляєва, Басані, Борисполя, Орлика, Кременчука, Лубен та багатьох інших міст [79-83]. Саме з цієї серії походить перший відомий на сьогодні план Новгорода-Сіверського 1746 р. Його відмінність від серії дебоскетових планів полягає тільки у відсутності підпису Д.Дебоскета. Автором плану є кондуктор Василь Іевлєв. Цей план дає нам можливість локалізувати чимало втрачених архітектурних об'єктів Новгорода-Сіверського - ратушу, Хрестовоздвиженську, Преображенську, Благовіщенську, Троїцьку, Різдва Богородиці, Покровську церкви, монастирську цегельню тощо. З максимальною точністю на плані відтворено розпланувальну структуру Спасо-Преображенського монастиря до перебудов 1780-х років. План цілком точно подає розпланувально-просторову структуру архітектурних об'єктів, що засвідчує порівняння збережених споруд з їхніми зображеннями на плані (Миколаївська церква, будівлі монастиря). У зв'язку з цим несподівано постає проблема первісного вигляду мурованого Успенського собору (1672 - 1715 рр.), який зберігся донині. Справа в тім, що зараз він - хрещатий, п'ятидільний, п'ятиверхий, а на плані, про який іде мова, позначений тридільним. Якщо проаналізувати розпланувальну структуру і загальний вигляд пам'ятки, можна помітити деяку відмінність в архітектурних формах східного-західного і північного-південного рамен. Тому, на наш погляд, заслуговує на уважну перевірку небезпідставне припущення про те, що первісно храм міг бути тридільним, а північний і південний компартименти добудовано у середині XVIII ст.[65].

У 1770-х роках радикально змінюється призначення міських планів. Якщо перед тим вони слугували виключно цілям фортифікації, то після 1764 р. перетворюються на розпланувальні місторегулюючі документи. Це пов'язано з опублікованим 25 червня 1763 р. указом "О сделании всем городам, их строениям и улицам специальных планов, по каждой губернии особо". Однак складна військово-політична ситуація у тогочасній Україні (російсько-турецька війна 1763 р., колонізація Причорномор'я) не дозволила широко розгорнути розпланувальні роботи і призвела до певної консервації оборонних чинників. Це засвідчують плани Переяслава 1772 та 1774 рр.[84]. Аналогічними є плани Кременчука 1774 р., Полтави 1780, 1783 рр., на яких запроектовано радикальне перепланування всього міста з передмістями і слободами.

Проте головне завдання планів 1770 - 1780-х років полягало в максимально точній фіксації наявного стану міст. Адже на основі цих документів опрацьовувалися перші проекти кардинальної реконструкції стародавніх містобудівних структур. Завдяки таким заходам імперської адміністрації ми маємо докладні плани Чернігова 1772, 1776 та 1778 років [85], Ніжина 1773 року [86], Глухова 1776 і 1778 років [87] та низку інших.

Після адміністративної реформи 1780-х років, яка покінчила з автономією Гетьманщини і привела до створення двох намісництв - Чернігівського і Новгород-Сіверського, близько 1784 р. були виконані їх карти: "Карта Черниговской губернии с разделением уездов и расположением вокруг оной уездным городам планов..."[88] і аналогічна "Карта Новгород-Северской губернии..."[89]. Карти ілюміновані, великоформатні (93 х 98 см), по периметру їх розташовані схематичні плани міст в малому масштабі: Чернігівського намісництва - Чернігова, Городні, Березни, Борзни, Зінькова, Гадяча, Лохвиці, Прилук, Ніжина, Ромен, Глинська; Новгород-Сіверського намісництва - Суража, Стародуба, Мглина, Коропа, Новгорода-Сіверського, Глухова, Сосниці, Нового Міста, Конотопа, Кролевця, Погара. На всіх планах топографія показана умовно, нанесена тільки вулична мережа та лінії укріплень. На деяких планах головні споруди взагалі не позначені (Прилуки, Борзна), на інших - мурованні споруди показані карміном, дерев'яні - вохрою (Глухів, Короп, Сосниця). На окремих планах дуже докладно (як для такого дрібного масштабу) показано міську забудову (Сосниця, Короп). Всі плани орієнтовані, але без експлікації. Зберігаються вони у відділі картографії Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі - НБУ).

1802 року в зв'язку з розмежуванням утвореної 1796 р. Малоросійської губернії на дві - Полтавську й Чернігівську, було виконано "Атлас Малороссийской губернии"[90]. На окремих аркушах у прямокутних рамках з гербами міст розміщено їхні ілюміновані плани з орієнтацією, мірилом та експлікацією. Завдяки більшому формату тут докладніше, ніж у попередній серії, показано підоснову, розпланування і забудову. У серію входять плани Полтави, Миргорода, Гадяча, Лохвиці, Хорола, Ромен, Пирятина, Зінькова, Лубен, Переяслава, Прилук, Чернігова, Ніжина, Сосниці, Новгорода-Сіверського, Конотопа, Кролевця, Козельця та ін. Ці альбоми нині зберігаються в Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург).

То були останні плани міст Лівобережжя, які, хоча й складені на зламі століть, проте фіксували давнішу ситуацію, що утворилася ще в добу Гетьманщини. Всі пізніші плани міст Лівобережної України демонструють нам або ж "прожекти" імперської адміністрації, або результати втілення їх в життя.

Тривалий час вивчаючи картографічні матеріали по містах України XVII - XVIII ст., не можна не спостерегти значної нерівномірності в повноті представлення різних населених пунктів: по деяких сотенних чи заштатних містечках відомі тільки поодинокі плани (Кролевець, Конотоп, Суми, Любеч), по деяких містах (Білопілля, Батурин) планів не виявлено взагалі. Натомість по Києву, Чернігову, Глухову, Путивлю, а також по Переяславу, Харкову й Лебедину зберіглося надзвичайно багато планів, які дозволяють буквально по роках простежити містобудівну еволюцію цих поселень. Отже, плани цих міст можуть бути предметом окремих монографічних досліджень.

Окремою темою є історичні плани м. Києва, яких відомо кілька десятків, починаючи з плану 1639 р. з "Тератургими" А.Кальнофойського. Ці плани, як рисовані (плани полковника І.Ушакова 1695 р. та 1713-1715 рр.), так і топографічно точні (плани 1706 р. генерал-майора Алларта, 1799 р. І.Кедріна та ін.), неодноразово публікувалися. Їм присвячено чимало досліджень, тому ми на цій темі спеціально не зупиняємся [91].

Найбільше оригінальних планів українських міст XVII - XVIII ст. зберігається в архівах та бібліотеках Росії: у Москві - в Російському державному військово-історичному архіві (фонди Військово-ученого архіву - ВУА, 349 і 418); Російському державному архіві

давніх актів (фонди 1356, 1351 та ін.); у Санкт-Петербурзі - в Російському державному історичному архіві (фонди 1293, 1399 та ін.), в Бібліотеці Російської Академії Наук та Російській національній бібліотеці (відділ рукописів, фонд 40).

В українських архівах та бібліотеках плани міст XVII - XVIII ст. майже не представлені: відомо кілька планів міст розглядуваного регіону (Лебедин, Харків, різні містечка і військові слободи), що зберігаються в ЦДІА України. У Харківській філії ЦДІА України та Державному архіві Харківської області представлено кілька планів міст і слобід Слобожанщини. У відділі картографії НБУ ім. В.Вернадського зберігаються згадані вище карти Чернігівської й Новгород-Сіверської губерній з планами всіх повітових та губернських міст.

У згаданих вище архівосховищах Росії досить повно представлені плани міст Півдня України і Криму. Щоправда, серед них тільки плани міст Новосербії і Слов'яносербії належать до розглядуваної доби (плани фортеці Св. Єлизавети, міста Бахмута), а решта - до наступної доби. Ці картографічні джерела досить докладно висвітлені у працях В.Тимофієнка [48-49].

Плани міст і містечок Правобережної і Західної України в архівах Росії представлені тільки з 80-х років XVIII ст., коли частина цих регіонів увійшла до складу Російської імперії. Підсумковими джерелами щодо розвитку міст у XVII - XVIII ст. є перші серії планів міст Волинської і Подільської губерній [92]. Плани міст Галичини, Поділля і Волині 2-ї половини XVIII ст. представлені в архівах Польщі (Краків, Варшава) та Австрії (Відень). У Віденських архівах, окрім планів Львова, Станіслава, Хотина, Окопів, Дубна, Кам'янця-Подільського, український дослідник П.Ричков виявив також цікаві плани Мукачева. Ми не зупиняємось на характеристиці цих джерел, оскільки вона наведена в публікації П.Ричкова [93].

Для дослідників містобудування й архітектури України XVII - XVIII ст., за умов ускладнення доступу до російських архівосховищ, наявності певних труднощів щодо доступу в архіви Польщі, Австрії та інших країн, великого значення набуває Довідково-інформаційний фонд ДНДІТІАМ, в якому зібрано якісні фотокопії більшості відомих планів міст XVII - XVIII ст.

Текстові архівні матеріали щодо розвитку архітектури й містобудування в розглядувану добу - це різноманітні переписні, будівничі книги, розписні списки міст Києва, Чернігова, Переяслава, Путивля, Ніжина, Сум і багатьох інших, що зберігаються у фондах колишнього Московського архіву Міністерства юстиції (нині - РДАДА). Частина з них опублікована. В цих описах містяться іноді настільки докладні описи споруд і комплексів, особливо фортифікаційних, що стає можливою їх вірогідна реконструкція (приміром - укріплення Путивля XVII ст., графічну реконструкцію яких нам за участю В.Ленченка вдалося виконати на основі описів XVII ст.) [94].

Важливими джерелами щодо монастирських комплексів є їхні описи. На підросійській Україні вони складалися після 1764 року у зв'язку з секуляризацією монастирських маєтностей. У ЦДІА України, ДАЧО, РДІА зберігаються докладні описи багатьох монастирів Гетьманщини, Слобожанщини і Правобережжя. Особливо цінні документи тих монастирів, які не збереглися [95-96].

У фондах установ Генерального уряду Гетьманщини, які зберігаються в ЦДІА України (Київ), особливо у фондах Генеральної військової канцелярії відклалося дуже багато документів щодо будівництва в Лівобережній Україні, особливо того, яке велося державним коштом або під наглядом державних органів. Це справи про будівництво і реконструкцію різних споруд, комплексів і цілих міст - Києва, Глухова, Переяслава, Ніжина, Чернігова, Батурина, Козельця тощо [97-100].

Іконографічні матеріали про архітектуру й містобудування доби Гетьманщини в архівах представлені досить скромно, проте вони мають велику цінність для дослідника. Найважливіші з них - малюнки, гравюри й літографії, що фіксують загальні вигляди, панорами, перспективи міст, комплексів і ансамблів. Класичними в цьому плані є види

Києва та його околиць, замальовані голландським художником А. ван Вестерфельдом, гравюри К.Томашевича з зображенням м. Кам'янця-Подільського, Д.Сінкевича з зображенням Крехівського монастиря, серія гравюр з зображенням Почаївського монастиря, дереворити й мідьорити київських лаврських, чернігівських та новгород-сіверських стародруків XVII - XVIII ст. Їм присвячена чимала література. Більшість з них опубліковані у різних виданнях [101-102]. Гравюри й естампи з видами Львова та інших міст Галичини розглядуваної доби зібрано у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України (далі - ЛНБ). Найціннішими інформаційно є гравюри Я.-О.Горчина 1665 р., К.-А.Недбаловича 1702 р., естампи Ф.Пернера та Й.-К. Гаффнера 1772 р., види Львова А.Прікснера та Ж.Вейніга кін. XVIII ст.[103].

Значну цінність мають і фотографії 2-ї половини XIX ст., що фіксують окремі архітектурні об'єкти, у т. ч. й ті, що не збереглися, а також провідну композиційну роль споруд і комплексів доби Гетьманщини у забудові тогочасних міст і сіл. Вони зберігаються в Ленінградському відділенні Інституту археології Російської Академії Наук (Санкт-Петербург), у багатьох українських архівах. Найповніша збірка таких фотодокументів зберігається в Довідково-інформаційному фонді ДНДІТІАМ.

Проектних матеріалів щодо будівель і споруд, давніших середини XVIII ст., збереглося дуже мало (переважно, по об'єктах Західної України) [58, 92, 104]. Проте важливим, досі недооціненим джерелом є проектні матеріали XIX- поч. XX ст. щодо реконструкцій, добудов і перебудов архітектурних об'єктів, що постали в добу Гетьманщини. Ці кресленики, нерідко виконані вправно і високопрофесійно, такими відомими архітекторами, як А.Меленський, П.Спарро, А.Гросс, А.Куцевич, А.Карташевський та багато інших, дають нам уявлення про те, як виглядали в їхні часи певні архітектурні споруди доби Гетьманщини. І що особливо цінно - вони зафіксували ті споруди, що не збереглися. Так, завдяки кресленику А.Меленського ми знаємо, як виглядав Київський магістрат на Подолі і це послужило аргументом за включення цієї споруди до Програми відтворення видатних пам'яток. Ці проектні матеріали зберігаються у фондах РДІА, ЦДІА України, обласних архівах, а також в зарубіжних архівосховищах (Відень, Варшава, Краків).

1.3. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини як джерело інформації.

Для виконання завдань даного дослідження необхідно проаналізувати стан наявності, вивчення, охорони та реставрації архітектурної та містобудівної спадщини розглядуваної доби. Протягом останніх двох десятиліть в Україні бурхливо розвивалися історико-містобудівні дослідження. Це було пов'язано із зрослим усвідомленням непересічної культурної вартості історичного архітектурного середовища міст і сіл України. Упродовж 1970-1990-х років силами науковців інститутів ДНДІТІАМ, НДПІмістобудування, Укрпроектреставрація, Укрзахідпроектреставрація та деяких інших розроблено історико-архітектурні опорні плани та проекти зон охорони пам'яток близько 100 історичних міст України, а по найцінніших містах, таких як Київ, Львів, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Одеса та деяких інших проведено історико-архітектурну інвентаризацію забудови (фрагментарну або повну)[2]. У перебігу цих досліджень вивчалася історико-містобудівна спадщина різних етапів розвитку цих населених місць, у тому числі й доби Гетьманщини. У науку введено чимало нового фактичного матеріалу, завдяки осмисленню якого змінилися наші уявлення про кількість і значимість історичних населених місць України.

На сьогодні підсумком цих досліджень є звіт про наукову роботу інституту КиївВНДІТІАМ (нині - ДНДІТІАМ) "Список городов, поселков и сел Украинской ССР с ценным историко-культурным наследием" 1989 р.[105]. Він включає відомості про 1399 населених пунктів нашої держави, які мають певне історичне значення і зберегли об'єкти нерухомої культурної спадщини. У цьому списку подано відомості про дати заснування населених місць, а також дати відновлення чи суттєвих змін цих населених місць. Автор є одним з учасників цієї роботи, розробивши в ній розділи, присвячені Чернігівській і Сумській областям.

Аналіз інформації, наведеної у вищезезначеному "Списку", дозволяє подати узагальнені статистичні відомості про містобудівні утворення розглядуваної доби в розрізі регіонів України. Ці відомості систематизовані в наступній таблиці 1.1.

З таблиці видно, що з 1399 міст України, які мають цінну історико-культурну спадщину, 430, або 31 відсоток, виникли, були відновлені або зазнали суттєвих змін у добу Гетьманщини, що наочно засвідчує інтенсивність містобудівного розвитку в цю добу. На базі комплексів об'єктів містобудівної спадщини цієї доби створено 7 державних історико-культурних (історико-архітектурних, національних) заповідників, зокрема в гетьманських столицях Чигирині, Батурині, Глухові, а також кілька заповідників у Києві. Ці заповідники забезпечують належне збереження, дослідження та відповідне використання містобудівної спадщини доби Гетьманщини.

Аналіз поданої в цій таблиці інформації дозволяє виділити як регіони найінтенсивнішої містобудівної діяльності (Середня Наддніпрянщина й Північне Лівобережжя, Слобожанщина і прилеглі до них області Південного регіону), так і регіони слабкої містобудівної активності в цю добу (Крим, Волинь, Галичина з Буковиною і Закарпаттям).

Це наочно відображено на поданій нижче карті (Рис. 1.1).

Важливим показником архітектурно-містобудівного розвитку може слугувати наявність в межах певних регіонів оборонних та монастирських ансамблів і комплексів, що виникли або зазнали суттєвої реконструкції в розглядувану добу. Джерелом цих відомостей послужили наступні наукові опрацювання.

За останні 25 років чимало ансамблів і комплексів доби Гетьманщини стали об'єктами реставрації та відповідних наукових досліджень. Це Чернігівський Троїцько-Іллінський та Лубенський Мгарський монастирі (дослідження М.Говденко), Новгород-Сіверський Спасо-Преображенський монастир (дослідження В.Маркіза та В.Лук'янченка) Крехівський монастир у Львівській області (група львівських реставраторів під керівництвом І.Могитича), Почаївська Свято-Успенська лавра (історіографічні дослідження П.Ричкова), Києво-Печерська лавра, Софійський, Видубецький, Фролівський, Михайлівський, Братський, інші монастирі Києва (спеціалісти інституту "Укрпроектреставрація"), Святогірський монастир на Донеччині (М.Говденко, Ю.Ліфшиц та інші), Густинський монастир на Чернігівщині (В.Косьяненко), Максаківський монастир там же (С.Юрченко), Кармелітський монастир у Бердичеві (В.Корнєєва), Здвиженський монастир у Полтаві та інші [56].

Таблиця 1.1

Історичні населені пункти регіонів України, що виникли (відновлені, зазнали суттєвих змін) в добу Гетьманщини.

№ п/п	Регіон	Кількість населених місць, що виникли в цю добу	Кількість населених місць, відновлених у цю добу	Кількість населених місць, що зазнали суттєвих змін у цю добу	Підсумок
1	2	3	4	5	6
	I. Середня Наддніпрянщина і Північне Лівобережжя				
1	Київ і Київська область	1	1	41	43
2	Чернігівська область	19	3	17	39
3	Полтавська область	4	6	35	45
4	Черкаська область	8	3	5	16
	Всього:	32	13	98	**143**
	II. Слобожанщина				
5	Харківська область	44	2	8	54
6	Сумська область	17	5	5	27
7	Луганська область	21	1	-	22
8	Донецька область	15	-	4	19
	Всього:	97	8	17	**122**
	III. Поділля				
9	Вінницька область	9	3	6	18
10	Хмельницька область	5	-	-	5
11	Тернопільська область	2	3	6	11
	Всього:	16	6	12	**34**
	IV. Волинь				
12	Волинська область	-	2	-	2
13	Рівненська область	2	-	1	3
14	Житомирська область	8	-	2	10
	Всього:	10	2	3	**15**
	V. Галичина, Закарпаття, Буковина				
15	Львівська область	1	5	1	7
16	Івано-Франківська область	4	1	2	7
17	Закарпатська область	1	-	1	2
18	Чернівецька область	5	-	2	7
	Всього:	11	6	6	**23**

1	2	3	4	5	6
	VI. Південь				
19	**Одеська область**	**10**	**-**	**-**	**10**
20	**Миколаївська область**	**13**	**-**	**-**	**13**
21	**Херсонська область**	**8**	**1**	**-**	**9**
22	**Кіровоградська область**	**28**	**1**	**-**	**29**
23	**Дніпропетровська область**	**22**	**-**	**1**	**23**
24	**Запорізька область**	**5**	**-**	**-**	**5**
	Всього:	**86**	**2**	**1**	**89**
	VII. Крим	**3**	**-**	**1**	**4**
	Загалом:	**244**	**37**	**138**	**430**

Важливим практичним заходом 1995-2000 років стала регенерація найвідоміших монастирських комплексів України - Києво-Печерської лаври (з реставраційним відтворенням у 1998-2000 рр. головної домінанти - Успенського собору) та Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві (з реставраційним відтворенням протягом 1997-1999 рр. дзвіниці і собору). У ході наукових досліджень, проектних розробок та практичного виконання робіт виникло багато проблем науково-методичного характеру, які можуть бути предметом окремого дослідження і які не знайшли задовільного розв'язання [106]. Особливо це стосується вибору оптимального історичного періоду, на який відтворюється архітектурний образ певної пам'ятки, повноти і правильності наших уявлень про архітектуру тої доби. Так, зокрема, Михайлівський і Успенський собори було вирішено відтворити в архітектурних формах, що склалися на період "розквіту українського бароко", тобто на 1750-і роки. Але Михайлівський собор чомусь був відтворений в архітектурних формах, у яких він ніколи не існував, тобто з контрфорсами, але без одноповерхових приміщень між ними, незважаючи на те, що всі ці частини собору були зведені одночасно, у 1746 р. Це - яскравий приклад негативних наслідків того, що практичним діям не передують грунтовні наукові дослідження.

Протягом 1986-1991 років автор цього дослідження виявив рештки комплексів, які доти вважалися цілком і безповоротно втраченими: міська цитадель в Путивлі, загальноміські фортеці в Глухові й Ромнах, Софроніївський, Крупицько-Батуринський, Пустинно-Рихлівський, Глухівсько-Петропавлівський монастирі, досліджено Гамаліївський та Путивльський Мовчанський монастирі. На початку 1990-х років група вчених ДНДІТІАМ на чолі з канд. архітектури С.Кілессо дослідили збережені в натурі фрагменти замку Богдана Хмельницького в Чигирині та виконали проект його реконструкції [107].

Ансамблі і комплекси Правобережжя і Західної України автор обстежив у 1995-1997 роках при підготовці колективної монографії "Пам'ятки архітектури й містобудування України" [3]. Досліджено комплекси Тернопільської, Львівської та Чернівецької областей.

Історичні населені пункти регіонів України, що виникли (відновлені, зазнали суттєвих змін) в добу Гетьманщини

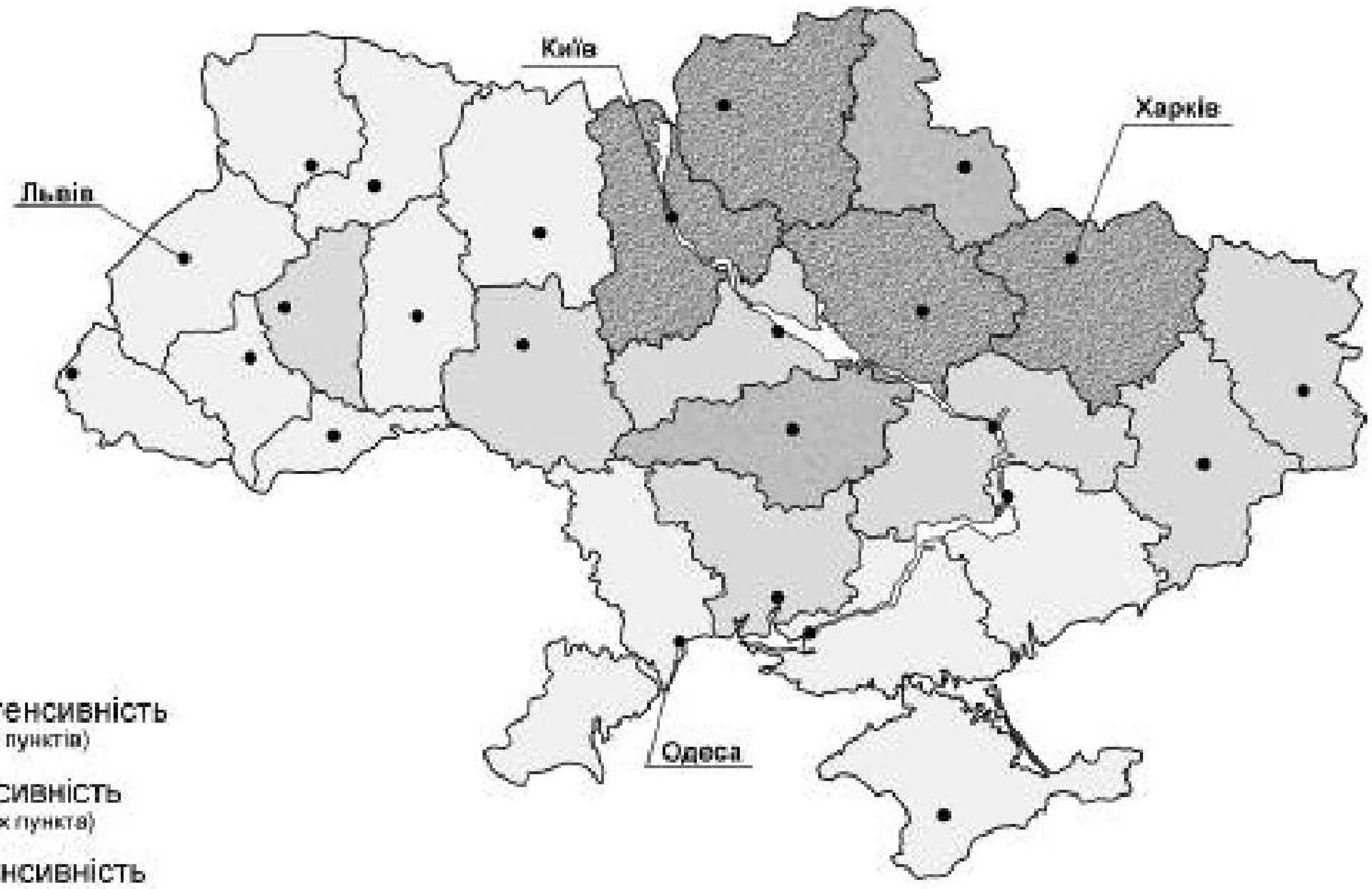


Рис. 1.1. Інтенсивність містобудівних процесів.

Протягом 1992-1993 років Управління охорони історичного середовища та реставрації пам'яток архітектури Міністерства України у справах будівництва і архітектури (Мінбудархітектури України) підготувало проект Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури), до якого увійшли 13449 окремих пам'яток і комплексів з усіх областей України. Цей проект Державного реєстру був схвалений Колегією Мінбудархітектури України (витяг з протоколу № 12 від 23.12.1993). З цього проекту Державного реєстру ми брали відомості про всі збережені донині монастирські комплекси й ансамблі доби Гетьманщини, а також частково - про оборонні комплекси [108]. Оскільки оборонні комплекси досліджуваної доби збереглися до наших днів дуже неповно і далеко не всі їхні рештки виявлені й узяті на державний облік, нам довелося з цього питання звернутись до ще одного джерела, а саме до вже згаданого у передмові словника об'єктів для енциклопедичного видання "Фортеці і замки України" [109].

Всі ці джерела ми використали при підготовці зведеної таблиці щодо архітектурних комплексів, сформованих та реконструйованих у добу Гетьманщини. Ці відомості систематизовані в наступній таблиці 1.2.

Показово, що з 557 оборонних комплексів, внесених до вищезазначеного "Словника об'єктів", 200, або 36 відсотків, належать до доби Гетьманщини, що засвідчує досить високу інтенсивність архітектурно-містобудівних процесів у цю добу, порівняно з іншими періодами розвитку архітектури й містобудування України.

Подана тут інформація дозволяє виявити як регіони з найвищою (Середня Наддніпрянщина і Північне Лівобережжя, особливо Київщина, Чернігівщина, а також Галичина) та високою архітектурно-містобудівною активністю (Поділля, Слобожанщина), так і регіони, де ця активність за доби Гетьманщини була мінімальною (Крим, Буковина, Закарпаття). Це показано на карті (Рис. 1.2).

За останні десятиріччя українські реставратори та історики архітектури дослідили багато пам'яток архітектури доби Гетьманщини. Це, зокрема, Андріївська церква (дослідження В.Корнєєвої) та Царський палац (дослідження І.Іваненко та А.Шамраєвої) у Києві, Покровська церква у с. Сулимівці на Київщині (дослідження І.Іваненко, С.Юрченка, А.Шамраєвої), Успенський собор у Харкові (В.Корнєєва), Трьохсвятительська церква у с. Лемешах на Чернігівщині (В. та І.Іваненки, В.Трегубов, Н.Селіванова), Воскресенська (І.Малакова) та Миколи Притиска (В.Корнєєва) церкви, дзвіниця церкви Миколи Доброго (М.Говденко), "Будинок Петра 1" (Р.Бикова, В.Цяук) у Києві, Спасо-Преображенський собор в м. Ізюмі на Харківщині (М.Говденко), низка дерев'яних храмів України, синагоги України (дослідження фахівців інституту "Укрзахідпроектреставрація") тощо [110-112].

Деякі з цих досліджень дозволили їх авторам запропонувати нові аргументовані атрибуції відомих пам'яток (Покровська церква у с. Сулимівці тепер датується не 1629 р., а 1708 р.), з'ясувати вельми складну будівельну історію пам'яток (дослідження С.Юрченка щодо митрополичого корпусу та В.Отченашка щодо трапезної церкви Софійського монастиря у Києві, І.Могитича - щодо церкви св.Юра в Дрогобичі), відтворити безнадійно знівечений екстер'єр пам'ятки (дослідження М.Говденко щодо собору Чернігівського Троїцького монастиря та Спасо-Преображенського собору в Ізюмі, В.Безякіна і О.Граужиса щодо церкви Різдва Богородиці в смт. Седневі на Чернігівщині) і навіть - віднайти нові унікальні пам'ятки доби Гетьманщини (дослідженнями В.Отченашка в Києві на Подолі виявлено будинок Шевського цеху та будинок Рибальського середини XVIII ст.) [113]. Все це збагатило як історико-архітектурну науку, так і реставраційну практику.

Таблиця 1.2

Архітектурні комплекси, сформовані (реконструйовані) в добу Гетьманщини.

№ п/п	Регіон	Монастирські		Оборонні		Підсумок
		Сформовані	Реконструйовані	Сформовані	Реконструйовані	
1	2	3	4	5	6	7
	I. Середня Наддніпрянщина і Північне Лівобережжя					
1	Київ і Київська область	8	5	28	8	**49**
2	Чернігівська область	8	4	12	9	**33**
3	Полтавська область	2	-	16	2	**20**
4	Черкаська область	5	-	14	6	**25**
	Всього:	23	9	70	25	**127**
	II. Слобожанщина					
5	Харківська область	2	-	18	1	**21**
6	Сумська область	7	2	10	3	**22**
7	Луганська область	-	-	2	-	**2**
8	Донецька область	1	-	-	1	**2**
	Всього:	10	2	30	5	**47**
	III .Поділля					
9	Вінницька область	4	-	4	11	**19**
10	Хмельницька область	5	3	1	8	**17**
11	Тернопільська область	14	2	4	6	**26**
	Всього:	23	5	9	25	**62**
	IV. Волинь					
12	Волинська область	10	1	-	1	**12**
13	Рівненська область	4	-	-	2	**6**
14	Житомирська область	3	1	-	-	**4**
	Всього:	17	2	-	3	**22**
	V. Галичина, Закарпаття, Буковина					
15	Львівська область	19	9	-	3	**31**
16	Івано-Франківська область	5	-	3	2	**10**
17	Закарпатська область	2	-	-	1	**3**
18	Чернівецька область	-	-	1	-	**1**
	Всього:	26	9	4	6	**45**
	VI. Південь					
19	Одеська область	-	-	2	-	**2**
20	Миколаївська область	-	-	1	-	**1**
21	Херсонська область	1	-	2	1	**4**
22	Кіровоградська область	-	-	3	-	**3**
23	Дніпропетровська область	1	-	8	-	**9**
24	Запорізька область	-	-	2	-	**2**
	Всього:	2	-	18	1	**21**
	VII. Крим	-	1	2	2	**5**
	Загалом:	101	28	133	67	**329**

Ця практика останніх десятиріч вимагає уважного неупередженого аналізу. Тут ми тільки побіжно торкнемся цієї теми, оскільки вона буде докладніше розкрита в останньому розділі нашого дослідження. Методика охорони та реставрації пам'яток дерев'яної та мурованої архітектури досить повно висвітлена в статтях і монографіях Л.Прибєги. У реставраційній практиці останніх десятиріч є не тільки здобутки, але і втрати, пов'язані з суб'єктивними підходами до пам'ятки, браком належних знань, прагненням досягти стилістичної єдності, недооцінкою ролі архітектурної пам'ятки як історичного джерела. Так, при реставрації в 1960-1965 рр. Покровського собору в Харкові (В.Петичинський, В.Корнєєва) було необгрунтовано розібрано частину споруди, яка з'єднувала собор із дзвіницею і була, за висновками Г.Логвина, зведена одночасно з собором і дзвіницею, але не мала перев'язання швів мурування, бо різновисокі частини споруди були розділені деформаційними швами. При реставрації Катеринінської церкви в Чернігові в 1947-1955 рр. було необгрунтовано змінено форми бань, чим до певної міри спотворено силует пам'ятки. При реставрації Успенської церкви у с. Лютенька наПолтавщині внаслідок некваліфікованих дій реставраторів пам'ятка взагалі розвалилася, тож зараз вона включена до Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України. Всі ці приклади, хоча й дещо задавнені, показують необхідність докладного вивчення як кожної конкретної пам'ятки, її матеріально-технічної структури, так і особливостей архітектури певної доби і певного регіону.

При підготовці вже згадуваного Зводу пам'яток історії та культури, обстежуючи області України, перелічені вище за текстом, автор з різною мірою докладності дослідив кількасот пам'яток. При цьому були виявлені невідомі доти пам'ятки архітектури розглядуваної доби, про які або взагалі нічого не було відомо, або які вважалися повністю втраченими. Це Троїцька дерев'яна церква, збудована останнім кошовим Запорозької січі П.Калнишевським у с. Пустовійтівці на Сумщині, дерев'яні церкви, датовані 1730 роком, у селах Бобрику та Чуйківка на Сумщині, муровані храми 2-ї пол. XVIII ст. у селах Суличівка на Чернігівщині, Глинську на Сумщині, а також у багатьох селах довкола м. Глухова - колишньої столиці Гетьманщини [114].

Про інтенсивність суто архітектурного процесу в різних регіонах України в добу, що вивчається, можна судити з кількості пам'яток архітектури цього періоду. В основу вивчення цього питання слід покласти державні списки пам'яток, найкраще - останній з них, в якому атрибуції пам'яток звірені й виправлені згідно з результатами новітніх історико-архітектурних досліджень. За основу ми взяли Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури), затверджений наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 02.06.1999 № 128 (перезатверджений наказом цього ж Комітету від 17.03.2000 № 51). Він містить 3541 об'єкт. До цього реєстру увійшли тільки найвизначніші пам'ятки України.

Архітектурні комплекси, сформовані (реконструйовані) в добу Гетьманщини

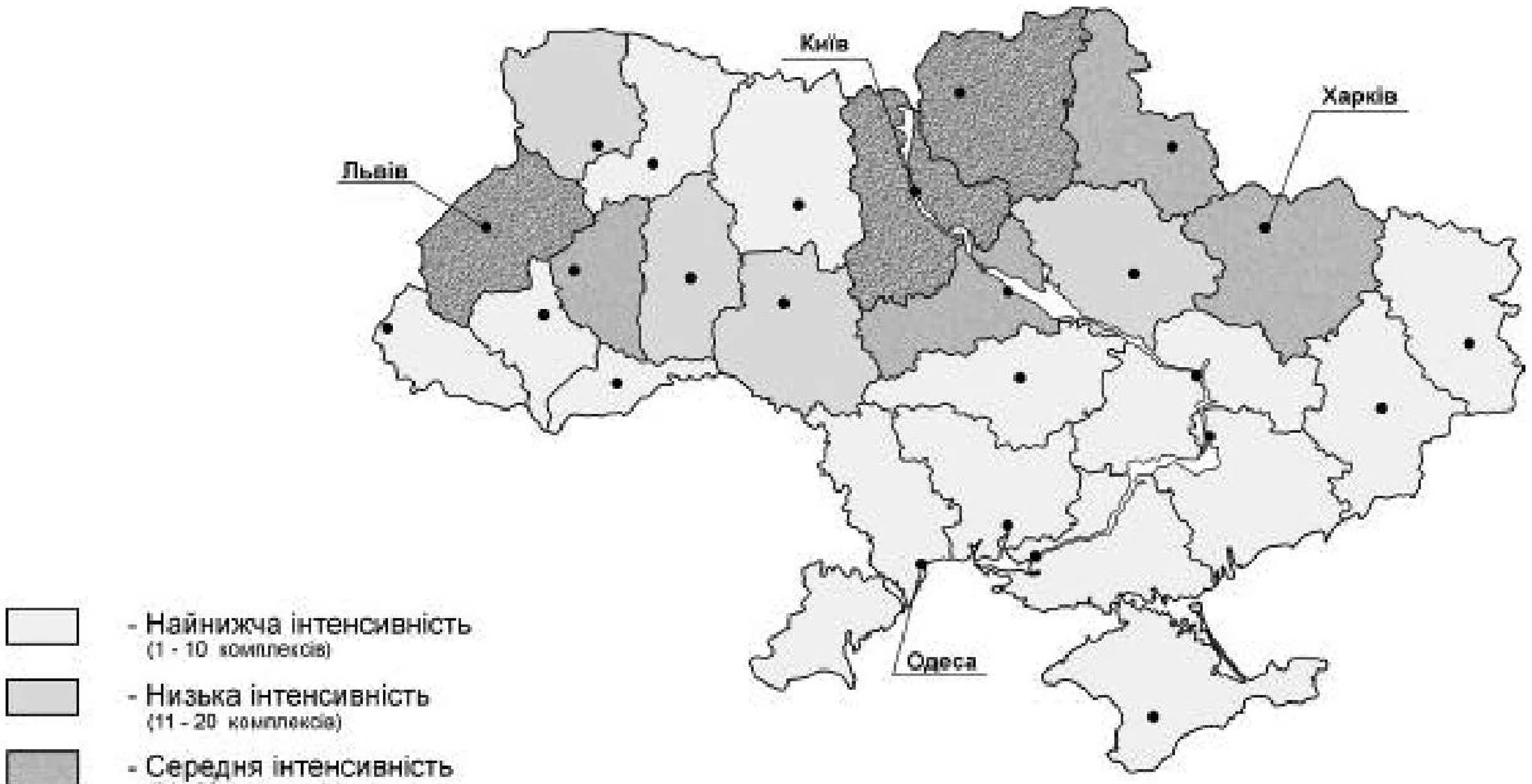


Рис. 1.2. Інтенсивність архітектурно-містобудівних процесів.

Однак ми не можемо при підрахунках і порівняннях обмежитися тільки цим реєстром з огляду на значні масштаби руйнувань архітектурної спадщини за часів більшовицького правління. Без урахування цього чинника, який включає також регіональну нерівномірність більшовицьких і воєнних руйнацій (в Галичині їх майже не було, а в Наддніпрянщині їх було найбільше), ми отримаємо спотворену картину. Задля досягнення більшої об'єктивності ми включили до підсумкової таблиці відомості про всі відомі нам втрачені архітектурні об'єкти досліджуваної доби. Джерелом цих відомостей послужили картотека й комп'ютерна база даних по втрачених пам'ятках містобудування й архітектури України, розроблені автором цього дослідження порядком підготовки Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р.№ 700). Картотека й комп'ютерна база даних включають інформацію про 392 об'єкта всіх хронологічних періодів по всій території України. З них ми вибрали об'єкти, що стосуються досліджуваної доби. Узагальнені відомості про пам'ятки архітектури найвищої ціннісної категорії регіонів України, що постали в добу Гетьманщини, подані в наступній таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Пам'ятки архітектури - об'єкти національного культурного надбання регіонів України, що постали в добу Гетьманщини.

№ п/п	Регіон	Об'єкти національного культурного надбання	Втрачені пам'ятки архітектури	Підсумок
1	2	3	4	5
	I. Середня Наддніпрянщина і Північне Лівобережжя			
1	Київ і Київська область	109	28	**137**
2	Чернігівська область	82	42	**124**
3	Полтавська область	10	16	**26**
4	Черкаська область	8	5	**13**
	Всього:	209	91	**300**
	II. Слобожанщина			
5	Харківська область	24	14	**38**
6	Сумська область	41	32	**73**
7	Луганська область	13	-	**13**
8	Донецька область	2	2	**4**
	Всього:	80	48	**128**
	III. Поділля			
9	Вінницька область	38	2	**40**
10	Хмельницька область	80	5	**85**
11	Тернопільська область	73	2	**75**
	Всього:	191	9	**200**

1	2	3	4	5
	IV. Волинь			
12	Волинська область	85	1	86
13	Рівненська область	41	1	42
14	Житомирська область	16	4	20
	Всього:	142	6	148
	V. Галичина, Закарпаття, Буковина			
15	Львівська облась	341	1	342
16	Івано-Франківська область	40	3	43
17	Закарпатська область	56	12	68
18	Чернівецька область	26	1	27
	VI. Південь			
19	Одеська область	-	-	-
20	Миколаївська область	-	-	-
21	Херсонська область	7	-	7
22	Кіровоградська область	7	1	8
23	Дніпропетровська область	5	1	6
24	Запорізька область	1	1	2
	Всього:	20	3	23
	VII. Крим	16	-	16
	Загалом:	1121	174	1295

У цілому з 3541 об'єкта національного культурного надбання 1121, або 32 відсотки, походять з доби Гетьманщини. З 392 втрачених пам'яток 174, або 44 відсотки, походять з цієї ж доби. Як і в попередніх прикладах - з містами і комплексами, стабільний відсоток (понад 30 %) об'єктів доби Гетьманщини підтверджує інтенсивність архітектурного процесу в цю добу. Як показує остання таблиця, найбагатшими на пам'ятки розглядуваного періоду є Львівщина, Київ і Київщина та Чернігівщина. Значно бідніші Поділля, Волинь і Слобожанщина. Південний регіон включно з Кримом практично не має пам'яток цієї доби. Це наочно відображено в наступній карті (Рис.1.3).

Для конкретнішого з'ясування наявності окремих пам'яток архітектури доби Гетьманщини нам довелося проаналізувати ще одне джерело, яке дозволяє мінімізувати похибку, пов'язану з неповнотою облікування артефактів доби Гетьманщини в Державному реєстрі національного культурного надбання. Йдеться про зведений реєстр пам'яток архітектури місцевого значення станом на кінець 2000 р. Він містить 12696 об'єктів і дозволяє повніше врахувати пам'ятки XVII-XVIII ст. Підсумки наших підрахунків наведені в наступній таблиці 1.4. й відображені на карті (див. рис. 1.4.).

Слід одразу ж застерегти про можливі похибки в підрахунках. Вони пов'язані з тим, що пам'ятки місцевого значення досліджені й атрибутовані значно гірше, ніж пам'ятки національного значення. Їхнє датування нерідко подається як, приміром, "17 ст.", "18-19 ст.", "2-а пол. 18 ст." тощо, що не дає можливості точно співвіднести з розглядуваною добою час спорудження тої чи іншої будівлі.

Пам'ятки архітектури - об'єкти національного культурного надбання регіонів України, що постали в добу Гетьманщини

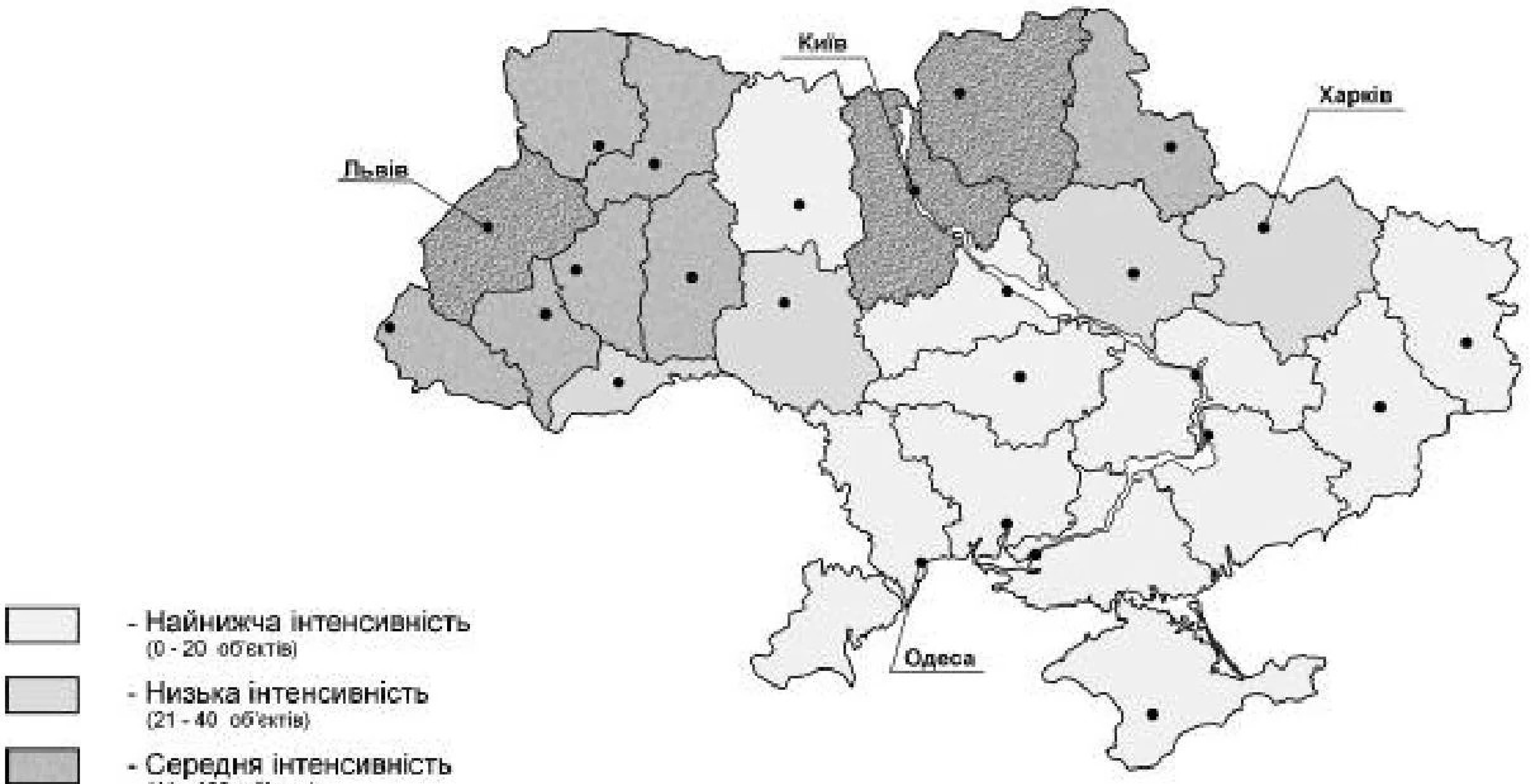


Рис. 1.3. Інтенсивність архітектурного процесу.

Таблиця 1.4

Пам'ятки архітектури місцевого значення регіонів України, що постали в добу Гетьманщини.

№ п/п	Регіон	Всього пам'яток	Кількість пам'яток доби Гетьманщини
1	2	3	4
	I. Середня Наддніпрянщина і Північне Лівобережжя		
1	Київ і Київська область	446	**3**
2	Чернігівська область	68	**8**
3	Полтавська область	141	**4**
4	Черкаська область	126	**3**
	Всього:	781	**18**
	II. Слобожанщина		
5	Харківська область	726	**9**
6	Сумська область	388	**27**
7	Луганська область	314	**1**
8	Донецька область	63	**2**
	Всього:	1491	**39**
	III. Поділля		
9	Вінницька область	473	**40**
10	Хмельницька область	111	**20**
11	Тернопільська область	1135	**157**
	Всього:	1719	**217**
	IV. Волинь		
12	Волинська область	295	**58**
13	Рівненська область	243	**75**
14	Житомирська область	262	**16**
	Всього:	800	**149**
	V. Галичина, Закарпаття, Буковина		
15	Львівська область	2637	**271**
16	Івано-Франківська область	1297	**73**
17	Закарпатська область	59	**3**
18	Чернівецька область	667	**11**
	Всього:	4660	**358**
	VI. Південь		
19	Одеська область	1340	**2**
20	Миколаївська область	129	**-**
21	Херсонська область	76	**-**
22	Кіровоградська область	372	**-**
23	Дніпропетровська область	317	**2**
24	Запорізька область	23	**-**
	Всього:	2457	**4**
	VII. Крим	549	**24**
	Загалом:	12696	**809**

Пам'ятки архітектури місцевого значення, що постали у добу Гетьманщини



Рис. 1.4. Інтенсивність архітектурного процесу.

Тому результати цих підрахунків мають суто факультативне значення, оскільки свідчать, на нашу думку, не стільки про наявність пам'яток доби Гетьманщини у різних регіонах України, скільки про нерівномірність взяття їх на державний облік через недостатню дослідженість та відсутність чітких критеріїв поцінування об'єктів архітектурної спадщини у 1950-х - 1980-х роках. Аналіз інформації, поданої на таблиці 1.4., дозволяє дійти висновку, що серед пам'яток архітектури місцевого значення об'єкти доби Гетьманщини посідають доволі скромне місце - тільки 6,4%. Це свідчить про те, що архітектурна спадщина доби Гетьманщини в цілому облікована в Державному реєстрі національного культурного надбання з достатньою повнотою. А ті 809 об'єктів, які зазначені у підсумковому рядку таблиці 1.4., вимагають подальших досліджень і вирішення питання про надання їм статусу пам'яток національного значення.

Неважко помітити, що результати підрахунків наявності містобудівних утворень, комплексів та окремих пам'яток доби Гетьманщини по регіонах України, подані в таблицях 1.1.-1.4., дають дуже різні результати, які іноді важко порівнювати.
Ми спробуємо звести їх до спільного знаменника - кількості умовних об'єктів - вирахувавши середньозважене значення кожного чинника (окрема будівля, комплекс, містобудівне утворення) шляхом уведення перевідних коефіцієнтів для комплексів та містобудівних утворень з подальшим обчисленням інтегральних параметрів, які б однозначно засвідчували більшу чи меншу інтенсивність архітектурно-містобудівного розвитку в тому чи іншому регіоні.

Для обчислення по кожній області значення інтегрального показника інтенсивності архітектурно-містобудівної діяльності в добу Гетьманщини застосуємо формулу
П = Кп х Н + Кп х М + Кк х Ко + Км х Мі , де :

П - інтегральний показник інтенсивності архітектурно-містобудівної діяльності (кількість умовних об'єктів);

Н - кількість пам'яток національного значення (визначається за колонкою 5 таблиці 1.3.);

М - кількість пам'яток місцевого значення (визначається за колонкою 4 таблиці 1.4.);

Ко - кількість комплексів (визначається за колонкою 7 таблиці 1.2.);

Мі - кількість містобудівних утворень (визначається за колонкою 6 таблиці 1.1.);

Кп, Кк, Км - перевідні коефіцієнти, значення яких прийнято:

перевідний коефіцієнт для пам'яток Кп = 1;

перевідний коефіцієнт для комплексів Кк = 5. Це пов'язано з архітектурною значимістю комплексів, великою трудомісткістю й ресурсоємністю їх створення;

перевідний коефіцієнт для містобудівних утворень (міст, містечок тощо) Км = 10, що також пов'язано з іще більшою архітектурною та містобудівною значимістю поселень, їхньою трудомісткістю та ресурсоємністю.

Результати цих обчислень зведені в таблицю 1.5. й відображені на поданій нижче карті 1.5.

Як показують таблиця і карта, ступінь інтенсивності архітектурно-містобудівних процесів найвищим був у Середній Наддніпрянщині й Північному Лівобережжі (майже 30 %), а найнижчим - на Волині (менше 7 %). У розрізі областей найвищим був ступінь інтенсивності архітектурно-містобудівного розвитку на Львівщині й Київщині (по 10 %), а найнижчим - у Запорізькій області (менше 1 %). Для наочності нижче подається список областей, розташованих у міру зменшення інтенсивності архітектурно-містобудівної діяльності - від найвищої інтенсивності на початку списку - до найнижчої в кінці:

Львівська
Київ і Київська
Харківська
Чернігівська
Полтавська
Сумська
Тернопільська
Вінницька
Кіровоградська
Черкаська
Дніпропетровська
Луганська
Хмельницька
Івано-Франківська
Волинська
Донецька
Рівненська
Житомирська
Миколаївська
Херсонська
Чернівецька
Одеська
Закарпатська
АР Крим з Севастополем
Запорізька

Таблиця 1.5

Зведена таблиця наявності об'єктів архітектури й містобудування доби Гетьманщини в регіонах України.

№ п/п	Регіон	Кількість умовних об'єктів	Відсоток від загальної кількості
1	2	3	4
	I. Середня Наддніпрянщина і Північне Лівобережжя		
1	Київ і Київська область	815	10 %
2	Чернігівська область	687	8,5 %
3	Полтавська область	580	7,2 %
4	Черкаська область	301	3,7 %
	Всього:	**2383**	**29,6 %**
	II. Слобожанщина		
5	Харківська область	692	8,6 %
6	Сумська область	480	6 %
7	Луганська область	244	3 %
8	Донецька область	206	2,5 %
	Всього:	**1602**	**20 %**
	III. Поділля		
9	Вінницька область	355	4,4 %
10	Хмельницька область	240	3 %
11	Тернопільська область	472	5,8 %
	Всього:	**1067**	**13 %**

1	2	3	4
	IV. Волинь		
12	Волинська область	224	2,8 %
13	Рівненська область	177	2,2 %
14	Житомирська область	156	1,9 %
	Всього:	**557**	**6,9 %**
	V. Галичина, Закарпаття, Буковина		
15	Львівська область	838	10,4 %
16	Івано-Франківська область	236	2,9 %
17	Закарпатська область	106	1,3 %
18	Чернівецька область	113	1,4 %
	Всього:	**1293**	**16 %**
	VI. Південь		
19	Одеська область	112	1,4 %
20	Миколаївська область	135	1,7 %
21	Херсонська область	117	1,4 %
22	Кіровоградська область	313	3,9 %
23	Дніпропетровська область	283	3,5 %
24	Запорізька область	62	0,8 %
	Всього:	**1022**	**12,7 %**
	VII. Крим	105	1,3 %
	Загалом:	**8029**	**100 %**

У перебігу цього аналізу нам довелося вдатися до деяких спрощень реальної складності картини розвитку архітектурно-містобудівного процесу й наявності його артефактів. Головним з цих спрощень було поєднання сучасного адміністративно-територіального поділу нашої держави з історично усталеним поділом на історико-географічні регіони. Так, приміром, сучасна Сумська область включає історичні терени Слобожанщини (близько 50% сучасної території області) та Північного Лівобережжя. Те ж саме стосується Полтавської області. Більша частина території Тернопільської області належить до Поділля, але до її складу включено також землі Південної Волині й південно-східні терени Галичини. Обумовлюючи ці спрощення ми, проте, не вважаємо їх настільки суттєвими, щоб вони могли спотворити подану тут загальну картину архітектурно-містобудівної активності в різних регіонах України за доби Гетьманщини.

Огляд літератури, аналіз бібліографічної бази, вивчення архівних матеріалів, а також аналіз проведених натурних досліджень та державних реєстрів (списків, переліків) пам'яток дозволяють дійти таких висновків:

Архітектурна й містобудівна спадщина України доби Гетьманщини досліджена й облікована недостатньо, в літературі вона розкрита далеко неповно і тому ця тема вимагає подальшого розроблення.

Найважливішими досягненнями дотеперішнього етапу розвитку українського архітектурознавства є:

- створення фактографічної бази історії української архітектури;
- усвідомлення того, що в Україні безперервно, на засадах спадкоємності розвивалася

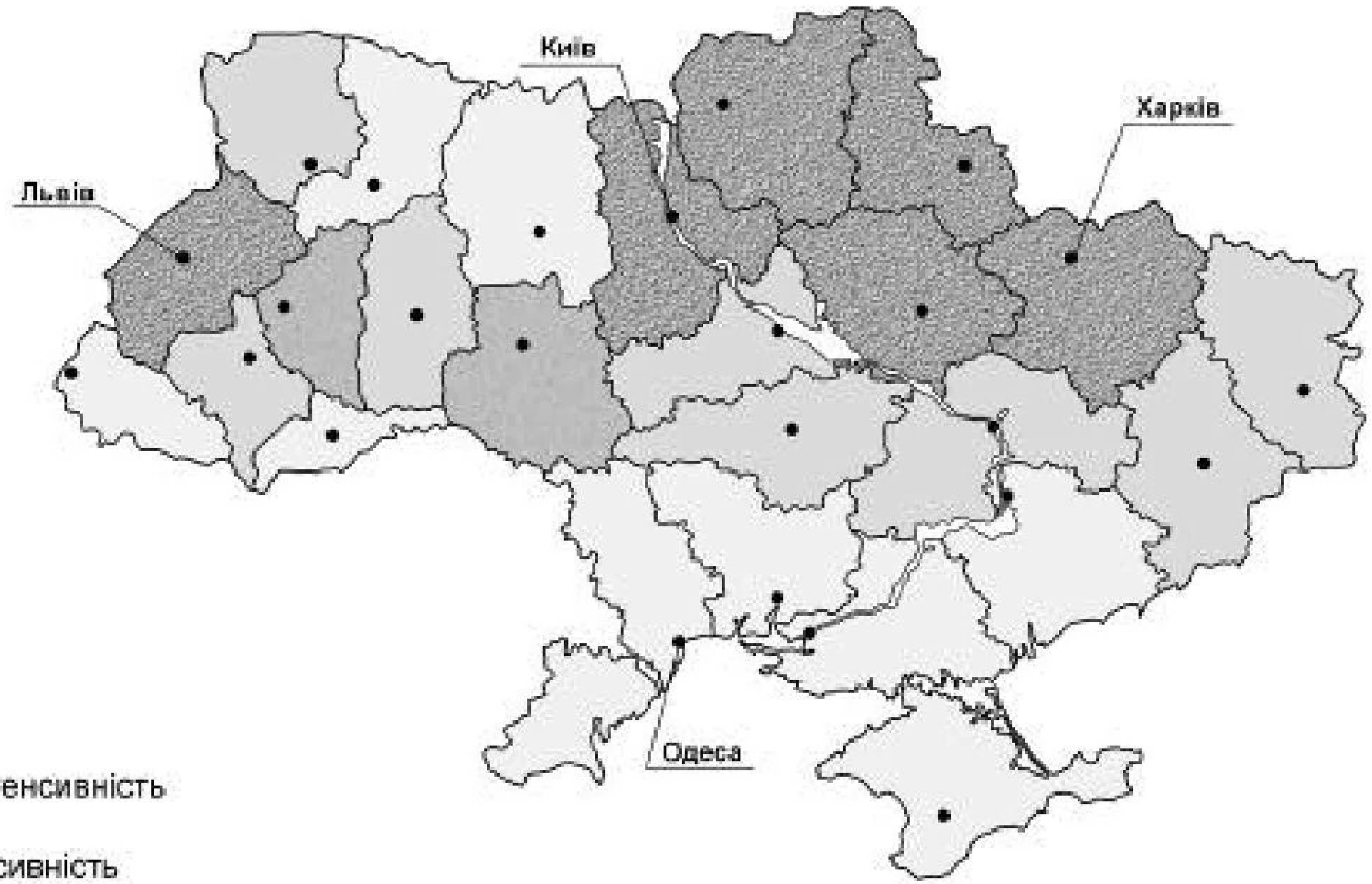


Рис. 1.5. Інтегральна характеристика інтенсивності архітектурно-мітстобудівного процесу.

власна самобутня архітектура, пов'язана з європейською;

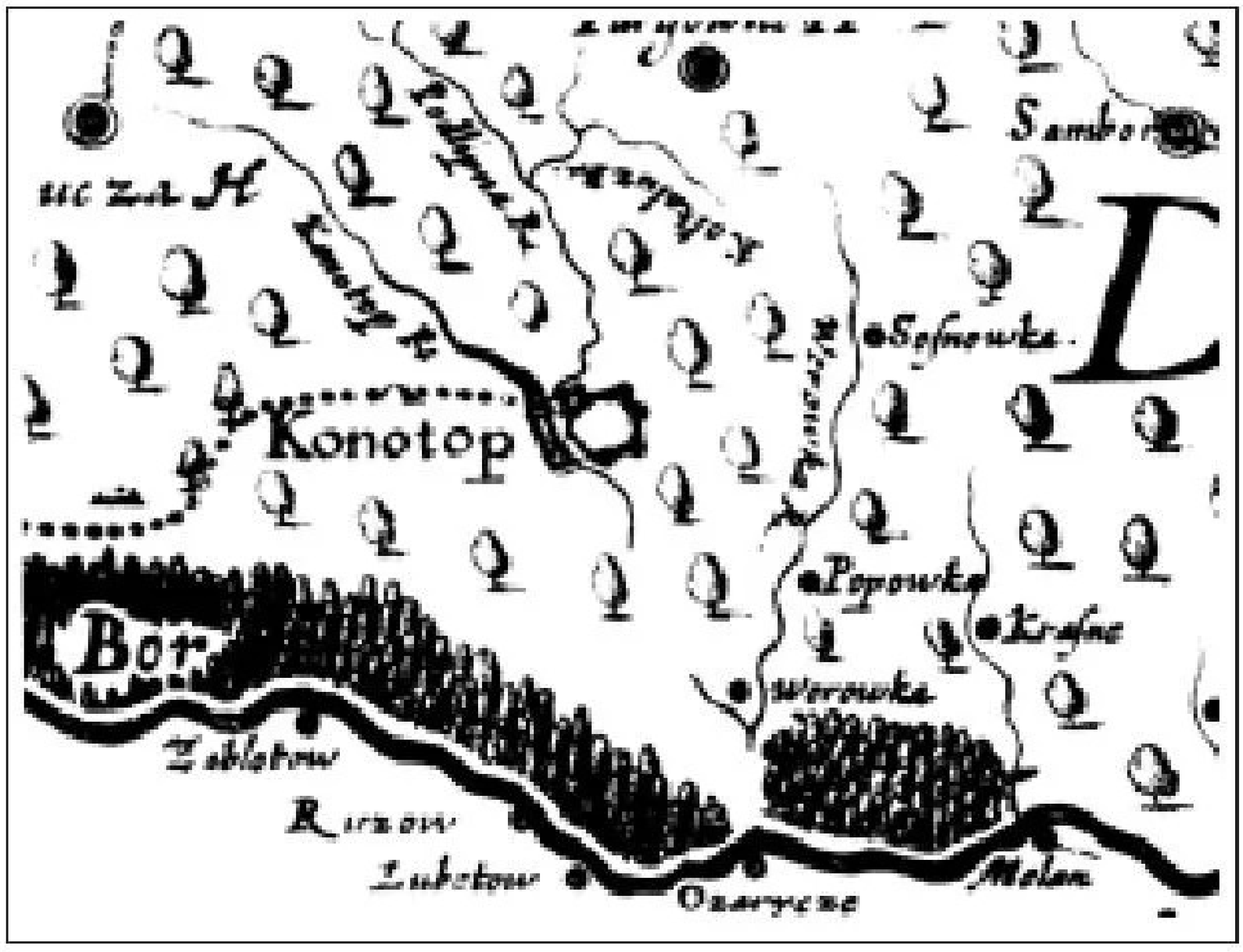
- з'ясована принципова відмінність української архітектури від архітектур сусідніх народів (Москва, Польща, Литва) і неприйнятність періодизації етапів розвитку цих архітектур для періодизації розвитку української архітектури;
- започатковано територіальний принцип розгляду архітектурних явищ і творів;
- зроблені спроби дати аргументовані стильові дефініції;
- з'ясовано основні взаємозв'язки й взаємообумовленість масової та елітарної архітектурної творчості;
- розроблено науково-методичні основи реставрації пам'яток, проведені практичні реставраційні роботи, розпочалося їх критичне осмислення.

Дослідження українських та зарубіжних вчених і практиків-реставраторів протягом останніх двох десятиліть багато в чому змінили наші уявлення про архітектурну й містобудівну спадщину України розглядуваної доби за рахунок нових атрибуцій пам'яток, виявлення нових, доти невідомих фактів, узагальнення й осмислення досвіду охорони та реставрації пам'яток архітектури доби Гетьманщини.

Окрім бібліографічних матеріалів, значну джерелознавчу цінність, на сьогодні ще недооцінену, мають архівні картографічні матеріали щодо міст, сіл, а також окремих архітектурних комплексів.

До окремого, найважливішого розряду джерел, слід віднести збережені донині пам'ятки містобудування і архітектури доби Гетьманщини, натурне дослідження яких дозволяє виявити нові факти і закономірності розвитку архітектури й містобудування. Тому в нашому дослідженні акцент зроблено на осмисленні натурних досліджень у поєднанні з архівними та бібліографічними.

Архітектурно-містобудівна спадщина доби Гетьманщини в межах регіонів України розподілена дуже нерівномірно, що відображає реальну нерівномірність процесів розвитку архітектури й містобудування. Найбільше об'єктів цієї спадщини зосереджено у Середній Наддніпрянщині та Північному Лівобережжі (30 %), на Слобожанщині (20 %), у Галичині (16 %), а найменше - на Волині (6,9 %) й на Півдні України (12,7 %). Зрозуміло, що регіони з високою інтенсивністю архітектурно-містобудівних процесів будуть у центрі уваги нашого дослідження.



Фрагмент "Спеціальної карти України" Г.-Л.де Боплана 1650 р.

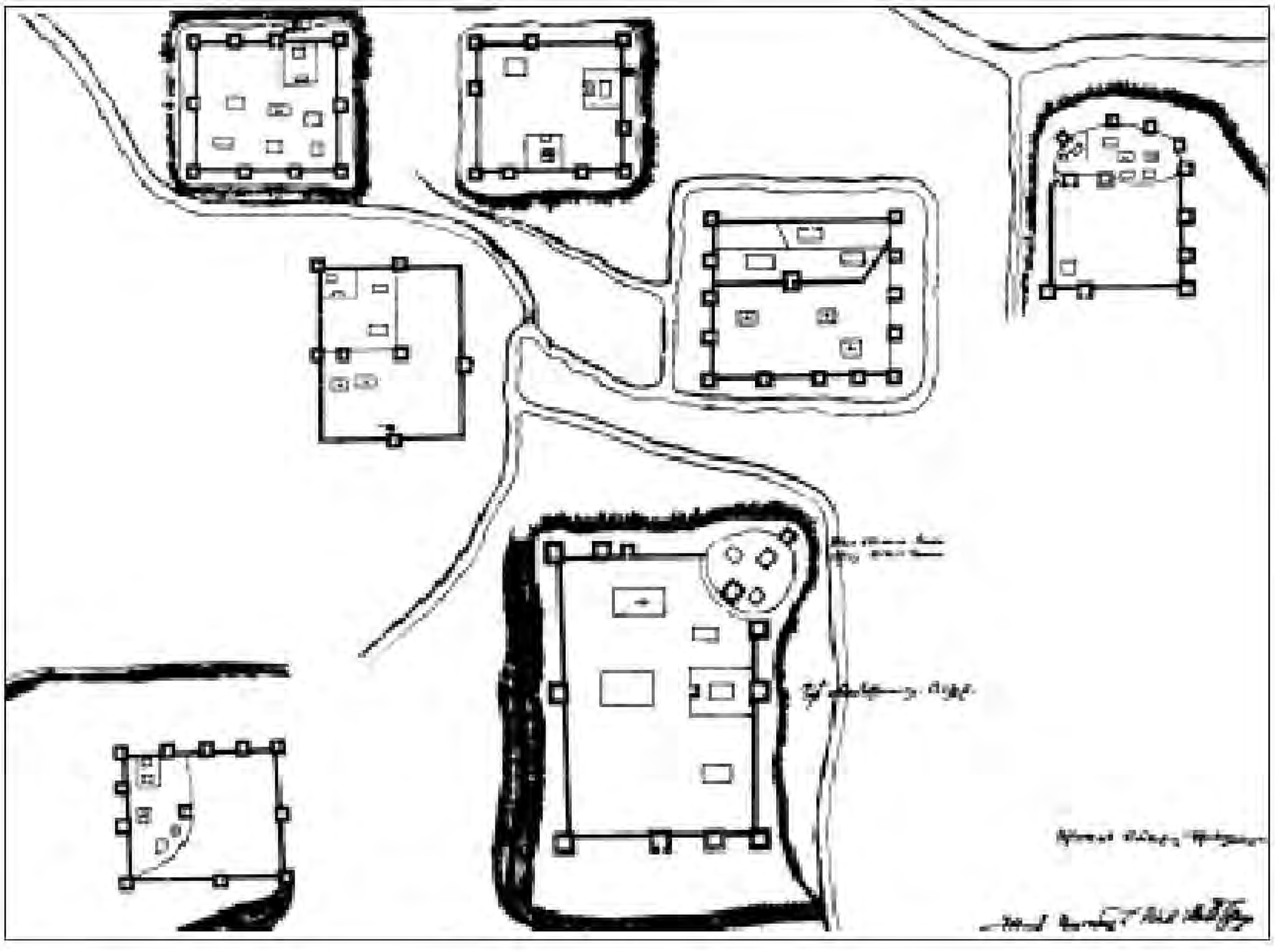


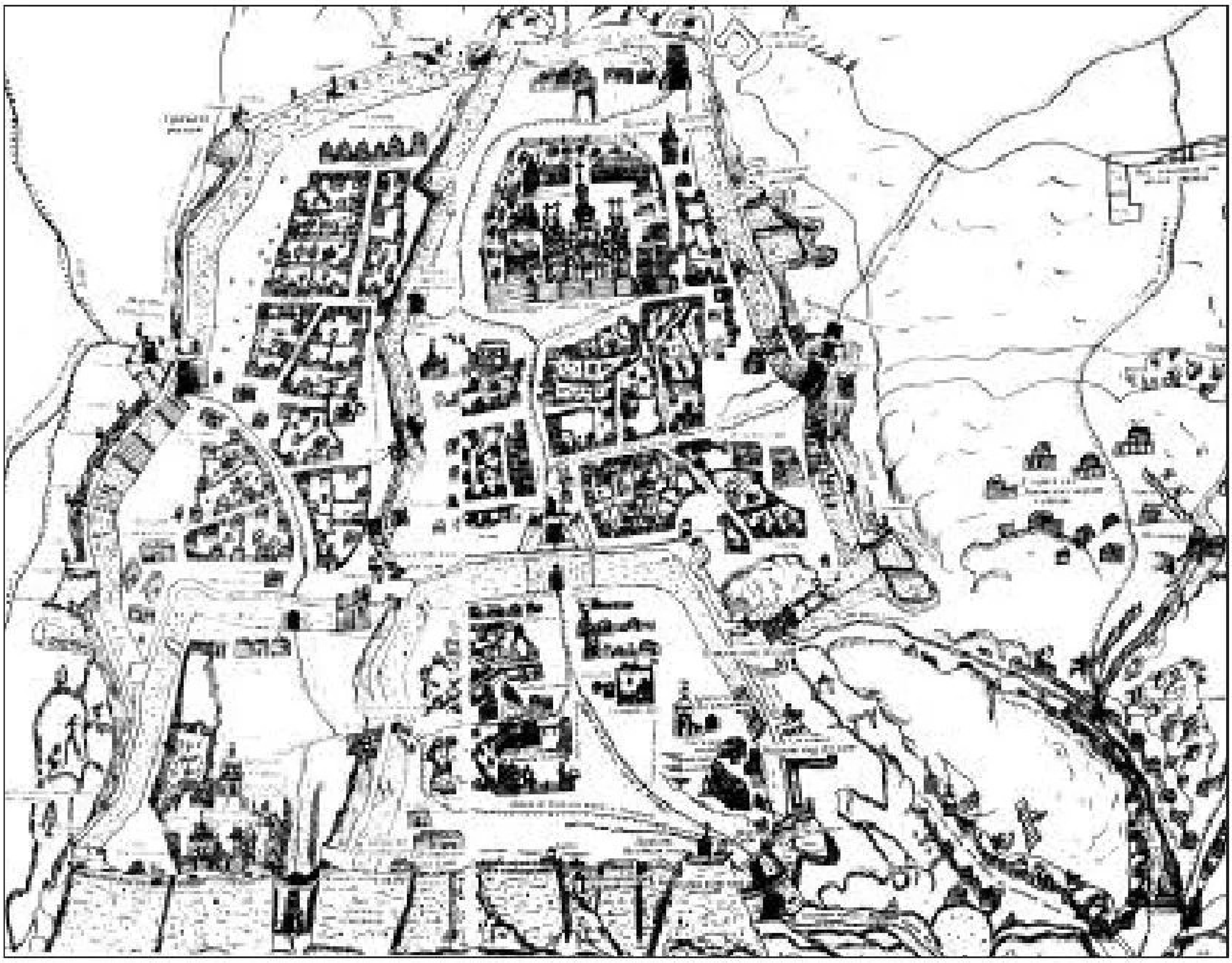
План Конотопа на "Спеціальній карті України" Г.-Л. де Боплана. Прорисовка автора.



Карта Київського намісництва А.Вільбрехта кін. XVIII ст.

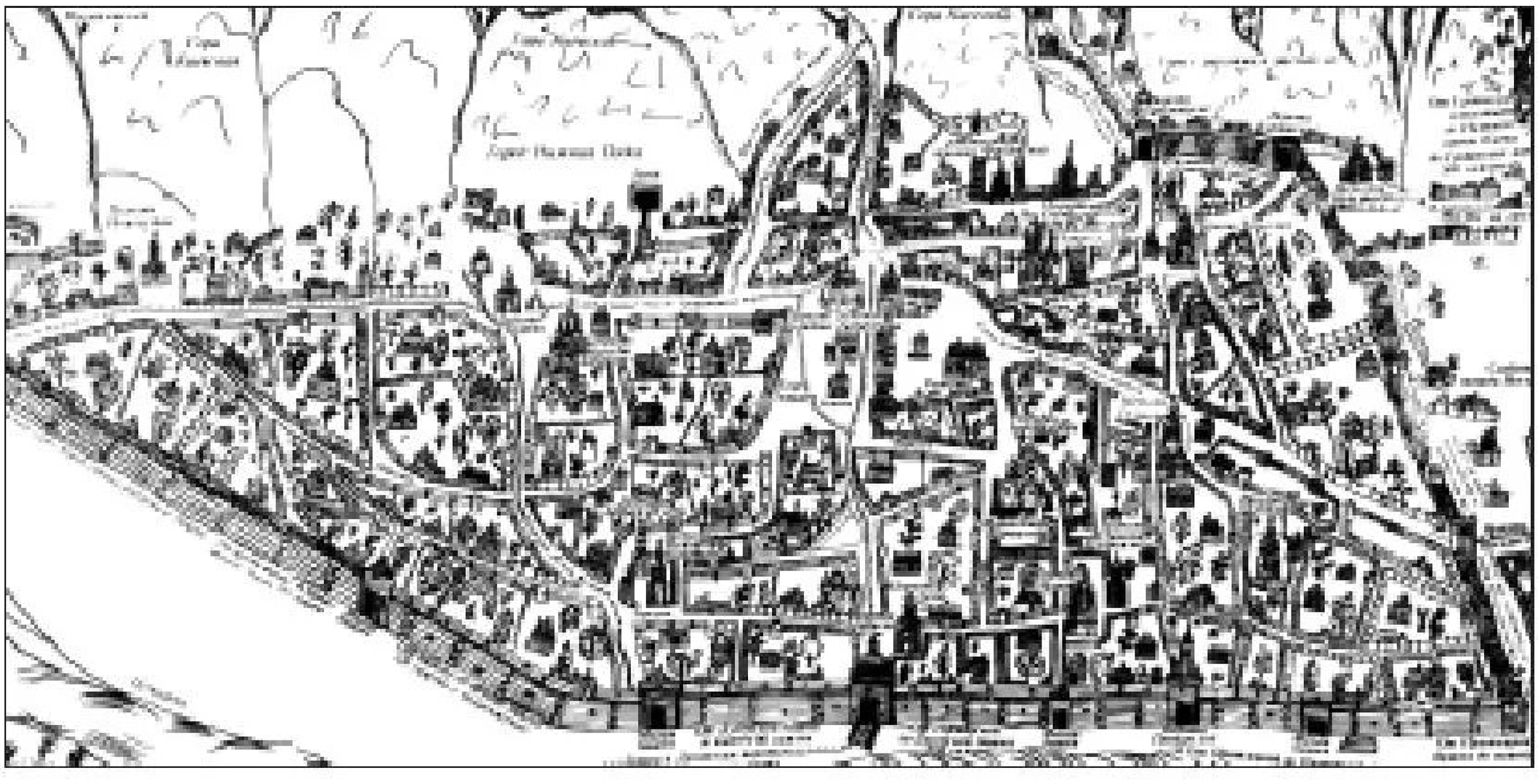
"План Обоянської провінції" кін. XVII ст.

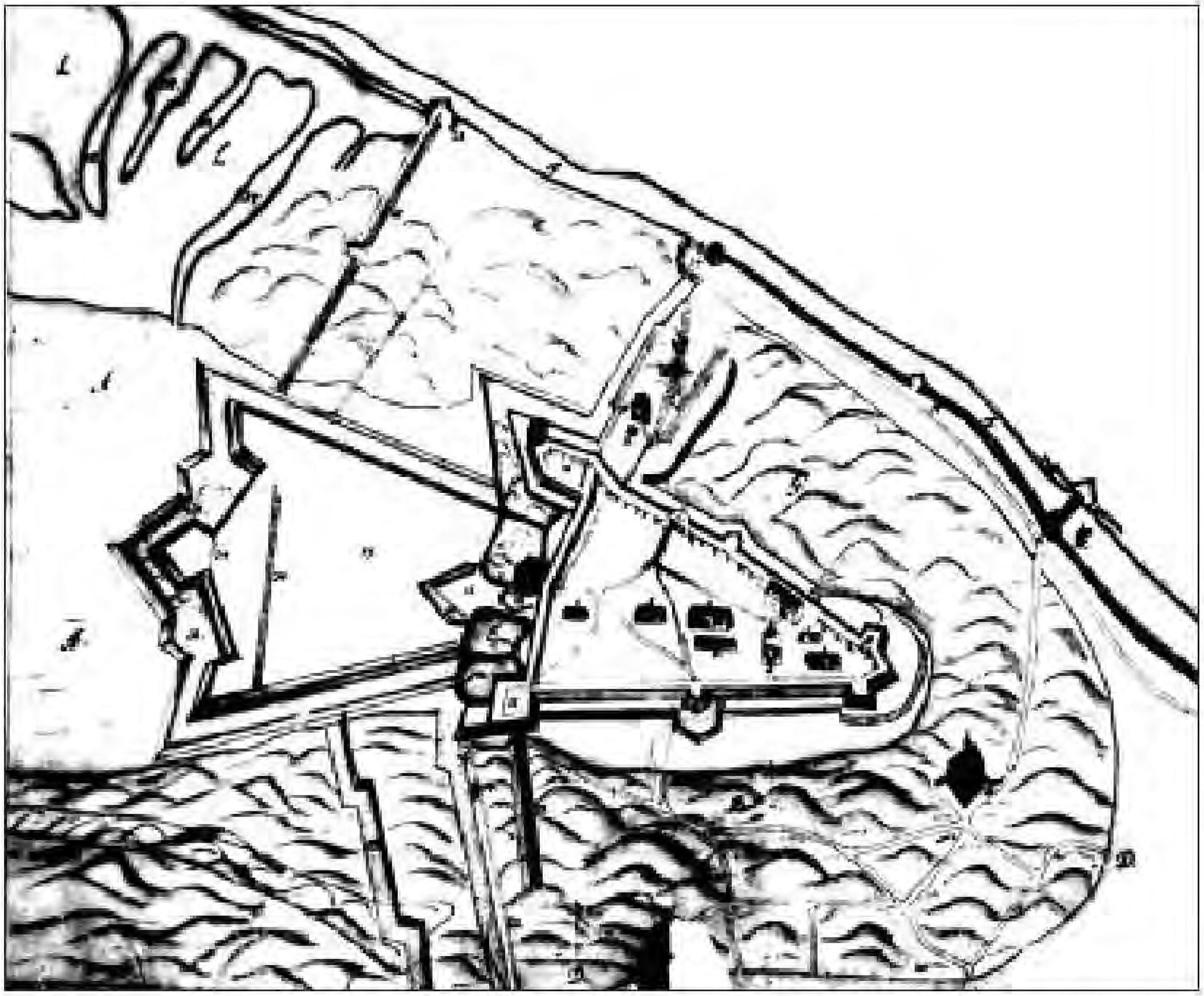




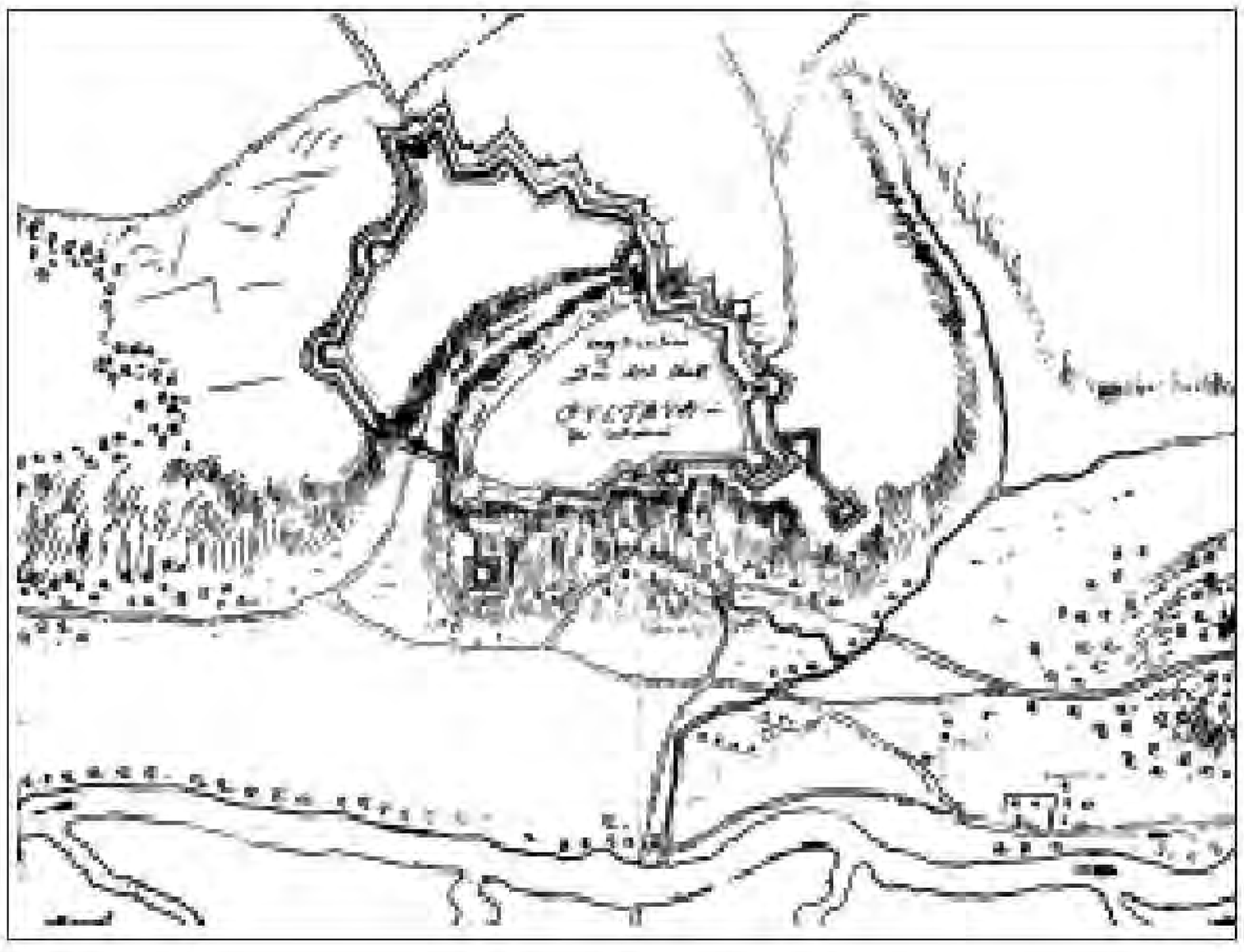
Фрагмент плану Києва 1695 р. Верхнє місто.

Фрагмент плану Києва 1695 р. Поділ.



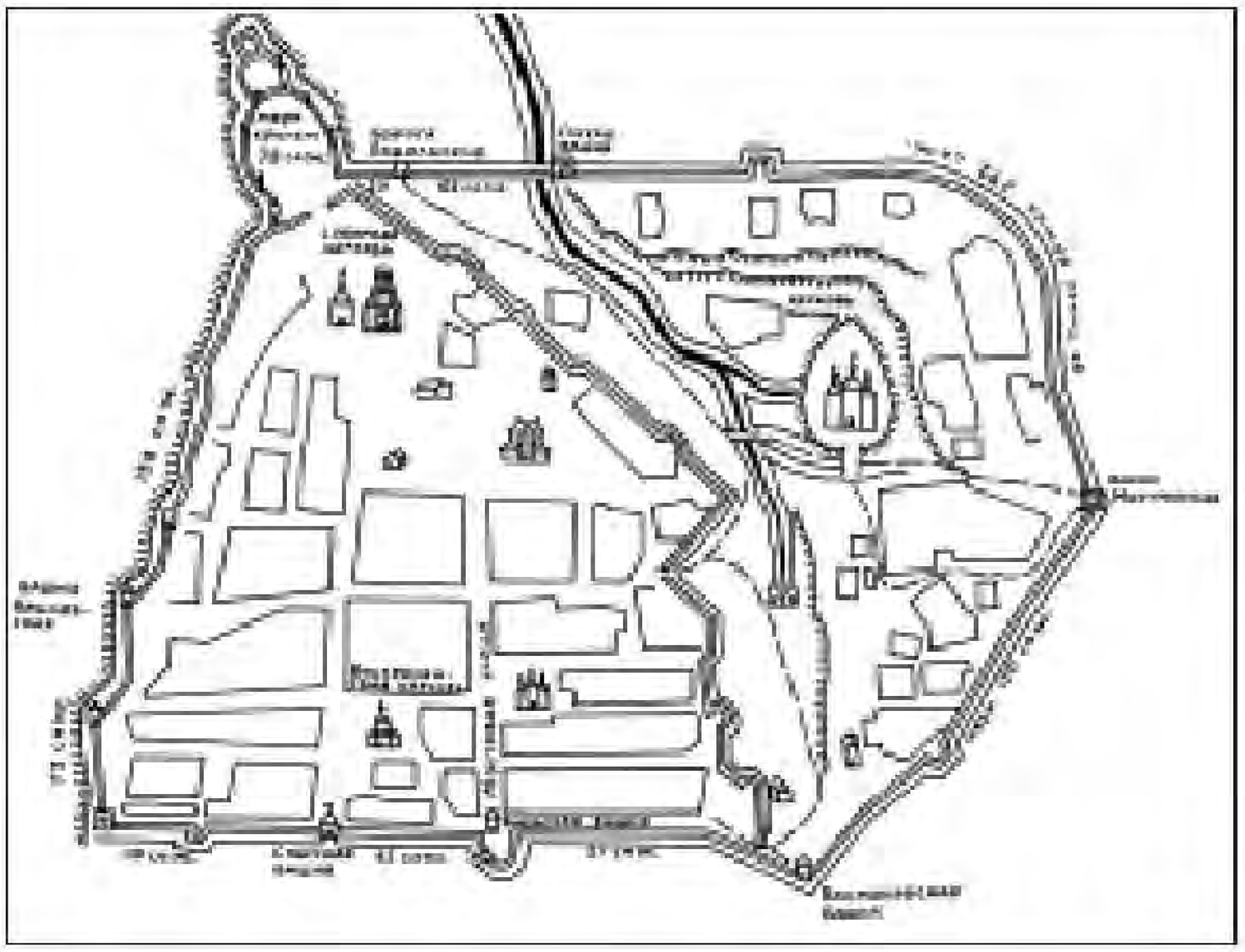


Фрагмент плану Чигирина 1678 р.

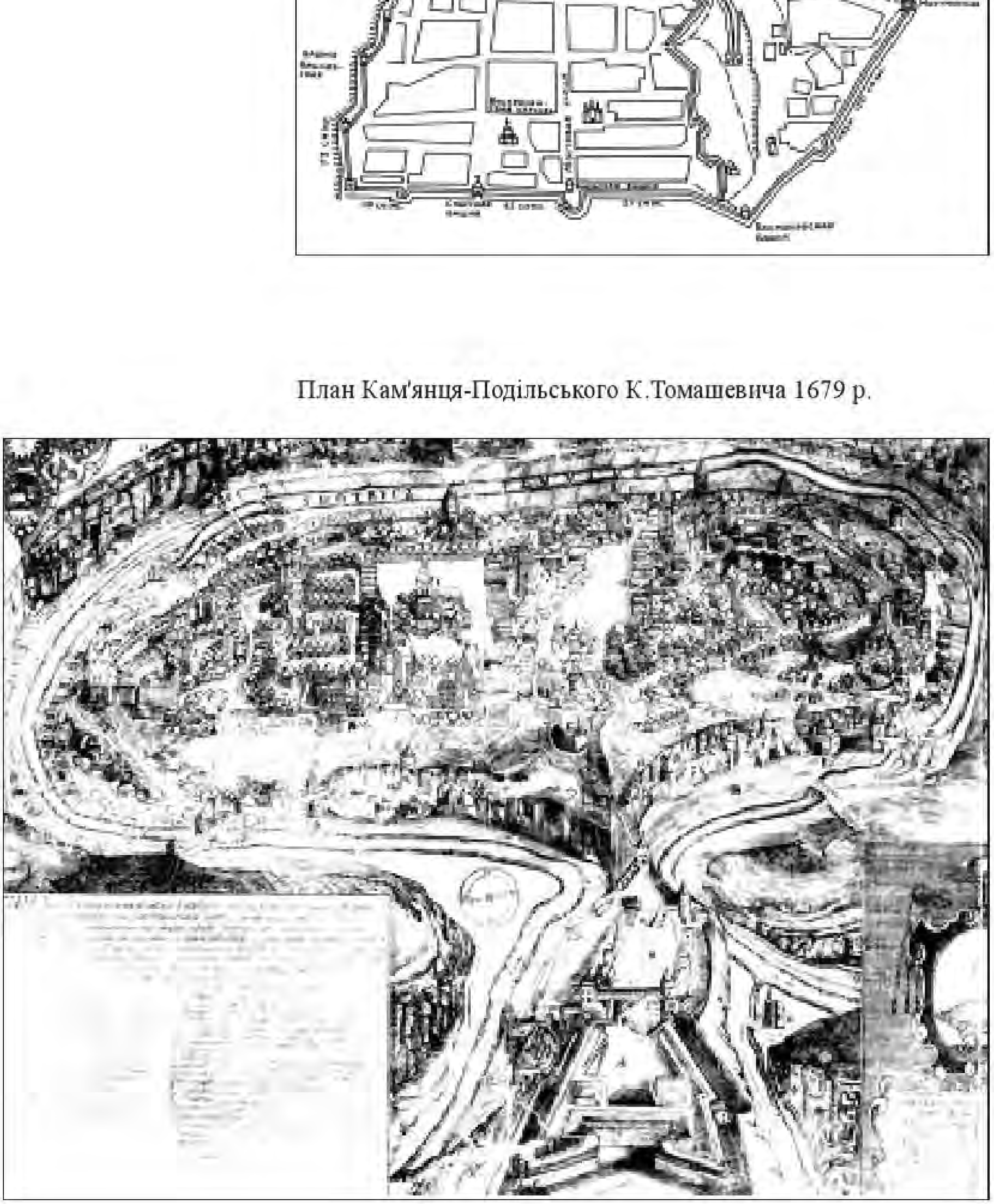


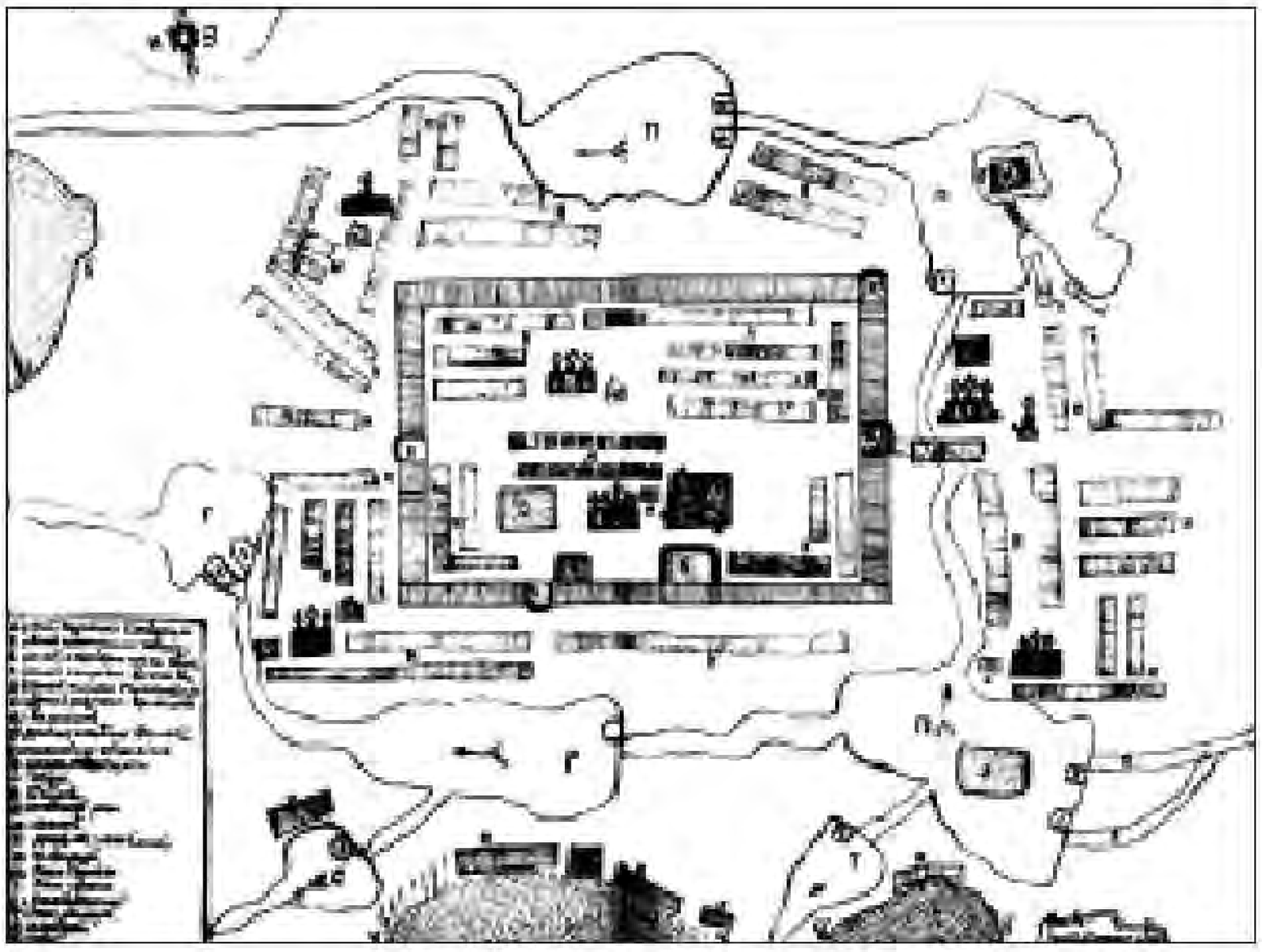
"План Старої і Нової Полтави" 1709 р.

План Полтави Івана Бішева.



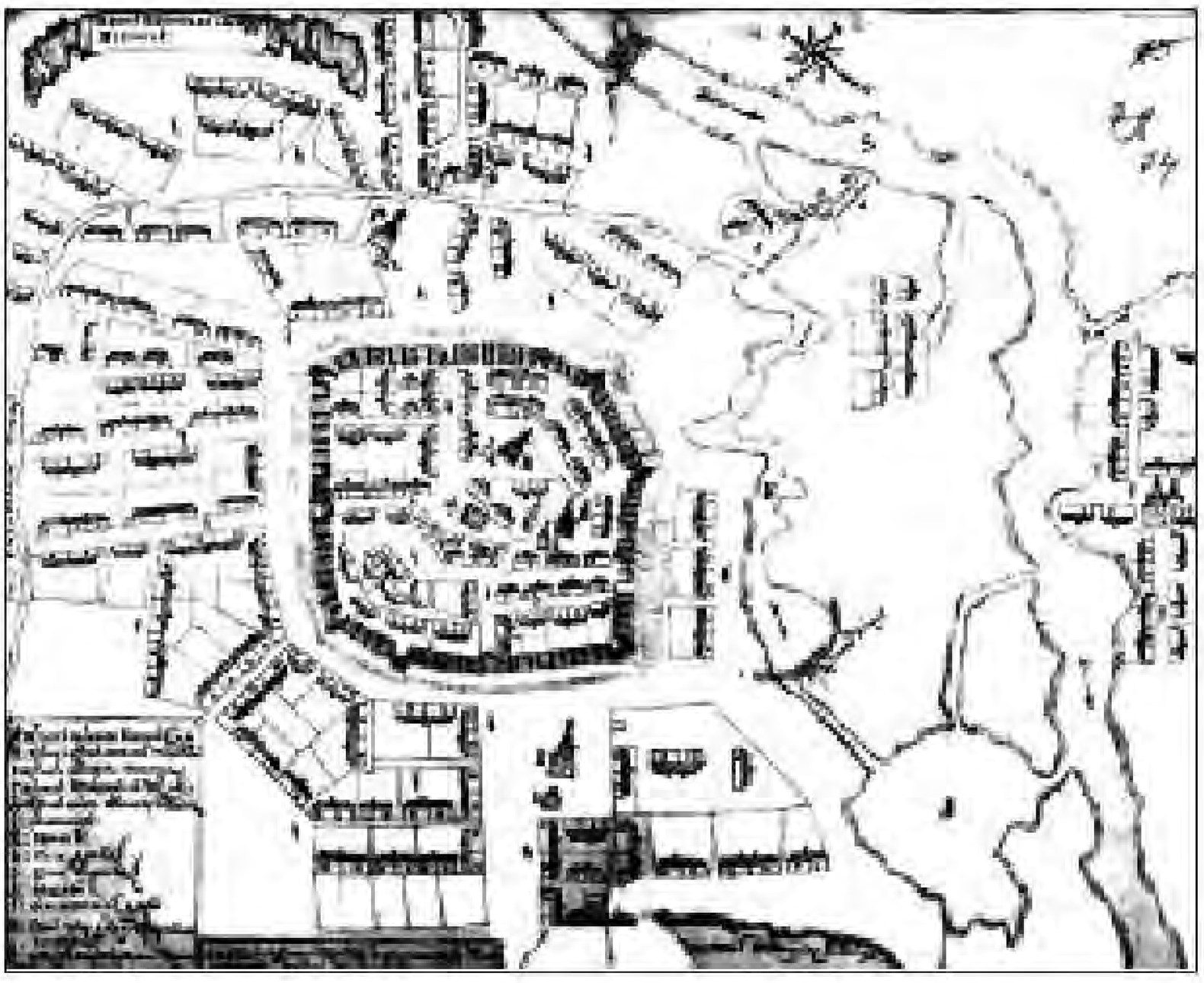
План Кам'янця-Подільського К.Томашевича 1679 р.

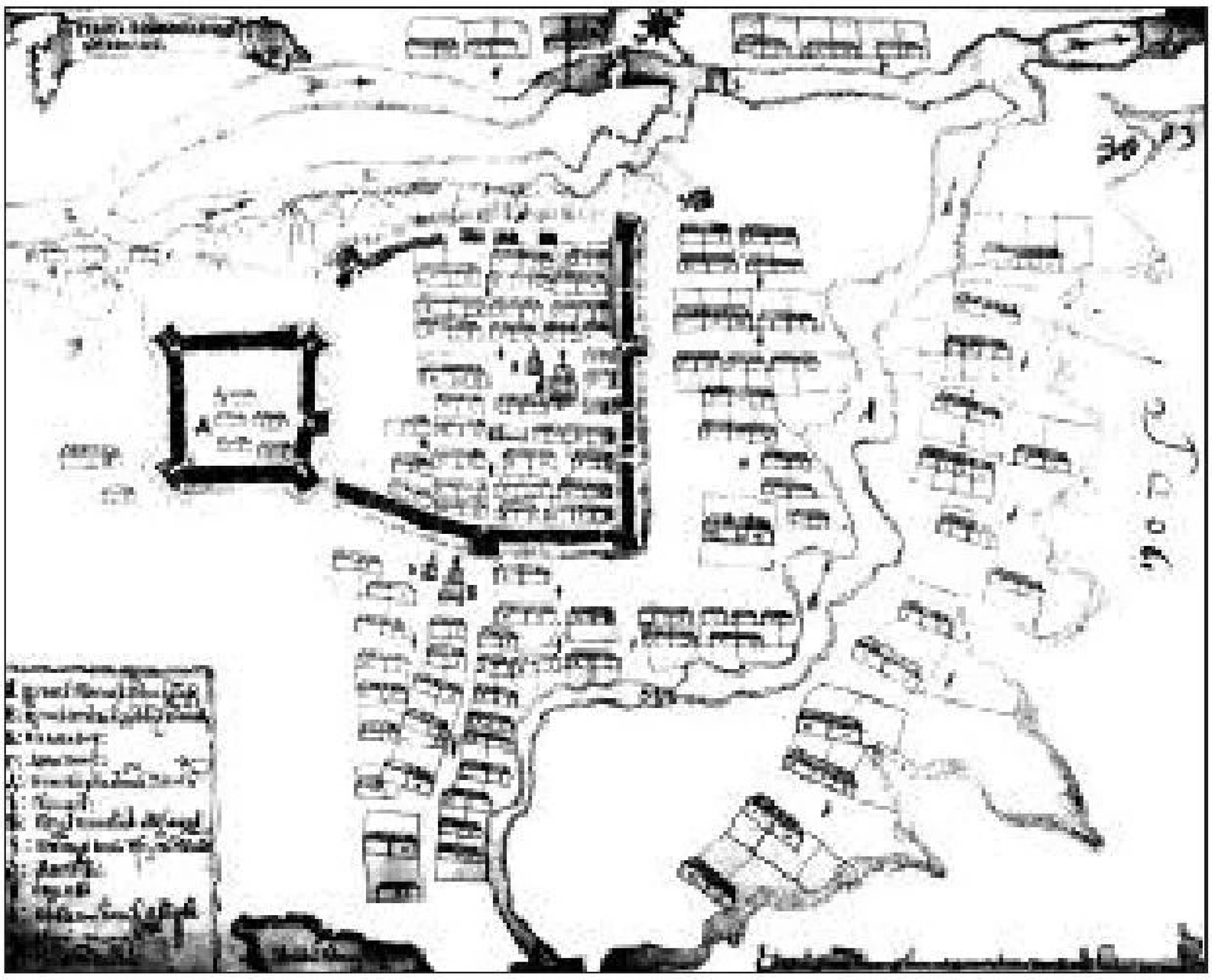




План військової слободи Боромлі 1768 р.

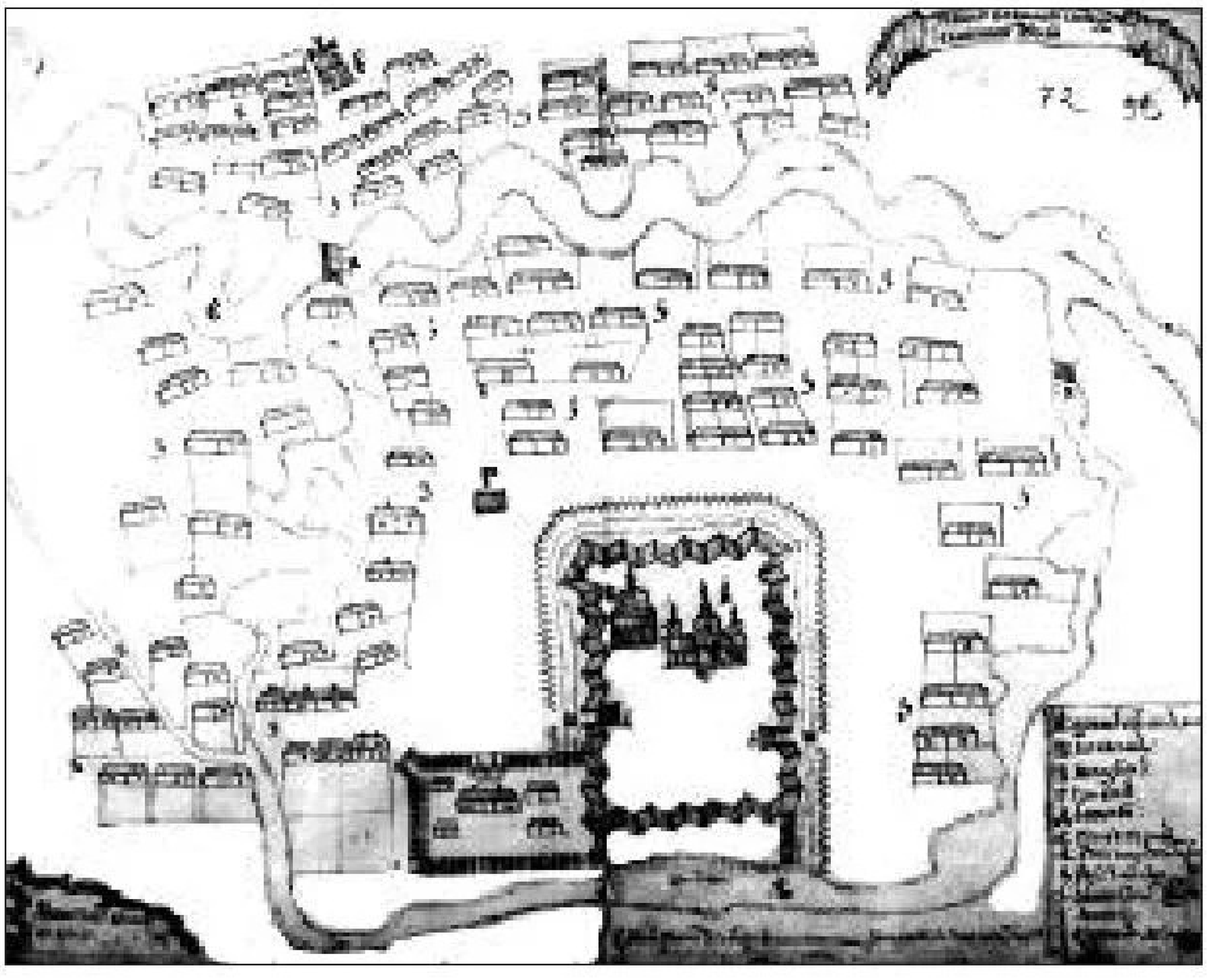
План військової слободи Печенюгів 1768 р.

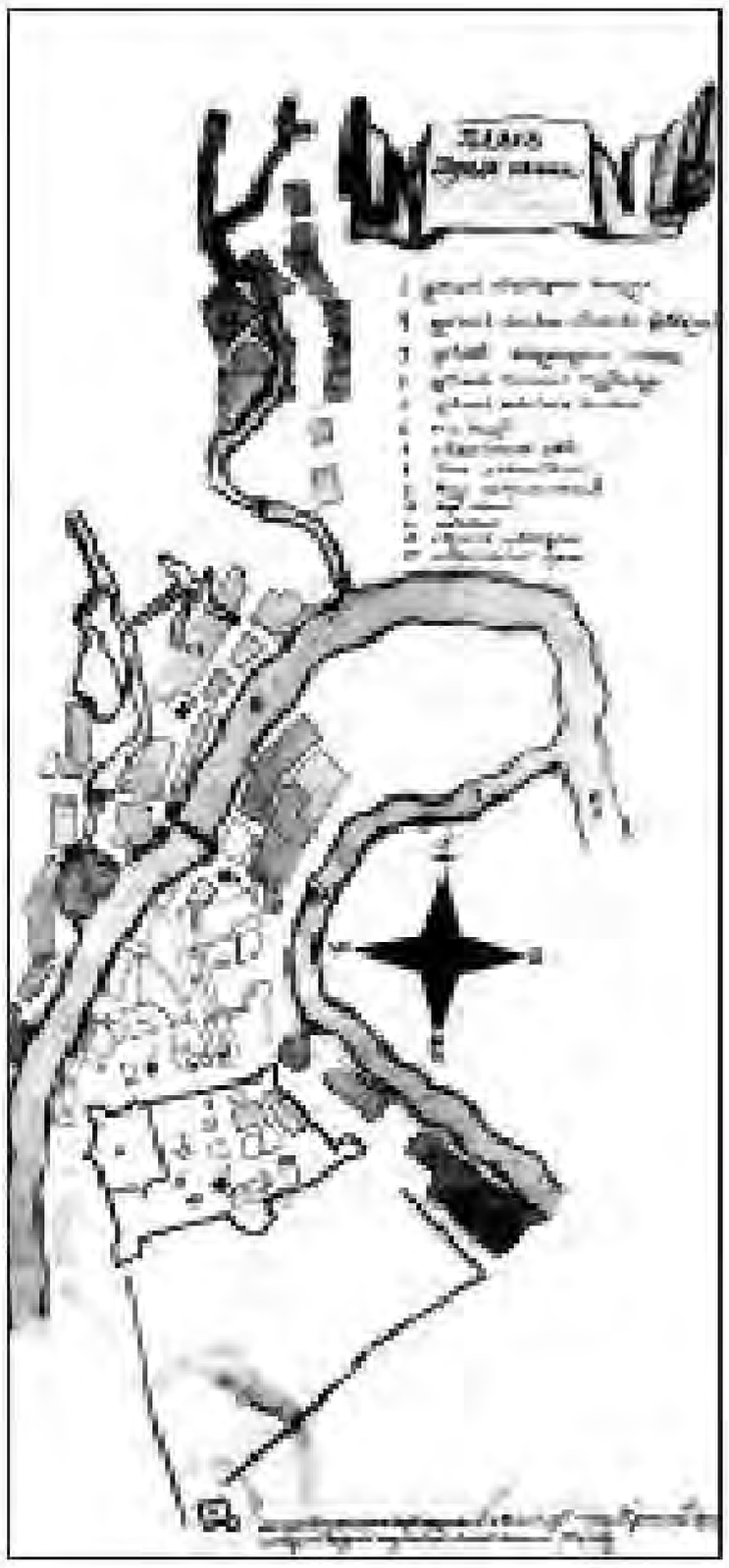




План військової слободи Куп'янська 1762 р.

План військової слободи Сватової Лучки 1768 р.

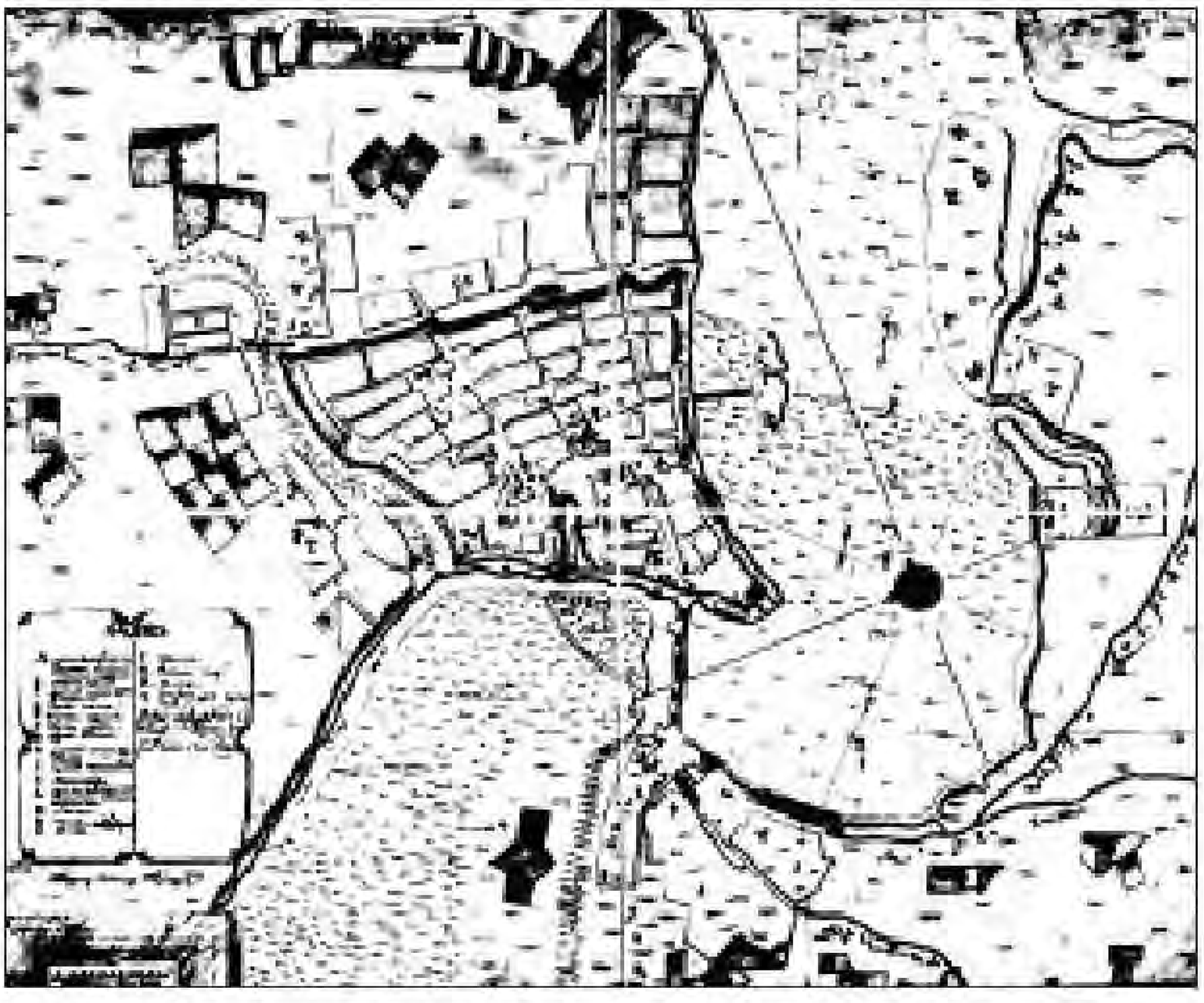


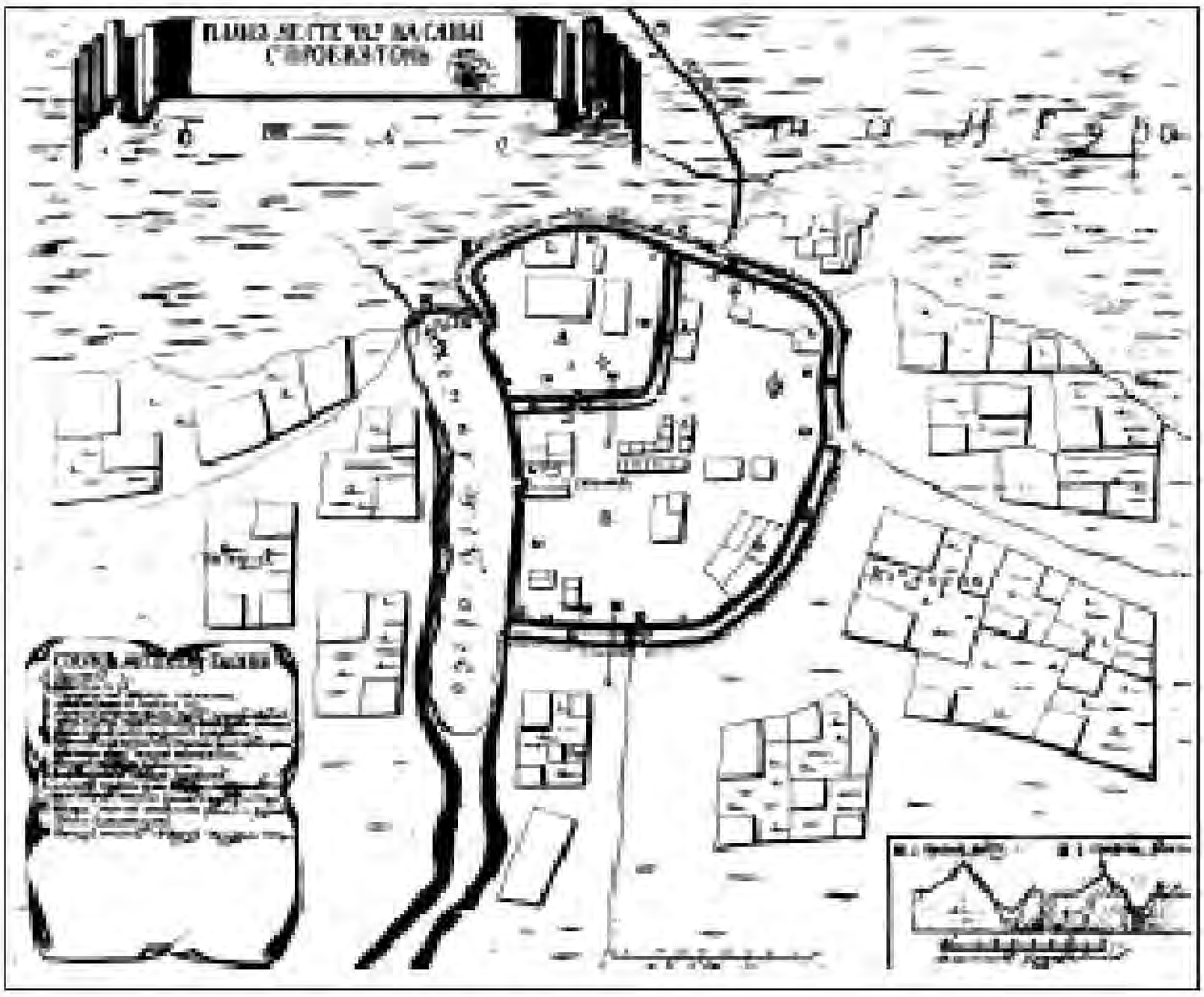


План Харківської фортеці 1760-х рр.

План Ізюма 1774 р.

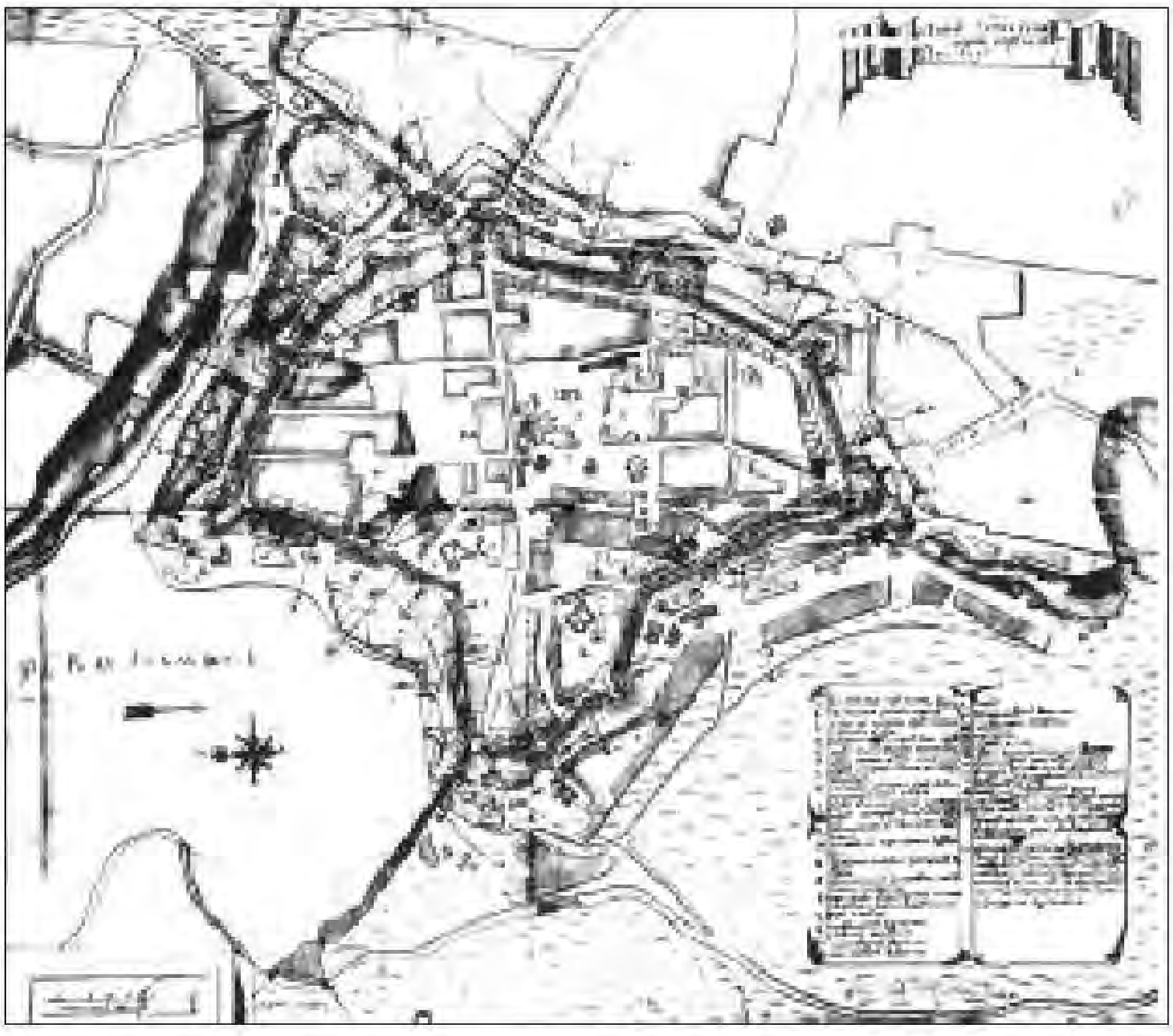
План Козельця 1740 р.

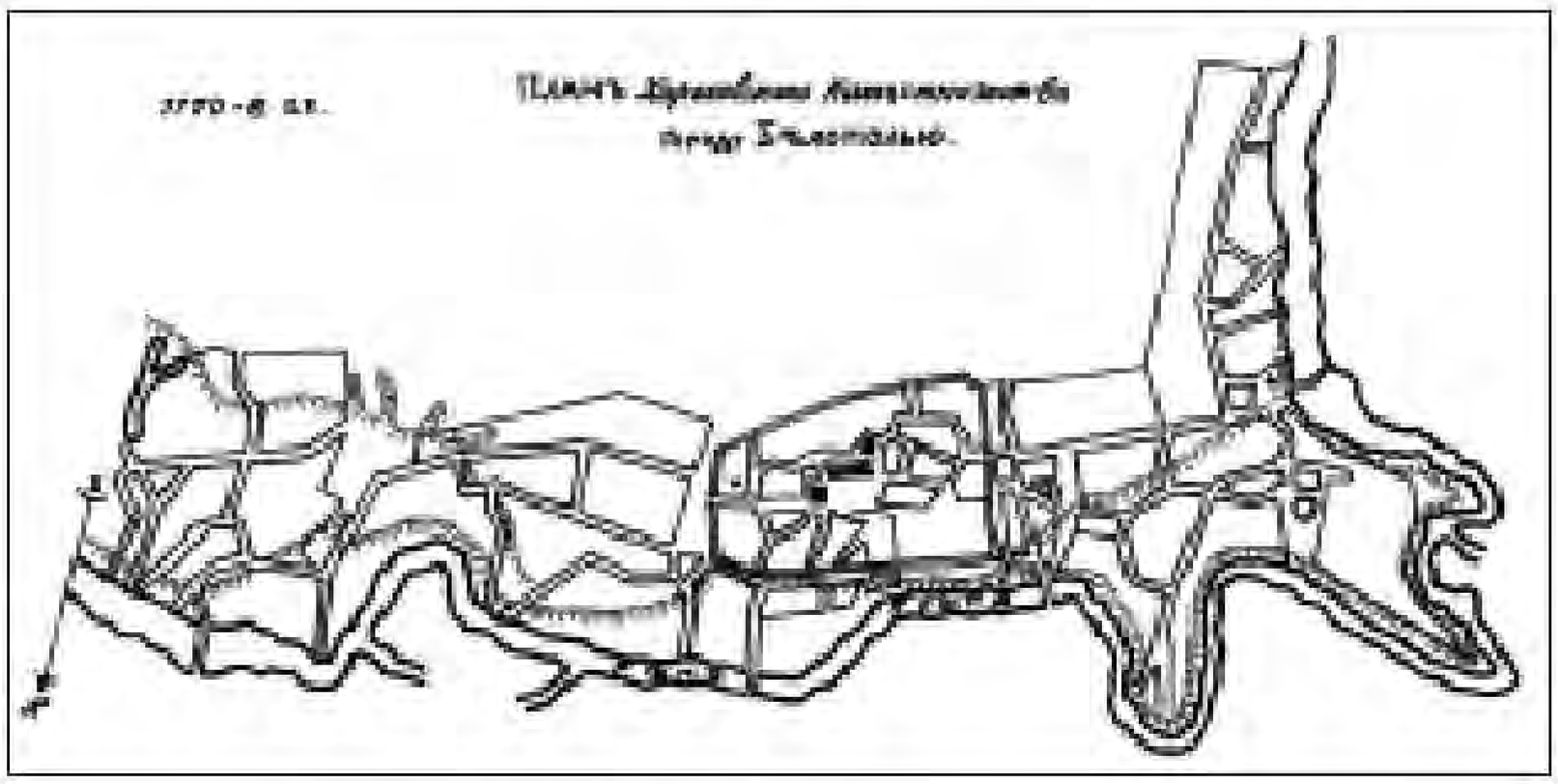




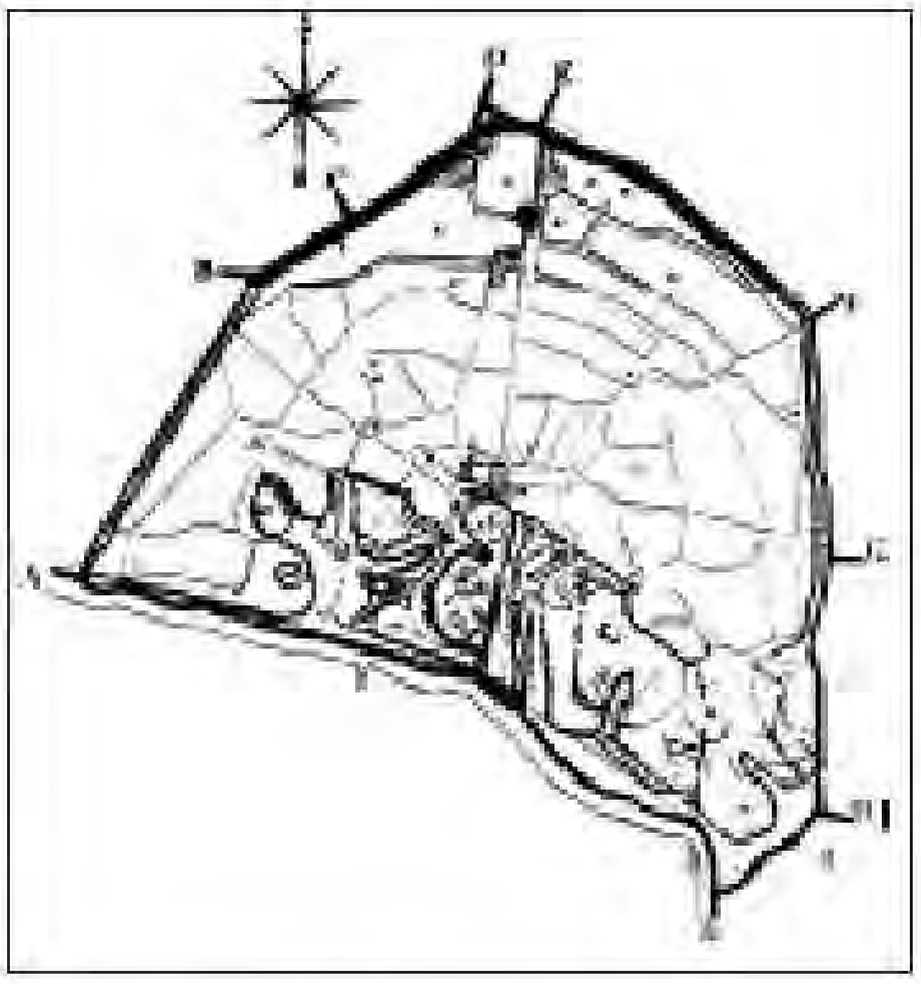
План містечка Басані 1740-х рр.

План Глухова 1746 р.



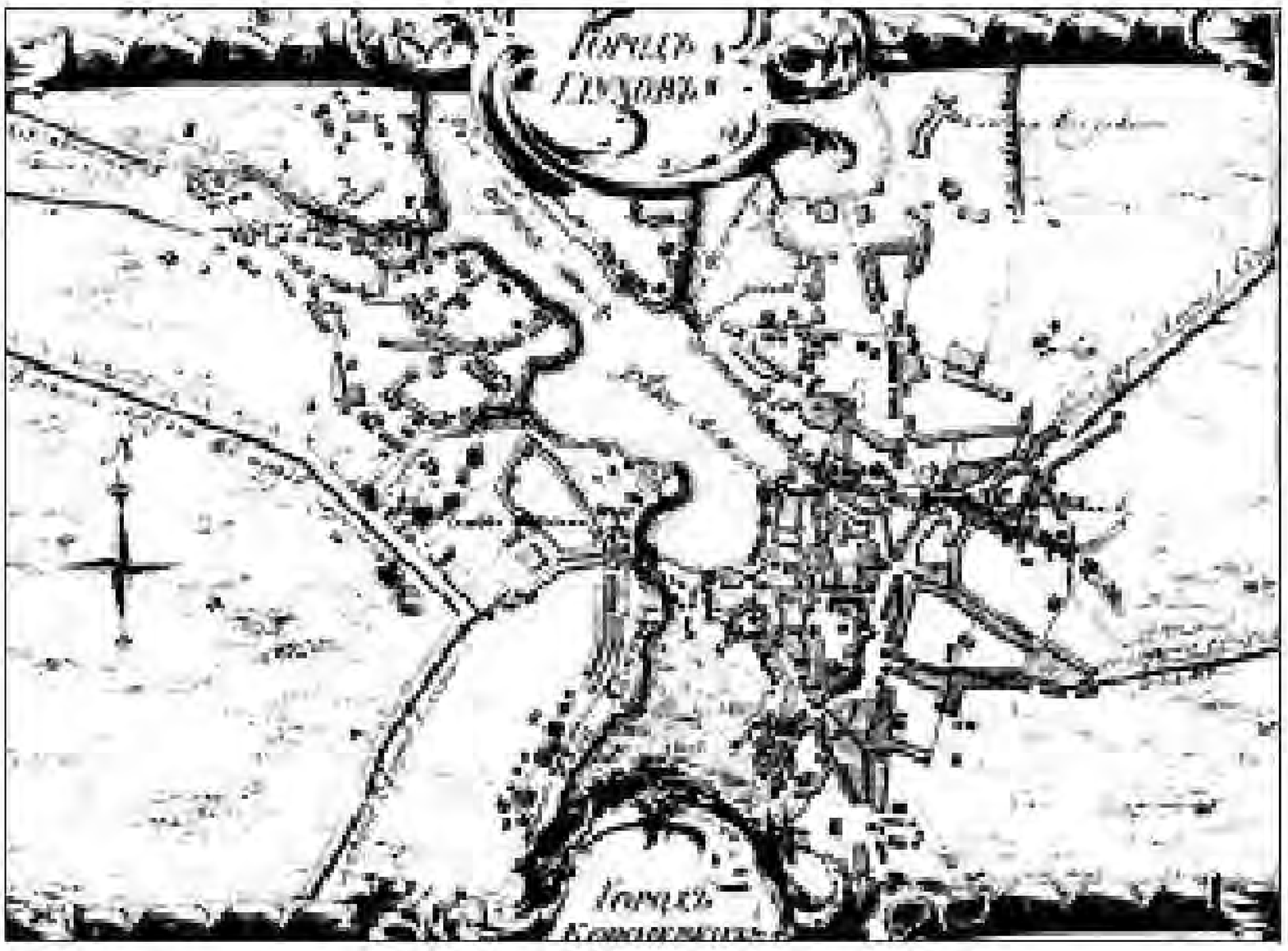


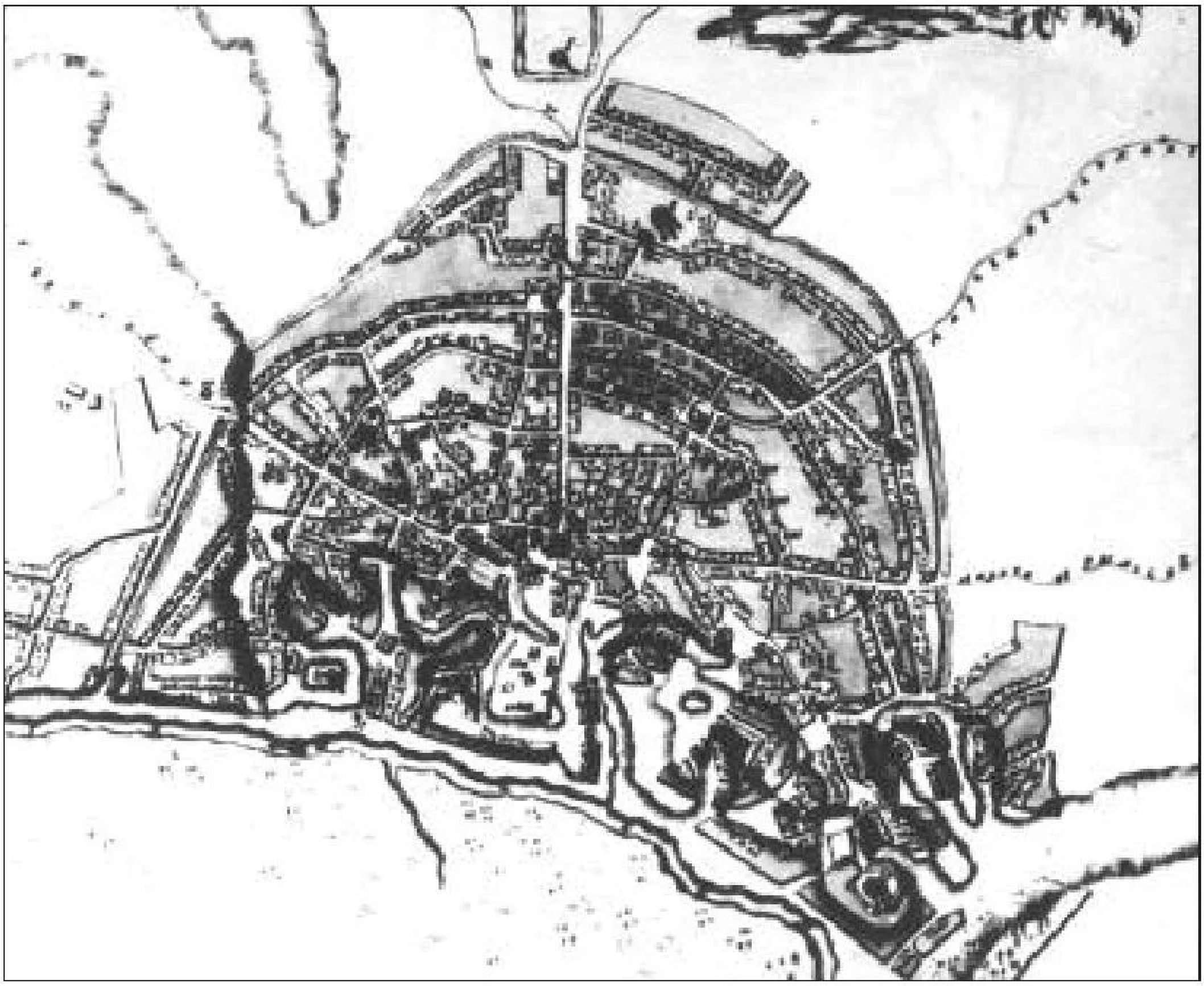
План Білопілля 1770-х рр.



Фрагмент плану Путивля 1780-х рр.

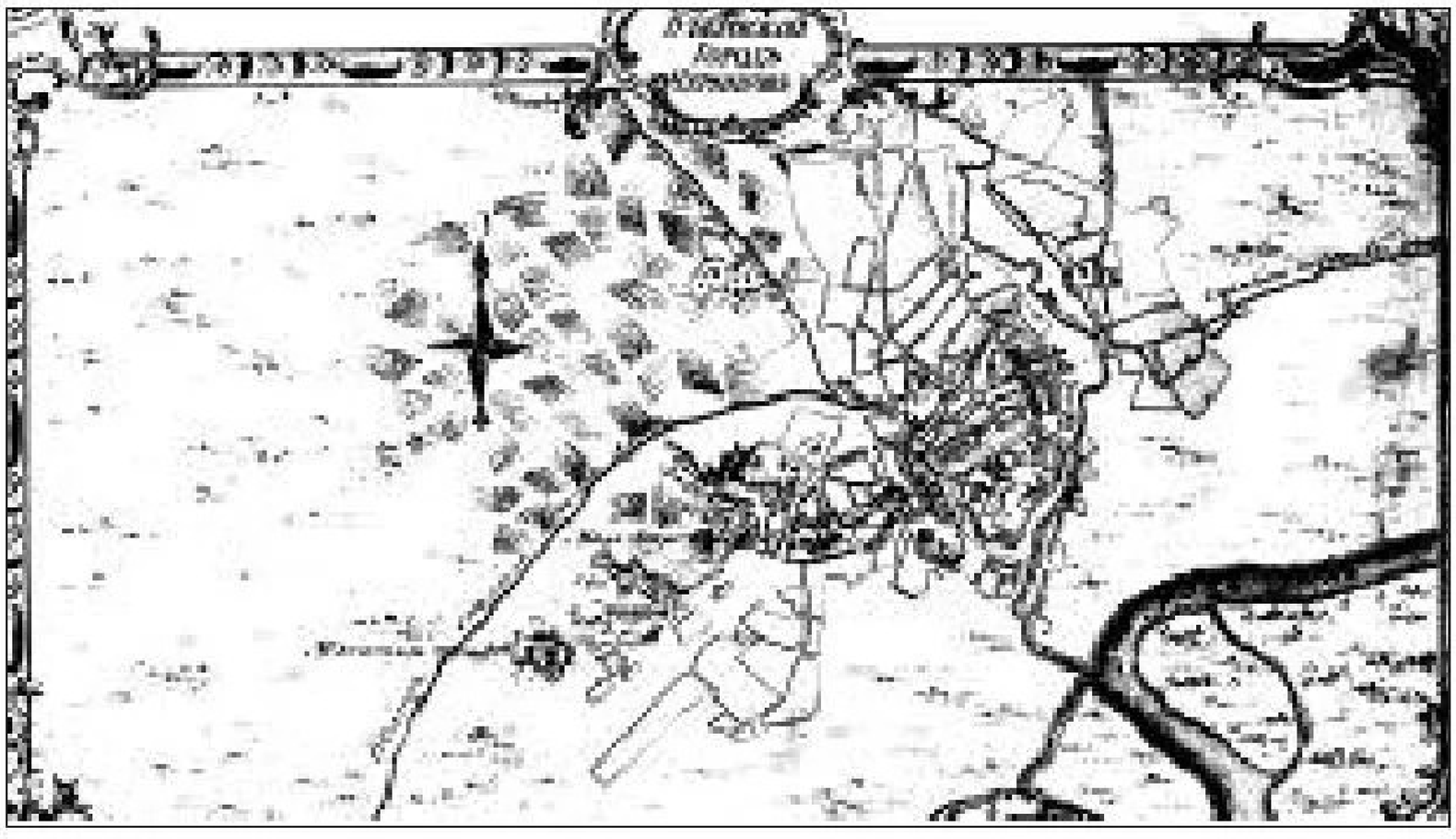
План Глухова 1784 р.

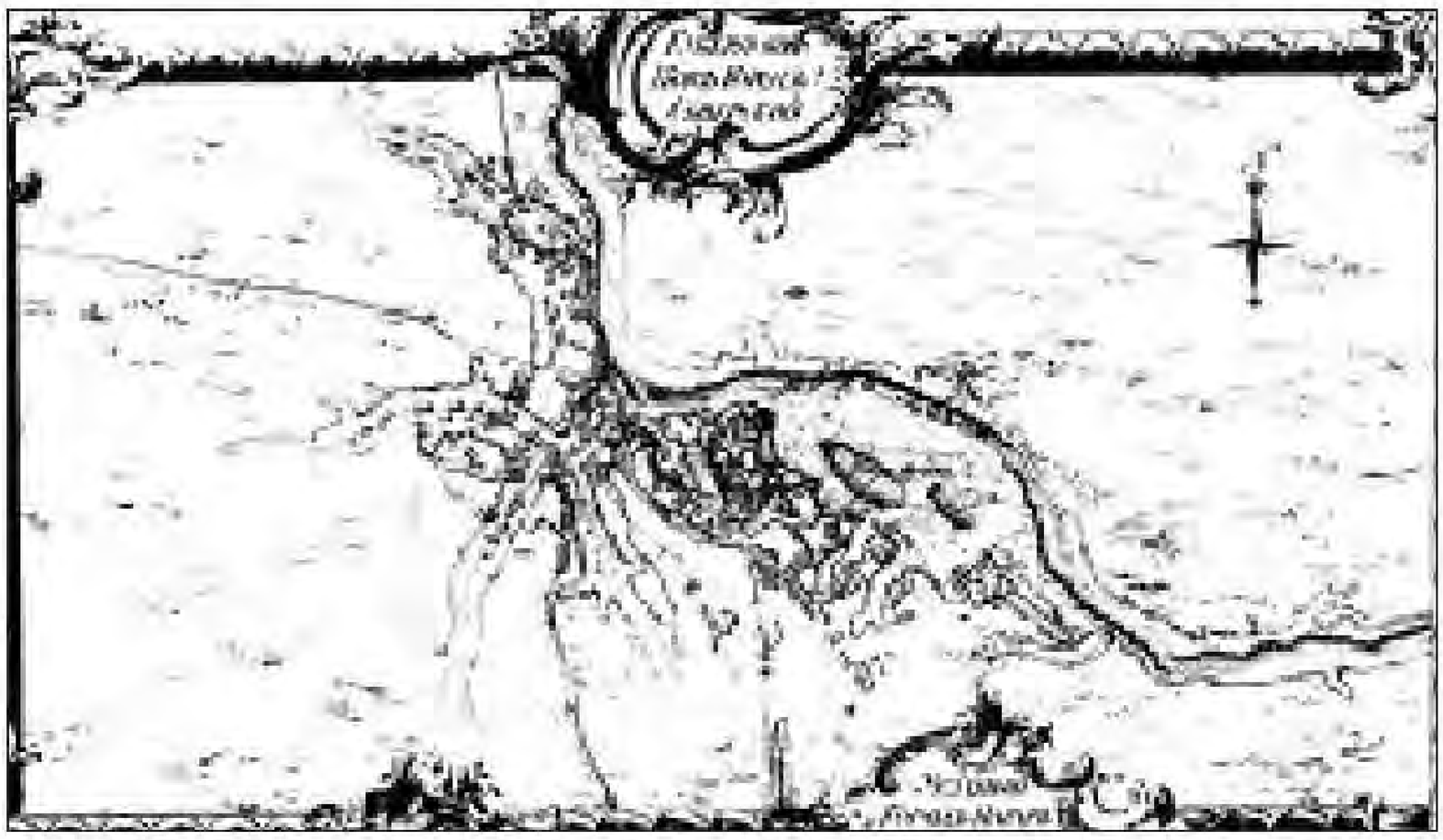




Фрагмент плану Путивля 1785 р.

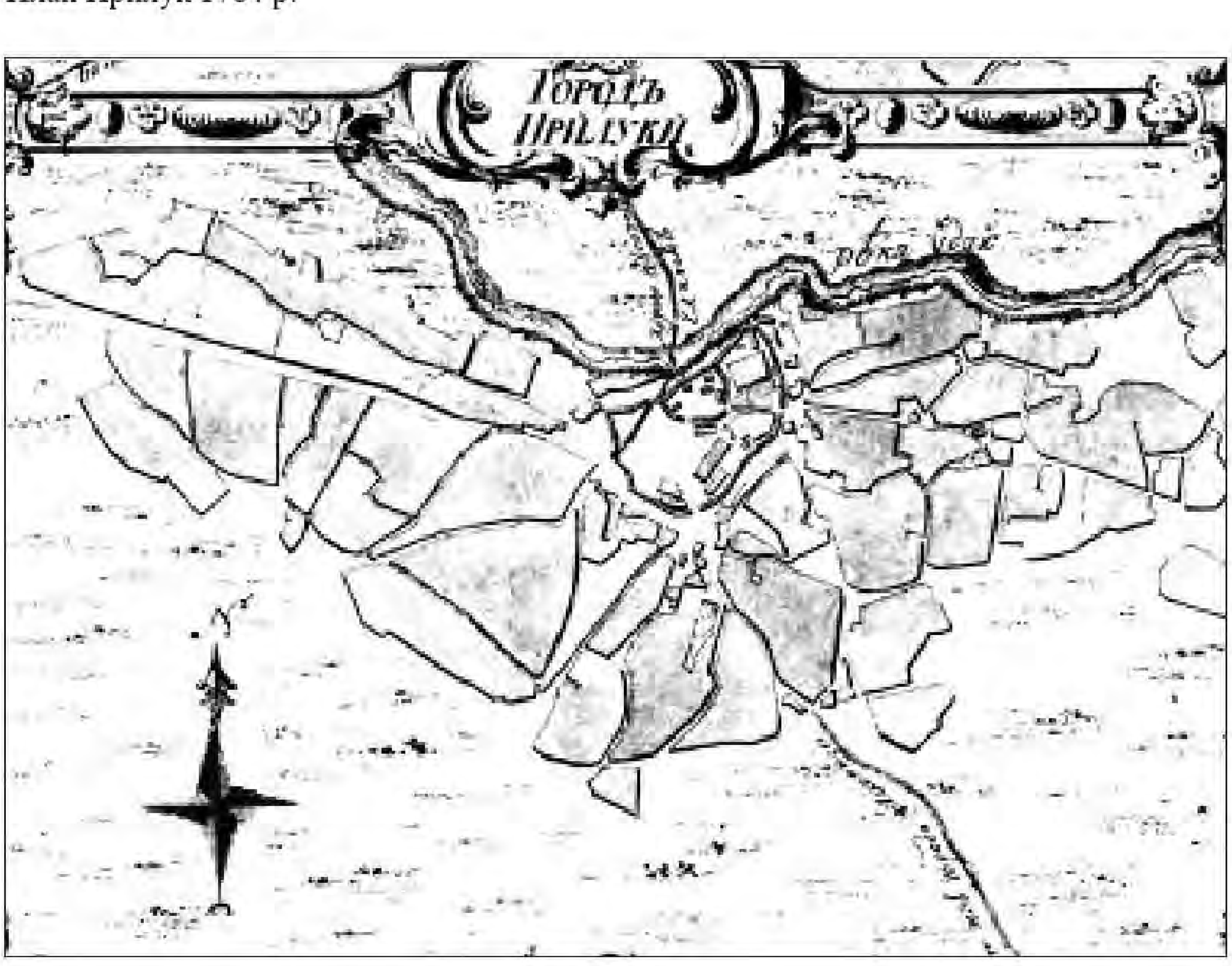
План Чернігова 1784 р.

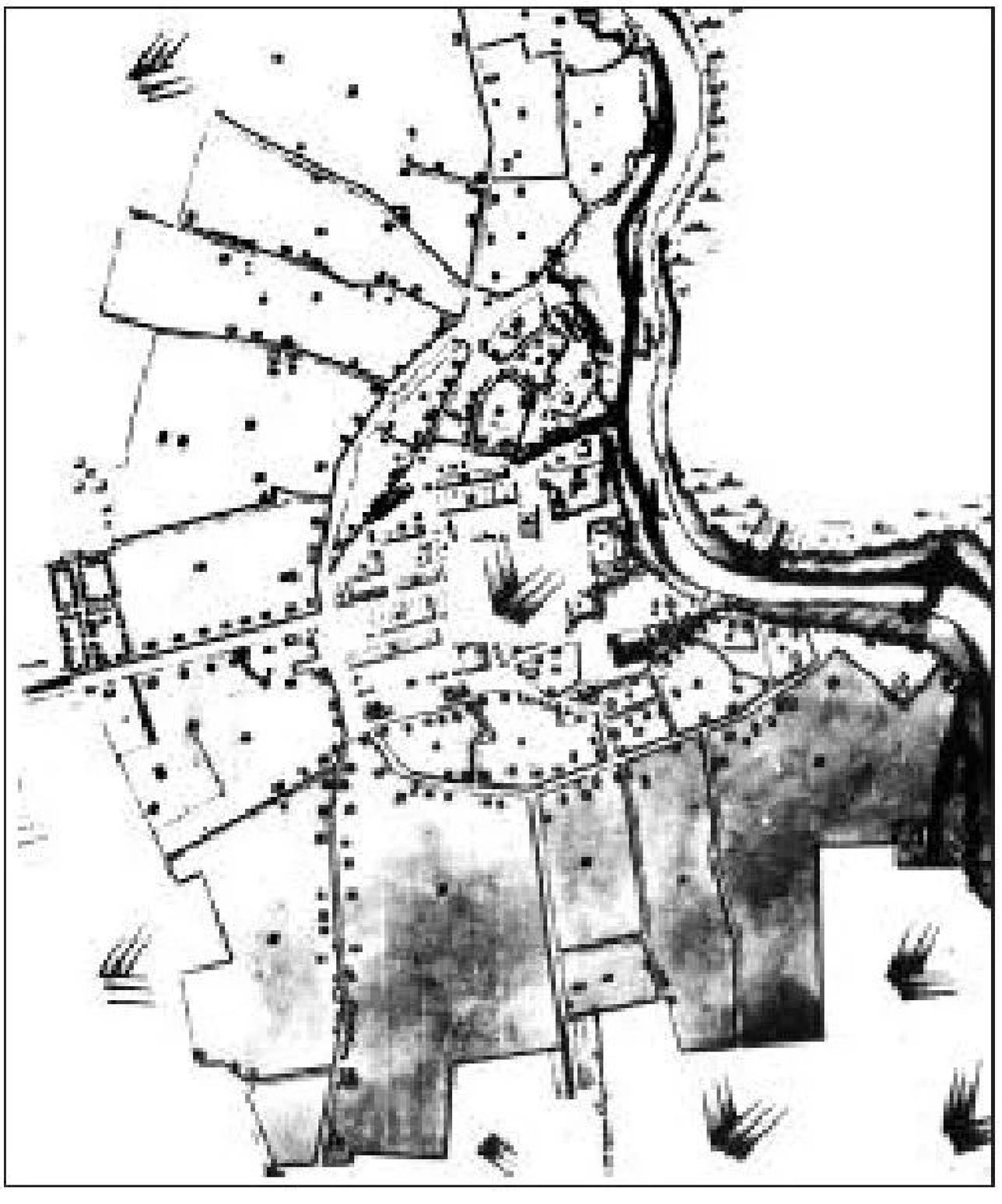




План Новгорода-Сіверського 1784 р.

План Прилук 1784 р.





План Новоград-Волинська 1792 р.

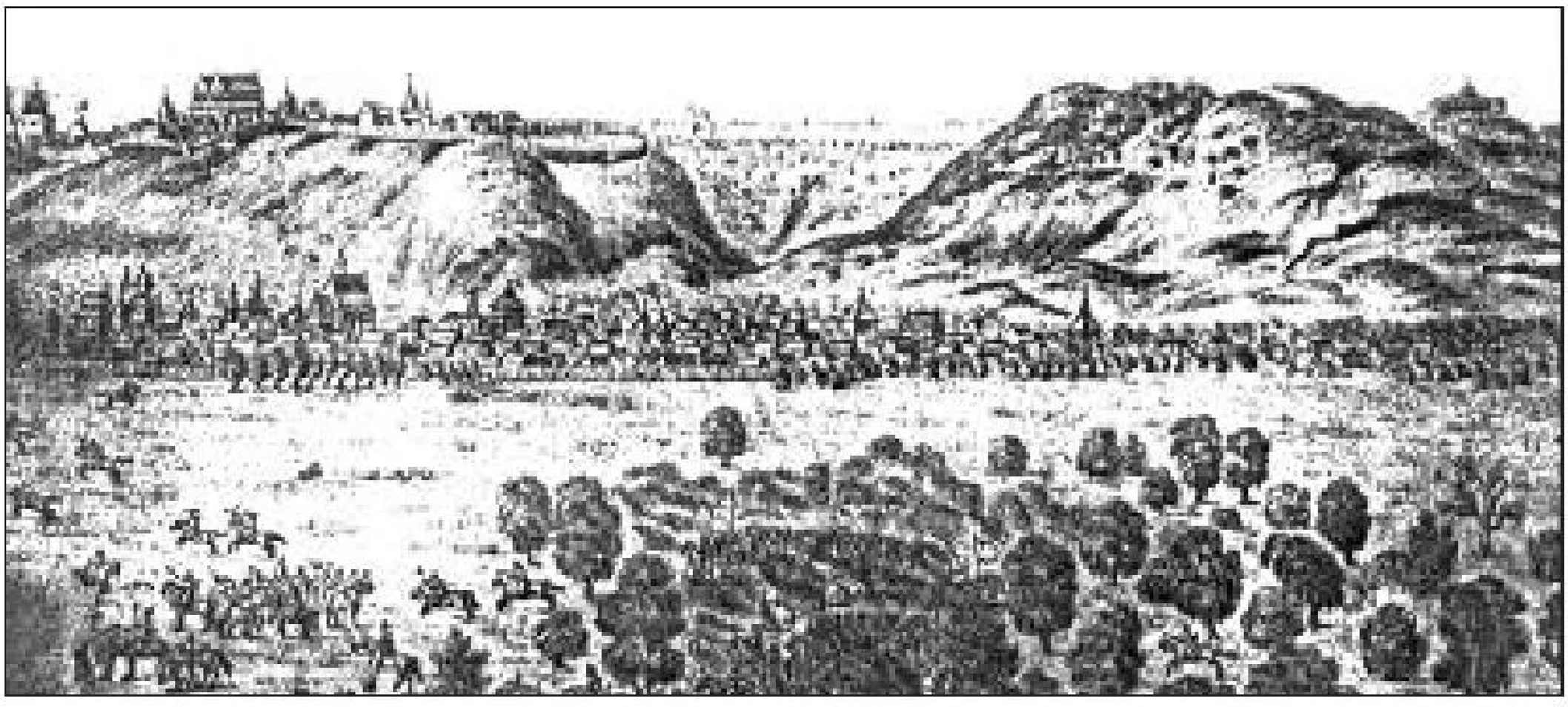


План Овруча 1792 р.



План Сосниці 1802 р.

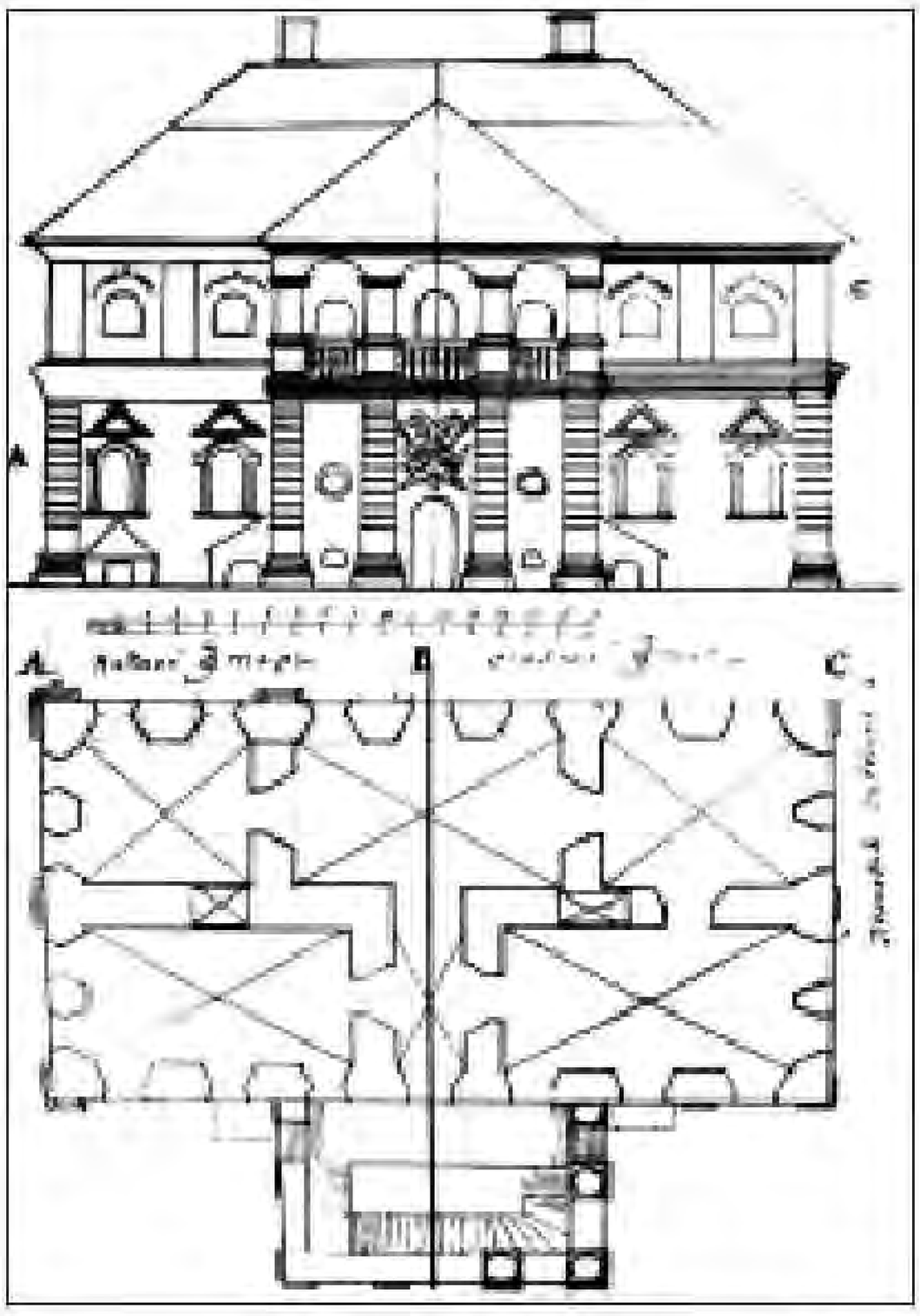
План Батурина серед XIX ст.



Загальний вигляд Києва зі сходу в 1651 р. За А. ван Вестерфельдом.

Центральний майдан Ніжина. За планом міста 1773 р.



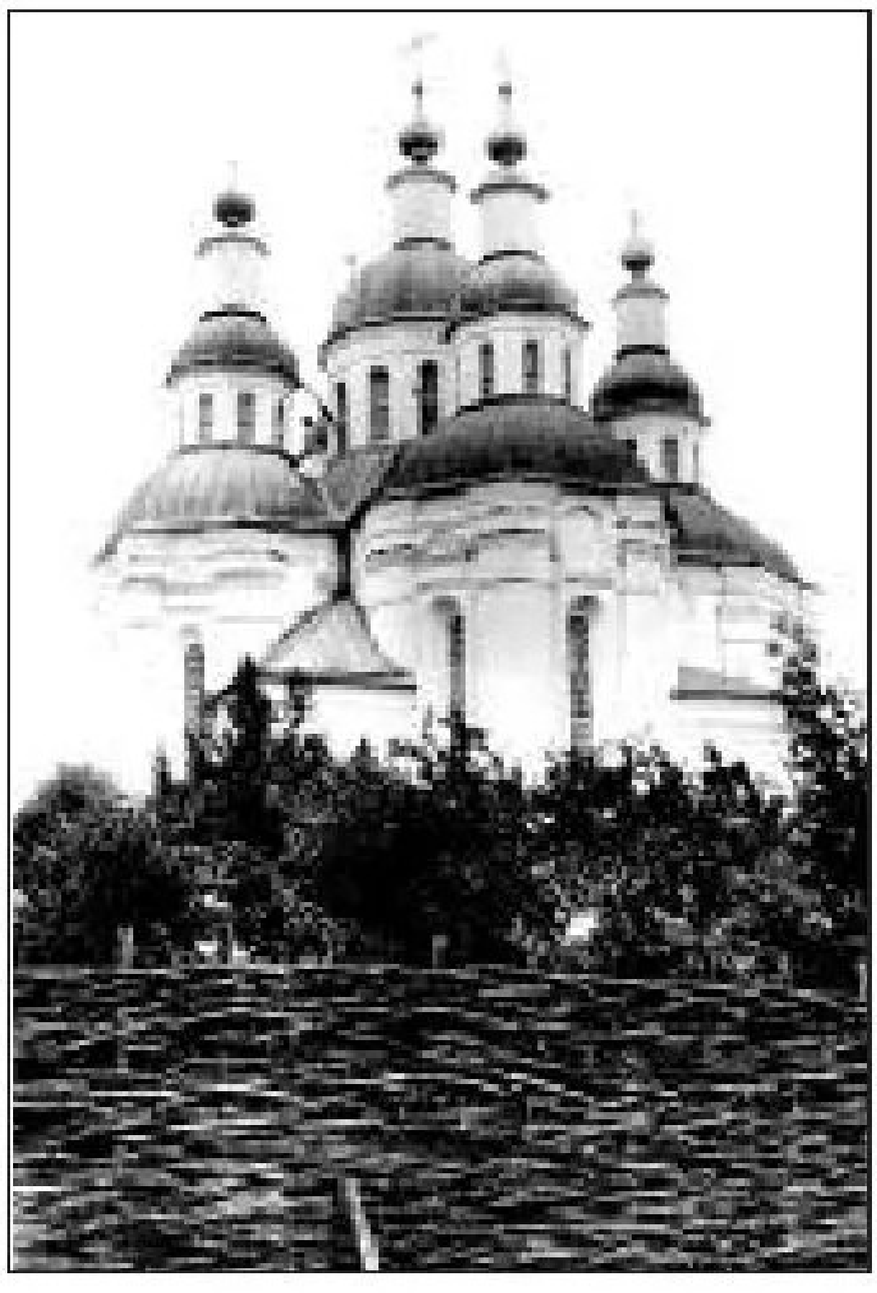


Будинок полкової канцелярії в Козельці. Кресленик 1780-х рр.

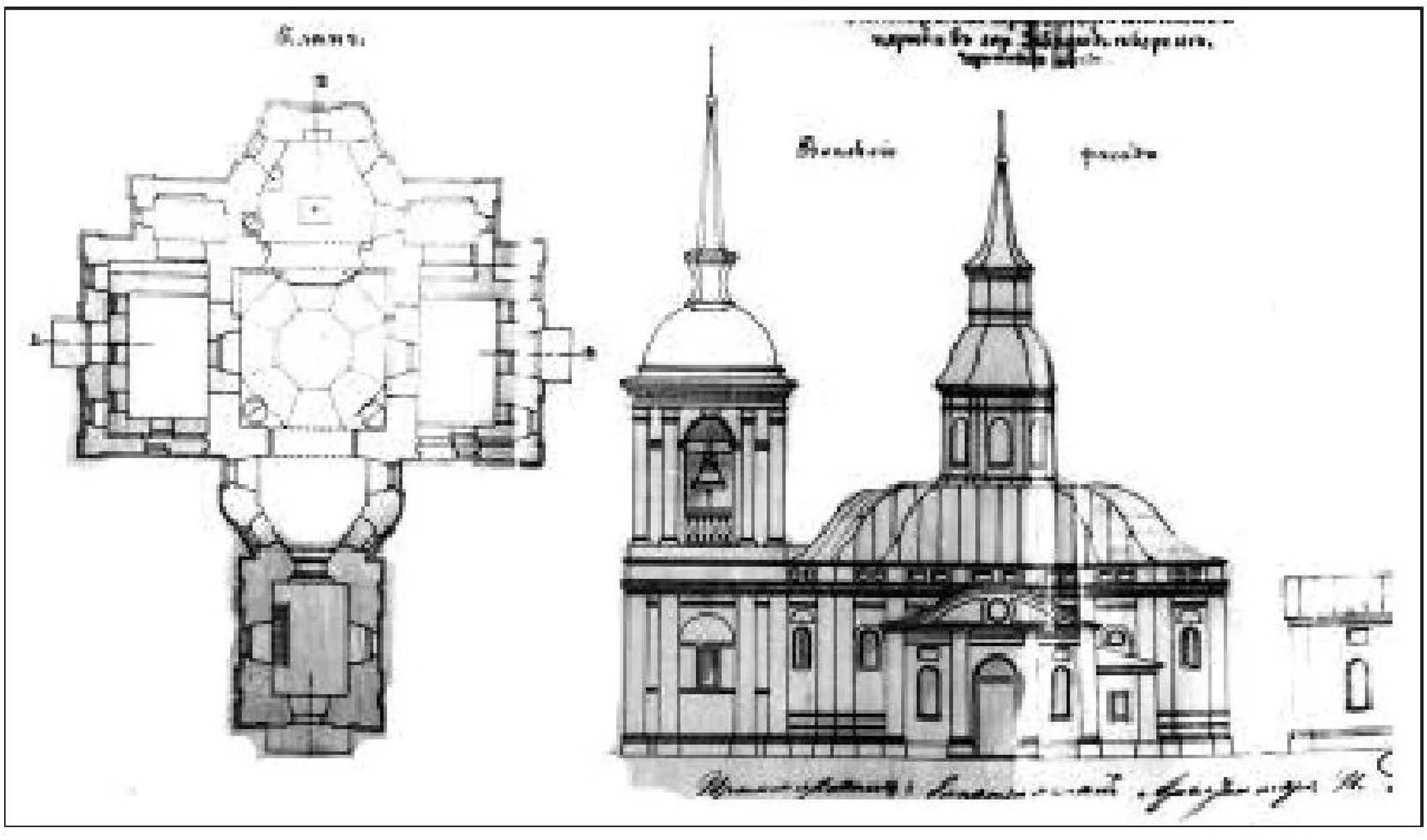


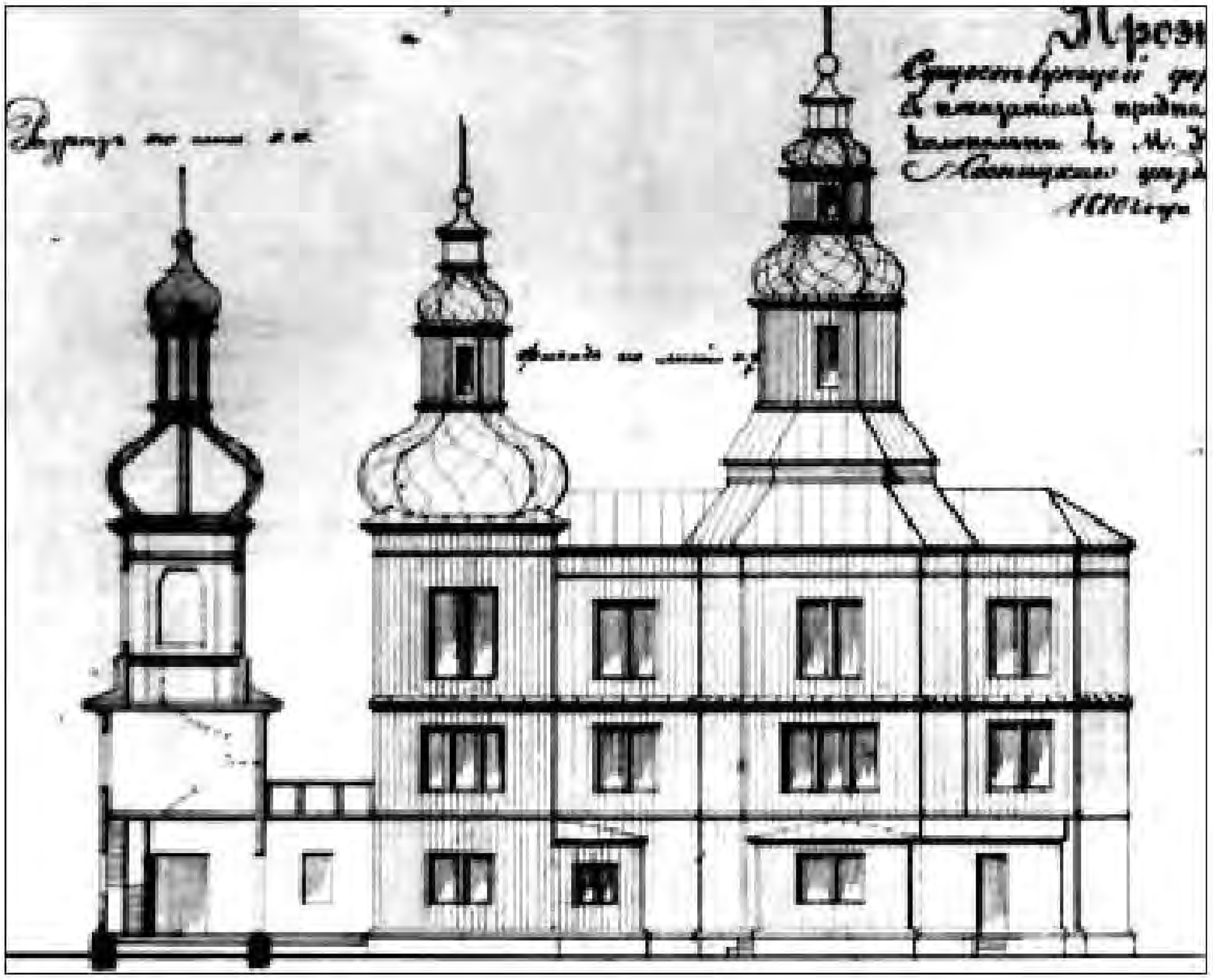
Успенський собор в Полтаві 1918 р. Малюнок Ф.Рожанківського.

Успенська церква у с. Лютеньки за фото кін. XIX ст.



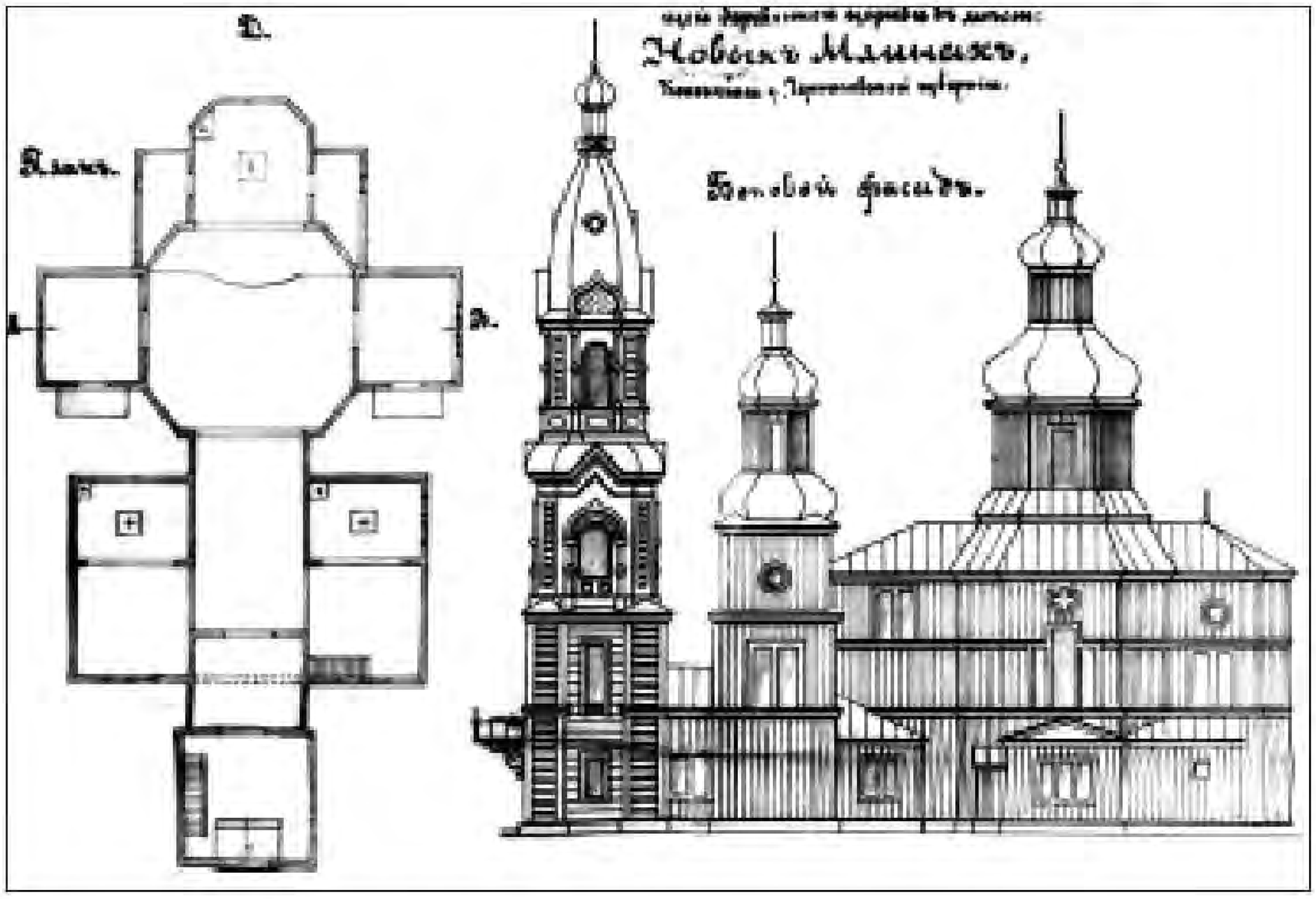
Обмірний кресленик Хрестоздвиженської церкви у Новгороді-Сіверському архітектора П.Вакуловського 1901 р.





Обмірний кресленик Миколаївської церкви у с. Нові Млини архітектора А.Михайлова 1880 р.

Обмірний кресленик і проект прибудови дзвініці Миколаївської церкви у с. Нові Млини архітектора П.Вакуловського 1902 р.



РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ Й АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ Й МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

2.1. Соціально-культурні процеси в Україні доби Гетьманщини.

Середина XVII століття, за висновками авторитетних істориків української архітектури, ознаменувала найзначніший перелом в усій історії архітектури й містобудування України [1, 8-9, 28, 39-41, 45]. Це було пов'язано з новими геополітичними реаліями. 1648 р. закінчилася Тридцятилітня війна в Європі, яка зменшила населення Центральної Європи майже вдвічі. Того ж року в Україні розпочалася національно-визвольна революція, що закарбувалася в нашій історії під найменуванням Хмельниччини. Ця революція переросла в низку воєн, які тривали, з невеликими перервами, майже 30 років і скінчились 1678 року знищенням гетьманської столиці Чигирина і спустошенням Правобережної Наддніпрянщини й частково - Поділля [115]. Проте в перебігу цих подій на теренах України радикально змінилися соціально-економічні відносини й відродилася своя держава - у формі так званої Гетьманщини. На практиці це означало поширення на Волость (колишні воєводства Польсько-Литовської Речі Посполитої Київське, Брацлавське, Чернігівське, частину Волинського та південно-східні райони Білорусі) влади й суспільних структур Запорозької Січі. У роках 1652-1654 ця територіальна організація влади трансформувалася в суверенну державу перехідного республікансько-монархічного типу. Ця мілітаризована держава мала навіть суто військову офіційну назву - "Військо Запорозьке". Формою правління був гетьманат. Протягом 50 років, від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи, гетьмани за своїми функціями й суспільним статусом перетворилися з військових провідників на глав держави. Ця тенденція відбилася як в політичній еволюції гетьманату (спроби запровадити спадкову монархію) [116], так і в містобудівних заходах та архітектурних фундаціях гетьманів як загальнонаціональних лідерів.

1654 року Військо Запорозьке увійшло в союзницькі стосунки з Московським царством - як автономне державне утворення зі своїм урядом, військом, дипломатією, фінансами, судочинством. Відтоді аж до кінця розглядуваної доби точилася вперта боротьба між централістичною політикою Москви й автономістичними прагненнями України. Поступова, впродовж 130 років інкорпорація України зрештою дозволила колись окраїнному Московському царству перетворитись на європейську наддержаву під іменем Російської імперії. Політика Москви, а потім - Петербурга - позначилась не тільки на суспільно-політичному розвиткові України, але й на архітектурі та містобудуванні, а саме - тенденціями до загальноімперської уніфікації, які будуть докладніше розглянуті у наступних розділах.

Найбільший вплив на розвиток архітектурно-містобудівних процесів справила своя, українська влада, що постала в горнилі Хмельниччини. Гетьман, що стояв на чолі Війська Запорозького, був формально виборним і мав усю повноту влади, об'єднуючи її законодавчу, виконавчу і судову гілки. Він очолював уряд, так звану Старшинську раду, куди входили генеральні особи: писар, суддя, обозний, підскарбій, бунчужний, хорунжий і два осавули [117].

Адміністративно територія держави поділялась на 16-20 військово-територіальних округів, які називалися полками. На чолі їх стояли виборні полковники з полковою старшиною (полковий уряд). Полки поділялись на сотні. На Лівобережжі містились полки Київський, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Прилуцький, Лубенський, Полтавський, Миргородський, Гадяцький, Переяславський, Кропивнянський. На Правобережжі були полки Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Паволоцький, Уманський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький). Цей же адміністративно-територіальний устрій в 1650-60-х роках поширився й на Слобожанщину, заселювану українцями, але адміністративно підпорядковану Москві. Там утворилися полки Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогозький [118].

Дещо іншою, ніж у попередню добу, стала соціально-економічна роль міст. На середину XVII ст. в Україні налічувалося до 1000 міст і містечок. З них на західноукраїнських землях - 440, на східних - 530, з яких у Київському воєводстві - 385. Найбільшими містами в Україні були Львів (30 тис. мешканців), Київ (15 тис.), Кам'янець-Подільський (10 тис.) [119]. Найбільші міста ще з попередньої доби мали самоврядування за Магдебурзьким правом (вищезазначені міста, а також Переяслав, Ніжин, Чернігів). Менші міста мали неповне, так зване ратушне самоврядування. На Правобережжі і в західних регіонах більшість міст належали приватним власникам - великим магнатам. У руках шляхти на Волині було 83 % міст, на Поділлі 85 %, а на Брацлавщині - 94 % міст [119].

У другій половині XVII ст. на Лівобережній Україні (включаючи Слобожанщину) спостерігається різке збільшення кількості поселень : 1666 р. у Північному Лівобережжі їх стало 1156 (у т. ч. 85 міст), а на Слобожанщині їхня чисельність зросла з 64 у 1657 р. до 232 у 1686 р. [119].

Фактично головним містом України був Київ. Але внаслідок збігу низки несприятливих обставин (руйнування міста військами Я.Радзивила 1651 року, прикордонний статус Києва після Андрусівського перемир'я 1667 р., віддаленість від Запорозької Січі, зрештою - політика Москви щодо надійного обсадження Києва своїми гарнізонами і воєводами) адміністративними центрами тої частини України, яка перебувала під гетьманським регіментом, були послідовно Чигирин (1648-1676), Батурин (1669-1708) та Глухів (1708-1781) [120].

Найзначніше будівництво у розглядуваний період провадилося у великих містах, де концентрувалися значні суспільні функції і капітали. У цьому сенсі Київ був поза конкуренцією - це засвідчує кількість архітектурних пам'яток розглядуваної доби, які збереглися попри всі руйнування. Чимало будували у полкових центрах і сотенних містечках. Але адміністративний статус населеного місця в ту добу дуже часто не збігався з розвитком його архітектурно-містобудівної інфраструктури. Промовистим прикладом цього може бути свідчення сучасника про те, що сотенне містечко Ніжинського полку Глухів було "лутше Киева строением и житием", у той час як у столичному Батурині за блискучої Мазепиної доби було "строение поплоше глуховского (...) а еще столица гетманская !" [121].

Вирішальний вплив геополітичних та соціально-економічних зрушень на сферу архітектури й містобудування лежав у площинах економічній, політичній, національно-культурній.

На загальному економічному розвиткові позитивно позначилася ліквідація магнатських латифундій, торгових монополій єврейських кагалів і польської старостинської адміністрації. Наслідком цього стало зростання економічної свободи міщанства, міжнародної торгівлі (цьому сприяли гетьмани, видаючи відповідні універсали) і зрештою - економічне піднесення українських міст. Після знесення польсько-шляхетських порядків відбувся швидкий і глобальний перерозподіл власності. Радикально змінилася система землеволодіння і як наслідок - система розселення.

Одразу ж після Хмельниччини проблеми землі взагалі не існувало: велетенські спустілі латифундії магнатів Наддніпрянщини й Лівобережжя (прикладом може бути так звана Вишневеччина на Лубенщині), а також майже незалюднена до того Слобожанщина давали досить простору для розвитку нової, революційної форми землеволодіння, що називалася займанщиною. Узаконено її було дещо пізніше, універсалом гетьмана І.Брюховецького 1668 р. Кожному дозволялося захопити скільки завгодно необроблюваної землі, працювати на ній і будуватись. Після того, як було вкладено працю, земля і все, що на ній, ставали узаконеною власністю. Власники великих за площею займанщин, права на які були підтверджені гетьманом, або іншим чином узаконені, "закликали слободи", тобто оселяли на цих землях неосілих людей, засновуючи нові поселення. Поселенці отримували багаторічні (до 15 років) економічні пільги. Ці поселення називалися слободами [122].

Так виник новий край, заселений українцями - Слобожанщина, що лежала на схід від земель північно-східних полків Лівобережжя та Війська Низового. Масове переселення сюди людності з Волині, Поділля, Правобережної Наддніпрянщини і навіть з Лівобережжя розпочалося 1652 р., коли після поразки під Берестечком Богдан Хмельницький "повеліл народу вольно сходить з городів, кидаючи свої набитки ку Полтавщині також і за границю у Великую Росію, аби там городами осідали. І од того часу стали осідати: Суми, Лебедин, Харків, Охтирка і всі слободи даже до річки Дону козацьким народом"[123]. Український історик Д.Багалій налічує три великі хвилі масового переселення: 1652, 1659 рр. і найбільшу - в 1663-1687 рр. (ця остання хвиля пов'язана з трагічними подіями Руїни, коли була знелюднена Правобережна Наддніпрянщина)[118]. Освоєння велетенських, надзвичайно багатих і майже безлюдних теренів колишнього Дикого Поля стало найвизначнішим суспільним досягненням українського етносу після Хмельниччини.

У політичній площині найважливішими чинниками стали поява нової правлячої еліти й значне збільшення чисельності класу вільних підприємливих людей - городового козацтва і міщанства. Після Хмельниччини соціальна структура українського суспільства включала такі стани, як шляхта, духовенство, козацтво, міщанство і "посполиті"[124]. Під останніми розуміли селян, як вільних, так і монастирських, а також тою чи іншою мірою залежних. Розглядуваний період прикметний в українській історії тим, що селянство було звільнене з кріпацтва на його початку і закріпачене в кінці періоду. Ця обставина не могла не позначитися на розвиткові архітектури й містобудування - в першу чергу значним збільшенням на початку цієї доби вільного, економічно активного населення, активність якого безпосередньо торкалася і будівництва. У цьому сенсі перед вели міщани і козаки. Цікаво, що соціально-економічне суперництво цих двох станів відобразилося і в архітектурі - суперництвом міщанських і козацьких фундацій.

Безсумнівно, провідна соціальна роль у цю добу належала козацтву. За попередні десятиріччя українське (запорозьке) козацтво значно еволюціонувало: із степових здобичників і розбишак, мобільної прикордонної сторожі, індиферентної до національно-культурних проблем, воно внаслідок переможної станової та національно-релігійної революції перетворилося на наймогутнішу в Україні суспільну силу, яка виборола незалежність, здобула політичну гегемонію в суспільстві, стала державотворчим ферментом, головним захисником українського православ'я і, що найважливіше для теми нашого дослідження, спричинилася до безпрецедентного розквіту культури і мистецтва, включно з архітектурою [125].

У тогочасній суспільній свідомості була міцно закорінена ідея спадковості Гетьманщини стосовно Княжої держави. Гетьмани трактувалися тодішніми інтелектуалами як продовжувачі справ, мало не спадкоємці Великих князів Київських. Тож не випадково Богдан Хмельницький свою державу намагався назвати "Великим князівством Руським", і цієї ж тенденції дотримувався його політичний спадкоємець Іван Виговський [126]. Не випадково козацькі літописці називали гетьманів "Руськими виборними князями"[127], а митрополит Іов Борецький проголошував: "Ми взялися за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили і віддали, чим ми й раніше користувалися, і те, що нам дозволяють Божі закони і звичаї, а ще й шістсотлітня традиція"[128]. Цей комплекс спадковості відобразився повною мірою в архітектурно-будівельній діяльності, зокрема в містобудівних заходах (фундація патрональних монастирів і гетьманських резиденцій), типології споруд (відродження типу тринавових хрещато-баневих соборів) тощо, про що докладніше буде сказано нижче.

Окрім "комплексу спадковості" в архітектурі розглядуваної доби відобразився також не менш важливий "комплекс перемоги". Він пов'язаний із ліквідацією національно-релігійного і соціального гноблення, розвитком освіти й науки, формуванням національного самоусвідомлення [129]. Так, Богдан Хмельницький чи не першим почав уживати термін "українська нація". А вже за часів гетьмана Івана Мазепи об'єднуючою назвою всіх козацьких земель остаточно стала "Україна" [130].

Духовний клімат доби визначався, значною мірою, розвитком освіти, найвищими осередками якої були Києво-Могилянська колегія (з 1700 р. - Академія), Колегіуми в Чернігові (з 1700 р.), Харкові (з 1726 р.), Переяславі (з 1738 р.), які до певної міри "врівноважили" старіші осередки освіти в Галичині й на Волині (єзуїтські колегії у Львові й Ярославі тощо) [131]. Високий престиж освіти в тодішньому українському суспільстві підтверджують не тільки спостереження іноземців (Павло Алеппський, 1654 р.) [132], але й такий важливий державно-політичний документ, як Гадяцький трактат 1658 року, де серед загальнонаціональних пріоритетів зазначено відкриття в Україні двох університетів [133]. А за часів гетьманування І.Мазепи кількість студентів Київської академії сягнула 2000 чоловік [134].

Духовному клімату доби була властива ще й релігійна толерантність (попри ексцеси Хмельниччини і Гайдамаччини). Тому в українських містах мирно співіснували різні національно-релігійні громади зі своїми специфічними будівлями, що не тільки збагачувало загальну архітектурну палітру, слугувало трансляції культурних взаємовпливів, але й вимагало адекватного об'ємно-просторового виявлення "комплексу перемоги".

Світогляд творців і споживачів архітектури став новим. Людям вільним, належним до лицарського стану, нікому непідлеглим, що враз запанували в багатющому краї, необхідна була нова архітектурна естетика, базована, проте, на національних архетипах. Їм подобались будівлі високі, піднесені, вільно розташовані в довкіллі й пишно декоровані. Тому в архітектурних образах церковних споруд цієї доби в Наддніпрянщині, Лівобережжі та Слобожанщини, як давно зазначили дослідники [135, 39], втілюються почуття тріумфу, радості, свободи. Цього було досягнуто такими засобами, як збільшення майже вдвічі, порівняно з попередньою добою, пересічної висоти церковних будівель, переважання висотних центричних композицій із строгою ієрархічністю побудови, новим значенням лінії силуету й застосуванням нових конструкцій, про що докладніше буде сказано в розділі 5. Як у жоден інший період розвитку української архітектури, в елітарне й масове муроване монументальне будівництво було перенесено естетику народного дерев'яного монументального будівництва, при чому зроблено це

було настільки талановито й органічно, що муровані будівлі, попри залежність їх формоутворення від дерев'яних прототипів [37], цілковито позбавлені рис вторинності й запозиченості. Промовистим прикладом є Миколаївський собор у Ніжині - перша пам'ятка нового стилю, в якій виразно і в цілком довершеному вигляді відбилися всі вищеперелічені особливості [136].

Як було показано в розділі 1, розглядуваній добі властива значна регіональна нерівномірність розвитку архітектури й містобудування. Пояснення цьому слід шукати в перипетіях соціально-політичної історії. Головними чинниками, що спричинили цю нерівномірність, були геополітичні (поділ України на сфери впливу трьох тодішніх наддержав - Московського царства, Речі Посполитої та Османської Порти) та військово-політичні (постійна, майже до самого кінця періоду, небезпека татарських і турецьких нападів). Згідно з Бахчисарайським мирним договором 1681 р. між Росією і Туреччиною та "Вічним миром" 1686 р. між Росією і Польщею землі України на кілька століть були поділені між сусідніми державами. Особливою виявилась доля Поділля : згідно з Бучацьким мирним договором 1672 р. Поділля разом з Кам'янцем-Подільським відійшло до Туреччини, а 1699 р. повернулось під владу Польщі [137].

Вплив вищезазначених чинників призвів до того, що найслабкіший розвиток архітектурно-містобудівної справи в цю добу ми спостерігаємо в південному регіоні та Криму. А найзначніший - на Лівобережжі та в Галичині. Прикметно, що на Лівобережжі активність є високою протягом усього періоду, а в Галичині - тільки під кінець періоду, коли Польща до певної міри подолала катастрофічні для себе наслідки козацьких війн, іноземних вторгнень і внутрішнього безладдя [138].

Зазначена регіональна нерівномірність соціально-політичного, економічного, архітектурно-містобудівного розвитку в досліджувану добу є однією з визначальних особливостей доби Гетьманщини.

2.2. Передумови розвитку архітектури й містобудування.

Спадщина попередньої доби (XVI - середини XVII ст.) у системі розселення, фортифікації, типології споруд та їх стилістиці, в організації будівельної справи стала основою розвитку архітектури й містобудування в добу Гетьманщини. Містобудівна й архітектурна спадщина Київської Русі, опосередкована литовсько-польською добою, збагачена надбаннями європейського Ренессансу, мала великий вплив на формування новітніх тенденцій. Такі міста, як Київ, Луцьк, Володимир-Волинський, Львів, Чернігів на середину XVII ст. налічували кількасот літ, мали розвинені містобудівні системи й типологічно та стилістично різноманітну архітектуру [50].

Життєво важливе значення в Україні завжди мав оборонний чинник. За Княжої доби більшість укріплень були дерево-земляними. Будівництво перших мурованих укріплень зафіксовано на теренах Галицько-Волинського князівства у XII-XIII ст. [139]. Протягом XIII- XVII ст. на західноукраїнських землях, багатих на родовища природного каменю, було зведено чимало замків і фортець (Галичина, Поділля, Волинь, Закарпаття, Буковина). На східноукраїнських та південних територіях, де родовищ каменю було обмаль, укріплення продовжували зводити дерево-земляними. Вони мали, як правило, круті схили валів і ровів. За цією ознакою фортифікатори XVII ст. називали їх "сделанными по казацкому обыкновению"[50].

У XIV-XVII ст. як муровані, так і дерев'яні замки будувалися, як правило, на давньоруських городищах, що було викликане їхнім вигідним топографічним розміщенням - на високих мисах біля берегів річок. Площі замків були від 0,5 до 4 га. Плани замків були різними - регулярними (прямокутними - приміром у Сутківцях,

Золотому Потоці, Жовкві; трикутними - у Токах, Зінькові, Олексинцях) й нерегулярними (Кам'янець-Подільський, Хотин, Теребовля, Меджибіж). На Поділлі чимало замків було збудовано в басейні р. Дністра та його допливів уздовж шляхів, якими татари зазвичай вдиралися в Україну. На Волині найзначнішими були замки в Луцьку, Острозі, Кременці. Найрозвиненішу систему середньовічних фортифікацій мали міста Львів [140] та Кам'янець-Подільський, де оборонні укріплення доповнювала складна оборонно-гідротехнічна система в каньйоні р. Смотрич [141]. Найзначнішими дерев'яними замками доби перед Хмельниччиною були Житомирський, Вінницький, Київський (на Замковій горі), Чернігівський і Черкаський. Відомо також про потужні дерево-земляні укріплення в Любечі, Каневі, Путивлі. Мандрівник Павло Алеппський, який відвідав Україну в середині XVII ст., писав: "Начинена земля фортецями, як гранат зерням"[142].

На таку велику кількість укріплень годі було надбати фахових архітекторів чи фортифікаторів. Тому громади, як правило, самі будували й лагодили укріплення, базуючись на давніх традиціях і здоровому глузді. Точну кількість фортець в Україні станом на першу половину XVII ст. встановити неможливо. Найвірогідніше, вона дорівнювала кількості міст і містечок, зазначеній у підрозділі 2.1. (близько 1000). Це підтверджують і карти Г.-Л. де Боплана, на яких вказано фортеці, замки, напівзруйновані укріплення, у тому числі й багатодільні [63]. Ці карти не розрізняють мурованих і дерево-земляних укріплень. Але свідчення сучасників дозволяють нам зробити висновок про те, що абсолютна більшість укріплень була дерево-земляною. Так, свідок Хмельниччини француз П'єр Шевальє пише: "Міські стіни зроблені лише з землі, їх підтримують коли з поперечними дошками, наче загата, вони краще витримують гарматну стрільбу, ніж муровані"[143]. А за свідченнями Павла Алеппського, фортеці в Україні мали дві-три смуги укріплень, подвійні оборонні огорожі з дерев'яними стінами і баштами. Він же докладно описує дерев'яний уфортифікований палац Вишневецького в Прилуках 1630-х років з підземними ходами й системою водопостачання [142].

У другій половині XVI ст. в Україні з'являються укріплення, зведені за новітніми європейськими правилами, з урахуванням наявності артилерії. Застосовувались бастеї, бастіони та інші елементи Італійської та Голландської, систем. Так, в 1640-1642 рр. дерево-земляну фортецю в м. Полонному перебудували на мурований замок бастіонного типу. У 1635 р. в пониззі Дніпра французький інженер Г.Л. де Боплан збудував Кодацьку фортецю, перебудовану 1639 р. Ця земляна фортеця так званого староголландського типу являла собою чотирикутник з наріжними бастіонами. Її оточували високі вали і широкий сухий рів, через який перед брамою було перекинуто звідний міст [145].

Новим явищем в архітектурі й містобудуванні доби перед Хмельниччиною стало перетворення оборонних замків на магнатські резиденції палацового характеру. Цей процес розпочався у другій половині XVI ст. (замок у Бережанах), а завершився у першій половині XVIII ст. зведенням палацового ансамблю у Вишнівці на Волині. Найдосконалішим взірцем замку-палацу (архітектурний тип "палац у замку") є замок Конецпольських у Підгірцях, зведений у 1635-1640 рр. Г.Л. де Бопланом та А. дель Аква [144].

У містобудуванні доби перед Хмельниччиною найзначнішими явищами були регулярні, так звані "магдебурзькі" розпланування середмість з неодмінною квадратною чи прямокутною ринковою площею центрі та формування в містобудівній структурі опозиції місто - замок феодала. Розпланування багатьох таких міст з улаштуванням у першій половині XVII ст. довкола них бастіонних укріплень набуло рис подібності до так званих ідеальних міст теоретиків італійського Ренессансу (міста Броди, Жовква, Полонне) [145]. А для м. Збаража видатний теоретик і архітектор італійського Ренессансу В.Скамоцці виконав ескізний проект замку, який був реалізований у 1631 р. у дещо змінених формах [145, 146].

У східних регіонах України містобудівний розвиток у XVI - першій половині XVII ст. був не менш інтенсивним, ніж на західних теренах. Активно розбудовувались міста Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Путивль, засновувались нові міста (Кролевець, Конотоп, Полтава, Охтирка тощо). Оскільки на цих теренах будівництво велося з дерева, то до нашого часу зациліли тільки поодинокі будівлі та споруди тих часів, рештки ліній укріплень. Але приклад Путивля, містобудівний розвиток якого в цю добу нам вдалося з'ясувати [147], показує методи роботи тогочасних містобудівників.

Путивль княжої доби займав смугу пагорбів уздовж р. Сейм. На початку XVI ст., коли місто стало головним центром на південно-західних кордонах Московського царства, його сельбищна територія збільшилась удвічі, від прибережних пагорбів у бік плато. При цьому на плато було одномоментно розпланованe фактично нове місто, що в плані утворювало півколо, з радіально-концентричним розпланування і розміщенням основних містобудівних вузлів на основі модульної побудови. Уфортифіковані монастирі (Мовчанський, Борисоглібський і Святодухівський), які визначали нові межі міста, лежали на циркульній кривій, по якій трасувався напільний оборонний вал. Водночас ці монастирі були вершинами рівнобічного трикутника, основа якого була протрасована уздовж річки Сейму. Центром всіх геометричних побудов був замок, розташований на місці княжого дитинця, а точніше - його найвища башта - надбрамна Вістова. Встановлено й величину модуля - 176 м (= 100 так званих мірних махових саженів). Модулем була довжина замку [147].

Житлова архітектура в добу, що передує досліджуваній, набула значної різноманітності. Окрім автохтонних типів дерев'яного одно-, дво-, трикамерного житла, розповсюдженого в більшості поселень, у специфічних умовах західноукраїнських міст з'явилися складніші й розвиненіші типи житлового будинку в середмісті. Так, у Львові зафіксовано найрозвиненіші типи - дво- трипрогонові, двох- трьохтрактові багатоповерхові будинки, що мали підсіння з вуличного боку. У Кам'янці-Подільському відомі житлові будинки нижчої поверховості (1-2 поверхи на підвалах) одно-двопрогонової, трьох- чотирьохтрактової розпланувальної структури [148, 149].

Тоді ж сформувалися такі специфічні типи житлових будівель як монастирські келії у вигляді багатокамерних споруд лінійної структури; громадські будівлі - ратуші й магістрати, які були архітектурними символами міського самоврядування; навчальні будівлі - колегіуми, а також шпиталі. Найбільшою типологічною різноманітністю відзначались монастирські будівлі й комплекси різних католицьких орденів, які були представлені не тільки в західних регіонах України, але й у Києві та на Сіверщині (відомо про два католицькі монастирі в Чернігові й Новгороді-Сіверському) [150].

У монументальній архітектурі XV - першої половини XVII ст. найзначнішими досягненнями є опрацювання мурованих склепінчастих конструкцій та дерев'яних конструкцій залому, а також застосування класичних архітектурних ордерів. Нервюрні готичні, коробові з розпалубками та зімкнені зрізані склепіння (максимальні прогони - до 12 м) з'явилися в Україні в XIV - XVI ст. [145]. Ці склепіння широко застосовувалися в оборонному, цивільному і культовому будівництві. В цілому, у добу перед Хмельниччиною майстер-архітектор оперував такими типами склепінь: хрестовими, коробовими, зімкненими, нервюрними, комбінованими, а також банями на попружних арках і пандативах (або тромпах), на ступінчасних арках, зі світловим ліхтарем, з заломами [145]. У дерев'яному будівництві найпоширенішою конструкцією був зруб, хоча відомі й значні будівлі каркасної конструкції (переважно дзвіниці). У монументальних будовах зруби досягали іноді значної висоти й перекривалися різними типами рублених наметових перекриттів - від простого чотиригранного намету до ярусних восьмигранних композицій із застосуванням залому.

Професія архітектора у XVI - першій половині XVII ст. зазнала значних змін. Поряд з володінням успадкованими навичками, що ревно оберігались корпораціями будівничих (розмітки плану будівлі за допомогою кілочків, шнура та інших мірних інструментів, системи пропорціональних побудов тощо), архітектор мав бути людиною вченою. З цієї доби в Україні поширюються західні архітектурні трактати - Вітрувія, А.Палладіо, В.Скамоцці, С.Маролуа, А.Фрейтага та інших [145, 151]. Їхні впливи простежуються в тогочасній архітектурі. Так, згідно з дослідженнями В.Шевченко, Гончарська башта в Кам'янці-Подільському збудована 1583 р. за взірцем ронделі (бастеї), винайденої А.Дюрером [152]. О.Манчіні, який на замовлення Петра Могили відбудовував київські храми, користувався трактатом В.Скамоцці. Вірогідно, не без впливу західної фахової літератури написав свою працю "Устав ратных и пушечных дел ..." 1621 р. уродженець м. Радехова на Львівщині Онисим Радишевський, відомий у Москві як Онисим Михайлов.

Будівництвом значних споруд керували освічені й досвідчені фахівці, яких у давнину називали горододільцями, а з XV ст. називають архітекторами. З кінця XVI ст. відомі проектні кресленики, а моделі відомі ще з княжої доби [145].

1572 р. було створено цех будівничих у Львові (до того вони входили до складу інших цехів) і внесено до гродських книг "привілей", що регламентував архітектурну діяльність [145]. Вже тоді від майстра вимагалося вміти креслити проекти, визначати конструкції будівлі, виготовляти макети й моделі. Проектні кресленики в той час називали "візерунком" й вимагали зводити будівлю "ведлуг тої форми і візерунка". З таких "візерунків" зберігся схематичний кресленик плану Бернардинського монастиря у Львові 1626 р.[145].

Отже в добу перед Хмельниччиною праця архітектора, інженера й фортифікатора починає вичленятися із середньовічного синкретизму. Архітектор поступово перестає бути підприємцем, підрядником, муляром, а стає проектувальником і керівником будівництва. Ця тенденція знайде свій розвиток у добу після Хмельниччини.

2.3. Професійна діяльність у галузі архітектури й містобудування.

У добу Гетьманщини характер професійної діяльності, порівнюючи з середньовічною епохою, значно змінюється. В Україні тоді працювали архітектори різних національностей, різної освіти й різного соціального статусу. Значні обсяги будівництва, зумовлені економічним поступом та необхідністю ліквідації воєнних руйнувань, змушували замовників залучати до праці, окрім традиційних місцевих будівельних цехів, артілей, місцевих архітекторів, містобудівників, як-от І.Зарудного чи Я.Стандарного, ще й іноземців А.Зернікау, І.-Б.Зауера, Г.Шеделя; москвинів О.Старцева, Д.Аксамитова, М.Єфимова, котрі набули фахової освіти й практики в московському "Приказе каменных дел" [153]. А з початку XVIII ст. до роботи в Україні активно залучаються військові інженери, що перебували на воєнній службі й мали офіцерські звання.

Можна простежити регіональні й політичні відмінності в залученні тих чи інших майстрів. Так, у західних регіонах (Галичина, Волинь, частково - Поділля) працювали переважно майстри з Італії та інших країн Західної та Центральної Європи. У Наддніпрянщині, Північному Лівобережжі й Слобожанщині запрошення західних чи московських майстрів було спричинене як практичними потребами (місцеві майстри не могли осягнути обсягу будівельних робіт, що значно збільшився, порівняно з

попередньою добою), так і двома різко відмінними політичними орієнтаціями серед тогочасної української еліти. Православні владики не тільки орієнтувалися на єдиновірну Москву, але й ідеологічно обслуговували її імперські прагнення, промовистим свідченням чого може бути "Синопсис" І.Гізеля [154]. Водночас військово-політичний провід Гетьманщини (козацька старшина) орієнтувався на близьке йому по духу польське культурне коло. Звідси й походять такі чудернацькі образно-стильові контамінації, як Троїцький собор в Чернігові чи собор Мгарського монастиря під Лубнами [155]. Проте якщо порівняти литовські й українські витвори автора вищезгаданих соборів І.-Б. Зауера, московські й київські твори О.Старцева, петербурзькі й київські будови Г.Шеделя, стає наочною визначальна різниця між ними. Вона пояснюється тим, що майстер-архітектор, який на початку розглядуваної доби водночас виконував функції і будівельного підрядника, був тільки технічною силою в руках замовника - парафіяльної громади, приватної особи чи представника генеральної старшини. Саме замовник диктував усе - від загальної розпланувальної структури й розмірів споруди до елементів декору. Найлаконічніше це відображено в контракті на будівництво Троїцького собору в Глухові 1720 р.: "а креслення і пропорцію - як зволить пан Гетьман" [156]. Отже навіть в елітарній архітектурі, до якої були найбільше причетні майстри-іноземці, культурні впливи Заходу, Півночі та Сходу були опосередковані смаками й уподобаннями нової української еліти. У масовому ж будівництві - житловому, оборонному й культовому - панували автохтонні архітектурні традиції, поступово збагачуючись досвідом елітарної архітектури [50, 157].

Парадоксальним чином це не зменшило, а, навпаки, збільшило використання архітектурного досвіду сусідніх країн: у Наддніпрянщині, Північному Лівобережжі й Слобожанщині посилюється вплив московської архітектури, краще організованої державними чинниками. На українські землі поширюється вплив московських приказів, які відали будівельними справами - Малоросійського, Розрядного, Кам'яних справ, а з часів після Петра І - Військової колегії Сенату [158]. Водночас, як і в попередню добу, залучаються архітектори з західних країн, завозяться звідти ж книги й посібники з архітектури й фортифікації - трактати італійців Дж. Віньйоли, А.дель Аква, В.Скамоцці, французів С.Вобана і Ф.Блонделя [159]. Використовувався й уже згаданий один з перших вітчизняних трактатів з містобудування та інженерної справи - "Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки" О.Радишевського [160].

Німець із Кенігсберга А.Зернікау був на службі гетьманів Г.Самойловича та І.Мазепи, працюючи в 1680 - 1691 рр. у Чернігові й Батурині як військовий інженер та архітектор. Тут він написав твір "Що потрібно про табори і фортеці", а також трактат про фортифікацію у 8 книгах [161, 162]. Шотландець Патрик Гордон на вимогу гетьмана І.Самойловича в 1678 р. укріплював гетьманський замок у Чигирині, залишивши нам його план [50, 158].

Українські архітектори відбували освітні подорожі за кордон. Зокрема, І.Зарудний в останньому десятиріччі XVII ст. їздив учитися до Італії та Польщі [163]. А в середині XVIII ст. у Київській академії почали викладати архітектуру в складі курсу математичних наук (тут отримав початкову архітектурну освіту знаменитий київський зодчий І.Григорович-Барський) [164]. Згодом цей же курс був запроваджений у Харківському й Переяславському колегіумах [165]. З того ж часу в Гетьманщині починає працювати все більше архітектів, що здобули фахову підготовку в "архітектурних командах" видатних майстрів архітектури у Москві та Санкт-Петербурзі.

У другій половині XVII ст. надзвичайно зросли соціальна роль і статус архітектора: А.Зернікау та М.Томашевський майже на рівних спілкувалися з гетьманом

І.Самойловичем; І.Зарудний виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана І.Мазепи і їздив послом до Москви; питання про роботу в Києві О.Старцева вирішувалося на рівні українського гетьмана і московського царя - як справа державної ваги [163].

Така увага до професіонала-архітектора пов'язана не тільки із зрослим суспільним та ідеологічним значенням архітектури, але й з великою вартістю будівництва. Щоб реально уявити собі суто матеріальну вартість архітектури, наведемо такі дані: на початку XVIII ст. річна платня фахівця найвищої кваліфікації (ректора колегіума) становила від 50 до 100 злотих (або карбованців) [166]. Річний бюджет Гетьманщини, вперше обчислений за гетьмана Д.Апостола, складав 144.000 злотих [167]. При цьому будівництво невеликого мурованого будиночка (кам'яниці) коштувало 500 злотих, дерев'яної церкви - до 10.000 злотих, мурованої церкви - 15.000 - 30.000 злотих [168, 169]. Великі мазепинські собори коштували до 100.000 злотих, а мур із баштами довкола Києво-Печерської лаври обійшовся гетьманському скарбові в мільйон злотих [169].

Отже широкий розмах будівництва в цю епоху свідчить як про значний господарський поступ, так і про те, що архітектура справді стала загально-національним пріоритетом.

У цьому контексті вельми показовою є будівнича діяльність гетьмана І.Мазепи. За 21 рік свого урядування він став фундатором 12 новозбудованих та 20 реконструйованих храмів [169]. Серед них такі шедеври, як Микільський військовий і Богоявленський братський собори в Києві, Троїцький собор у Чернігові, Вознесенський у Переяславі. Він же фінансував перебудову Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Києво-Печерської лаври. Це не була меценатська діяльність у звичному розумінні. Скоріше - реалізація державної програми створення представницького архітектурного середовища, співмірного зрослим суспільним потребам і можливостям.

Усвідомлення творчого індивіда (як замовника, так і архітектора) часткою свого народу, бажання прислужитися "оздобі отчизни" через мистецтво, головними функціями якого тоді вважали docere, delectare, movere (навчати, втішати, зворушувати), - стало основою пошуку і піднесення на небачену доти висоту власних, автохтонних культурних вартостей. За таких умов чуже, привнесене з інших країв, не накладалося окремими клаптями на масив української культури (і архітектури - в тому числі), а органічно вростало в неї, збагачуючи образну палітру новою стилістикою [170].

Саме в архітектурі зламу XVII - XVIII ст. найповніше виявилась нова реальність: на зміну мозаїчності "розтятого світу" першої половини XVII ст. постає цілісний образ української культури зі сформованою шкалою однорідних вартостей. За визначенням сучасного історика Н.Яковенко, саме в цю добу "культура в Україні" перетворилася на "українську культуру"[170].

Питання професійних умінь і навичок тогочасних архітекторів та містобудівників в українському архітектурознавстві досліджені недостатньо. Проте на підставі аналізу праць попередніх дослідників можна з'ясувати деякі основні моменти.

У містобудуванні надзвичайно важливою, часто - вирішальною була роль організаторів заселення нових теренів, яких називали осадчими, та фахівців з розпланування поселень. Нам відоме ім'я одного з них - "черкашенина", тобто українця Якова Стандарного. Він був автором розпланування м. Суми. Найвірогідніше, що він же, спільно з осадчим Г.Кондратьєвим, обрав також і місце для цього міста. В літературі відзначено [171], що розпланування і зведення нових поселень на Лівобережжі й Слобожанщині провадилися за проектними планами, які з середини XVII ст. існували як в піктографічній, так і в вербальній формах. При розбудові м. Суми використовували

"образец городу, чертеж и книги строельные". Методика роботи (обумовлена практичною необхідністю враз розселити кілька сот, а то й тисяч людей) визначала майже одночасне розпланування фортеці, посаду і ближніх слобід. Цим і пояснюється значна регулярність у розпланyванні більшості міст Слобожанщини - Харкова, Сум, Лебедина, Миропілля та інших.

Методика вибору місця для нового поселення з урахуванням топографічних та інших природних чинників була опрацьована й описана раніше - у праці О.Радишевського 1621 року "Устав ратных и пушечных дел..." Рекомендувалось добре роздивитися, чи є поблизу вода, яку не можна було б "відняти" (спустити чи перехопити з допомогою підкопів); вибирати місцевості, де довкруж поселення будуть річки й болота - щоб менше зводити штучних укріплень; обстежити навколишню місцевість - щоб поблизу не було гір і горбів, з яких ворожа артилерія могла б ефективно простріловати поселення [160].

Архітектурна форма "граду", тобто міста або іншого укріпленого поселення, була ідеологічно осмислена й канонізована Православною церквою, що засвідчує "Требник" Петра Могили 1646 року видання [172]. Тут знаходимо чин заснування града і чин освячення новозбудованого града. Проведений нами аналіз цих текстів дозволяє стверджувати наявність великих колективів "художників і ділателів", які зводили нові міста за єдиним задумом у відносно короткий термін з одночасним завершенням найважливіших будівель різних типологічних груп - укріплень, храмів, громадських і житлових будівель. У словах молитв, які читалися під час вказаних церемоній, передано тодішню концепцію поселення, града, як місця не тільки фізичного, а й духовного захисту мешканців [172].

На першому етапі розвитку архітектури доби Гетьманщини методи професійної праці мало відрізнялися від практики попередніх століть. Проектні кресленики вживалися рідко, оскільки проект фіксувався в іншій формі: стосунки між замовником й артіллю майстрів обумовлювалися писаним контрактом, в якому задавалися всі основні характеристики майбутнього об'єкта: архітектурний тип, розміри, форми, декор, строки виконання і вартість будівельних робіт [17]. За будівництво мурованого парафіяльного храму, приміром, у кінці XVII ст. артіль отримувала 1000-1200 карбованців грошима, а також харчі на весь період роботи [17]. Будівництво парафіяльного храму тривало, пересічно, 2-3 будівельні сезони. У процесі будівництва "словесний портрет" об'єкта втілювали в матеріальну форму. "Хранителями форм" були взірці, зразки - конкретні, збудовані раніше споруди, які в цілому чи окремими своїми формами або навіть деталями подобалися замовнику. Така творчість за взірцем ще тяжіє до середньовічних методів. Але вона забезпечувала належне взаєморозуміння замовника і виконавця, а також органічне успадкування попередніх архітектурних надбань. Цей метод роботи не означав копіювання. Скоріше, це була комбінаторика, оскільки жоден взірець не копіювався достеменно. Майстру належало його видозмінити - загальну структуру, окремі форми, пропорції, деталі, а також нерідко - поєднати елементи різних взірців. Успіх цієї, найбільш творчої праці майстра, залежав від його знань і фахової майстерності, а також від мистецького таланту. При такій організації проектно-будівельного процесу архітектурне формоутворення було невіддільним від процесу будівництва: форма будувалась у ході мурування стін, арок, склепінь, бань. У цьому брала участь вся артіль, хоча найвідповідальніші ділянки, як правило, доручались керівникові артілі [157]. Найвідомішим з таких артільних архітекторів-підприємців був Матвій Єфимов, котрий багато будував у Стародубі й Глухові в кінці XVII ст. [173].

При такому методі роботи зберігалась традиційна система пропорціонування на основі ірраціональних співвідношень квадрата і його діагоналі та їхніх похідних, системи вписаних квадратів тощо [174].

Артільний спосіб організації архітектурно-будівельної справи найдовше затримався в народному монументальному дерев'яному будівництві: у східних регіонах України - до початку XIX ст., а в західних - майже до початку XX ст. Найвидатнішими майстрами дерев'яного храмобудування були Панас Шолудько з Ніжина, Яким Погребняк з Нової Водолаги, Ілля Пантелимон із Львівщини.

У зв'язку з викладеним вище важливого значення набуває питання про кваліфікацію, найменування і роль майстрів різних будівничих спеціальностей, котрі згадуються в тогочасних документах. Це питання, на прикладі м. Києва, дослідила в своїй дисертації Т.Кілессо [164], з висновками якої ми погоджуємось. Сучасній кваліфікації архітектора (як автора проекту) найближче відповідають тогочасні найменування "архітект", "палатних діл майстер", "муровий майстер архітектурного художества", зрештою просто "майстер". Такими були І.- Б.Зауер, Й.Г.Шедель, А.Квасов, І.Григорович-Барський, І.Мічурін, Ф.Васильєв, М.Єфимов, О.Старцев, І.Зарудний. "Гезель архітектури" означав підмайстра (І.Мергасов, П.Неєлов, М.Юрасов). Такі учасники будівельного процесу, як відомі київські будівничі С.Ковнір та С.Каландін були всього лиш будівельними підрядниками і постачальниками будівельних матеріалів. Виконавцями авторських замислів архітекторів були майстри-сницарі, тинькувальники, художники та представники інших спеціальностей (С.Стобенський, Г.Глинський, С.Лубенський та ін.).

На початку XVIII ст. перемагає новий спосіб організації архітектурно-будівельної справи, в рамках якого формується професія архітектора в сучасному розумінні. Муроване будівництво провадиться відповідно до проектів. Розвивається архітектурна графіка, а від архітектора вимагається досконало володіти нею. Підготовка архітекторів зосереджується вже не стільки в будівельних цехах чи артілях, скільки в "архітектурних командах" визнаних майстрів архітектури. З вільного підприємця архітектор перетворюється на службовця, що перебуває на державній службі (А.Квасов - керівник Будівельної експедиції з будівництва міст Глухова і Батурина, Б.Меретин - королівський архітектор), нерідко - на військовій службі, маючи офіцерське звання (Д.Дебоскет і Я.де Вітте дослужились до генеральських звань), на службі магістрату (І.Григорович-Барський), на службі в духовному відомстві (Г.Шедель) [45]. Соціальний статус професійного архітектора був високим в обох половинах України - польській і підросійській. У своїй індивідуальній творчості архітектори, попри державну регламентацію, мали значну свободу. Архітектура стала в результаті цього значно індивідуальнішою, а тогочасне суспільство визнало її "знатнейшим из художеств" [45].

Законодавцем архітектурної політики в підросійській Україні протягом XVIII ст. були Петербург і, меншою мірою, Москва. Звідти надсилали як проекти (царський палац і Андріївська церква в Києві, гетьманський палац у Глухові), так і архітекторів для зведення найважливіших споруд (А.Квасов, І.Мічурін), а також для проведення найважливіших містобудівних заходів (І.Мергасов та реконструкція Глухова 1749 р.). У московських архітектурних командах Д.Ухтомського та І.Мічуріна проходили фаховий вишкіл архітектори, котрі працювали в Україні.

У середині XVIII ст. посилюється централізований державний контроль у сфері архітектурно-містобудівної діяльності, запроваджуються перші галузеві стандарти. Ще 1737 р. архітектор П.Єропкін створив трактат "Должность архитектурной экспедиции", в якому подав систематизовані дані про знання, навички і завдання діяльності архітектора. Від архітектора вимагалося знати грамоту, арифметику, геометрію, історію, цивільне право, механіку, іноземні мови, володіти рисунком, живописом, скульптурою. У зв'язку з такими високими професійними вимогами все більшого поширення набувають архітектурні увражі, особливо Дж.Віньйоли та А.Палладіо [175]. Всі ці вимоги повною мірою стосувалися архітекторів, які працювали в підросійській Україні.

Для державного управління архітектурно-будівельною галуззю гетьман К.Розумовський створив 1752 р. "Строительную экспедицию о строительстве городов Глухова и Батурина" на чолі з архітектором А.Квасовим. Окрім керівництва цим урядовим органом і "національними будовами", контролю за роботою цегельних і вапняних заводів, А.Квасов ще й керував у Глухові своєрідною архітектурною школою, з якої вийшли архітектори К.Борзаківський, М.Мосцепанов і Ф.Савич. В особистій архітектурній творчості А.Квасова проявилися риси нового стилю, що надходив, - класицизму. Він був першим, хто здійснив в Україні низку новаторських архітектурно-містобудівних заходів, таких як завершення перепланування міського центру на засадах регулярності (Глухів), створення перших на Лівобережжі палацово-паркових ансамблів регулярного типу, спорудження найбільшої урядової будівлі - нового корпусу Малоросійської колегії в Глухові [176].

Не менш плідною була особиста архітектурна творчість київського архітектора І.Григоровича-Барського, який за 40 років своєї діяльності створив багато першокласних споруд у Києві та його околицях, на Лівобережжі, виконав значні інженерні роботи на Києво-Подолі. Його можна вважати найвидатнішим київським зодчим пізнього бароко, який не тільки лишив непересічні зразки власної творчості, але й надав нового стилістичного звучання старовинним архітектурним витворам (Кирилівська і Успіння Богородиці Пирогощої церкви в Києві) [164].

Прикметною особливістю підросійської України є те, що в "добу Растреллі" архітектори, котрі тут працювали (І.Мічурін, А.Квасов), тяжіли більше до палладіанської строгості форм, ніж до растреллівської примхливості.

На відміну від підросійської України, в Галичині цехова організація архітектурно-будівельної справи зберігалася майже до кінця XVIII ст. Вступаючи до львівського цеху будівничих, здобувач мав здати іспит, продемонструвавши колегам, що він вільно розуміється на "абрисі" та інших фахових "штуках" (уміннях, ремеслі). Згідно з цеховими приписами, навіть мулярі мали давати кресленики на папері, а отже - вміти рисувати і креслити.

Творчість архітекторів, що працювали в Галичині, на Волині й Поділлі (Б.Меретин, Я.де Вітте, М.Урбанік, П.Фонтана, Г.Гофман, Ф.Кульчицький, П.Полейовський) відзначалася індивідуальною творчою манерою і мистецьким плюралізмом, що знаменував завершення барокового етапу стилістичного розвитку архітектури західних земель України [177].

2.4. Етапи становлення і розвитку архітектури й містобудування.

Етапи суспільно-політичного розвитку України розглядуваної доби відобразилися в етапах розвитку архітектури й містобудування. Проте внаслідок значної інерційності розвитку містобудівних утворень ці етапи в містобудуванні не так чітко розрізняються, як в архітектурі, що дає нам право розглядати містобудування доби Гетьманщини як хронологічно нерозчленовану цілісність. В архітектурі будівель і споруд, в царині типології, конструкцій та стилістики ця етапність виявляється досить виразно, хоча чіткі хронологічні межі між етапами не завжди очевидні.

Періодизація суспільно-політичного розвитку України доби Гетьманщини є серйозною науковою проблемою, яку різні історики вирішували по-різному.
Так М.Грушевський в "Ілюстрованій історії України" поділяє цей період на дві частини: доба козацька (1648 р. - 1720-і рр.); упадок козаччини і українського життя (1720-і рр. - 1781 р.) [178].

Н.Полонська-Василенко у 2-му томі своєї "Історії України" (від середини XVII ст. до 1923 р.) пропонує таку тричастинну періодизацію: Хмельниччина (1648-1657 рр.); Руїна (1657-1681 рр.); Гетьманщина (1681- 1783 рр.) [179].

Д.Дорошенко у "Нарисі історії України" взагалі відмовився від періодизації, групуючи матеріал за оповідним принципом [180].

Сучасний український історик Н.Яковенко в "Нарисі історії України" поєднує періодизаційні схеми М.Грушевського та Н.Полонської-Василенко. У неї розглядуваній добі присвячено 5-й і 6-й розділи:

Розділ 5. Козацька ера (1648-1720-і рр.):

- Хмельниччина (1648-1657 рр.);
- Руїна (1658-1686 рр.);
- Мазепа і мазепинці (1686-1720-і рр.).

Розділ 6. Україна XVIII ст. між Річчю Посполитою і Російською імперією (1720-і рр.- 1785 р.) [6].

1995 року було видано 11-й, додатковий том "Енциклопедії українознавства", для якого А.Жуковський спільно з О.Субтельним написали статтю "Історія України". Тут розглядувана в нашому дослідженні доба має такі найменування й періодизацію:

Доба козацько-гетьманської держави (1648 - кін. XVIII ст.):

- Хмельниччина (1648-1657 рр.);
- Гетьманщина (1657-1663 рр.);
- Руїна (1663- 1687 рр.);
- Доба Мазепи (1687-1710 рр.);
- Занепад автономії України (1710-1786 рр.) [181].

Усім розглянутим періодизаційним схемам властиві певні спільні риси:

- визначення початкового і кінцевого хронологічних пунктів (1648 р. - 1780-і рр.);
- визнання наявності переломного етапу в 1710-х - 1720-х рр.

Ця схема періодизації відобразилася і в періодизації розвитку архітектури й містобудування доби Гетьманщини, запропонованій попередніми дослідниками. Так М.Цапенко, П.Юрченко, Г.Логвин та інші за комплексом параметрів виділяли два етапи, межею між якими були 1720-і роки [45].

У нашій праці 1994 р. [35] на підставі аналізу архітектурної стилістики запропоновано періодизацію стилістичного розвитку архітектури Гетьманщини з виділенням 4-х хронологічних етапів:

1650-і - 1680-і рр. (архаїка);

1680-і рр. - 1709 р. (Мазепинський етап, розквіт стилю);

1709 р. - 1750-і рр. (доба перелому, переходу від засадничої тектонічності до декоративності);

1750-і рр. - 1801 р. (розпад і згасання стилю).

У кандидатській дисертації Т.Кілессо 1996 р. ця періодизація зазнала критики [164]. Т.Кілессо, у зв'язку з темою своєї дисертації, запропонувала і винесла на захист таку періодизацію розвитку архітектури Києва і Лівобережної України:

1. Початковий етап (середина XVII - 80-і рр. XVII ст.).
2. Розквіт стилю (80-і рр. XVII ст. - до 1710 р.).
3. Етап зрілого стилю (від 1710 - до 50-х рр. XVIII ст.).
4. Завершальний етап (50-і - 80-і рр. XVIII ст.).

Проведений нами аналіз архітектурного матеріалу не дозволяє погодитися сьогодні з періодизацією, запропонованою нами в 1994 р. [35], а також з періодизацією, запропонованою Т.Кілессо [164]. Не можна також механічно переносити

загальноісторичну періодизацію на розвиток архітектури. Пояснюється це загальновідомою інерційністю розвитку архітектури, її значним традиціоналізмом (та ще й в умовах українського суспільства, де звичаєвість, пошанування традицій є основою етнонаціональної самобутності). Тому з одного боку ми не можемо погодитися з розчленуванням архітектурного розвитку на дрібні хронологічні етапи, а з другого - етапність змін в архітектурі між 1648-1781 роками є надто очевидною і доведеною нашими попередниками.

Тому нам видається обгрунтованішою та періодизація архітектурного процесу, яка була загальноприйнятою в 1960-х -1970-х рр. і відображена в працях М.Цапенка, П.Юрченка, Г.Логвина (два періоди, межа між якими визначена 1720-ми рр.) [45]. Проте, на нашу думку, останній період слід розбити на два етапи, умовною межею між якими правомірно вважати 1750 рік, коли останнім гетьманом України було обрано К.Розумовського. Це цілком збігається з етапністю стильового розвитку архітектури цієї доби, запропонованою Г.Логвином у публікаціях 1986 та 1991 рр. [182]. Але ми вважаємо, що цей етап мав свою виразну специфіку не тільки в стилістиці, але і в типології, конструкціях і всіх інших аспектах архітектури.

Отже, в розглядувану добу ми розрізняємо такі три основні етапи:

1648 р.-1720-і рр.

1720-і рр.-1750 р.

1750 р.-1781 р.

Перший етап (1648 р.-1720-і рр.). Як було показано, зокрема, у підрозділі 2.1, на цьому етапі відбулися радикальні суспільно-політичні потрясіння, що потягли за собою найвідчутніші якісні й кількісні зміни в архітектурі й містобудуванні. Внаслідок Хмельниччини докорінно змінилися соціальна обумовленість і роль архітектури. Це дало вибухоподібну динаміку розвитку мурованого будівництва, збагачення його образної, типологічної і стилістичної палітри. Саме на цьому етапі сформувався і досяг розквіту той "національний архітектурний стиль" (за визначенням М.Цапенка), суть і типологічна належність якого досі лишаються дискусійними [35]. Віднайдені на цьому етапі функціональні й розпланувально-просторові типи споруд та композиційні структури будуть розроблятися й удосконалюватися аж до кінця XVIII ст.

Архітектурна й містобудівна діяльність на цьому, найтривалішому, етапі була зосереджена на Лівобережній Україні і в Києві. Натомість у правобережній половині України спостерігається занепад архітектурної і містобудівної діяльності.

Другий етап (1720-і рр.-1750 р.). На цьому етапі вплив суспільно-політичних чинників на розвиток архітектури також був визначальним. Якщо попередній етап характеризувався революційними змінами, то цей 30-річний етап в історії України був кризовим і навіть дещо занепадницьким [182, 183]. Після остаточної невдачі Мазепиних спроб об'єднати Лівобережжя з Правобережжям і досягти незалежності, Україна аж до кінця розглядуваної доби лишилася поділеною вздовж Дніпра між Російською імперією і Польщею. На Лівобережжі імперський уряд різко обмежив автономію, систематично підривав економіку й торгівлю, знекровлював людність поборами, мобілізаціями й військовими реквізиціями.

Після спустошень Північної війни господарство України дещо налагодилося за гетьманства Данила Апостола (1727-1734 рр.), але російсько-турецька війна 1735-1740 рр. завдала такого спустошення краю, що населення не могло навіть себе прогодувати. Деяке покращення соціально-економічної ситуації в Україні спостерігається тільки з 2-ї половини 1740-х років [182].

Наслідком зазначених кризових явищ стало різке зменшення будівництва, особливо - мурованого. Це засвідчує аналіз кількості й розміщення архітектурних пам'яток розглядуваної доби [55]. При цьому зросла роль фундацій центрального імперського уряду, натомість зменшилася кількість престижних гетьманських і старшинських фундацій. Велике будівництво на цьому етапі зосереджувалося переважно в Києві. Серед видів архітектурної діяльності переважала реконструкція раніше зведених споруд. Зросли регіональні відмінності в архітектурі Лівобережжя і Києва з одного боку та Західної України зі Львовом - з другого [45].

Для західного регіону характерний занепад будівельної діяльності, викликаний кризовими суспільно-політичними явищами. Тут працювали переважно архітектори-іноземці, що мало зважали на місцеву специфіку. Пояснюється все це як швидкою полонізацією колишньої руської шляхти, котра після втрати Києва як центру, що об'єднував Захід і Схід України, та відпливу найенергійнішого елементу на козацьку територію, не мала куди податись, так і тим, що в історії Польщі так звані Саксонські часи (1697-1763 рр.) були епохою всеосяжної кризи [184]. Тому архітектурна діяльність, як показує перегляд збережених пам'яток [55], зосереджувалась у кількох пунктах: географічно - у найбільших містах (Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський) та магнатських резиденціях (Вишнівець, Оброшин). А за видами робіт - на реконструкції раніше збудованого чи відбудові зруйнованого в попередні лихоліття.

Київ же на цьому етапі висувається на роль найпотужнішого центру архітектурного процесу в Україні. Відтепер всі регіональні школи мурованого й дерев'яного будівництва відіграють, порівняно з Київською, роль провінційних [164].

У розвитку розпланувально-просторових вирішень та архітектурної стилістики цей етап уживає композиційні схеми, відпрацьовані на попередньому етапі. Як зазначено в працях дослідників [44, 45], на цьому етапі відбувається перехід від засадничої тектонічності до декоративності, наростання своєрідних маньєристичних рис стилю. Наростання некласичних, барокових рис стилю спостерігається по мірі переходу до "золотої осені української автономії", як назвав правління останнього гетьмана К.Розумовського український історик О.Оглоблин [184].

Третій етап (1750 р.-1781 р.). Протягом третього етапу розвиток архітектури й містобудування відбувався в сприятливіших умовах освіченого абсолютизму. Обраний 1750 р. гетьманом Кирило Розумовський, європейськи освічений син козака, користуючись родинними зв'язками з російським імператорським домом, повів політику перетворення Гетьманщини на європейську державу, з розвиненими функціями державного управління, новітньою наукою і культурою. Він підпорядкував своєму регіменту Запорозьку Січ, завершив кодифікацію українського права, провів реформу армії, судочинства, старшинську раду перетворив на своєрідний парламент - Генеральне зібрання, що збиралося на сесії двічі на рік, мав намір зробити гетьманство спадковим у своєму роді, започаткувавши в Україні окрему від Росії династію. Відповідно до своїх політичних амбіцій гетьман надавав пріоритетного значення розвиткові освіти (зробив спробу заснувати в Батурині університет, а в Глухові створив "пансіон для дітей малоросійського шляхетства"), елітарної культури і мистецтва (при своєму Глухівському дворі утримував хор, оркестр, драматичну, оперну й балетну трупи, а також бібліотеку). За часів К.Розумовського козацька старшина перетворилася на місцеву аристократію. Щоправда, негативною тенденцією цього етапу став занепад міст, оскільки і гетьманська, й імперська адміністрації однаковою мірою поборювали місцеве самоврядування, знищуючи економічну самостійність українських міст [185].

Все це відбилося на архітектурній діяльності. Архітектура мала суто становий характер, тому значні її досягнення пов'язані з державними і магнатськими замовленнями. Активна розбудова форм державного життя потягла за собою зведення урядових і представницьких будівель - від гетьманського і царського палаців у Глухові й Києві до полкових і сотенних канцелярій, ратуш і магістратів, будинків судових установ тощо [186]. Державні замовлення в цю епоху відіграють провідну роль: на них зосереджуються значні кошти, тут працюють найкращі архітектори - А.Квасов, І.Григорович-Барський, І.Мічурін.

Описана ситуація принципово не змінилася й після 1764 року, коли на посту правителя Гетьманщини К.Розумовського змінив один з найвизначніших державних діячів епохи Катерини II фельдмаршал граф П.Румянцев-Задунайський. Він мав величезні маєтності в Україні і тому був особисто зацікавлений у господарському поступі краю. Тому аж до 1780-х років тривала реалізація амбіційних будівельних програм, започаткованих родиною Розумовських, а також ще грандіозніших задумів нового правителя (зокрема, будівництво Малоросійської колегії в Глухові) [45].

Цей етап позначився розквітом архітектури в Західній Україні. У Галичині й на Волині зводяться грандіозні монастирські й навчальні комплекси, резиденції світських і церковних магнатів [187]. Таким чином викристалізовуються два головних центри розвитку архітектури - Київ і Львів. Кожен з них мав свої особливості, які будуть розглянуті далі.

Архітектура й містобудування цього етапу хронологічно збігаються з останнім етапом загальноєвропейського бароко (рококо) й початком розвитку нового стилю - класицизму. Цей етап став своєрідним підсумком розвитку українського зодчества трьох попередніх століть.

Викладений у цьому розділі матеріал дозволяє дійти таких висновків:

Революційні соціально-культурні зміни в Україні у результаті переможної національно-визвольної та станової революції (Хмельниччини) мали визначальний вплив на бурхливий розвиток архітектури й містобудування.

Найвизначнішими суспільними досягненнями українського етносу після Хмельниччини стало створення своєї держави на значній частині української етнічної території, а також розширення своєї етнічної території на схід і південь, містобудівне освоєння велетенських, надзвичайно багатих і майже знелюднених теренів колишнього Дикого Поля - Слобідської України. Ці два потужні суспільні процеси стимулювали розвиток містобудування і архітектури.

Спадщина попередньої доби (XVI - середини XVII ст.) у системі розселення, фортифікації, типології споруд та їх стилістиці, в організації будівельної справи стала основою розвитку архітектури й містобудування доби Гетьманщини. Містобудівна й архітектурна спадщина Київської Русі, опосередкована литовсько-польською добою, збагачена надбаннями європейського Ренессансу, мала великий вплив на формування новітніх тенденцій, що розвивалися в добу після Хмельниччини.

У монументальній архітектурі XV - першої половини XVII ст. найзначнішими досягненнями, які потім були суттєво розвинені в добу Гетьманщини, стали: опрацювання мурованих склепінчастих конструкцій та дерев'яних конструкцій залому, а також вироблення принципів застосування класичних архітектурних ордерів.

У ту добу праця архітектора, інженера й фортифікатора тільки почала вичленятися із середньовічного синкретизму. Цей процес набуде логічного завершення у XVIII ст.

У добу після Хмельниччини архітектурна діяльність характеризується такими основними рисами:

- значним розвитком архітектурно-містобудівної діяльності в Наддніпрянщині, Лівобережжі й на Слобожанщині водночас із занепадом її в інших регіонах;
- безпрецедентним, у порівнянні з попередніми епохами, розвитком мурованого будівництва у Наддніпрянщині, Лівобережжі й на Слобожанщині;
- домінуючою суспільною роллю державних замовлень у становленні нової архітектурної типології та стилістики, головною роллю замовника у визначенні архітектурної програми;
- частковим збереженням артільних методів професійної праці при повній юридичній і фінансовій відповідальності майстра - голови артілі; поєднанням в одній особі архітектора-художника і підприємця-підрядника, виробника й постачальника будівельних матеріалів;
- поступовим, протягом розглядуваного періоду, переходом від середньовічних методів професійної праці (за вказаними замовником зразками) до розробки й "апробації" проектних кресленików і ведення за ними будівельних робіт.

У зв'язку з цим у кінці періоду значно зросла роль індивідуальної архітектурної творчості. В мурованому елітарному будівництві на перший план виходить постать дипломованого архітектора і в підсумку формується сучасне розуміння професії архітектора.

Етапи суспільно-політичного розвитку України розглядуваної доби відобразилися в етапах розвитку архітектури й містобудування. У добу Гетьманщини виділяються три основні етапи архітектурного розвитку:

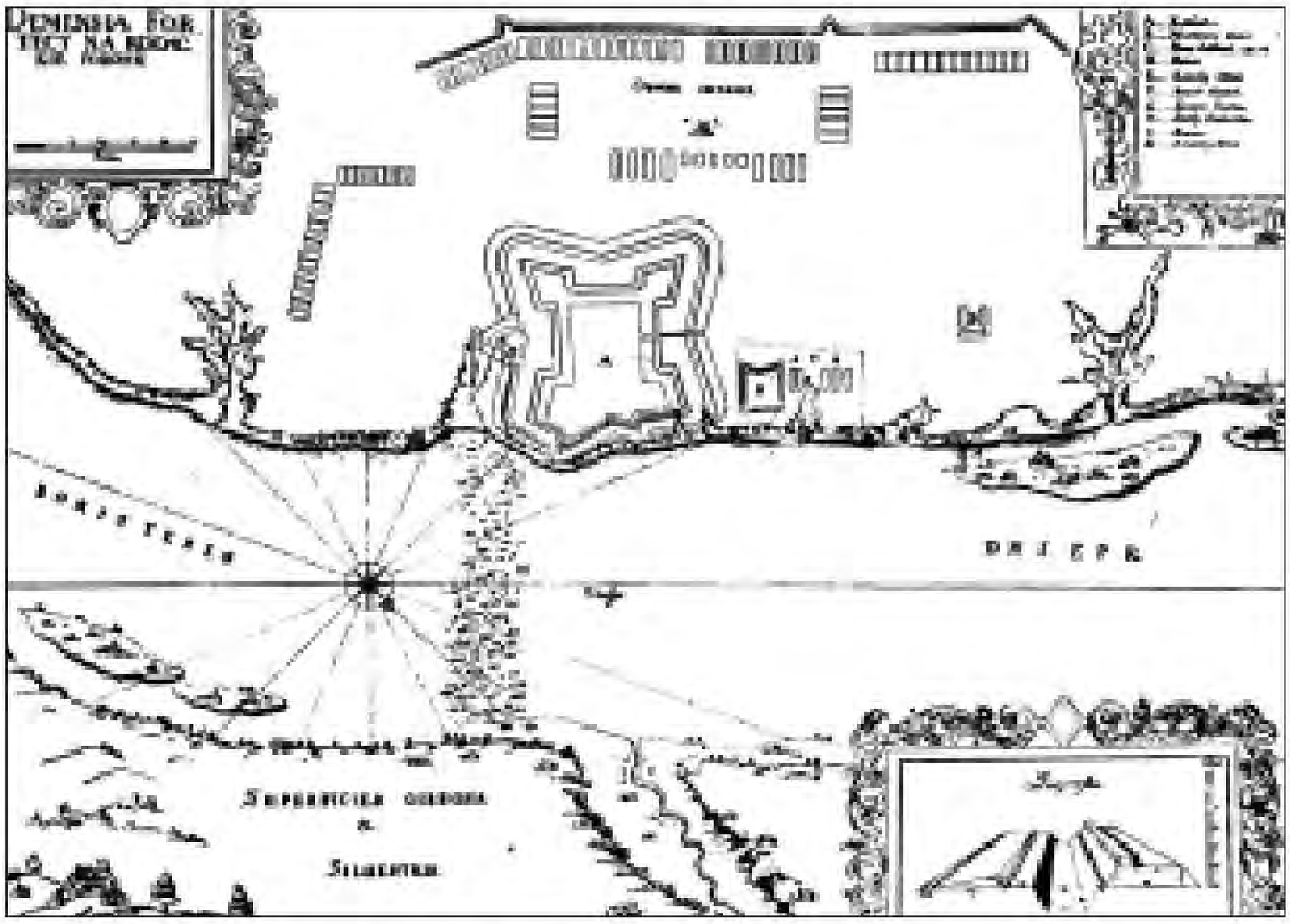
1. 1648 р.-1720-і рр. Етап революційних новацій в архітектурі й містобудуванні.
2. 1720-і рр.-1750 р. Етап кризового розвитку.
3. 1750 р.-1781 р. Етап подолання кризових явищ, посилення державної регламентації архітектурно-містобудівної діяльності.



Ктиторський портрет А.Кисіля з Максаківського монастиря з зображенням монастирського ансамблю. Серед. XVII ст.

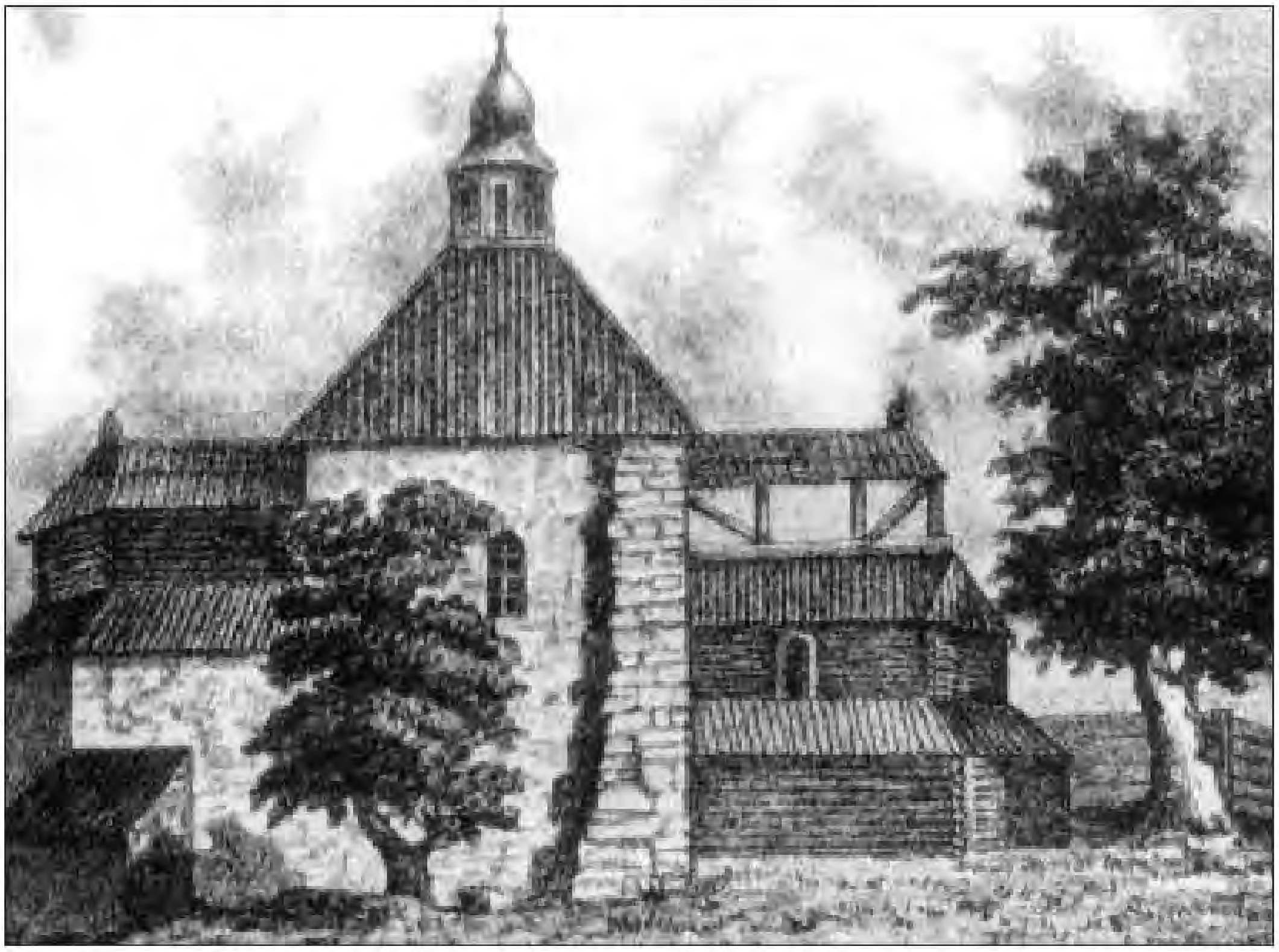
Панорама Львова за гравюрою А. Гогенберга з малюнка А.Пассароті 1613 р.





План фортеці Кодак на Дніпрі серед. XVII ст.

Десятинна церква у Києві, відбудована Петром Могилою.

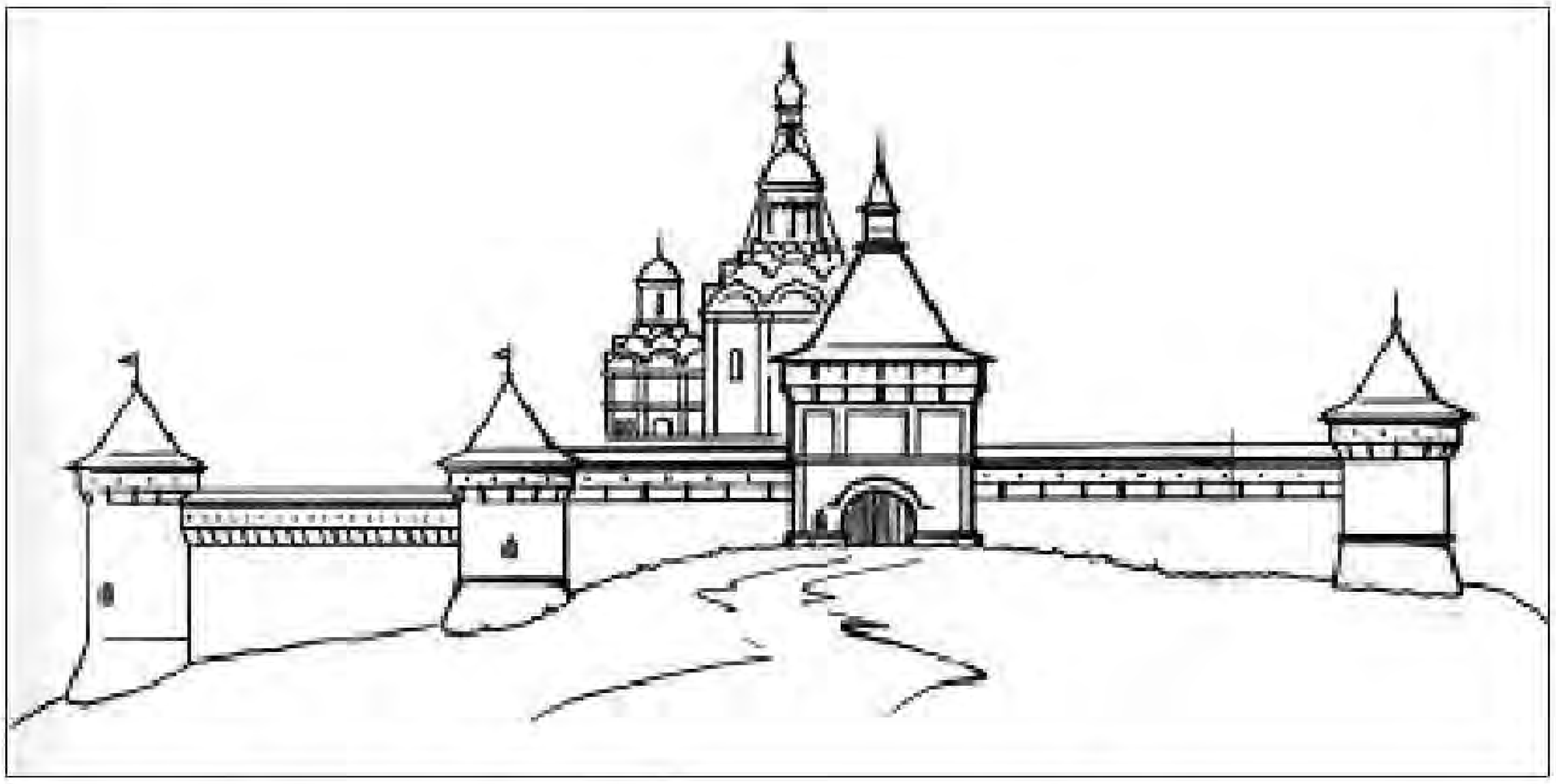


Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові після перебудов XVII ст.





Іллінська церква в Чернігові після реконструкції XVII ст.



Мовчанський монастир в Путивлі у 1604 р. Реконструкція автора.

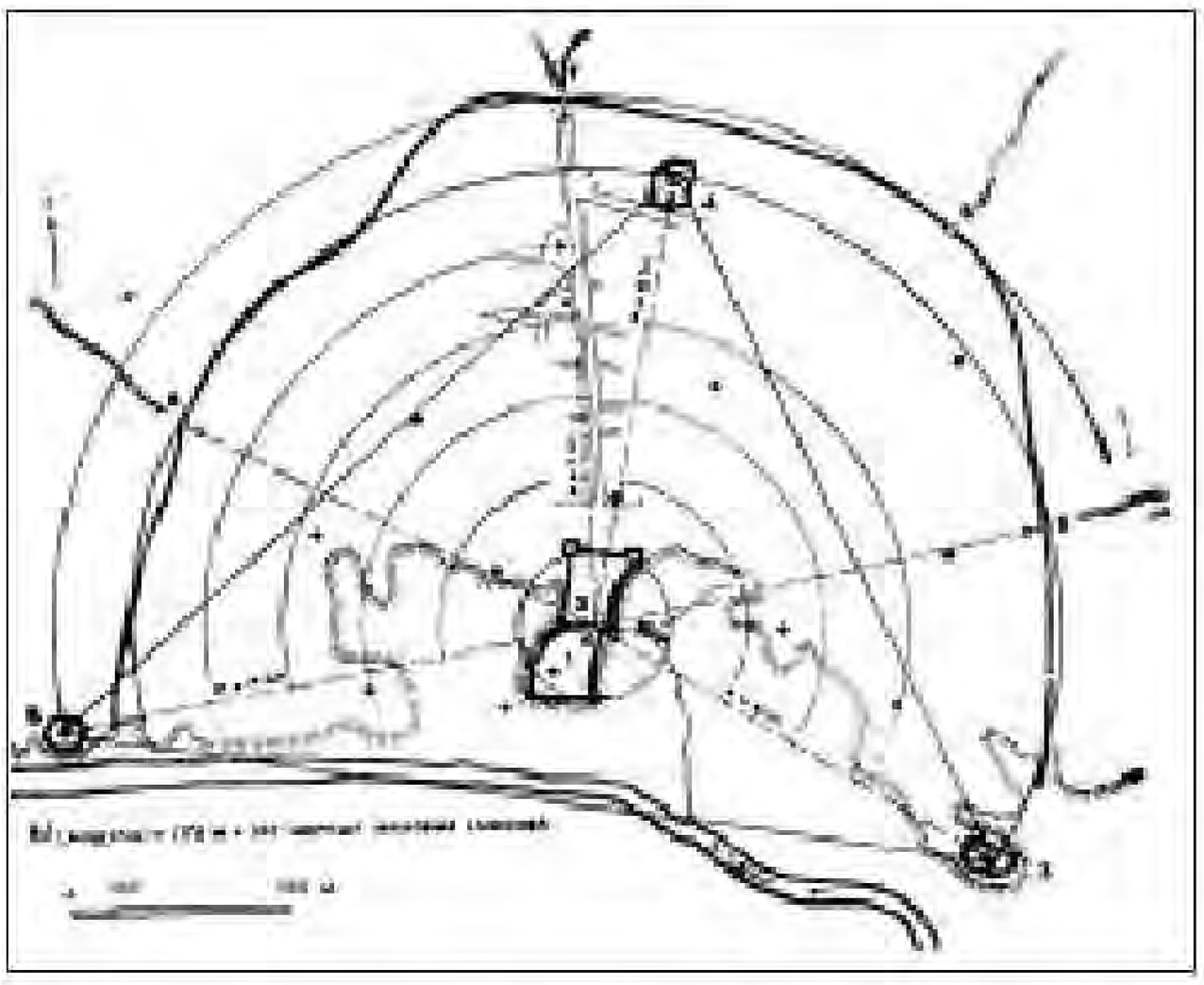
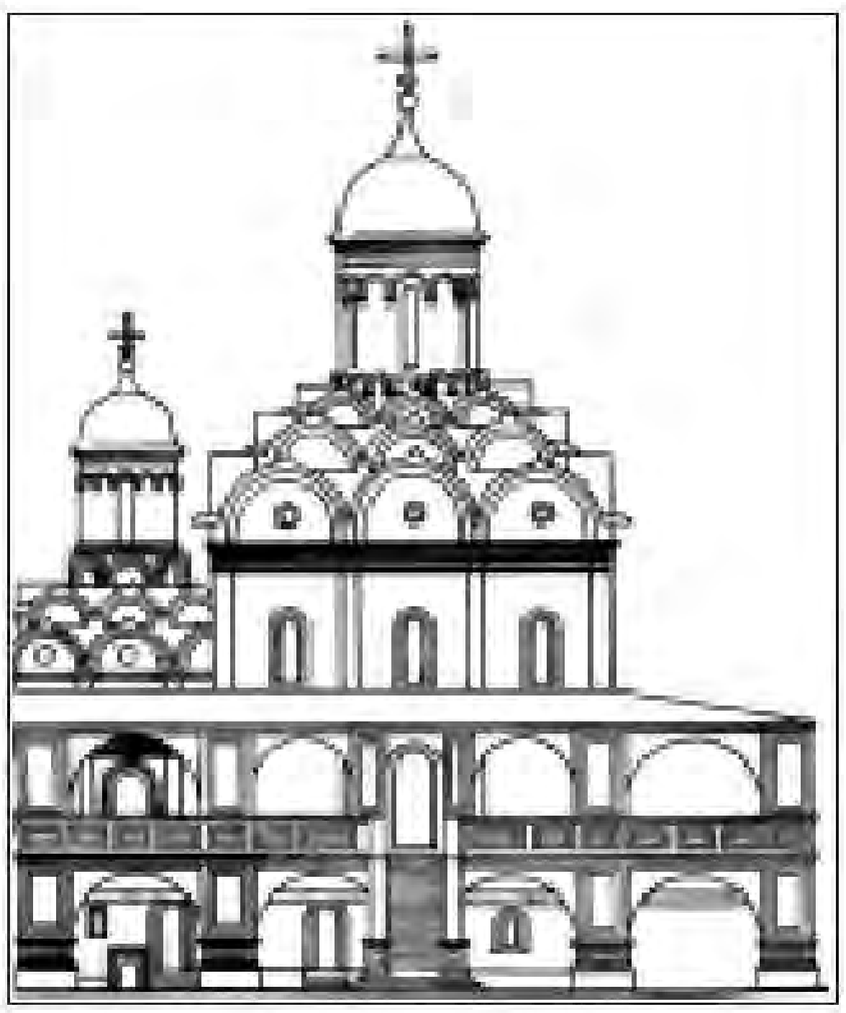
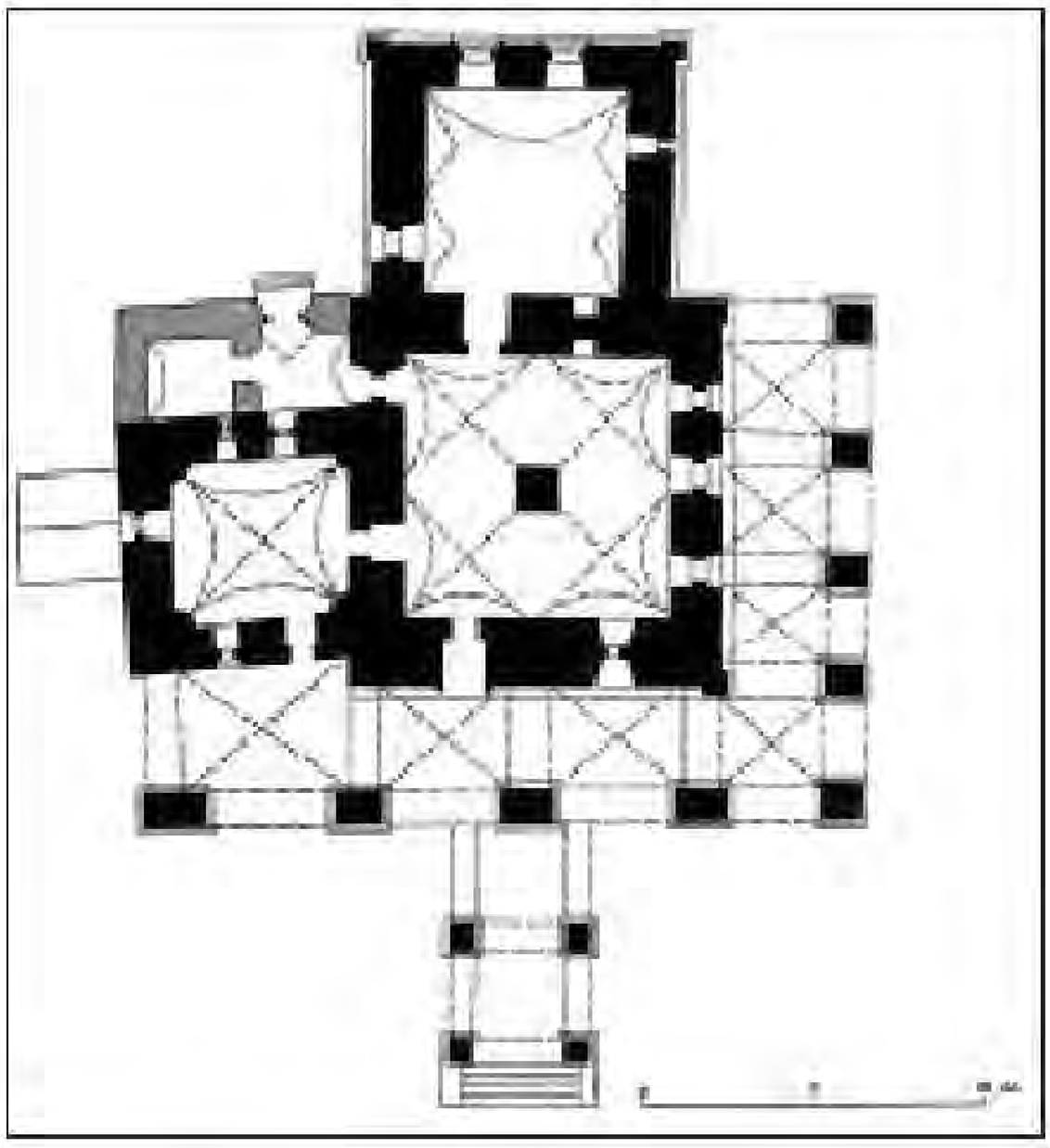


Схема розпланування Путивля на поч. XVI ст. Реконструкція автора.

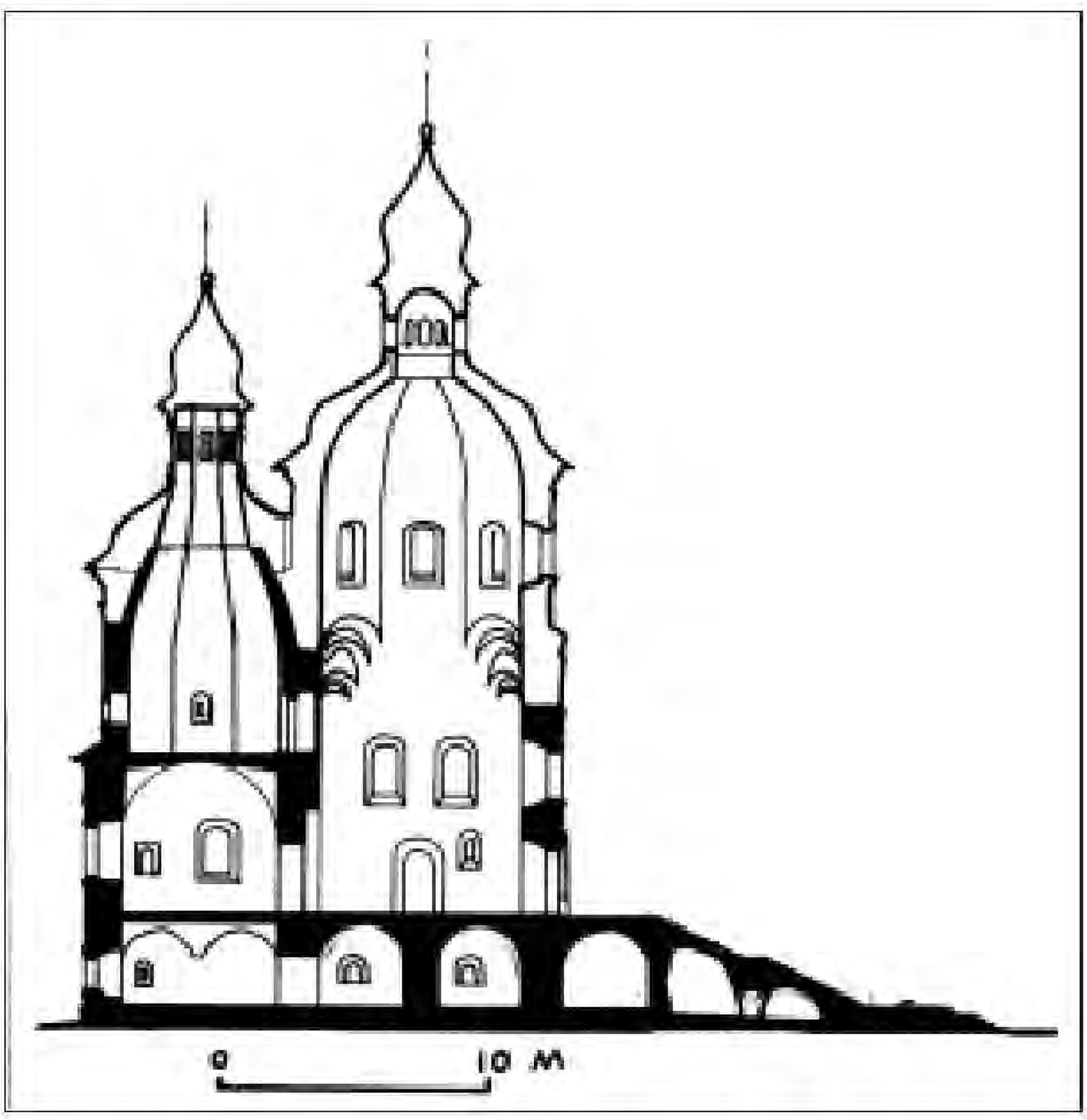


Західний фасад собору Різдва Богородиці Мовчанського монастиря в Путивлі в серед. XVII ст. Реконструкція автора.

План 1-го ярусу собору Різдва Богородиці Мовчанського монастиря в Путивлі. Кресленик автора.

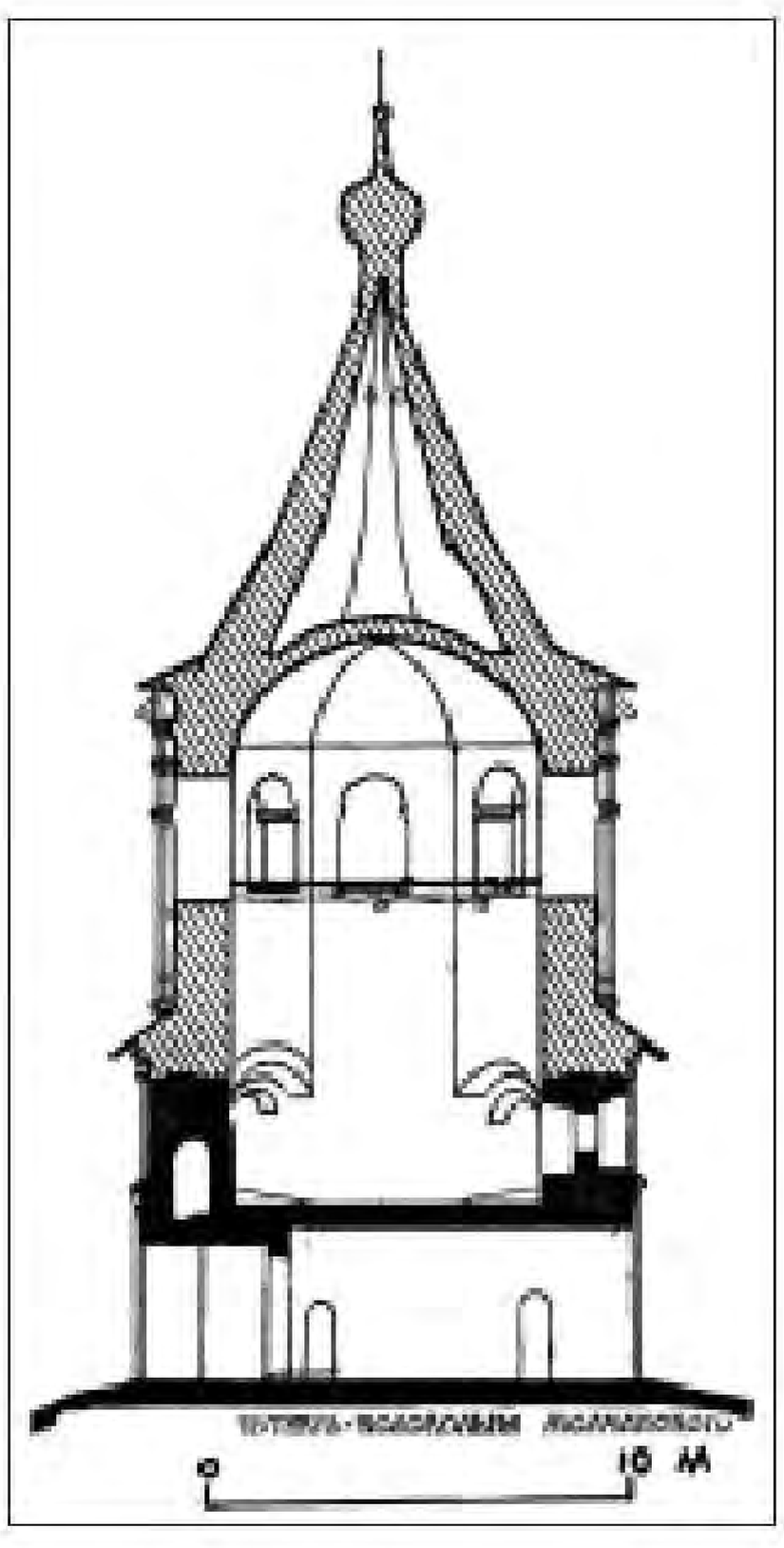


Поздовжній розріз собору Різдва Богородиці Мовчанського монастиря в Путивлі після надбудови кін. XVII-поч. XVIII ст. Кресленик автора.





Собор Різдва Богородиці Мовчанського монастиря в Путивлі. Вигляд зі сходу.



Надбрамна башта Мовчанського монастиря в Путивлі після перебудови її на дзвіницю в 1700 р. Розріз. Кресленик автора.

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ МІСТОБУДІВНИХ УТВОРЕНЬ

3.1. Розпланувальна й об'ємно-просторова структура населеного місця за доби Гетьманщини.

У розглядувану добу основу системи розселення в Україні становили міста, містечка, села і слободи, окремі хутори. Розташування і просторовий устрій поселень відзначалися різноманітністю й залежали від ландшафтних і господарських умов. Доосередкова, групова, вулична система та їх поєднання визначали устрій кожного конкретного поселення.

Більшість поселень розташовувались на берегах водойм. Тому оро- і гідрографія найбільше впливали на просторовий устрій і вигляд поселень. Вони різнилися залежно від природних умов регіону. Докладніше це буде розглянуто в наступному розділі.

Будинки громадського призначення (церква, школа, шпиталь тощо) займали найвизначніші місця в ландшафті й забудові, при чому не обов'язково в центрі поселення.

Розміщення будівель у домоволодінні (у дворі) було суто традиційним, з дотриманням принципів функціональної доцільності й естетичної виразності. Хату орієнтували чолом здебільшого на південь, ставлячи оддалік вулиці, в глибині садиби. До вулиці намагалися орієнтувати житло причілком, перед яким завжди розбивали квітник. Подвір'я часто ділилося на два двори - чистий і господарський. Довкола двору групувалися господарські будівлі - стайні, кошари, хліви, комори, льох, саж та інше. На віддалі розташовували деякі господарські й виробничі споруди - стодолу (клуню) з током, млини, крупорушки, гончарні печі тощо [188].

Цей розпланувально-просторовий устрій українського села лишався майже незмінним до початку XX ст. Він суттєво відрізнявся від розпланувально-просторового устрою міст розглядуваної доби, де обмежені оборонними укріпленнями терени вимагали компактнішого розпланування і забудови.

Розглядувана доба ознаменувалася як розвитком старих міст, так і заснуванням нових міст на Слобідській Україні. На цих теренах містобудівний розвиток відбувався у поєднанні автохтонних традицій розселення із тогочасним європейським досвідом. При заснуванні нових міст визначальними чинниками були торгівельні й військові шляхи, орографія і гідрографія. Пересічно спостерігається два ландшафтних типа нових міст:

- на високому мису при злитті двох і більше річок (Суми, Харків, Білопілля);
- на локальному підвищенні у заплаві серед боліт і лугів (Охтирка, Лебедин, Недригайлів).

Порівняно з попередньою добою значно збільшуються площі поселень, ускладнюється їхня структура, з'являються небачені доти монументальні будівлі. При тому активніше, ніж раніше, освоюються низинні ландшафти, хоча характер їхнього використання продовжує традиції ще Княжої доби: центр поселення неодмінно розміщується на найвищих відмітках рельєфу; просторовий розвиток йде вздовж вододілів, комунікації - по вододілах і тальвегах. Основним композиційним принципом містобудування був прийом подібності розташування містобудівних об'єктів формам рельєфу. Цим композиційно підкреслювалися основні особливості ландшафту.

Забезпечення оборони від різноманітних нападників (переважно - кримських татар) було однією з основних функцій містобудування цього етапу. Оборонне будівництво виявилося консервативним і сприйнятливим до новацій водночас. Дерево-земляні укріплення мали не тільки міста і магнатські резиденції, але й маленькі містечка,

деякі села, монастирі. Автохтонні містобудівні традиції базувалися на розумінні того, що у Наддніпрянщині, на Лівобережжі й Слобожанщині муроване фортифікаційне будівництво недоцільне. Головним ворогом тут були татари, які нападали раптово, швидко грабували і стрімко тікали, при цьому не любили і не вміли здобувати фортець. Нерідко земляної фортечки чи мурованої церкви з товстими стінами було досить, щоб пересидіти напад. Земляні вали з ровами, що оточували центри майже всіх значних поселень, визначали їхню структуру, систему розпланування, об'ємно-просторову композицію і характер містобудівного розвитку.

У містобудівній діяльності 2-ї пол. XVII - поч. XVIII ст. вельми активною була праця міських і сільських громад щодо окультурення природного довкілля. При цьому бралися до уваги всі аспекти - не тільки оборонні, господарські, а й естетичні. Так, вже згадувані карти Боплана показують при кожному містечку штучні водойми. Це були перегачені річки із млинами на греблях. Стави робили поселення неприступнішими з військового погляду, мали естетичне значення й відігравали першорядну роль в масштабах національної економіки: прибутки з водяних млинів йшли "на гетьманський регімент", тобто формували тогочасний державний бюджет [189].

Структура більшості поселень у цю добу зберігає традиційну тридільність: фортецю оточували укріплений посад і неукріплені передмістя, слободи, які з поч. XVIII ст. стали називати на німецький манір форштадтами. З 80-х років XVII ст. у найбільших, економічно найрозвиненіших містах спостерігається процес спрощення загальної структури й укрупнення структурних одиниць: замість кількох відокремлених укріплених частин створюються єдині загальноміські фортеці площею до 25 га (Глухів).

У Глухові, Ніжині, Полтаві, Переяславі, Чернігові, Новгороді-Сіверському і Стародубі в межах загальноміських фортець містились не тільки військово-адміністративні, а й громадські, торгівельні й релігійні центри всієї округи з численними кварталами досить щільної забудови. У міру розростання поселення торгові і ярмаркові майдани, які вже не поміщались у затиснених забудовою фортецях, виносились на передмістя, нерідко опановуючи фортечні еспланади. Виробничі будівлі групувалися по берегах річок і ставів, нижче фортеці. Таким чином склалися класичні функціональні структури більшості міст, що включали поліфункціональний центр поселення - фортецю, а також торг, виробничі і житлові зони.

Композиційні типи структур поселень у розглядувану добу лишились принципово тими ж, що і в княжу та литовсько-польську добу: типи півкруглий, секторний, секторно-замкнутий, регулярний прямокутний. Проте в реальних ситуаціях ці принципові схеми ускладнювались внаслідок росту сельбищної території, переходу її на протилежні береги річок (Глухів, Суми). Поступово, протягом розглядуваного періоду, відбувається перехід до структур концентричних (Чернігів, Зіньків, Новгород-Сіверський), лінійних (Київ, Городня, Прилуки, Конотоп) з масою проміжних типів (Ніжин, Полтава).

Сельбищні території оточували фортеці залежно від ландшафтної ситуації з одного (Любеч) або з кількох боків. Протягом XVIII ст. сельбища значно розрослися. Для передмість і слобід характерна крупна нарізка кварталів та низька щільність забудови (приміром у Глухові щільність забудови на передмістях Веригині чи Синявці була в 5 разів меншою, ніж у середмісті). Це пояснюється економічним профілем міста, а конкретно - особливостями промислів, якими займалося населення. На Лівобережжі в XVII- XVIII ст. був дуже розвинений будний промисел - виробництво смольчугу, попелу, поташу, скипидару, виготовлення гонти, клепки, дощок. Цей промисел вимагав значних територіальних резервів [190]. У зв'язку з цим система розселення характеризувалася розкиданістю і низькою щільністю забудови. Ремісники селилися окремими родинами,

резервуючи територію для господарських споруд і розширення промислу.
Розпланування поселень залежало від структури і форми укріплень, від рельєфу та гідрографічної мережі. В уфортифікованих центрах була густа вулична мережа, наближена до регулярної. Вона відповідала більшій функціональній наповненості середмістя (Суми, Лебедин, Ніжин, Глухів, Козелець, Полтава, Львів, Луцьк, Острог). Для оптимізації розпланувальних зв'язків прокладалися радіальні вулиці, орієнтовані на фортечні брами, а також кільцеві вулиці, які повторювали трасування фортечних валів (Прилуки, Путивль). На передмістях вулиці йшли по вододілах і тальвегах, паралельно пругам рельєфу та берегам водойм (Чернігів, Полтава, Глухів тощо).

У цілому розпланування міст було суто функціональним. Основні системи його були такими: порядкове, віялоподібне, гіллясте. У невеликих сотенних містечках та менших поселеннях переважала якась одна система: порядкова - у Ліпляєві, Козельці, Нових Млинах, Городні; віялоподібна або секторно-радіальна - в Пирятині, Глинську, Ромнах, Миропіллі, Острі, Любечі; у більших містах органічно сполучалися кілька розпланувальних систем, що відображало стадійність розвитку міст. Так, приміром, у Прилуках спостерігається радіально-концентричне розпланування середмістя, віялоподібне розпланування слобід з елементами порядкового (квартали вздовж р. Удаю); у Новгороді-Сіверському та Березні розпланування радіальне віялоподібне з елементами порядкового (квартали порядкового розпланування містяться вздовж тальвегів і річок); у Чернігові, Сумах, Лебедині та Борзні спостерігаємо поєднання кількох чітко виявлених і просторово розмежованих розпланувальних систем: порядкове розпланування в межах укріплень, віялоподібне концентричне - на передмістях, з переходом на периферії в гіллясту систему розпланування.

Головним чинником, що формував своєрідність образу українського міста розглядуваної доби в цілому та кожного конкретного міста зокрема, була об'ємно-просторова композиція. Вона визначалася ландшафтом, системою укріплень, загальною структурою та розплануванням поселення. Незалежно від рельєфу - рівнинного чи гористого - завжди витримувалась ієрархічність композиції. Середмістя (фортеця, замок) з головними містобудівними домінантами (храмами, дзвіницями, вежами) завжди містилося на найвищих позначках рельєфу, а підпорядковані структурні елементи міського плану - на нижчих позначках. Це зумовлювалося, передусім, фортифікаційними вимогами.

Розрізняються два принципово відмінні типи об'ємно-просторової композиції міста розглядуваної доби: моноцентричний і поліцентричний. До моноцентричного типу належать менші міста, в яких домінанти зосереджувалися в центрі міста - Глухів, Прилуки, Сосниця, Суми, Лебедин, Охтирка, Березна. Матеріально-просторова структура цих поселень на розглядуваний період не відзначалася великою хронологічною глибиною. До поліцентричного типу належать більші і стародавніші міста, такі як Київ, Ніжин, Новгород-Сіверський, Чернігів, Переяслав, Путивль, Полтава. У містах цього типу важливу композиційну роль відігравали домінанти і комплекси, що відзначали центри розпланувальних районів, а також периферійні комплекси, якими були здебільшого уфортифіковані монастирі.

Розвиток об'ємно-просторової композиції протягом XVIII ст. полягав у активізації композиційних домінант і акцентів. Основні групи міських архітектурних домінант збагачуються висотними акцентами. Так, у Чернігові в кінці XVII та на початку XVIII ст. споруджують висотну дзвіницю Єлецького монастиря та добудовують до Колегіума високу вежу. Ще з кінця XVII ст. розпочався процес заміни старих дерев'яних домінант

(соборів, церков, дзвініць) мурованими, при чому значно більших обсягів (Катеринінська церква в Чернігові, Миколаївська, Михайлівська церкви та Троїцький собор у Глухові, Успенський собор в Новгороді-Сіверському, собори й парафіяльні храми в Ніжині, Полтаві, Прилуках тощо). При цій заміні домінант витримувався принцип їхньої ієрархічності, що досліджено нами на прикладі м. Полтави [191]: головні домінанти були масивними, 5-9-верхими; другорядні домінанти були 1-3-верхими, лапідарних силуетів.

Система орієнтації в містах цієї доби лишалася заснованою на давньоруській традиції. Як показали наші дослідження Глухова, Сум, Ромен, Охтирки, Путивля і Полтави, зі створенням ретроспективних реконструкцій містобудівної структури XVII-XVIII ст. [192], а також дослідження інших фахівців [193], вулиці й шляхи спрямовувалися на архітектурні домінанти у вигляді бічних, напівзакритих перспектив. Вісьову орієнтацію мали тільки головні радіальні вулиці про підході до фортечних надбрамних башт (особливо яскраво це було виявлено в Путивлі). Важливе композиційне значення мали так звані "прозори" в забудові, тобто розриви, крізь які візуально сприймалися композиційні домінанти міста. Завдяки всьому цьому зони композиційно-видового впливу небагатьох домінант були вельми обширними.

Важливу містобудівну роль відігравали центральні міські майдани, простір яких був поліфункціональним. Вони, як правило, поділялися на 3 функціональні зони (адміністративна, торгівельна, церковна, яскравим прикладом чого можуть бути центральні майдани Глухова чи Полтави). На майданах містилися головні домінанти, займаючи, пересічно, острівне становище, що забезпечувало їхній огляд зусібіч. З кінця XVIIст. все більшу композиційну роль відіграють громадські й адміністративні будівлі, у т.ч. й ратуші, які традиційно вінчалися вежами (Київ, Полтава, Короп, Бучач). Більшу частину торгівельних зон центральних міських майданів займали одноповерхові дерев'яні торгові ряди, ятки, рундуки.

Тогочасна масова міська забудова була, в основному, садибною, дерев'яною, одноповерховою, з переважанням народних типів житла. Будівлі містилися в глибині ділянок. Забудова середмість у Наддніпрянщині, на Лівобережжі й Слобожанщині протягом розглядуваної доби значно ущільнилася. З кінця XVII ст. трапляються двоповерхові будинки, а також муровані житлові й господарські будівлі, які називали кам'яницями. Останні відомі в Києві, Чернігові, Ніжині, Козельці, Любечі, Прилуках, Седневі, Новгороді-Сіверському, Глухові, Сумах.

Українські міста, що лишилися під владою Речі Посполитої, у 2-й половині XVII - 1-й третині XVIII століть переживали стагнацію і занепад [194]. Найяскравішим прикладом цього є Кам'янець-Подільський, в якому після звільнення від турків 1699 р. виявилася деградованою розпланувальна структура і зникли не тільки окремі споруди, але й цілі квартали забудови [195]. Результатом цих процесів стало формування образу правобережного містечка з "містечковою" забудовою низького рівня капітальності при повній відсутності благоустрою [196]. Цих занепадницьких тенденцій у містобудуванні не переломив навіть такий масштабний містобудівний захід, як заснування нового міста Станиславова в Галичині [197]. Про всі ці регіональні особливості в містобудуванні докладніше буде сказано в наступному розділі.

Середина XVIII ст. ознаменувалася широкомасштабними заходами щодо реконструкції сформованих містобудівних утворень. Всі ці реконструктивні акції, на відміну від аналогічних заходів попередніх періодів, були добре задокументовані, як це показано в 1 розділі цього дослідження.

Починаючи з 1720-х років петербурзький уряд починає активніше втручатися до регулювання містобудівних процесів у підросійській Україні [199]. У цей час, незважаючи на пережиті лихоліття воєн Петра I, по всій Україні (за винятком Півдня) стабілізувалася система розселення. Значних міграцій вже не спостерігалося. Оборонний чинник все ще лишався провідним у містобудівній політиці. Тому головні зусилля імперського уряду були спрямовані на планову реконструкцію фортифікацій, у першу чергу - найважливіших фортець: Києва, Чернігова, Переяслава, Переволочної.

У 1740-х роках, як уже зазначалося в 1 розділі, під керівництвом Д.Дебоскета здійснено широкомасштабну спробу модернізації більшості фортець Лівобережжя - Лубен, Кременчука, Городища, Ліпляєва, Орлика, Бубнова, Гадяча, Ірклііва, Переяслава, Чернігова, Козельця, Глухова, Любеча. Проте в реальній дійсності обмежилися проведенням окремих реконструктивних заходів, у результаті яких міські ретраншементи, хоча зазнали деякого упорядкування, проте так і не набули цілком регулярних обрисів.

Для оборони краю в розглядувані часи вживали й масштабніших містобудівних заходів. Для захисту від татарських нападів 1731 р. на південному сході Полтавщини вздовж річок Орелі, Берестової і Береки, на землях, які лежали північніше від встановленого 1713 р. кордону з Туреччиною, було розпочато спорудження укріпленої Української лінії завдовжки близько 400 кілометрів. Будівельні роботи провадились до 1741 р., при чому особливо інтенсивно - протягом російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Будівництво всіх запланованих укріплень зрештою так і не було завершене.

Роботами керували київський генерал-губернатор А.Тараканов та генерал-майор від фортифікації Г.де Бріньї (Дебриней, Дебреньов). Українська лінія складалася з 16 земляних фортець, збудованих, переважно, на берегах річок. Всі вони, зведені за типовими проектами, опрацьованими Військовою колегією в Петербурзі, були квадратними в плані з чотирма наріжними бастіонами і одною брамою в земляному валу. У дворі містилися пороховий погріб, криниця, цейхауз і казарми.

При кожній фортеці було регулярно розплановане поселення. Від 10 до 14 прямокутних у плані кварталів поділялися на 10-12 садибних ділянок кожен. Садибні ділянки включали житлову і господарську забудову, сади і городи. Всі площі й розміри розпланувальних елементів були стандартними.

Окрім 16 фортець, до складу Української лінії входили 15 редутів. Всі ці вузли оборонної системи з'єднувалися реданним земляним валом із сухим ровом і доповнювалися дерев'яним палісадом на валу, а також форпостами і блокгаузами [200]. Дещо пізніше, у середині XVIII ст., реконструйовано оборонну лінію вздовж Дніпра від Києва до Української лінії. На Правобережжі вона включала Плісецьку засіку й земляні, більш-менш регулярні, фортеці Василькова, Трипілля, Стайок та інших містечок. На Лівобережжі - такі ж укріплення Золотоноші, Ірклііва, Бубнова, Кременчука, інших поселень та понад 200 сторожових редутів [201].

Ще пізніше, під час російсько-турецької війни 1768-1771 рр. було споруджено Дніпровську лінію із семи земляних фортець бастіонного типу. На відміну від Української лінії, Дніпровська не була суцільною, а формувалася з окремих опорних пунктів. Вони стали форпостами не тільки в обороні краю, але і в його містобудівному освоєнні. Так, Олександрівська фортеця, заснована 1770 р. навпроти острова Хортиця на правому березі Дніпра, започаткувала місто Олександрівськ (нині - Запоріжжя), а Петрівська фортеця на річці Берді - місто Бердянськ [202].

Окрім будівництва оборонних ліній, на Півдні України зводилися й окремі фортеці як центри військової та хліборобської колонізації краю. 1754 р. закладено шестибастіонну фортецю св. Єлизавети, площею понад 50 га (згодом - місто Єлисаветград, нині Кіровоград). Ця фортеця стала центром Новосербії, більшість поселень якої отримали земляні укріплення польового типу регулярних обрисів. Вони називалися шанцями [203].

На південь від Слобожанщини містилися укріплення Бахмута і Тора - центри колонізації Слов'яносербії. Сельбищні території цих укріплених поселень мали строго регулярне розпланування, що засвідчувало плановість та одномоментність появи цих населених пунктів.

На середину XVIII ст. в об'ємно-просторовому устроєві міст Наддніпрянщини, Лівобережжя і Слобожанщини найвиразніші зміни, порівняно з початком століття, сталися в об'ємно-просторовій композиції. Ці зміни пов'язані з будівництвом мурованих високих храмів і висотних дзвіниць при храмах і в монастирях. Спершу це змінило силует Києва, який набув найактивнішу містобудівну домінанту - Велику лаврську дзвіницю, зона композиційно-видового впливу якої сягала 40-50 кілометрів довкола Києва. Ця дзвіниця в панорамі міста не була одинокою - її підтримували трохи нижчі висотні об'єми Софійської, Михайлівської, Микільської та інших дзвіниць. У другій половині століття цей процес поширюється на провінційні міста - Чернігів, Переяслав, Козелець, Полтаву тощо, силуети яких теж стали активнішими й виразнішими з появою соборних і монастирських мурованих дзвіниць.

У той же час розпланувальна мережа більшості поселень розвивалася інерційно. Первісні шляхи і вулиці, трасування яких було жорстко зафіксоване фортечними брамами, надовго визначили розпланувальний каркас кожного поселення. Тож подальший розвиток відбувався шляхом механічного нарощення нових кварталів уздовж раніше визначених вуличних трас, а також шляхом подрібнення великих кварталів чи регулювання їхніх обрисів.

Для розуміння особливостей процесів реконструкції українських міст у середині-другій половині XVIII ст. важливо проаналізувати тогочасні наймасштабніші, загальнодержавного значення, реконструктивні акції, що відбувалися в тодішній столиці Гетьманщини - місті Глухові.

Але перед цим необхідно знайти відповідь ще на одне питання: чому саме Глухів став столицею Лівобережної України у XVIII ст.?

У його долі та в історичній долі України переломним став 1708 рік. Після переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведського короля Карла XII, війська Петра I 13 листопада 1708 р. захопили й знищили дощенту тодішню столицю Гетьманщини Батурин. 17 листопада за наказом російського царя в Глухові поставили нового гетьмана - І.Скоропадського. 28 листопада, виїжджаючи з Глухова до Путивля, Петро I наказав перенести резиденцію гетьмана з Батурина до Глухова. Так Глухів з рядового сотенного центру Ніжинського полку перетворився на головне місто України.

Досі ніхто не дав задовільної відповіді на просте питання: чому так сталося? Це що - випадковість (примха "скаженого Петра") чи закономірність? Зазвичай історики відповідали так: Петрові I необхідно було тримати гетьманську адміністрацію якнайближче до російських кордонів, для оперативного нагляду і контролю. Тому й було обрано Глухів, а не Батурин, розташований за 90 кілометрів від Глухова вглиб України [204].

Одначе таке пояснення нас не переконує. Адже Глухів - не єдине значне місто в тодішньому російсько-українському пограниччі: навіть якщо відкинемо полкові центри Стародуб і Гадяч, то лишається чимало сотенних містечок, як і Глухів: Новгород-Сіверський, Короп, Кролевець, Конотоп, Ромен. Так що слід пошукати інших, вагоміших причин.

Видатний український письменник Роман Іваничук у своїй повісті "Орда" висунув таку версію: Петро I переніс гетьманську столицю із зруйнованого Батурина до Глухова, який тоді був задрипаним глухим селом (?!- В.В.), для того, аби зайвий раз принизити українців, потоптати нашу національну гідність і збезчестити державницькі традиції [205].

Ця версія теж має кілька вразливих моментів, найголовнішими з яких є недооцінка як рівня мислення тодішніх управлінських кадрів російської держави (а цей рівень був високим - інакше не подолали б шведів, поляків, турків і Мазепу), так і незнання або свідоме ігнорування рівня розвитку містобудівної інфраструктури Глухова на той час.

На наш погляд, причини перенесення столиці були набагато серйознішими і раціональнішими: передусім, столицю аж ніяк не можна було лишати в сплюндрованому Батурині, який для царя і його нащадків став асоціюватися з Мазепою і "змеёй малороссийского коварства и измены".

А порівняння Глухова з тогочасними сусідніми містами дає дуже цікавий матеріал для аналізу і висновків. Відомо, що і в добу Княжої держави, і за Гетьманщини, у Наддніпрянщині та на Лівобережжі об'єктивним показником рівня соціально-економічного розвитку того чи іншого поселення може слугувати кількість мурованих споруд. Муроване будівництво, яке тут велося з цегли, бо природного каменю було мало, вимагало вмілих майстрів, складної організації робіт а головне - величезних грошей, про що докладніше було сказано в розділі 2.

Скільки ж було мурованих будівель по українських містах на самому початку XVIII ст.? За нашими підрахунками, з усіх міст Лівобережжя найбільше мурованих споруд було в старій княжій столиці Чернігові та у Ніжині - одному з найбільших центрів європейської торгівлі. Натомість у кількох полкових містах - Прилуках, Миргороді, Гадячі, Полтаві і Лубнах не було жодної мурованої будівлі! Так само, як у Коропі, Кролевці і Конотопі. У Новгороді-Сіверському в ті часи знаємо тільки один мурований Успенський собор та мурована фортечну браму. Щоправда, був іще й мурований Спасо-Преображенський монастир, але він містився поза містом. У сотенному містечку Лубенського полку Ромні був один мурований Святодухів собор, але дата його зведення (1689 р.) є досить непевною, тож не виключено, що він збудований пізніше.

Найбагатшим полковим містом тодішньої Слобожанщини вважалися Суми. Але навіть у Сумах знаємо тільки одну мурована церкву - Воскресенську 1702 року, та ще мурований будинок війта, в якому зупинявся Петро I взимку 1709 року.

На такому тлі, завдяки нашим попереднім дослідженням [230, 233] з'ясовується, що у другій половині XVII ст. суть містобудівного розвитку Глухова полягала в об'єднанні кількох укріплених осередків у єдину загальноміську фортецю і створенні на цій основі нового ансамблю центральних споруд на головному майдані, який утворився після пожежі 1685 р. Подальша містобудівна експансія пішла в бік передмість - Білополівки, Красної Гірки і Нової Греблі. Колишнє самостійне поселення Веригин стало правобережним передмістям Глухова, а південніше Веригина виникла слобода Синявка. Як показує аналіз джерел, за якихось 25 років - з 1670-х по 1690-і роки - постало принципово нове місто, з іншою композицією, іншим образом, якісно іншою інфраструктурою. Це і стало передумовою для подальшої зміни соціального статусу міста.

Початком нового етапу розбудови міста слід вважати не 1685 р., коли згорів старий глухівський замок, а 1670 р., коли вдова купця Марка Кимбари Агафія Юхимівна, в чернецтві Афанасія, заснувала в районі колишнього укріпленого двору пана О.Пісочинського дівочий монастир, освячений спершу як Спасо-Преображенський, а згодом - як Успенський. З ним пов'язана поява першої мурованої споруди в Глухові - монастирского собору. Його почали мурувати 1686 р. коштом гетьмана І.Самойловича. Після падіння Самойловича новий гетьман І.Мазепа надав 1687 р. на завершення храму 10 тисяч золотих.

Цей монастир мав не тільки культове, але й оборонне значення, перебравши фортифікаційні функції укріплення двору О.Пісочинського. З кінця XVII ст. він перетворився на внутрішню міську цитадель, яка мала не тільки земляний оборонний вал, але й дерев'яні стіни з фортечними вежами. На початку XVIII ст. дерев'яні стіни розібрали й монастир оточили потужним цегляним муром з наріжними круглими баштами та надбрамною оборонною дзвінницею. Це був унікальний в архітектурі доби Гетьманщини ансамбль оборонно-культового призначення, споруджений за єдиним архітектурним задумом. Цей ансамбль став головною домінантою в панорамі Глухова з боку річки Есмані. Центром його композиції був хрещатий п'ятидільний триверхий Успенський собор.

На кінець XVII ст. також сформувався ансамбль центрального майдану. Майдан цей утворився майже в геометричному центрі укріпленого середмістя, на перетині двох головних вулиць: Московська ішла з заходу на схід, від Київської брами до Московської; Путивльська - з півночі на південь, від Білополівської брами до Путивльської. Головними спорудами майдану були дерев'яний тридільний триверхий Троїцький собор (в геометричному центрі міста, на найвищій позначці рельєфу) та Миколаївська мурована церква. Їх згодом доповнили дерев'яні церкви - Варваринська та Воскресенська у південно-східному куті фортеці.

За лінією укріплень зі сходу була тридільна триверха дерев'яна Спасо-Преображенська церква, що називалася "заградською". Таким чином, при підході до Глухова з будь-якого боку відкривалися багатопланові композиції архітектурних домінант. У їхньому розташуванні є певна закономірність: головні (Троїцька і Миколаївська церкви) стояли на найвищих точках рельєфу, в зоні найбільшої композиційної активності поблизу головного вододілу. Дві групи менших церков розміщались на паралельних осях, дещо нижче. Михайлівська церква і Успенський собор дівочого монастиря були розташовані по брустверу високого річкового берега, трохи нижче лінії вододілу на одній горизонталі. Вони домінували у міських панорамах, які розкривалися з протилежного берега річки.

У ті часи ландшафт Глухова зазнав значних змін: на р. Есмані навпроти фортеці збудували греблю з водяними млинами, крупорушками і сукновальнями. Через те перед фортецею утворився великий став, відомий за планами XVIII ст. як "Озеро Чернеча Гребля". Назва його походить від того, що млини на цій греблі гетьман І.Мазепа надав у власність Успенському дівочому монастирю. Цей став посилив неприступність глухівської фортеці і зіграв важливу роль у створенні неповторного образу міста, забезпечивши видове розкриття його центру і панорамний огляд з віддалених місць.

Житлова відбудова в фортеці і передмістях була одноповерховою садибною. Житлові і господарські будівлі вільно стояли на подвір'ях, і навіть у центрі при кожному домі був садок з городом. Житлова забудова за естетичними якостями (як свідчать сучасники) не поступалася культовим спорудам.

Висока насиченість міста і його центру архітектурними домінантами, значна, як на ті часи, кількість мурованих споруд, великі розміри і досконала фортифікація міських укріплень свідчать про інтенсивний розвиток Глухова у другій половині XVII ст. Місто за своїм значенням переросло рамки не тільки сотенного, а й полкового центру.

Таким чином, на тлі навколишніх міст російсько-українського пограниччя Глухів з двома мурованими церквами - Михайлівською і Миколаївською (остання збереглася до нашого часу) та великим мурованим Спасо-Преображенським (Успенським) дівочим монастирем у середмісті виглядав містом надзвичайно розвиненим і багатим [206]. І справді, серед усіх цих поселень він мав містобудівну інфраструктуру, найбільше підготовлену для того, щоб прийняти столичні функції. Під такою інфраструктурою ми розуміємо величину території та уфортифікованого середмістя, наявність вільних земель, потужність укріплень, імпозантність головних вулиць, величину майданів, монументальність центральних споруд. Напевно, важливою була й близькість Глухова до Путивля - головної російської фортеці на кордоні з Україною, і те, що шлях з Москви до Києва йшов саме через Путивль і Глухів на Кролевець і Батурин.

Отже, саме сукупністю цих об'єктивних чинників, а не емоційними колізіями, слід пояснити піднесення тодішнього Глухова до столичного статусу.

Етапом у містобудівному розвитку столиці Лівобережної України стала нищівна пожежа 1748 року, коли, як писалося у слідчій справі, "в тот день мая 23 числа погорело: Гетманский дом, канцелярий, комиссий, старшины енеральной, членских и разных чинов и обывательскых домов - 304, хат - 948, купеческих лавок - 230" [207]. Причини тої пожежі досі не з'ясовані. На наш погляд, найважливішою причиною катастрофічних наслідків цієї пожежі були висока щільність дерев'яної забудови та відсутність чітких протипожежних норм не тільки в Глухові, але й у всьому тогочасному містобудуванні Наддніпрянщини й Лівобережжя.

Після пожежі 1748 р. розпочалася реконструкція Глухова на засадах регулярності, яка розтяглася більш ніж на півстоліття. Ще в 1746-1747 рр. інженер-підполковник Д.Дебоскет опрацював проект реконструкції укріплень Глухова [208]. Пожежа сприяла реалізації цього проекту. Протягом 1748-49 рр. конфігурація міських укріплень набула регулярніших обрисів з п'ятикутними в плані бастіонами. З'явилися всі необхідні елементи "правильної" фортифікації - валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів і глазис. У червні 1748 р. з Києва викликали інженерного корпусу мінера Ю.Наумова, який 1749 р. спорудив нові дерев'яні брами з мостами через рів - Київську, Московську і Путивльську [209].

Одразу після пожежі постала проблема внесення корективів у розпланування Глухова. Адже до пожежі Московська вулиця була непрямолінійною і мала ширину лише 5 метрів, а інші вулиці - по 3 метри. Генеральна військова канцелярія (уряд Гетьманщини) запропонувала розширити Московську вулицю майже до 9 метрів, інші вулиці - до 5,6 метра. Уздовж фортечного валу планувалося прокласти проїзд, завширшки 3,5 м. Проте Сенат у Петербурзі з цим не погодився і наказав розширити головні вулиці міста до 17 метрів, інші - до 10,5 метра, при чому вести нову забудову "прямолинейно, не выдаваясь за линии" [210].

Для реалізації цих настанов Сенат відрядив з Москви до Глухова гезеля архітектури І.Мергасова. Йому довелося витримати тяжку боротьбу з тогочасною українською владою і місцевим населенням. Предметом тої боротьби стали нові засади містобудування. Генеральна військова канцелярія доводила, що реалізація цих засад неможлива через те, що "обывателям быть может конечное раззорение и утеснение, понеже город Глухов обширностью против протчих знатных городов весьма невелик и в

нем жилые места весьма тесны". Ще одним аргументом проти радикальної реконструкції стала неминучість зменшення площі гетьманської резиденції. Але й цю аргументацію Сенат не взяв до уваги, наказавши розпланувати всі вулиці прямолінійно, а для гетьманської резиденції підшукати інше місце "по приличеству гетманского уряду"[211].

Зберігся проект перепланування Глухова, підписаний І.Мергасовим. На ньому позначено те, що лишилось після пожежі: лінію укріплень, кілька мурованих споруд, у т.ч. й розпочаті будівництвом Троїцький собор і архів, мережу старих вулиць і запропоновану І.Мергасовим нову прямолінійну трасу Московської вулиці [212].

План Глухова, складений 1750 р. обер-квартирмейстером Магнусом фон Ренне [213], показує, що І.Мергасову вдалося лише "розрегулювати" Московську вулицю і дещо впорядкувати забудову центральних кварталів. Так, зокрема, нові будинки ставилися по червоних лініях, а не в глибині дворів. Проте решта обивателів "не в силе указов сами собою построились, то есть нерегулярно, нелинейно" - як скаржився І.Мергасов у Петербург [214].

Проблему гетьманської резиденції 1749 р. розв'язали кардинально - вирішили будувати її на новому місці в передмісті Глухова Веригині, на протилежному низинному березі р. Есмані. Проект дерев'яного палацу розробив 1749 р. архітектор А.Квасов.

Пізніше, після відставки гетьмана К.Розумовського, новий правитель Малоросії - генерал-губернатор граф П.Румянцев-Задунайський збудував там же, на Веригині, свою резиденцію - палац з регулярним парком. Він так само, як і палац К.Розумовського, не зберігся.

З діяльністю П.Румянцева пов'язана найбільша розбудова Глухова, що тривала протягом 1765-1781 рр. під керівництвом архітектора А.Квасова. Вона ознаменувалася спорудженням двох головних будівель міста: Троїцького собору з дзвіницею [215] та Малоросійської колегії. Останню розпочали будувати у самому центрі міста, на вул. Московській поблизу однойменної брами, яку на той час, у 1765-1769 рр. (як і Київську) спорудили мурованою, в стилі, перехідному від бароко до класицизму [216]. Завершили будівництво цієї найкрупнішої в Україні урядової будівлі 1774 р., але опоряджувальні роботи тривали до 1782 р. під керівництвом Ф.Савича, учня А.Квасова [217]. Корпус колегії був двоповерховим, П-подібним у плані, з триповерховим центральним ризалітом. Довжина чільного фасаду сягала 142 м.

Спорудження Малоросійської колегії дало змогу А.Квасову впорядкувати розпланування середмістя. Причілковий фасад колегії, виходячи на східний фронт головного майдану міста, зробив його просторову структуру значно логічнішою і регулярнішою. Однак, незважаючи на такий значний розмах державного і приватного мурованого будівництва, Малоросійська колегія, яка привнесла в інтер'єр Глухова новий, справді столичний європейський масштаб, не отримала належної підтримки у вигляді співмірних їй споруд. Тож задум архітектора щодо крупномасштабної реконструкції столиці лишився, в кінцевому підсумку, нереалізованим.

У перебігу реконструктивних заходів другої пол. XVIII ст. більшість давніших визначних будівель зберегли своє провідне значення: муровані храми після пожежі 1748 р. відремонтовано, на місці погорілих дерев'яних зведено муровані: 1765 р. - Спасо-Преображенську церкву, 1767 р. - Вознесенську на міському кладовищі, 1769 р. - Різдва Богородиці на Веригині. Зберігалися й дерев'яні храми, які в структурі й композиції міста відігравали другорядну роль: Захаріївська на Ярмарковому майдані і Всіхсвятська на цвинтарі. Парафіяльні дерев'яні і муровані церкви передмість теж зберегли свою містобудівну роль. На Білополівському форштадті парафіяльну Святодухівську церкву

було поставлено над яром, прямо навпроти фортечної Білопольської брами. Вона потрапила на одну композиційну вісь з Троїцьким собором і Миколаївською церквою. Ця композиційна вісь, що проходила з півночі на південь вздовж Путивльської вулиці, була другорядною, а головну, паралельну вулиці Московській, фіксували Спасо-Преображенська церква, Миколаївська церква, дівочий монастир, Київська брама і церква Різдва Богородиці на Веригині.

Тут ми спостерігаємо одну цікаву й вельми характерну закономірність, яка властива не тільки Глухову, а й іншим містам цієї доби. При будівництві нових храмів чи просто значних будівель їх, як правило, ставили з невеликим відступом від згаданих композиційних вісей, щоб споруди не затуляли одна одну. В результаті утворилася складна, багатопланова, мистецьки довершена композиція міста, в якій були втілені основні засади національного містобудування.

Під кінець розглядуваної доби в Україні завершився тривалий процес формування "річкових фасадів" міст. Ці річкові фасади і в ту епоху, і нині відіграють провідну роль у формуванні "умоглядного образу" міста. Найхарактернішим, майже хрестоматійним прикладом є панорама і силует Києва, що розкривається з лівого берега Дніпра. Ця панорама й силует мають знаковий, символічний сенс. Це відображено як в образотворчому мистецтві (гравюри стародруків XVII-XVIII ст., літографії XIX ст., полотна В.Штернберга, К.Трохименка та інших митців), так і в красному письменстві. Найвиразніше це виявлено в поемі Т.Шевченка "Варнак", де описано сприйняття київської панорами з лівобережжя Дніпра, при виході з броварського лісу:

Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з Самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі... [218].

Оце Шевченкове "мов на небі", вжите двічі в такому невеликому фрагменті, свідчить, що у сприйнятті пересічного українця, який неодмінно був християнином, такі панорами однозначно асоціювалися з "Небесним Єрусалимом" - житлом праведних.

Це однаковою мірою стосується панорам не тільки Києва, а й Канева, Чернівців, Чернігова, Ніжина, Ромен, Полтави, Глухова, Сум, Харкова, Новгорода-Сіверського, Переяслава - переважної більшості міст. В усіх містах до 1770-х років розвиток містобудівної композиції ішов уздовж підвищених річкових берегів з орієнтацією на заплаву, з постановкою вздовж підвищеного берега ланцюжка домінант. Пізніше головний вектор містобудівного розвитку змінюється на перпендикулярний, углиб плато. Особливо добре це простежується на прикладі міст Чернігова і Ромен [219].

Під кінець розглядуваного періоду набрав розвитку процес заміни містобудівних домінант - дерев'яних на мурованні. При цьому дотримувалися вже згаданого раніше принципу ієрархічності, який набув розвитку. Особливо наочно це видно на прикладі Полтави, де процес заміни домінант нами простежено протягом XVII-XVIII ст. [219]. Головні домінанти міста, розташовані на мисах плато і вододілах, відзначали загальноміський центр. При заміні дерев'яних храмів на мурованні останні зводилися багатобанними, з високими фронтонами, їх здебільшого акцентували окремо розташовані висотні дзвіниці. Другорядні домінанти, а власне - акценти, що відзначали форми рельєфу негативної кривизни (балки, долини), основні шляхи й центри

розпланувальних районів, були невисокими, лаконічних силуетів. При дослідженні процесу спадковості в їхній зміні виявлено цікаву закономірність: дерев'яні тридільні триверхі храми (найпоширеніший тип дерев'яного парафіяльного храму) заміняліся на мурованi однобанні [220].

Протягом усього розглядуваного періоду великого значення надавалося естетичній виразності міських силуетів і панорам. Їхнє візуальне сприйняття уможливлювали відкриті простори перед міськими центрами, які забезпечувалися наявністю великих чи малих річок (Київ, Чернігів, Полтава, Новгород-Сіверський, Канів, Черкаси, Чигирин, Чернівці), озер (Охтирка), заплавних лук (Кролевець, Конотоп), або ставів на загачених річках (Глухів, Ніжин, Лебедин). У панорамі завжди гранично чітко прочитувалась ієрархічна структура поселення: провідні домінанти й фортечні вали або мури означали власне місто (це дуже добре прочитується на зображеннях міст в іконографічних матеріалах XVII-XVIII ст. - гравюрах стародруків, малюнках рукописних книг). Архітектурні акценти в панорамах відзначали головні в'їзди до міста (Покровська церква в Ромнах), напрями росту сельбища (храми в Полтаві й Чернігові) і центри окремих розпланувальних дільниць - передмість, слобід тощо. У випадках концентричного розташування цих передмість щодо уфортифікаваного середмістя навколо останнього утворювався своєрідний "вінок" храмів, які концентрично оточували середмістя (Глухів, а особливо яскраво ця тенденція проявилася в м. Лебедині) [221].

Рядова забудова міст забезпечувала масштабний контраст з домінантами: вона аж до кінця доби лишилася (крім міст Галичини, Поділля і Волині) садибною, одно-двоповерховою, переважно дерев'яною. Житлові будинки не завжди прив'язувалися до вуличних трас, проте переважала причілкова орієнтація в бік вулиці. Постановка житлових будинків уздовж вулиць по червоних лініях у підросійській Україні застосовувалася рідко, в основному - у кінці досліджуваної доби, як результат реконструктивних заходів, запроваджуваних з ініціативи і під контролем імперської влади.

3.2. Оборонні комплекси в системі населених місць.

У другій половині XVII ст. традиційні за функціональною типологією оборонні комплекси дещо змінили свій устрій та архітектурне обличчя. Найвизначніші з них були зведені чи реконструйовані в Наддніпрянщині, Лівобережжі й Слобожанщині, тоді як на західних землях кризові умови дозволяли в кращому разі тільки підтримувати ті фортифікаційні комплекси, які постали в попередню добу.

Формування фортифікаційних комплексів у розглядувану добу спиралося на давньоруські традиції. Вони проявлялися, передусім, у принципах використання ландшафту: фортифікаційні комплекси посідали панівні зони ландшафту, були розраховані на панорамне сприйняття і в силу цього відігравали домінантну роль. Але найбільше давні автохтонні традиції проявилися в прийомах будівництва башт і стін.

Проте кардинальні зміни у військовій справі, які сталися в цю добу, зокрема розвиток артилерії, призвели до зміни як розпланування, так і архітектури, конструктивних і функціональних вирішень фортець: спершу збільшилася кількість башт, вони стали вищими, багатоярусними, 6-8-гранними, з розвиненим підсябиттям (Чернігів, Путивль, Київ, 1670-і рр.). Для забезпечення фланкуючого обстрілу вони значно виступають у бік поля за лінію стін. Городні як конструктивна основа дерев'яних оборонних огорож у цей час майже не застосовуються через їх трудомісткість. Оборонні огорожі складаються з сухого рову (якщо фортеця на високих відмітках - Полтава, Чернігів, Путивль, Лубни), або рову, наповненого водою (у низинних місцевостях -

Переяслав, Глухів, Яготин), і з земляного валу з дерев'яною острожною стіною. У найвідповідальніших місцях нерідко застосовували тараси - паралельні перев'язані дерев'яні стіни, заповнені землею і камінням (Путивль). Щоб запобігти оповзанню, відкоси валів дернувалися, рови і вали укріплялися брусами або дошками, забраними в шули (Полтава). Розвиток штурмової артилерії призвів протягом XVII ст. до занепаду дерев'яних фортець і розвитку бастіонної системи укріплень, у якій дерев'яні споруди грали допоміжну роль. Цьому сприяла праця в Україні фахових фортифікаторів, у т.ч. й іноземців на московській службі (П.Гордон, Я.Фамендін, П.Левінстон та ін.) [222].

Міські фортифікаційні комплекси Сіверщини на початку розглядуваної доби були багатодільними: п'ятидільний - у Чернігові й Сосниці; тридільний - в Івангороді, Борзні, Глухові, Бахмачі, Ніжині, Новгороді-Сіверському; дводільний - у Любечі, Басані, Сиволожі, Батурині, Мені. Взаєморозташування укріплених дільниць переважно концентричне, зрідка - окремішнє (два-три самостійних укріплення - Мена, Сосниця, Глухів, Батурин). Лінії укріплень трасувалися відповідно до рельєфу. Форма планів - овальна (Басань, Новгород Сіверський, Батурин), трикутна (Березна). Укріплення регулярного прямокутного плану (Сосниця, Конотоп, Кролевець) з'являються в цьому краї з початку XVII ст.

Параметри і конструкції оборонних огорож міських фортифікаційних комплексів Наддніпрянщини та Лівобережжя включно зі Слобожанщиною у 2-й половині XVII ст. були такими: висота валу від 3 до 10 м при мінімальній верхній ширині 3 м; рови були вузькими і глибокими, до 8 м; стіни їх закріплялися дубовими зрубами. Від валу рів відділяла берма - горизонтальна площина шириною до 2 м. По периметру фортеці у рівнинній місцевості розчищалася відкрита площина еспланади. Стіни будувалися у вигляді частоколу, який у тогочасних документах називають "тином дубовим" (це були палі з бруствером); ріше - у вигляді стіни з брусів, забраних у шули. Всі замки і фортеці мали вилазки, тайники, потерни - підземні галереї, що виводили до води, у фортечний рів або за межі укріплень. Для створення перешкод ворожим приступам влаштовували: надолби - обрубки колод, вертикально вкопані у землю в шаховому порядку; частик - загострені дубові кілки, встановлені на бермі; часник - залізні спиці.

У фортецях Сіверщини башти розставлялися по фронту укріплень близько одна одної; були 4-6-8-гранними, проїзжими та глухими, мали від одного до чотирьох ярусів, а в кожному ярусі - по одній гарматі. Більшість башт мали наметові дахи. Кількість башт в укріпленнях різнилася: від одної (Салтикова Дівиця) до 32 (Чернігів) [223].

Дерев'яні башти у фортецях Переяславщини й Полтавщини, на відміну від міських фортець Сіверщини, розставлялися рідко, були вони чотиригранними, дуже рідко - шести- або восьмигранними, невисокими, у два яруси, вкривалися наметовими дахами. Пояснюється така відмінність тим, що фортечні комплекси Сіверщини (Північного Лівобережжя) сформувалися раніше, ніж у землях, розташованих далі на південь, і майже до кінця розглядуваної доби утримували чимало архаїчних рис у своєму устроєві. Після Переяславської угоди 1654 р. фортеці поділено на штатні, де стояли московські стрільці (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, Переволочна) і позаштані. У другій половині XVII ст. їх реконструюють відповідно до засад нової європейської фортифікації: у Лубнах будують штерншанц, у Переяславі, Полтаві, Чернігові, Ніжині, Ромнах, Переволочній - бастіони і равеліни. При цьому збільшується висота і товщина валів, з'являються земляні бруствери товщиною до 3 м. Дерев'яні башти починають використовуватись як бастіони: на них розбирають наметові дахи і на верхніх платформах встановлюють гармати. Так, зокрема, вчинили в Чигирині для посилення його обороноздатності в 1670-х рр., прибудувавши ще й мурованні бастіони Верхнього замку, укріплення якого до середини XVII ст. були дерев'яними [224].

Тоді ж з'являються муровані укріплення і в інших міських фортецях: брама замку у Новгороді-Сіверському, надбрамна башта Спаського монастиря там само; у цьому ж монастирі після 1673 р. зводяться мури з наріжними читиригранними двоярусними баштами; а в кін. XVII ст. полковник П.Левінстон будує в Києві мурована Софійську браму Верхнього міста [225].

На зламі XVII - XVIII ст. гетьманська адміністрація й московська влада надавали пріоритетного значення розбудові й укріпленню Києва, який тоді складався з трьох відмежованих частин (Поділ, Верхнє місто, Печерське). Українські козаки й московські стрільці у серед. XVII ст. звели нові дерев'яні стіни з баштами на давньоруських валах Верхнього міста. У 1680-х рр. їх доповнили дерево-земляні конструкції бастіонного типу з равелінами. Укріплення Подолу лишилися цілком архаїчними - його оточували дерев'яні стіни з заборолами й баштами. При цих реконструктивних роботах трасування укріплених ліній не змінювалась.

Радикальним реконструктивним заходом щодо фортифікаційної системи Києва стало заснування 1706 р. під керівництвом імператора Петра I багатобастіонної Печерської фортеці, будівництво якої було завершено 1720 р. Полігон фортеці з 9 бастіонами і 3 равелінами мав оборонну огорожу у вигляді земляного валу, сухий рів з напільного боку, 3 муровані брами: Київську, Московську і Васильківську, а також муровані порохівні у бастіонах. Ця фортеця на той час була найпотужнішою і мала для Російської імперії найбільше стратегічне значення.

Окрім Київських фортифікацій, найважливішими оборонними комплексами краю були замки в Чигирині, Чернігові, Путивлі і Глухові. Вони відзначалися традиційністю структури і композиції: чернігівський Верхній замок посідав найвищий пагорб придеснянського плато й відділявся від решти укріплених частин міста широким ровом. На земляному валу стояли дерев'яні рублені стіни з заборолами й 7 восьмигранними баштами, з яких 2 були надбрамними, решта - глухими. Башти мали підсябиття й вінчалися високими наметовими дахами. Посеред двору стояла дерев'яна тридільна триверха церква [226].

Дещо модернішим був гетьманський замок у Чигирині: його обриси, близькі до трикутника, визначені конфігурацією Кам'яної гори, на якій він розташований. Замкові мури включали тенальний фронт на гірському шпилі, бастіони й равеліни з напільного боку і по схилах гори. Оборонні огорожі були частково мурованими, частково - дерево-земляними. Посеред замкового подвір'я на шпилі гори містилася дерев'яна Миколаївська церква, така ж тридільна й триверха, як і в чернігівському замку. Вона була головною містобудівною домінантою довкілля. На замковому подвір'ї розташовувалися численні одноповерхові будинки - коменданта, кордегардії, комори тощо [227].

Путивль, як головна фортеця Московії на кордоні з Україною, мав найрозвиненіший замок. Він посідав високу гору над р.Сеймом, був дводільним і складався із Старого дерев'яного города і Нового земляного города. Оборонна огорожа першого стояла на давньоруських валах і складалася з дерев'яної острожної стіни з обламом, восьми шестигранних башт і одної чотиригранної. Прямокутний у плані Новий земляний город прилягав до Старого города з півночі й належав до укріплень змішаного баштово-бастіонного типу: він мав два наріжних бастіона і два равеліна. Посеред земляних бастіонів і равелінів стояли високі дерев'яні башти, що мали кілька ярусів і вінчалися високими наметовими дахами з так званими "вишками" - невеликими відкритими восьмериками, звідки можна було спостерігати за місцевістю й вести вогонь з ручної зброї. У цьому дводільному замку містилися чотири церкви й різні військово-адміністративні установи [228].

Замок Богдана Хмельницького в Суботові, площею до 3 га, за структурою і композицією мало відрізнявся від інших тогочасних фортифікаційних комплексів: обіймав високий мис над долиною р. Тясьмин, мав дерево-земляну оборонну огорожу нерегулярного обрису в плані з дерев'яними та одною мурованою баштами. На подвір'ї містились численні споруди, у т.ч. й мурований гетьманський палац з аркадою і фронтоном на чоловому фасаді. Трохи віддалік, але в межах оборонної огорожі, на найвищій точці рельєфу стояла придворна церква св. Іллі [229].

Наскільки ми можемо судити з матеріалів досліджень і реконструкцій, описів XVIII ст. та іконографічних матеріалів, цей замок слугував зразком для пізнішої гетьманської резиденції І.Скоропадського в Глухові [230].

Вивчення фортифікаційного комплексу м. Глухова, фактичної столиці України в 1708-1781 рр., етапів його реконструкції дозволяє з'ясувати чимало важливих особливостей становлення і розвитку оборонних комплексів розглядуваної доби.

Ще 1654 р. московська влада, прибираючи до рук Україну, пильно взялася за ревізію українських фортець. Міста і їхні фортеці, за московською адміністративною традицією, описувалися точно й докладно. Про Глухів сказано: "а город Глухов стоит меж речки Усмани на острову" [231]. Це дуже дивне визначення, враховуючи відому нам з інших джерел міську топографію. Адже жоден з островів у заболоченій заплаві р.Есмані, на якій стоїть Глухів, непридатний для поселення і оборони.

Далі з опису з'ясовується, що Глухів мав складну багатодільну структуру: замок, який московити назвали "земляним городом", був оточений земляним валом і відділявся від решти плато двома ровами. "Да подле того же земляного города поставлен был Песочинского пана двор на горе над рекою Усмани" [232]. Отже, маємо друге укріплене ядро міста, поряд із замком. При чому, оборонна огорожа панського двору була потужнішою від замкової: тут зафіксовано сухий рів, огорожений частоколом і частиком та земляний вал з дубовим острогом. Обидва укріплення не мали башт. Східніше цих укріплених осередків на плато лежала слобода, захищена з напільного боку ровом [233].

Враховуючи значну інерційність розвитку містобудівних систем, а також картографічні матеріали XVIII ст., ми спробували локалізувати три зазначені вище частини міста. Допомогла нам у цьому ще й згадка про дерев'яну Михайлівську церкву, яка стояла в замку 1654 р. Ми точно знаємо, де була мурована Михайлівська церква, зведена 1692 р. й розібрана після 1784 р. - поблизу мисового городища, при впадінні струмка Нетечі у р.Есмань. Тому з високим ступенем вірогідності замок глухівський можемо локалізувати там само, де й давньоруський дитинець - на мисовому городищі. Тим більше, що й численні звістки XVII ст. засвідчують, що "містечко Новий Острог або Глухів" було засновано безпосередньо "на старосвітському городищі"[234].

Якщо уважно придивитися до надзвичайно топографічно точного плану Глухова 1787 р. [235], то легко підрахувати, застосувавши масштабну шкалу, що напівзасипаний рів колишнього мисового дитинця-замку в північному куті загальноміської фортеці, що відділяв це укріплення від решти плато, мав дуже значну ширину - десь близько 20 сажнів (понад 40 метрів). За такої ширини він первісно міг бути до 15 м. глибиною. А це означає, що при цій глибині, враховуючи топографію, можна було легко забезпечити доплив води в замковий рів зі струмка Нетечі і скидання її в р.Есмань. Таким чином замок мав і справді ніби острівне розташування на березі р.Есмані. Саме в цьому, на нашу думку, полягає розгадка дивного твердження джерела 1654 р. про "город на острові"[236].

Укріплений двір О.Пісочинського слід шукати десь поблизу. Найвірогідніше - дещо на південь, де плато обривається в долину стрімким крутосхилом. Тут справді бачимо "гору", про яку зазначено в джерелі 1654 р. Саме тут пізніше, у 1670-х роках було засновано і розбудовано укріплений монастир, що згодом набув мурованих фортифікацій. Отже, з урахуванням інерційності і спадкоємності розвитку містобудівних, а особливо - фортифікаційних систем, укріплений двір О.Пісочинського локалізуємо на місці пізнішого оборонного монастиря. Слобода, згадана в 1654 р., прилягала до цих двох укріплених осередків з боку плато. Рів, що її захищав, міг бути протрасований єдиним чином: там, де пізніше пройшов східний фронт загальноміських укріплень, позначений на планах XVIII ст. Це - найкоротша траса перекопу поміж двома тальвегами, і топографія місцевості не залишає можливості для жодних інших варіантів. Наша реконструкція структури Глухова 1654 р. показана в ілюстративному додатку.

Неприступність Глухова як фортеці засвідчена під час облоги поляками взимку 1663 р. Велика армія на чолі з самим королем Яном-Казимиром вдерлася на Лівобережжя, захопила Сосницю, Кролевець і Короп та й "пішла под Глухов, місто пограничное, которое жадною мірою не хотіли ся здати"- як пише Самовидець [123]. Облога тривала п'ять тижнів. Окрім козацької залоги, яка складалася з 4 000 козаків Чернігівського, Ніжинського і Стародубського полків під командою генерального судді П.Животовського, в Глухові у межах тридільної уфортифікованої структури розмістився і оборонявся ще й невеликий московський гарнізон під проводом А.Лопухіна. Зрештою захисники міста змушені були спалити передмістя і закритися в замку. Королівське військо, що налічувало 20 000 вояків, обсипавши місто шанцями, почало бити по ньому з гармат і кидати бомби. Автор "Історії Русів" вважав, що за час облоги по Глухову було випущено до 100 000 бомб і гранат. Оскільки артилерійський обстріл не міг нічого вдіяти проти потужних земляних укріплень, Ян-Казимир наказав чинити в кількох місцях підкопи (так звані "міни"), в яких поляки закладали бочки пороху, і, підриваючи їх, пробували зробити проломи в оборонній огорожі. Але й це не допомогло. Зрештою, потужні фортифікації Глухова, вперта оборона міста і наближення козацького війська під проводом гетьмана І.Брюховецького примусили короля зняти облогу і спішно відступати на Новгород-Сіверський.

Яким же чином і коли ця, доволі ефективна, тридільна фортифікаційно-містобудівна структура перетворилася на ту, яку ми знаємо по планах Глухова XVIII ст.? Адже на цих планах бачимо величезну, периметром понад 2,3 км загальноміську фортецю характерної конфігурації, що охоплює плато над р.Есманню [237].

Відповідь дає "Чернігівський літопис", який під 1685 р. повідомляє:"Того ж року в Глухові старий замок згоріл августа 13" [238]. Ось після того, на нашу думку, й спорудили єдину загальноміську лінію укріплень, що складалася з земляного валу, сухого рову і 12 бастіонів нерегулярних обрисів. При цьому вали й рови давніших ліній укріплень, які потрапили всередину нової фортеці, знівелювали.

Нова фортеця, згідно з писемними джерелами, мала п'ять брам: Київську з західного боку, Московську - зі східного, Білопольську - з півночі, Путивльську - з півдня та безіменну, в районі Михайлівської церкви.

Отже, саме в останній чверті XVII ст. у Глухові шляхом об'єднання кількох укріплених осередків утворилася єдина загальноміська фортеця - одна з найбільших у тодішній Україні.

У перебігу Північної війни з ініціативи Петра I були посилені деякі фортеці Лівобережжя і Слобожанщини. В Охтирці, зокрема, нашими дослідженнями виявлено, що заради поліпшення обороноздатності було значно зменшено площу і периметр міської фортеці при збільшенні регулярності накреслення плану й потужності оборонної огорожі, яка стала п'ятикутною в плані й мала 6 бастіонів і 1 равелін.

Після завершення військових дій в Україні 1709 р. за наказом Петра I проводиться реконструкція інших важливих фортець Лівобережжя: у Переяславі почали будувати новий земляний ретраншемент цитаделі у вигляді неправильного семикутного полігона з малими бастіонами і люнетами на кутах. При цьому було поновлено і старі укріплення. Відремонтовано укріплення Полтави, Веприка, Ромен, Переволочної. У 1712 р. в Чернігові дерев'яні стіни з баштами доповнено бастіонною системою укріплень. У 1714 р. під керівництвом інженера-полковника Бреклінга провели реконструкцію Ніжинського замку "по Вобанову манеру": збільшено габарити п'яти наріжних бастіонів, їх профілі доведено до нормативних, модернізовано профілі рову та валу.

1718 р. знову постало питання про реконстукцію фортець Наддніпрянщини [239]. Того року Військова колегія зібрала відомості про стан всіх фортець півдня імперії, в результаті чого ухвалено провести роботи з модернізації укріплень. Теоретичною основою для цього послужив зроблений тоді ж російський переклад праці французькоговійськового інженера С.Вобана "Истинный способ укрепления городов" [240].

Способи укріплень, що застосовувалися в кін. XVII ст. - на поч. XVIII ст., відносяться до німецької, французької, голландської шкіл фортифікації. Але на Лівобережній Україні, Слобожанщині й Наддніпрянщині ми не знаходимо їх у класичному вигляді, тільки окремі елементи. Це пов'язано з тим, що при суто прагматичній політиці імперії, фортеці, збудовані чи реконструйовані у цей час, мали тимчасовий характер. Нові способи фортифікації Російська імперія застосовувала переважно проти західних, "освічених" сусідів, а на терені України, де головною лишалася татарська небезпека, обмежувалася поправкою старих козацьких фортець, яких лишалося немало аж до середини XVIII століття.

Особливими фортифікаційнииими комплексами були Запорозькі Січі. Чортомлицька Січ (1652-1709 рр.) містилася на острові, що омивався річками Чортомлик, Прогної і Скарбна. Складалася з основного укріплення, оточеного земляним валом з дерев'яним палісадом, та "городка" з напільного боку. У центрі основного укріплення був майдан із січовою церквою, довкола якого стояли житла січовиків, які називалися куренями [241]. Нова Запорозька Січ (1734-1775 рр.) містилась на іншому місці, у завороті Дніпровського рукава на річці Підпільній. Це було тридільне укріплене поселення. У мисовій, найнеприступнішій частині містився овальний у плані замок, посеред якого був Радний майдан із січовою церквою і куренями довкола. З напільного боку до замку прилягав на порядок більший площею форштадт, або передмістя. Його оточував фортечний вал з бастіонами, реданами і равеліном. Напільний фронт посилювали два фортечні редути. До цієї ж укріпленої частини з боку поля прилягала третя - горнверк, у якому стояв московський гарнізон. Передмістя мало досить щільну забудову. В устроєві Нової Січі поєднувалися традиційні риси українського містобудування (зокрема, устрій попередньої Січі) з досягненнями тогочасного європейської фортифікації [242].

На Півдні України, в Криму і Подністров'ї фортифікаційні комплекси мали свої особливості, про що ми скажемо нижче. Наймасштабнішою фортифікаційною акцією тут стало спорудження турками бастіонної Хотинської фортеці довкола середньовічного замку [243].

Отже, у розглядувану добу життєво важливого значення надавалося створенню фортифікаційних комплексів, які в силу цього відігравали роль провідного містоформуючого чинника.

Протягом цієї доби фортифікаційні комплекси поступово позбуваються рис архітектурних домінант і акцентів внаслідок ліквідації башт і збільшення потужності оборонних огорож, бастіонів і равелінів. Натомість збільшується їхня містобудівна роль як елементів, що членують і відмежовують структурні частини міського простору.

Геополітичні зміни, що сталися в кінці розглядуваної доби, призвели до поступового занепаду фортифікаційних комплексів і зникнення їх протягом наступної доби. Проте їхні сліди збереглися в розпланувальній та об'ємно-просторовій структурі більшості історичних населених місць України і зараз багато в чому визначають історичну своєрідність устрою їхніх середмість.

3.3. Формування і розвиток монастирських комплексів.

У містобудуванні розглядуваної доби найважливіша функціональна роль належала фортнфікаційним комплексам. Проте ідеологічно і композиційно домінуючими комплексами протягом усієї доби були християнські монастирі - православні, католицькі та уніатські. Вони виконували цілий комплекс суспільних функцій - ідеологічну, культурну, соціальну, політичну, економічну і, зрештою, оборонну. Монастирі були центрами освіти, мистецтва, здійснювали функції соціальної опіки (при кожному монастирі були шпиталі).

Значний розвиток монастирського будівництва в Наддніпрянщині, Лівобережжі та Слобожанщині за доби Гетьманщини мав поважні соціально-політичні передумови, головною з яких стало звільнення від національно-релігійного гніту та формування державності, про що докладніше сказано в розділі 2.1. Не менш важливими були й економічні передумови: у вищезазначеному регіоні маєтності православної церкви після 1648 р. лишилися єдиною формою латифундіального господарства [244]. Економічна могутність монастирів дозволила перебудувати давні монастирі, які вже мали муровані споруди (Києво-Печерська лавра, Видубецький, Михайлівський, Братський Богоявленський, Софійський монастирі в Києві, Борисоглібський і Єлецький монастирі в Чернігові, Мовчанський - в Путивлі, Спаський - у Новгороді-Сіверському); перебудувати давніші монастирі, що були цілковито дерев'яними, на муровані (Густинський, Глухівсько-Петропавлівський, Софроніївський, Києво-Межигірський, Крупицько-Батуринський монастирі); спорудити нові мурованні монастирські комплекси (Троїцький у Чернігові, Микільський у Києві, Благовіщенський у Ніжині, Покровський у Харкові, Троїцький поблизу Охтирки, Мгарський поблизу Лубен, Красногірський поблизу Золотоноші, Хрестовоздвиженський у Полтаві, Михайлівський та Вознесенський у Переяславі, Успенський у Глухові, Гамаліївський, Максаківський, Пустинно-Рихлівський та інші монастирі).

На західних землях (Галичина, Волинь, Поділля) ця діяльність не набула такого розмаху. Після стагнації другої пол. XVII ст. деяке пожвавлення спостерігається тільки з 1720-х рр. (мурованє будівництво у Крехівському монастирі, реконструкція низки католицьких монастирів). Проте будівнича діяльність у монастирях західних земель набуває розвитку тільки в середині XVIII ст., про що буде сказано нижче.

Розвинені монастирські комплекси доби Гетьманщини мали спільні типологічні риси, що виявилися в розпланувании, композиції та забудові. Ці спільні риси обумовлені канонічно - як єдністю функціонального призначення, так і традиційною християнською символікою.

Забудова монастирів різнилася в залежності від типу обителі (спільножительна чи пустинножительна) та від матеріальних умов. Більшість монастирських комплексів доби Гетьманщини, що збереглися дотепер, є спільножительними монастирями, хоча деякі з них і започатковувались як пустинножительні (Софроніївський, Гамаліївський та Пустинно-Рихлівський монастирі). Тому ми розглянемо принциповий устрій спільножительного монастиря.

Монастир, здебільшого, започатковувався з кількох дерев'яних келій довкола каплички. Після отримання архієрейської благословеної грамоти на заснування обителі зводили соборну церкву. Це одразу ж змінювало об'ємно-просторовий устрій комплексу: він набував архітектурну й ідейну домінанту та ставав упорядкованою цілісністю - символічною моделлю "Граду Божого". Соборна церква (собор) домінувала над рештою будівель монастиря і за фізичними розмірами (об'єм і висота) і за духовним значенням (собор символічно трактувався як "земне небо", "око Боже", образ Гробу Господнього). Тому провідна композиційна роль собору мала зберігатися при всіх подальших перебудовах і розширеннях монастиря. Саме цим пояснюється розбудова монастирських соборів Княжої доби, здійснена у XVII-XVIII ст.: Успенського в Києво-Печерській лаврі, Михайлівського Золотоверхого в Києві та Борисоглібського в Чернігові тощо.

Другою за значенням найважливішою спорудою спільножительного монастиря була трапезна - будівля для спільних трапез братії, які мали містичний сенс, бо асоціювалися з Тайною вечерею. Тому трапезна трактувалася не як утилітарна споруда. Вона функціонально, композиційно і образно тяжіла до соборної церкви. Важливе духовне значення трапезної відображено в традиції зведення при ній окремої церкви. Це сформувало лінійну функціональну схему цих споруд, де церква, трапезний зал і підсобні приміщення групувалися вздовж вісі схід-захід. Подекуди в Україні трапляються двоповерхові трапезні, за московськими взірцями (стара трапезна Києво-Печерської лаври, трапезні Київського Микільського, Софроніївського, Максаківського і Пустинно-Рихлівського монастирів). У таких випадках трапезний зал з церквою містилися на верхньому поверсі, а нижній поверх займали підсобні приміщення.

У більшості українських православних монастирів трапезні розташовані з південного боку від собору, значно рідше - з північного боку. Це пояснюється особливостями монастирського розпорядку й ритуалу [245].

Монастирській огорожі надавалося важливого символічного значення як межі двох світів - церковного і світського. Ці огорожі, незалежно від їхніх конструктивних особливостей (мури, земляні вали, дерев'янний паркан), уподібнювали монастир місту, підкреслюючи його самодостатність. Головну роль в системі огородження монастиря, відмежування його від світу, відігравали брами. Головні з них, що називалися Святими, мали міститися з заходу або півдня. Вони першочергово зводилися мурованими й пишно декорувалися, оскільки символізували тісні ворота Спасіння. На цих брамах зводилися надбрамні церкви (Густинський, Софроніївський, Пустинно-Рихлівський монастирі) і дзвіниці (Максаківський, Гамаліївський, Київські Видубецький і Михайлівський Золотоверхий монастирі), які підкреслювали ідейне значення головної брами й нагадували про небесне заступництво і захист монастиря. Іноді зустрічаємо такі функціональні поєднання як надбрамна церква-дзвіниця (Путивльський Святодухівський, Глухівсько-Петропавлівський, Межигірський та київський Кирилівський монастирі).

Неодмінним компонентом кожного монастирського комплексу була дзвіниця. Щодо її постановки у комплексі відомо два принципових вирішення:

- над головною брамою (Максаківський, Гамаліївський, київські Софійський, Видубецький і Михайлівський Золотоверхий монастирі);
- поблизу соборної церкви (Києво-Печерська лавра, Козелецький Георгіївський монастир).

Однак до середини XVIII ст. дзвіниці, будучи важливими вертикальними акцентами, не мали самостійної композиційної ролі, завжди підпорядковуючись собору. Важливими складовими монастирських комплексів були вежі й оборонні башти (наріжні й середстінні), які мали крім оборонних ще й господарські функції. До складу кожного монастиря входило чимало господарських і навіть виробничих споруд, які композиційно цілковито підпорядковувалися домінантам. Образ монастиря формували також сади, городи і цвинтарі в межах мурів (Києво-Печерська лавра, київські Софійський і Видубецький монастирі). Вони теж мали певну богословську символіку.

Шпиталі у великих монастирях виділялися в окремі комплекси, що групувалися довкола шпитальної церкви, як це ми бачимо в Києво-Печерській лаврі (Микільська шпитальна церква).

Всі розглянуті вище типи будівель розташовувалися в монастирі не мальовничо-хаотично, а строго закономірно. Ці закономірності, висвітлені у фаховій літературі [245], підтверджуються при дослідженні монастирських комплексів доби Гетьманщини. Передусім для православних монастирів характерна концентричність забудови. Вся забудова монастиря групується довкола соборної церкви. Це відповідає середньовічним уявленням про світобудову - замкнутий, теоцентричний універсум. Забудова розташовувалася відповідно до функціональних засад, утворюючи чітку ієрархічну систему: трапезна домінувала над житловими і господарськими будівлями, дзвіниця - над трапезною, а собор - над усіма будівлями.

По мірі розвитку кожного православного монастиря ускладнюється його функціональний устрій: при наявності відповідної території монастир поділяється на кілька відокремлених функціональних зон: культову - у центрі, житлову, господарську - на периферії. У таких монастирях як київський Богоявленський, переяславський Вознесенський, чернігівський Борисоглібський та деякі інші було відокремлено навчальні зони, оскільки тамтешні колегії мали свої житлові, навчальні та молитовні приміщення.

Монастирі Лівобережжя і Наддніпрянщини, як міські, так і позаміські, демонструють два основних варіанти взаєморозташування кількох функціональних зон.

У 1-му варіанті двори різного функціонального змісту містилися послідовно по сусідству - культовий, господарський, прочанський (путивльський Мовчанський, Пустинно-Рихлівський монастирі, Києво-Печерська лавра).

2-й варіант у найчіткішій формі демонструє Максаківський монастир, розпланований за принципом "квадрат у квадраті". Всередині квадратної в плані монастирської території, оточеної мурами, виділяється внутрішній квадрат довкола собору. Сторони цього квадрата зафіксовані головними фасадами келій, трапезної та настоятельського корпусу з огорожами поміж ними. Цей внутрішній квадрат є парадною зоною, відкритою для всіх - братії, молільників, прочан тощо. Простір між внутрішнім квадратом і зовнішніми мурами є господарською зоною, доступною тільки насельникам монастиря. Відповідно до цього всі будівлі, які фіксують сторони внутрішнього квадрата, мають входи з двох фасадів - парадного і дворового. Схожа система застосована у Гамаліївському монастирі та в чернігівському Троїцькому монастирі з тою тільки різницею, що в Чернігові ландшафтні умови не дали змоги виділити геометрично правильний розпланувальний квадрат.

Монастирські комплекси різних регіонів України - Максаківський, Гамаліївський, Густинський, Спасо-Преображенський Новгород-Сіверський на Лівобережжі, Медведівський у Наддніпрянщині, Крехівський у Галичині, Жидичинський на Волині демонструють виразну тенденцію до регулярності в розпланування й забудові. У культовому будівництві ця регулярність, на нашу думку, з'явилася чи не раніше, ніж у фортифікаційному будівництві.

Пояснюється це не утилітарними, а суто ідеологічними причинами. Монастир мав явити на землі образ "Небесного Єрусалима" - житла праведних. Згідно з "Об'явленням св. Івана Богослова" Небесний Єрусалим мав чіткий, глибоко символічний архітектурний устрій: "І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сходив з неба від Бога (...) І почув я гучний голос із престолу, який кликав: "Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними" (...) А місто чотирикутнє, а довжина його така, як ширина (...) Мур воно мало великий і високий, мало 12 брам (...) І не ввійде до нього ніщо нечисте" [246].

Як видно з цього тексту, семантика монастирських комплексів України тісно пов'язана з християнською есхатологією. Тому у монастирях намагалися витримувати канонічну, освячену Святим Письмом прямокутну чи квадратну форму плану з собором у центрі, трапезною обабіч, корпусами келій та іншими будівлями по периметру. Проте не скрізь вдавалося дотримати канонічної композиції у зв'язку з тим, що ландшафтна та містобудівна ситуація змушували надавати комплексам монастирів нерегулярних обрисів у плані залежно від рельєфу та меж прилеглих землеволодінь (Микільський монастир у Києві, Єлецький - в Чернігові, Успенський - у Глухові, Пустинно-Рихлівський монастир), ставити соборну церкву не в центрі двору, а обабіч (Почаївський монастир). Ті ж містобудівні обмеження змушували влаштовувати головну браму зі сходу (Софійський монастир у Києві) або з півночі (Троїцький монастир в Чернігові).

Розвиток монастирських комплексів у добу Гетьманщини має виразно виявлену етапність. Особливості розвитку монастирського будівництва на першому етапі (див. розділ 2) полягали, передусім, у формуванні регулярних композицій нових монастирів та реконструкції раніше збудованих. При цьому значно збільшилася, порівняно з попередньою добою, висота й композиційна активність головних монастирських споруд - соборів і дзвіниць. Виразність силуетів соборних церков посилювалася багатобанними вінчаннями й високими фронтонами. За цими ж принципами реконструювалися давніші монастирі: підвищувалася композиційна роль соборних церков і дзвіниць (надбудова собору і дзвіниці Мовчанського монастиря в Путивлі на зламі XVII-XVIII ст., будівництво висотної дзвіниці в Чернігівському Єлецькому монастирі), а також інших монастирських будівель (трапезні, корпуси келій, мури з баштами).

Оновлюючись і перебудовуючись, монастирські ансамблі на кожному етапі зберігали ієрархічну співпорядкованість елементів, компактність розпланувально-функціональної організації, мистецьку урівноваженість й завершеність композиції.

Найбільших змін на цьому етапі зазнала Києво-Печерська лавра, в якій реконструйовано, із збільшенням габаритів, Успенський собор, зведено монументальну мурована трапезну поряд із собором, муровані багатобанні церкви на Ближніх і Дальніх печерах, а всю територію Верхньої лаври обнесено муром заввишки 7 м, з бійницями двох ярусів оборони, загальним периметром 1290 м, з п'ятьма баштами і двома церквами (одна з них надбрамна). Уфортифікування Києво-Печерської лаври стало одною з найзначніших містобудівних акцій доби.

Тогочасні містобудівники надавали пріоритетного значення композиційному зв'язкові монастирських домінант не тільки з ландшафтом, але й між собою, в "інтер'єрі" монастиря. Композиційний прийом, застосований у Максаківському та київському Микільському монастирях, коли собор і надбрамна дзвінниця зведені на одній осі, застосовувався нечасто. Як правило, поздовжня вісь собору утворювала кут із головною розпланувальною віссю ансамблю з тим, щоб головна споруда від входу в монастир сприймалася в найефектнішому ракурсі (Густинський, Глухівсько-Петропавлівський, Почаївський, путивльський Святодухівський монастирі).

У західних землях України на першому етапі, як зазначалося вище, будівництво великих комплексів майже не велося. Хоча католицька шляхта продовжувала засновувати й розбудовувати монастирі різних чернецьких орденів [247]. Такі комплекси, іноді досить камерних масштабів, неодмінно слугували престижними місцями поховання для фундаторів та членів їхніх родин, засвідчуючи високе суспільне становище. Докладніше про це буде сказано в наступному розділі.

Протягом 1720-1750 рр. у монастирському будівництві Наддніпрянщини й Лівобережжя спостерігаються консервативні тенденції, певний ретроспективізм. Найяскравішим прикладом цього є Гамаліївський монастир - фамільна обитель гетьмана І.Скоропадського. Фундатор звів його за зразком уфортифікованого протягом XVI-XVIII ст. Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському: з регулярним чотирикутним планом, оборонними мурами з наріжними баштами, надбрамною дзвіницею з західного боку та тринавовим п'ятибанним собором у центрі. Цей комплекс позначає також тогочасну тенденцію до втрати оборонних функцій монастирськими огорожами з набуттям ними суто символічного значення.

Водночас на цьому етапі композиції провідних київських монастирів набули нового звучання з появою нових висотих домінант - мурованих дзвіниць. Їхнє розташування у комплексах пов'язувалося з головними входами, тому більшість із цих дзвіниць були надбрамними (у Микільському, Михайлівському Золотоверхому, Софійському, Видубецькому монастирях). Найвизначніша з цих будівель - Велика лаврська дзвіниця архіт. Г.Шеделя (1731-1745 рр.) - порушила традицію, віддавна усталену в українському церковному будівництві. Раніше дзвіниця ніколи не перевищувала соборну церкву. Але лаврську дзвіницю зробили набагато вищою від Успенського собору (96,5 м), чим започатковано нову традицію, продовжену у 2-й пол. XVIII ст. (дзвіниці чернігівського Троїцького та переяславського Вознесенського монастирів). Завдяки цьому монастирські комплекси стали композиційно активнішими.

Києво-Печерська лавра, як і на попередньому етапі, зазнавала суттєвої реконструкції, яка була пов'язана з ліквідацією наслідків пожежі 1718 р. Під час відбудови, розпочатої 1720 р., звели Ковнірівський та Економічний корпуси, корпус клірошан, будинки митрополита й намісника. Тоді ж (1722-1729 рр.) реконструйовано й Успенський собор: всі об'єми підведено під єдиний карниз, а численні верхи набули барокових обрисів. Формування архітектурного комплексу лаври завершилося на останньому етапі розвитку архітектури розглядуваної доби - після 1750 р. Тоді зведено дзвіниці на Ближніх і Дальніх печерах, добудовано кілька корпусів, які одержали декор, суголосний декорові фасадів Успенського собору. Все це дозволило не тільки сформувати складну, ієрархічну містобудівну композицію на макрорівні, але й створити в інтер'єрі монастиря, на мікрорівні, цілісне архітектурне середовище.

Реконструкція інших монастирів у 2-й пол. XVIII ст. здійснювалася, як і в Києво-Печерській лаврі, шляхом поступової, по мірі матеріальних можливостей, заміни дерев'яних споруд мурованими. При цьому іноді зміщувалися архітектурні акценти або з'являлися нові (надбрамні церкви-дзвіниці Межигірського та київського Кирилівського монастирів архіт. І.Григоровича-Барського). При цьому зберігалися усталені раніше розпланувальні композиції. Нові споруди тільки збагачували сформовані комплекси новою стилістикою.

Дещо інші принципи були покладені в основу реконструкції найпрестижніших церковних комплексів західних земель - Святоюрської резиденції греко-католицьких митрополитів у Львові та василіянського монастиря в Почаєві.

Собор Святого Юра (архіт. Б.Меретин, 1744-1770 рр.) поставлено замість давнішого мурованого храму на терасі найвищого пагорба, що панує над західною частиною Львова. Перед його головним західним фасадом 1772 р. збудовано двоповерховий митрополичий палац (архіт. Я.Фесінгер). Тоді ж зведено П-подібний у плані двоповерховий корпус консисторії з дзвіницею та огорожу з парадною брамою. Весь ансамбль має регулярну композицію, схематизм якої пом'якшується певними нюансами в розпланування й постановці будівель, спричиненими конкретною ландшафтною ситуацією. Зокрема, головні вісі собору й митрополичого палацу перпендикулярні до осі парадного в'їзду. Завдяки цьому, а також перепаду рельєфу, при вході головні споруди сприймаються збоку в сильних й ефектних ракурсах.

При реконструкції Почаївського монастиря замовник М.Потоцький та автори проекту П.Гіжицький і Г.Гофман наважилися радикально змінити розпланування, об'ємно-просторову композицію і весь устрій ансамблю [248]. Замість двох зруйнованих тридільних трибанних мурованих церков на високій терасі постала тринавова з трансептом купольна базиліка з двома багатоярусними вежами, що фланкують головний фасад, будучи поставленими під кутом 45' до нього. Собор має нетрадиційну орієнтацію: головний фасад обернено на південь, відтак вівтар - на північ. Пояснення всьому цьому, на нашу думку, слід шукати як у зміні конфесійної належності монастиря (з православного - на уніатський ордену василіян), бажанні замовника й архітекторів наблизитись до обраного прототипу - аббатства Мельк на Дунаї, так і в урахуванні особливостей ландшафту. Саме така постановка собору на вершечку крем'яної гори, укріпленої терасами, дозволяє йому панувати в ландшафті в радіусі до 15 км.

Головний підхід до собору в Почаївському монастирі організовно аналогічно до Святоюрського ансамблю: з крутого під'йому збоку, що забезпечує сильний, "театралізований" ефект при візуально-моторному сприйнятті. З північного боку до собору прилягає двоповерховий корпус келій, влаштований за принципом середньовічного клуатра, довкола прямокутного в плані внутрішнього двору, з однобічним коридорним розплануванням.

Аналогічну розпланувальну композицію має католицький монастир у Браїлові (1767-1778 рр.), але з чіткіше виявленою поздовжньою віссю, акцентованою дзвіницею на головному західному фасаді базиліки. У цьому ансамблі корпус келій утворює замкнений двір позаду костела, з'єднаний з останнім переходом.

Таку ж композицію мають чимало католицьких монастирів, зведених у цю добу: домініканські монастирі у Вінниці (1760-1765 рр.), Тернополі (1749-1779 рр.), монастир піарів у Любешові (1684-1693 рр.).

Інший композиційний тип, у якому клуатр прилягає до бічного фасаду костела, утворюючи з його головним фасадом одну лінію, представляють костел Діви Марії з келіями кармелітського монастиря в Бердичеві (1739-1754 рр.), домініканський монастир

у Богородчанах (1742-1762 рр.), колегія єзуїтів у Львові (1723 р.), бернардинський монастир у Червонограді (поч. XVIII ст. - 1760 р.), монастир капуцинів у Олесько (1739 р.), монастир у Старокостянтинові (1754 р.). Усі подібні розпланувально-просторові вирішення католицьких монастирів є традиційними і походять ще з попередньої доби.

Відомі й інші, оригінальніші композиційні вирішення католицьких та уніатських монастирів цієї доби: монастир у Городенці (1743-1760 рр., архіт. Б.Меретин) має П-подібного плану триповерховий корпус келій, що прилягає до бічного фасаду костелу, утворюючи курдонер з боку головного фасаду; у луцькому бернардинському монастирі (1752-1755 рр., архіт. П.Гіжицький) двоповерховий корпус келій коридорної системи великою дугою охоплює костел з тилу, наближаючись загальною композицією до палацових структур; у Бучачі собор і келії василіянського монастиря (кін. XVII ст. - 1770-і рр.) утворюють ламану в плані лінійну структуру, витягнуту вздовж осі, перпендикулярної поздовжній осі собору. Всі ці нетрадиційні вирішення, кількість яких збільшується під кінець розглядуваної доби, засвідчують процес індивідуалізації архітектурної творчості, пов'язаний з пошуками нових розпланувальних і об'ємно-просторових вирішень.

Попередні дослідники зробили спроби виявити композиційні типи монастирів. Так, О.Лесик виділяє 4 типи:

- замкнутий (монастир капуцинів у Олесько, домініканський монастир у Вінниці, монастир піарів у Любешові);
- компактний (бернардинський монастир у Луцьку, кармелітський монастир у Бердичеві);
- блокований (Почаївський монастир, домініканський монастир у Підкамені);
- павільйонний (Миколаївський монастир в Жидичині, більшість монастирів Наддніпрянщини й Лівобережжя) [249].

Н.Мірошник у кандидатській дисертації виділила дві композиційні групи - центричну й лінійну (фронтальну), при чому остання поділяється на дві підгрупи, в одній з яких фронт будівель орієнтований на головну браму, а в другій - перпендикулярний головній брамі [250].

На нашу думку при класифікації композиційних типів монастирів України розглядуваної доби першочергове значення має конфесійна належність. З чотирьох виділених О.Лесиком типів перші три стосуються католицьких монастирів, останній - православних. З виділених Н.Мірошник композиційних груп перша стосується православних монастирів і є частковим випадком четвертого типу за О.Лесиком, а друга стосується як православних, так і уніатських та католицьких монастирів. Окрім того, у класифікації О.Лесика перші три типи пов'язані між собою: так, замкнутий тип монастиря при подальшій розбудові може перетворюватися на блокований. Але водночас павільйонний тип монастиря не може шляхом добудов перетворитися на замкнутий.

Тому, поточнюючи висновки наших попередників, ми б запропонували розрізняти такі композиційні типи монастирів:

1. Для католицьких - замкнутий; компактний; блокований.
2. Для православних - павільйонний центричний; павільйонний лінійний (фронтальний).
3. Для уніатських - блокований, павільйонний лінійний (фронтальний).

Проаналізований у цьому розділі матеріал з історії формування містобудівних утворень доби Гетьманщини дозволяє зробити такі висновки:

Результатом містобудівних процесів доби Гетьманщини стало формування містобудівного каркасу і основних рис архітектурного середовища українських міст з притаманною їм семантичною повнотою, ієрархічністю композиції, гармонійним зв'язком з природним ландшафтом, естетичною виразністю.

Просторовий устрій міст, сформований на період другої половини XVIII ст., значною мірою обумовив їхній містобудівний розвиток у наступні століття і нині становить невід'ємну складову національної архітектурно-містобудівної спадщини.

Життєво важливого значення у розглядувану добу надавалося створенню фортифікаційних комплексів, які в силу цього відігравали роль провідного містоформуючого чинника.

Протягом розглядуваної доби фортифікаційні комплекси поступово, за рахунок ліквідації башт і збільшення потужності оборонних огорож, бастіонів і равелінів, позбуваються рис архітектурних домінант і акцентів, натомість збільшується їхня містобудівна роль як елементів, що членують і відмежовують структурні частини міського простору.

Геополітичні зміни, що сталися в кінці розглядуваної доби, призвели до поступового занепаду фортифікаційних комплексів і зникнення їх протягом наступної доби. Проте їхні сліди збереглися в розпланувальній та об'ємно-просторовій структурі більшості історичних населених місць України і зараз багато в чому визначають історичну своєрідність устрою їх середмість.

Для монастирських комплексів розглядуваної доби характерна концентричність забудови. Виявлено 2 основних варіанта взаєморозташування основних функціональних зон - концентричний і послідовний.

Католицькі та уніатські монастирі на західних землях і православні монастирі в інших регіонах розвивалися за традиціями, притаманними кожній з цих конфесій. Тому не може бути вироблено спільної для всіх конфесій класифікації композиційних типів монастирів. Поточнюючи висновки попередників, пропонується розрізняти такі композиційні типи монастирів:

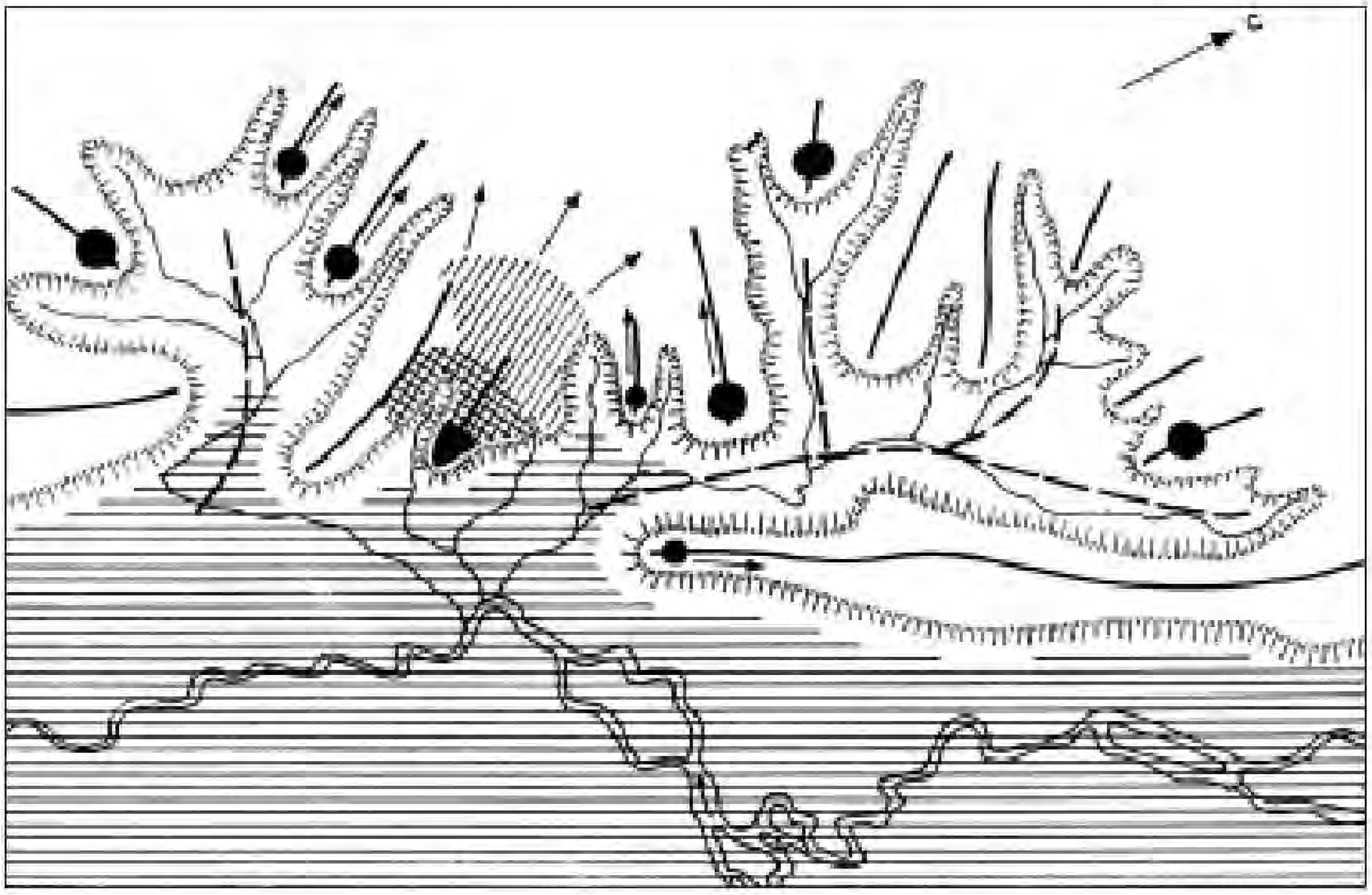
Для католицьких - замкнутий; компактний; блокований.

Для православних - павільйонний центричний; павільйонний лінійний (фронтальний).

Для уніатських - блокований, павільйонний лінійний (фронтальний).

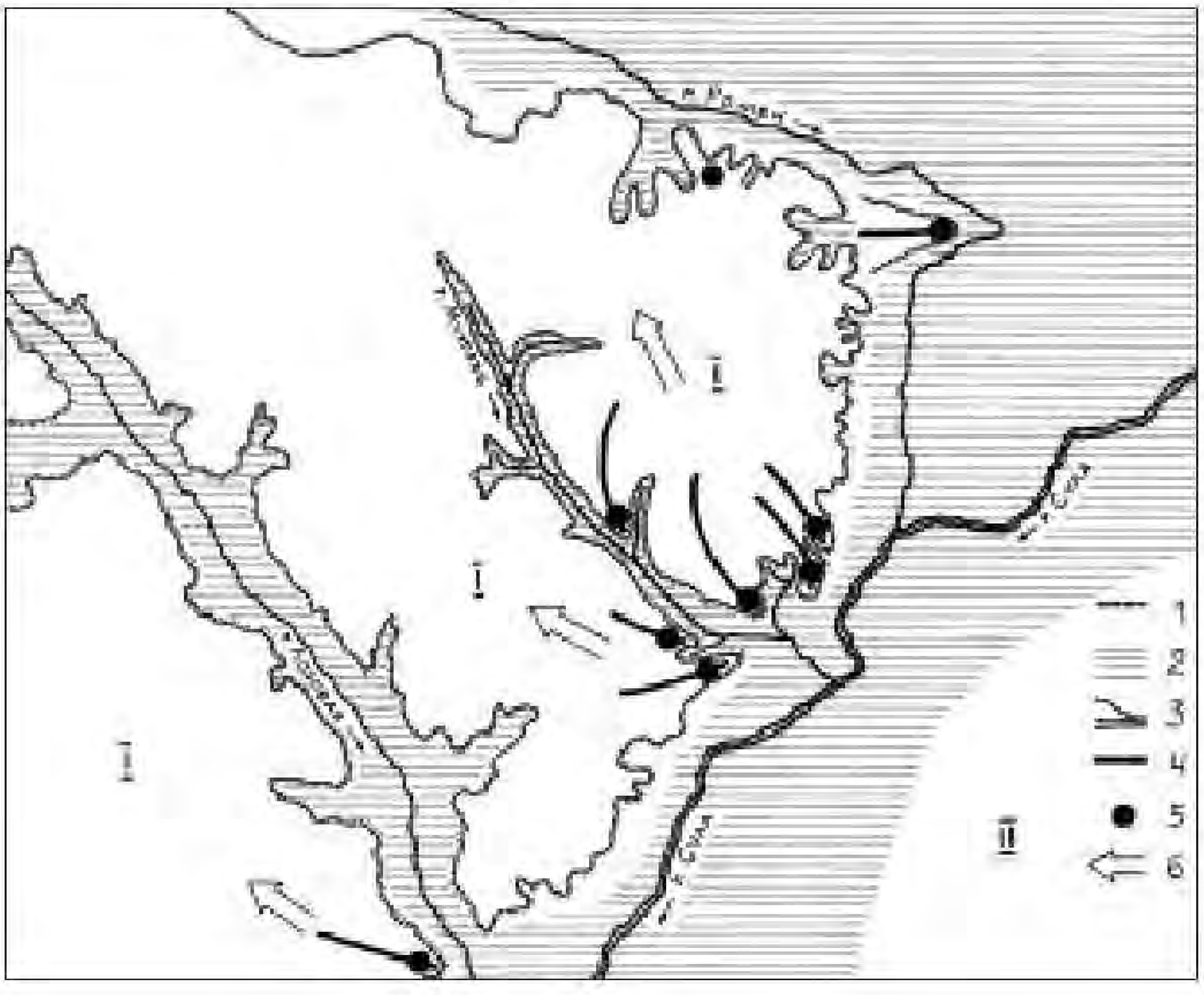
Найхарактернішою рисою розвитку монастирських комплексів у розглядувану добу була активізація їхньої провідної ролі в об'ємно-просторовій композиції поселень за рахунок появи нових архітектурних домінант.

У просторовому устроєві й розпланування всіх комплексів розглядуваної доби - як фортифікаційних, так і монастирських - спостерігаються спільні особливості: опанування ландшафтних зон високої композиційної активності; домінуюча роль у забудові й ландшафті; ізоляція внутрішніх просторів від довкілля; чітка ієрархічна структура будівель і споруд; тенденція до регулярності в розпланування й забудові.

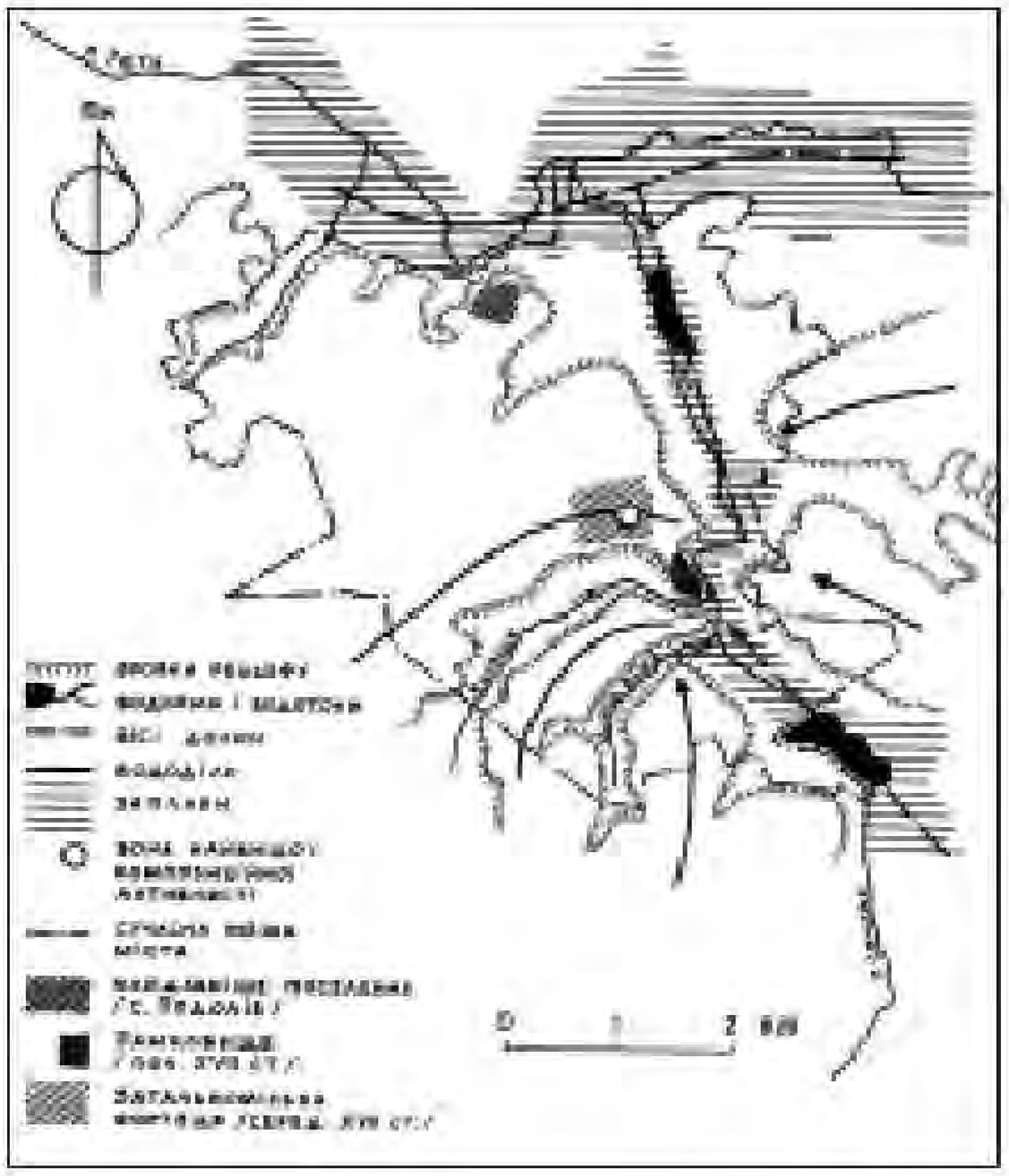


Характер містобудівного освоєння ландшафту в районі Полтави. Реконструкція автора.

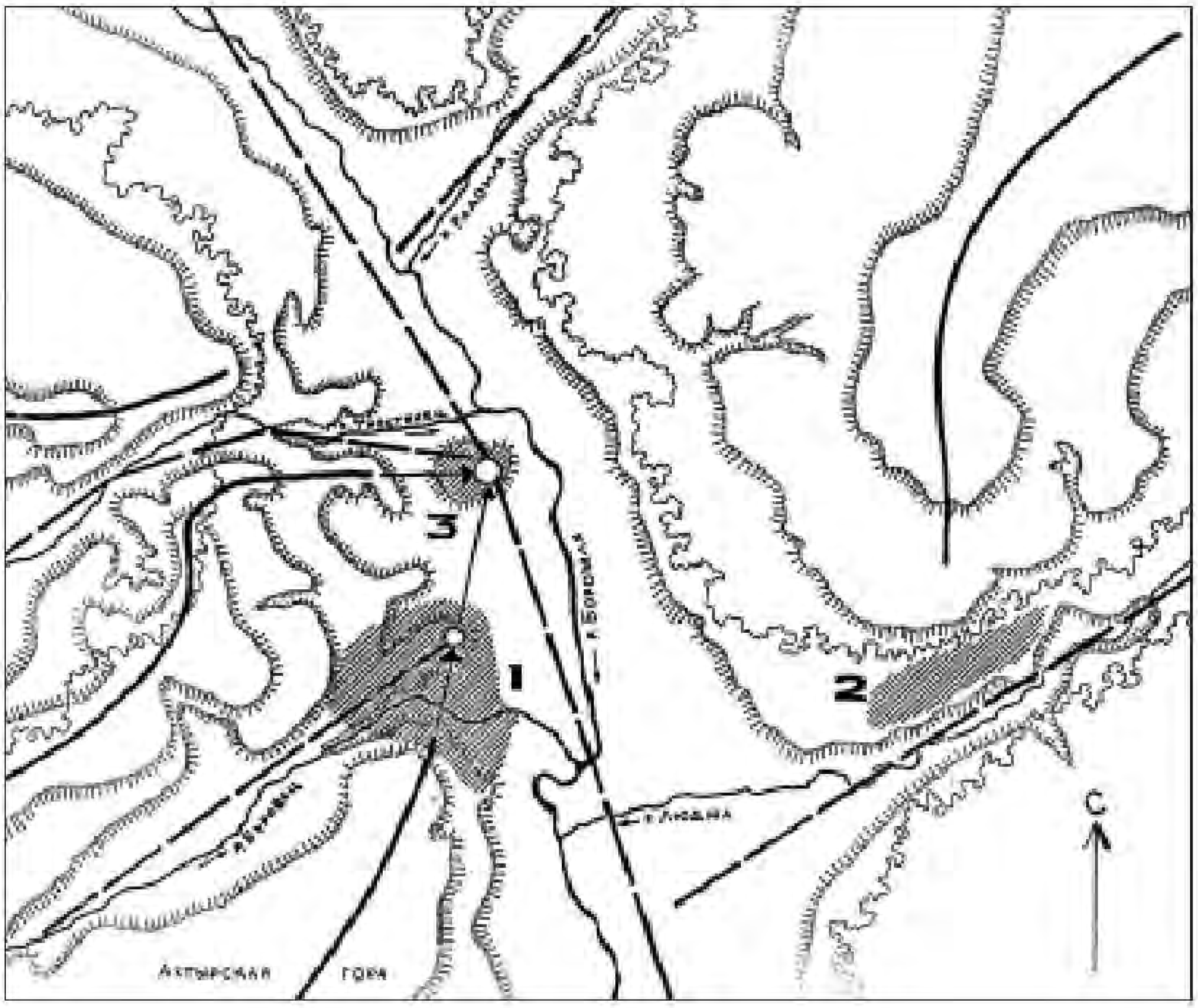
Характер містобудівного освоєння ландшафту в районі Ромен. Реконструкція автора.

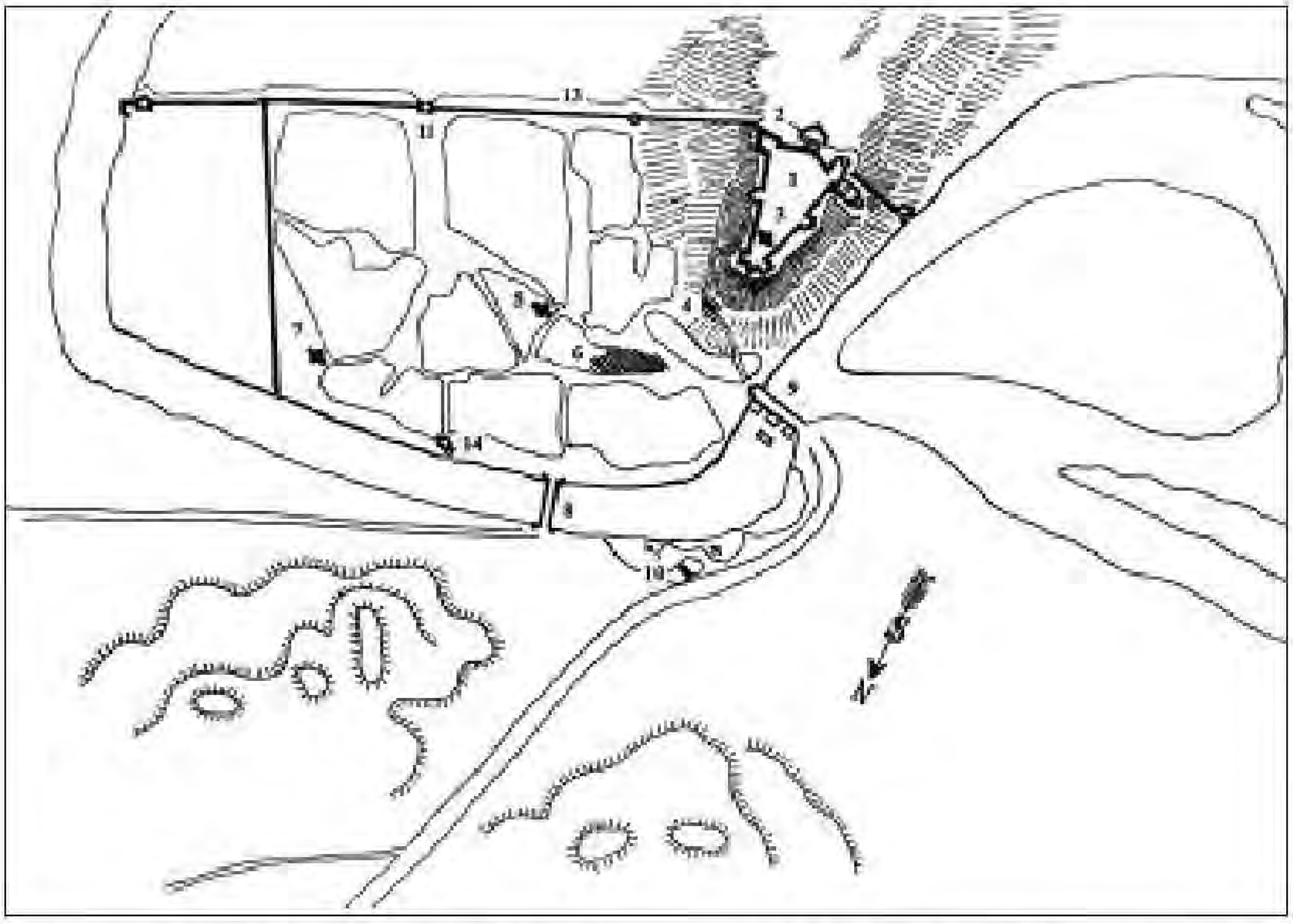


Характер містобудівного освоєння ландшафту в районі Кролевця. Реконструкція автора.

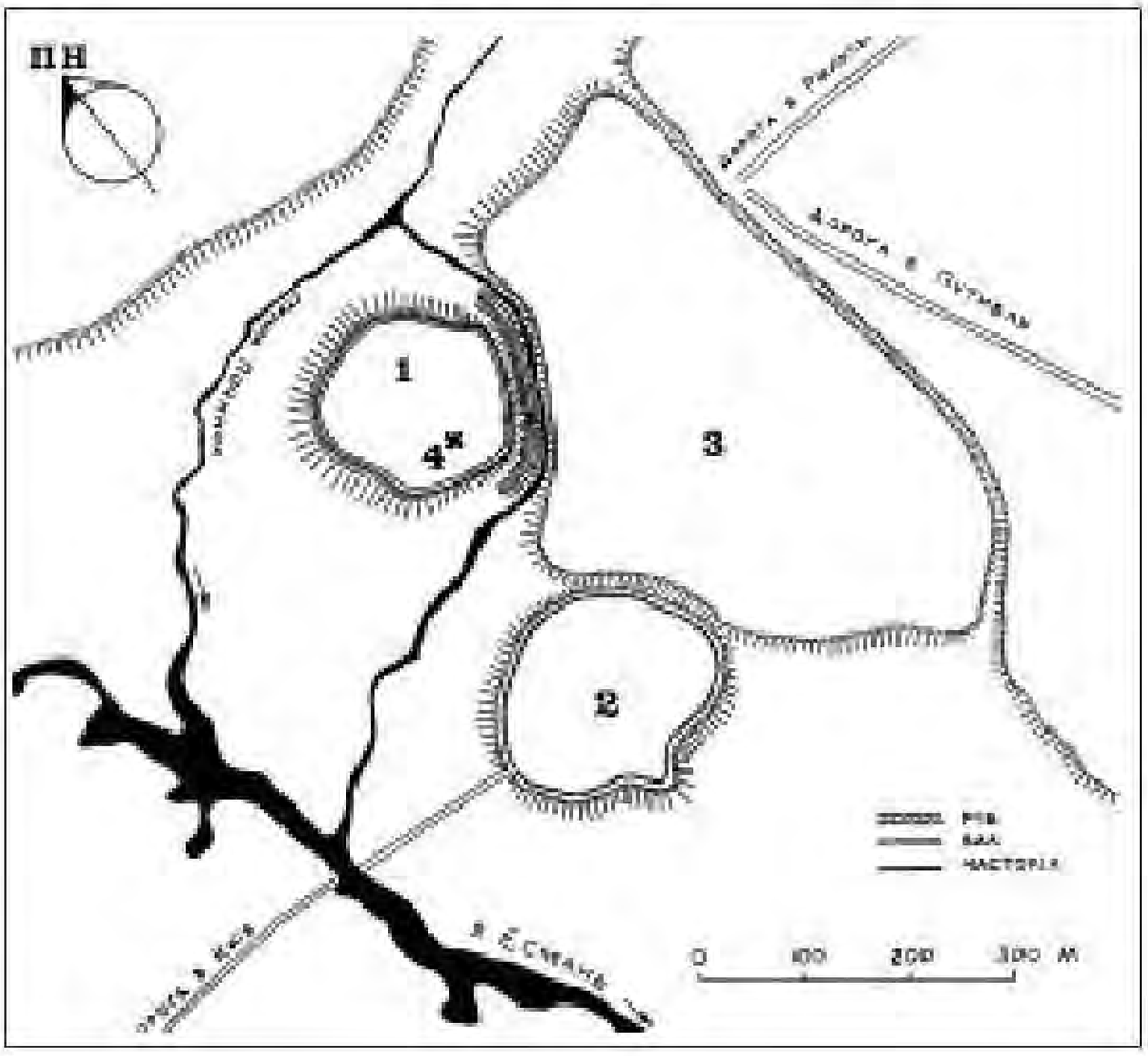


Характер містобудівного освоєння ландшафту в районі Тростянця Сумської обл. Реконструкція автора.

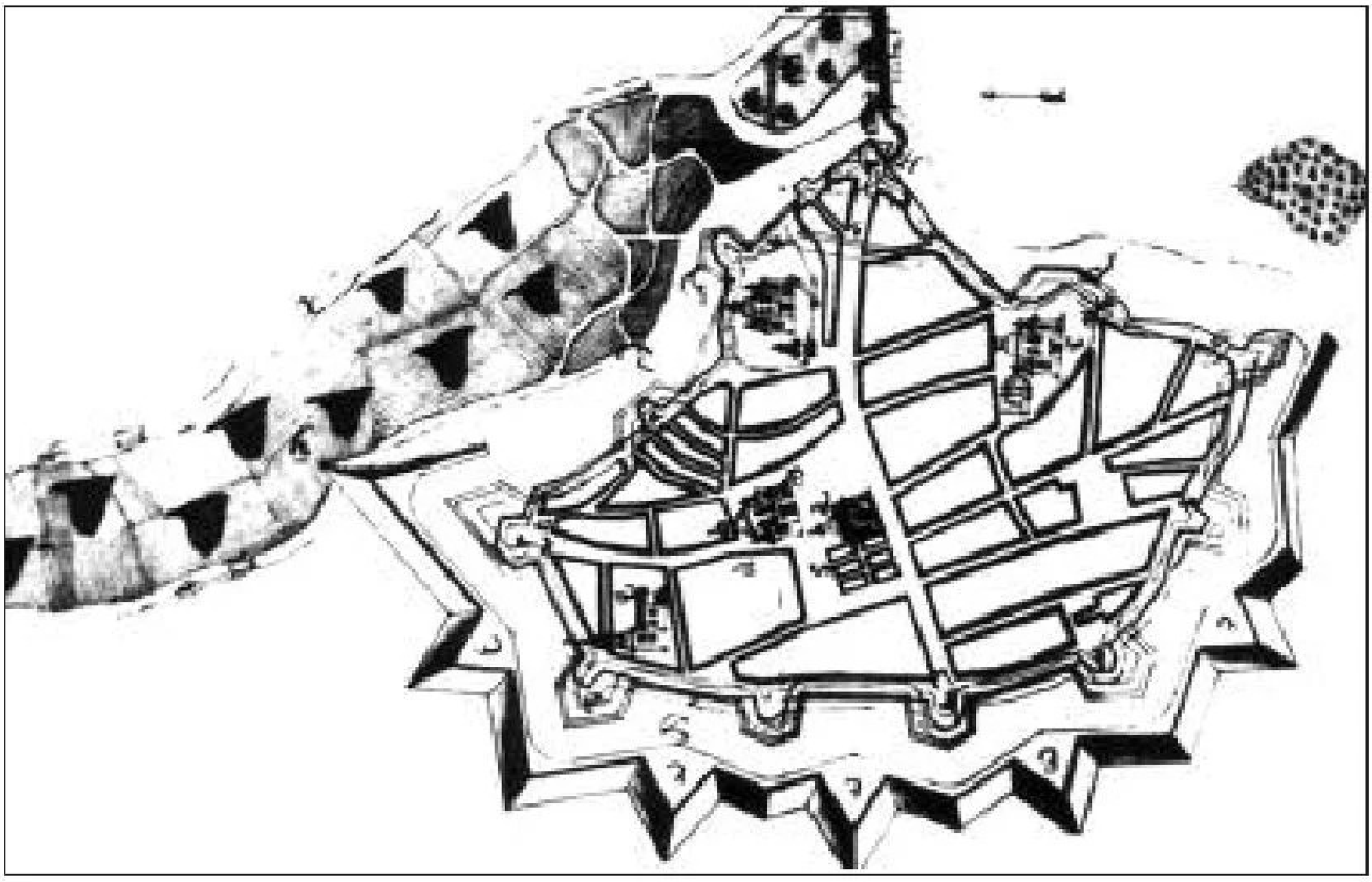




Розпланування Чигирина у 1670-х рр. Реконструкція Т.Бажанової і М.Андрущенка.

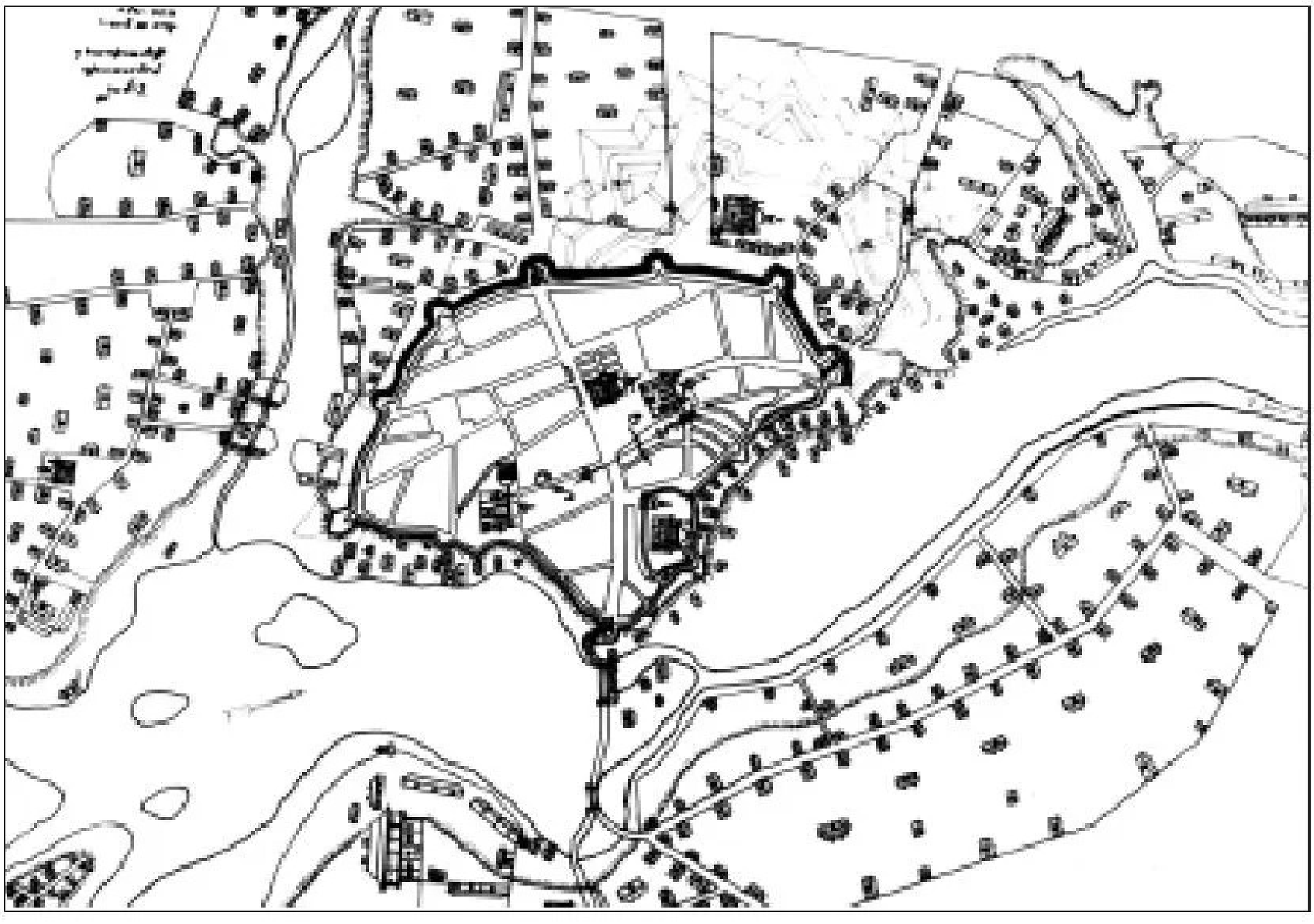


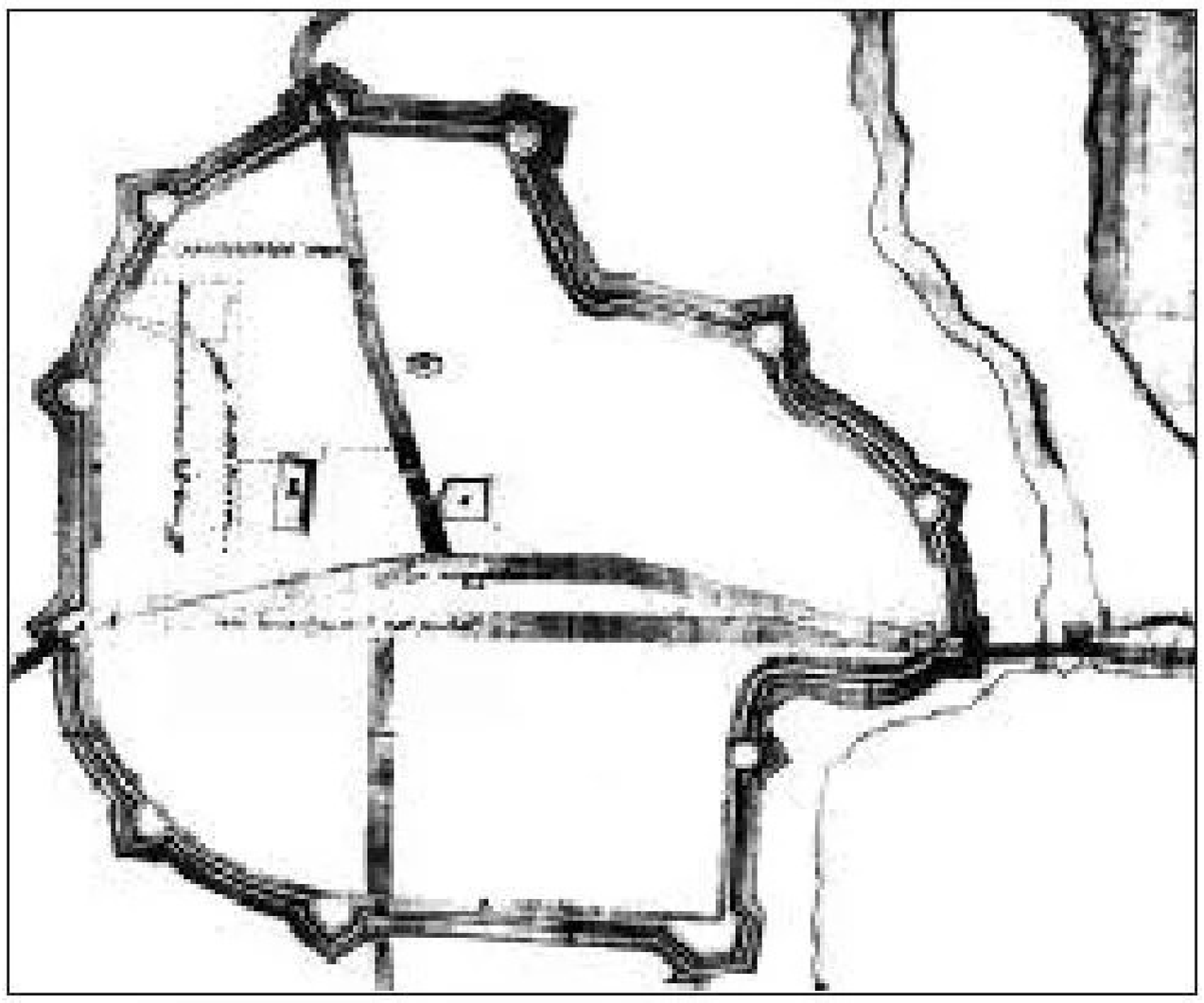
Структура Глухова у 1654 р. Реконструкція автора.



План центральної частини Глухова 1724 р. кондуктора Валлена.

План Глухова 1724 р. кондуктора Валлена.



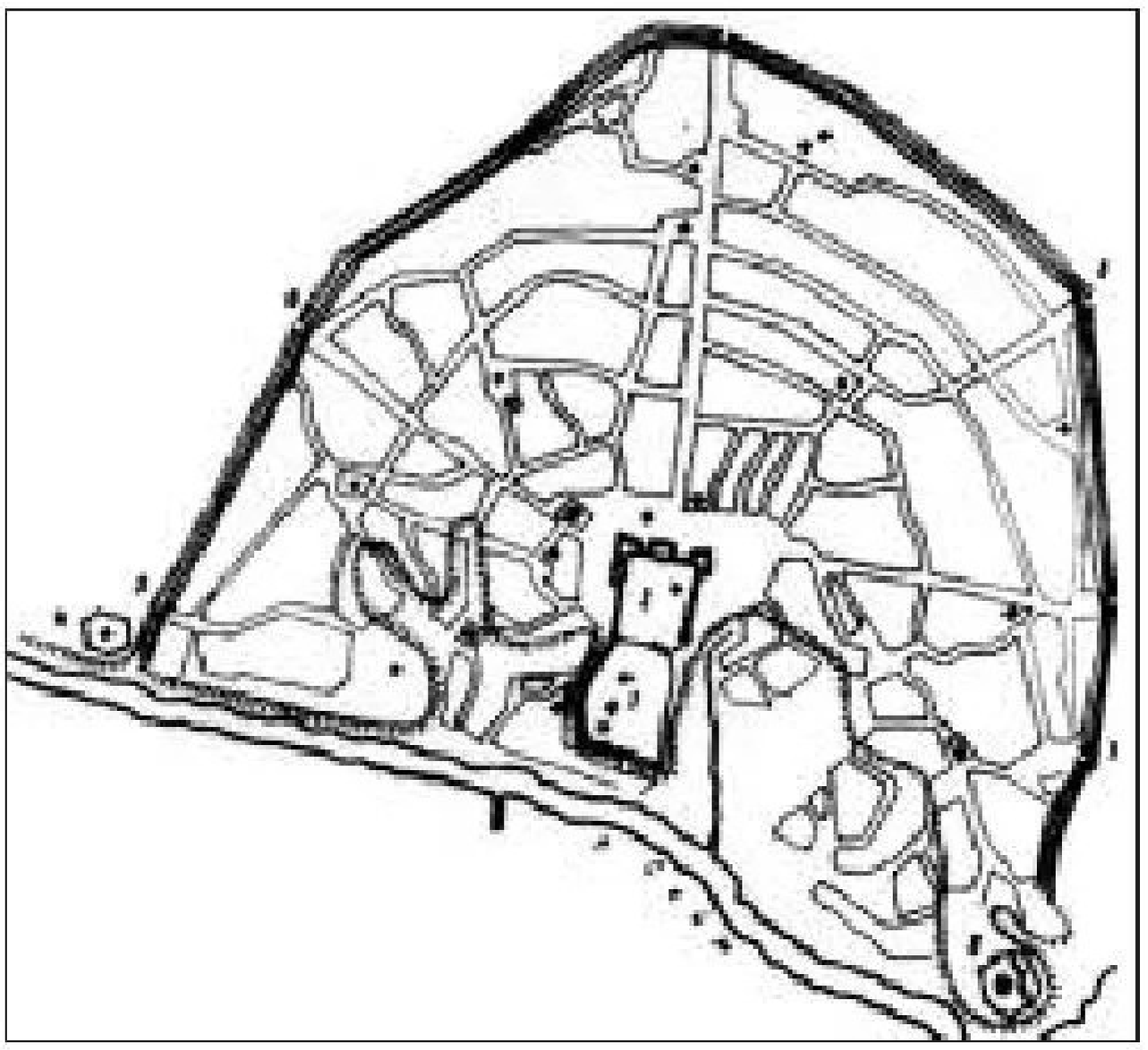


Глухів після пожежі 1748 р. План гезеля архітектури Івана Мергасова.

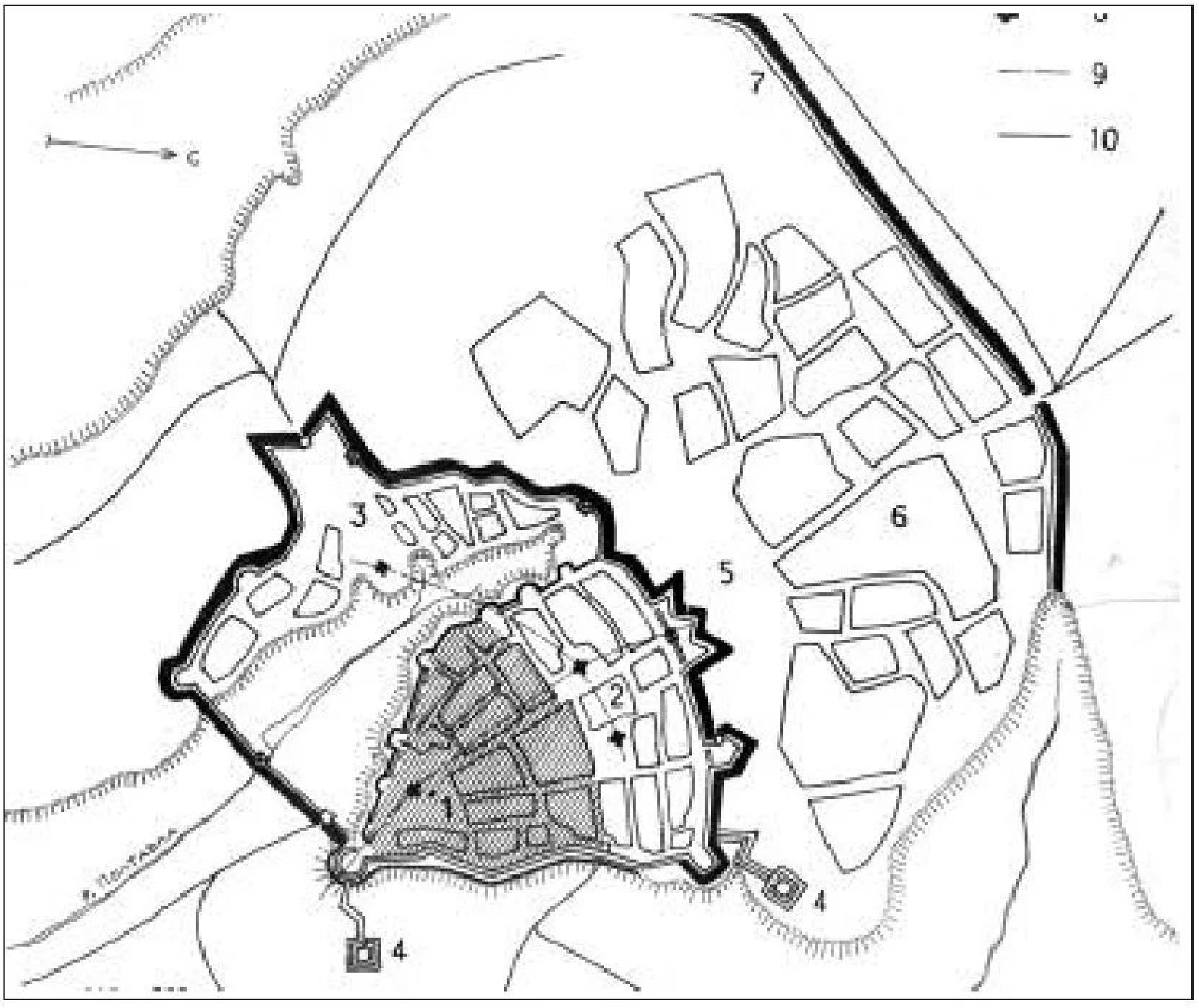
План Глухова 1750 р. обер-квартирмейстера Магнуса фон Ренне.

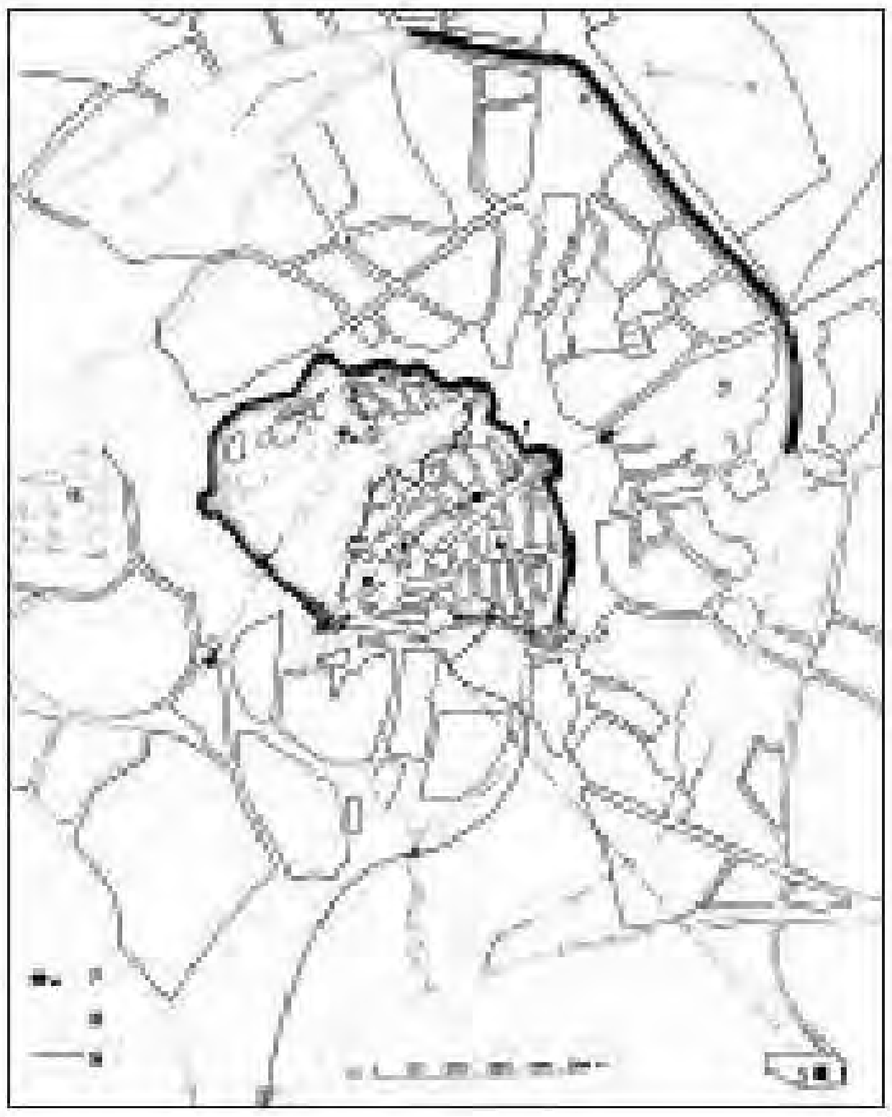


План Путивля у кін. XVII ст. Реконструкція автора.



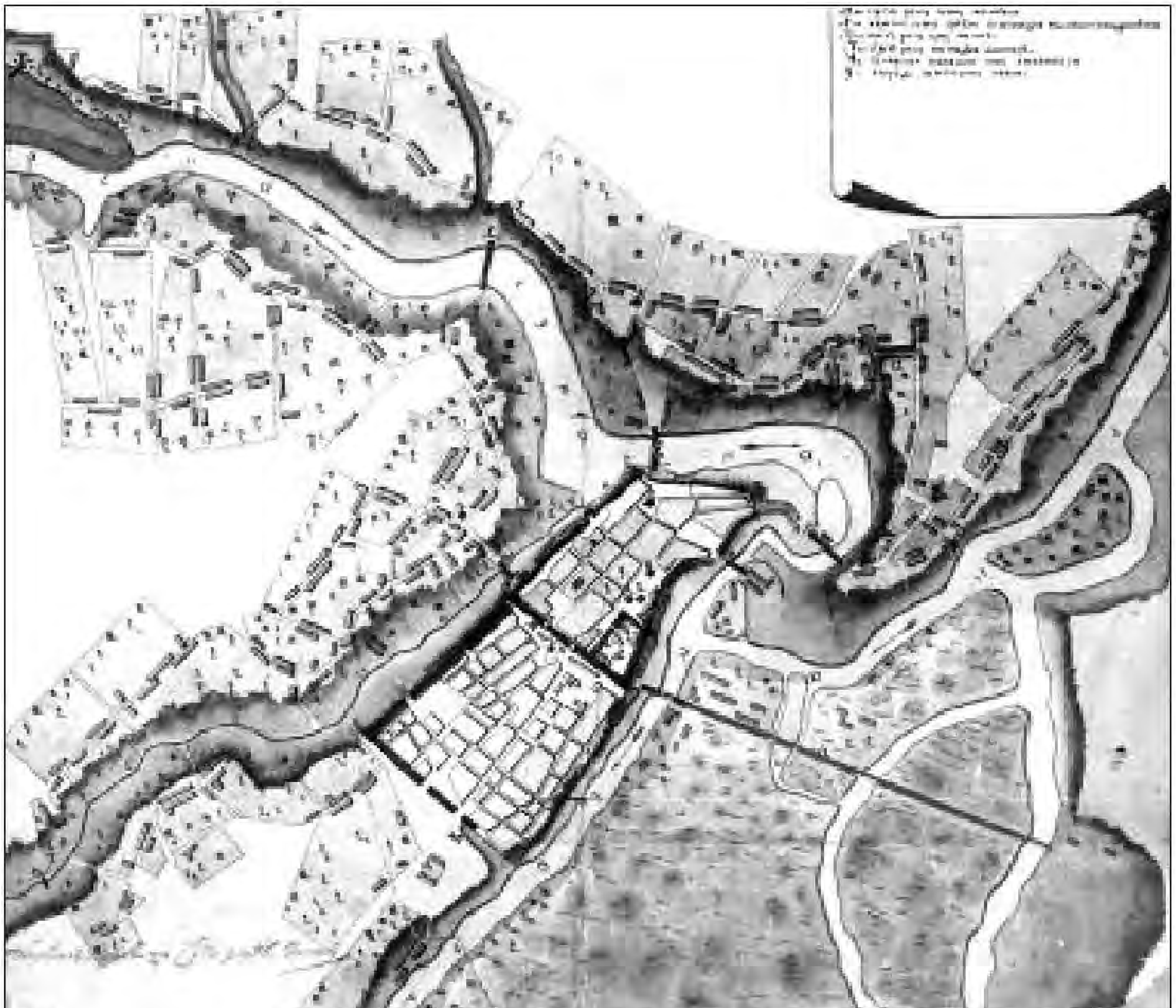
План Полтави на поч. XVIII ст. Реконструкція автора.



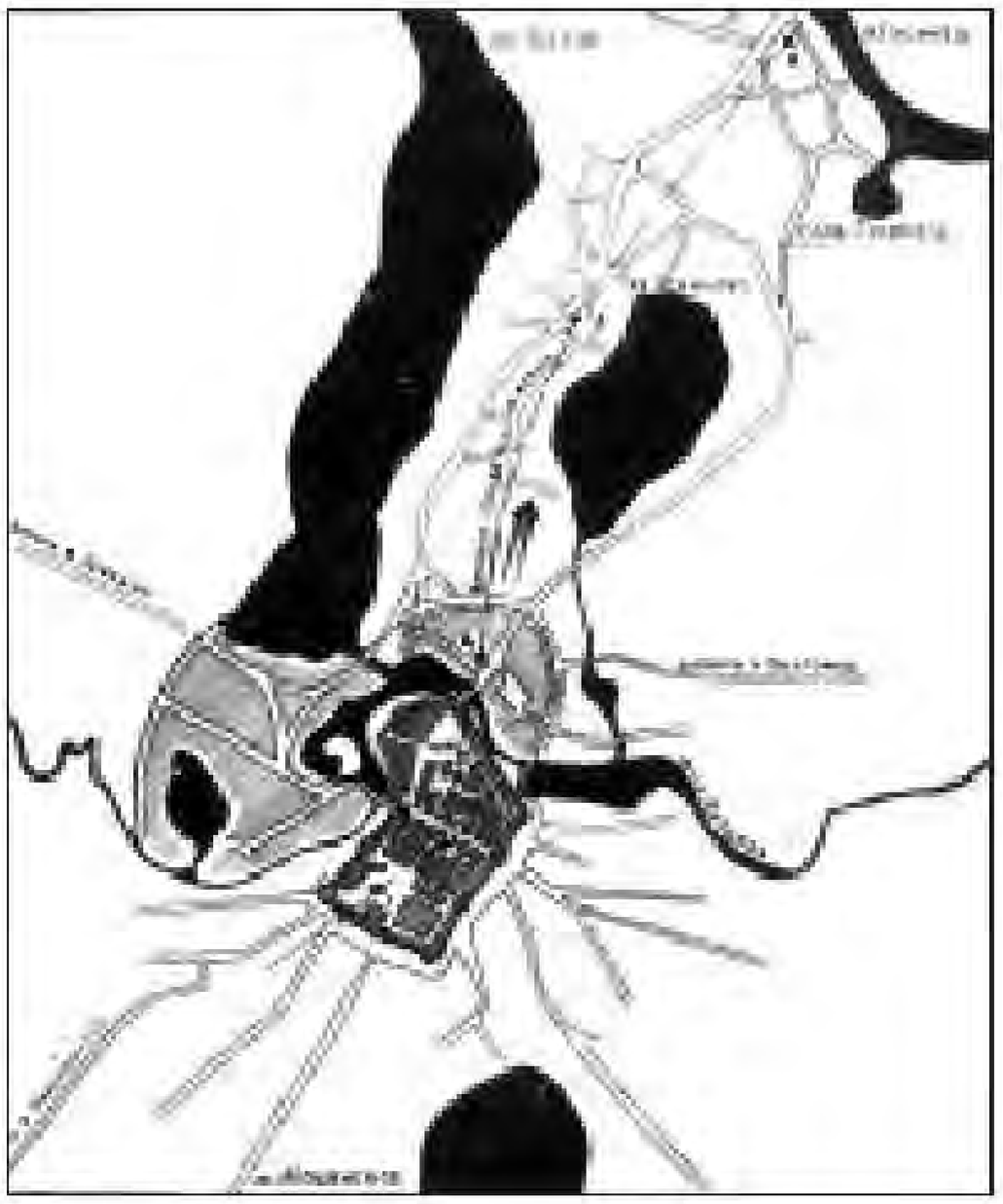


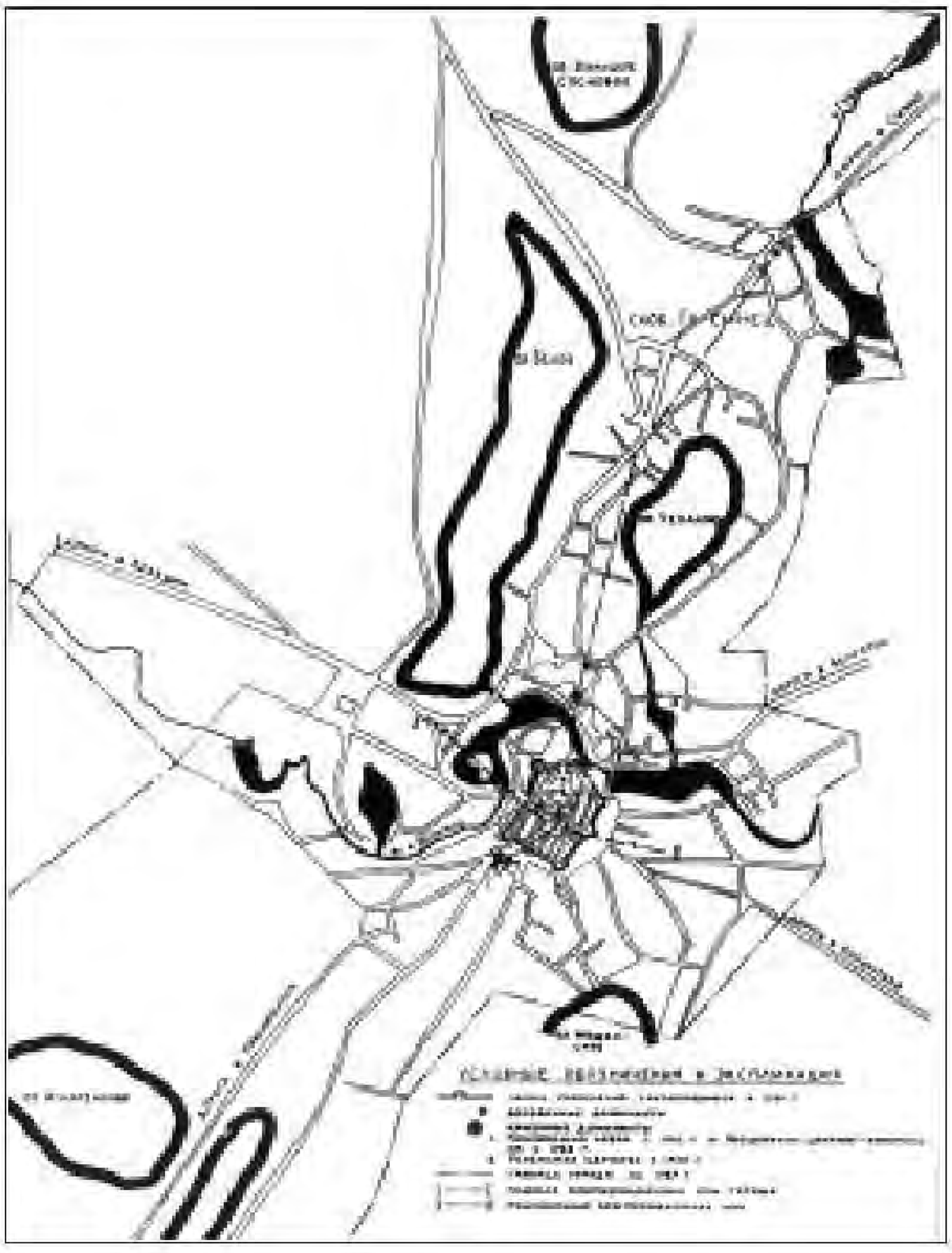
План Полтави у кін. XVIII ст. Реконструкція автора.

План Сум 1768 р.



План Охтирки в 1653-1677 рр.
Реконструкція автора.

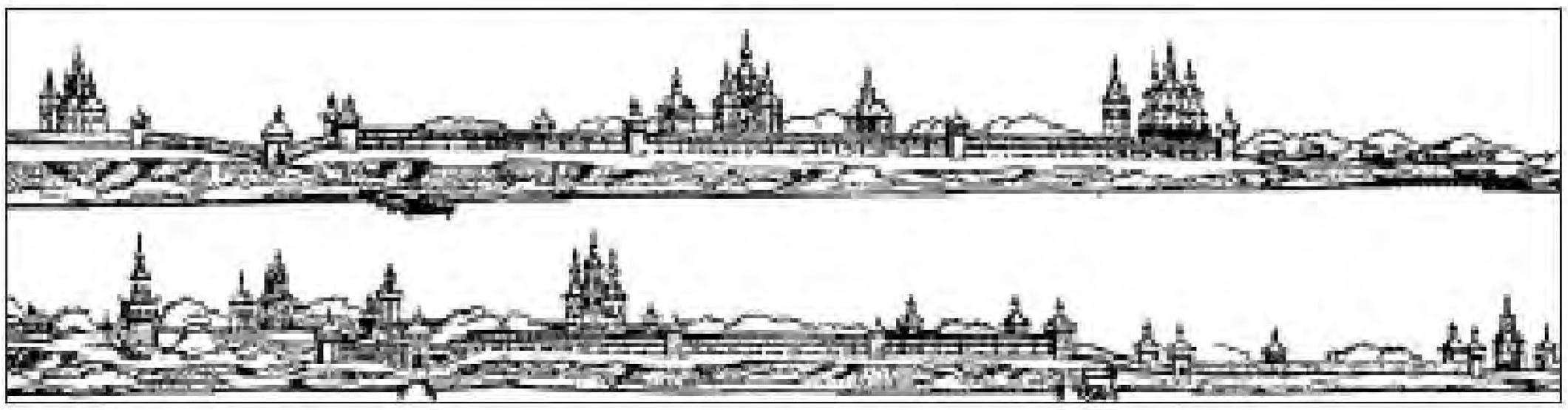




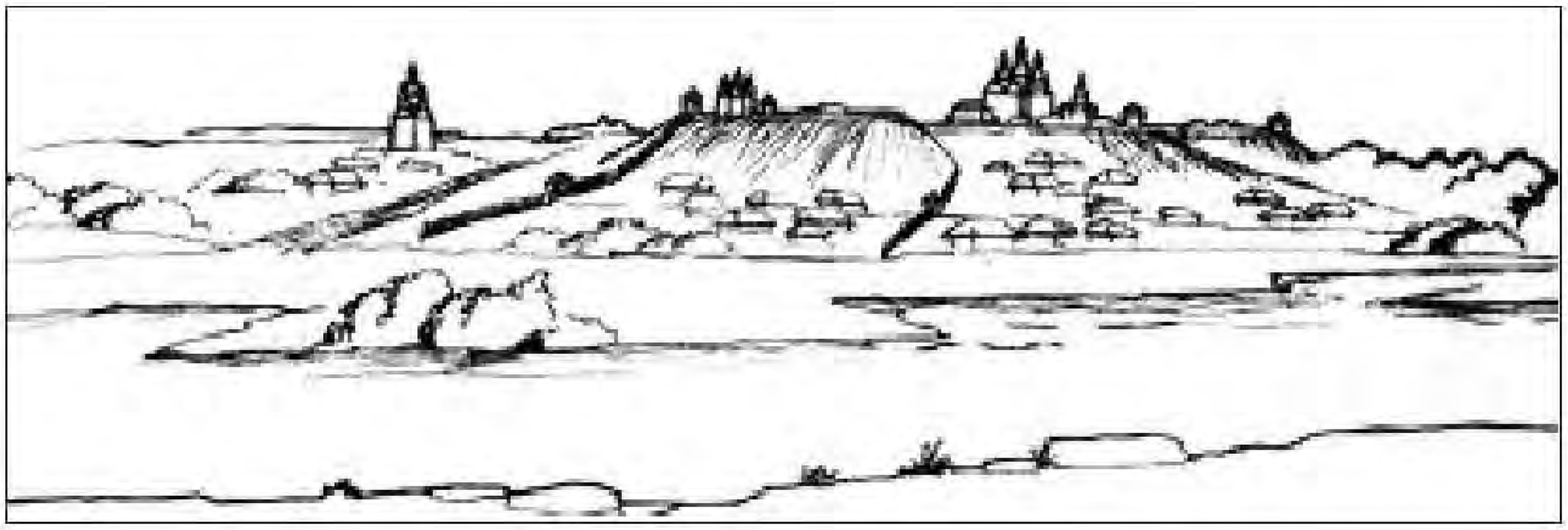
План Охтирки у XVIII ст. Реконструкція автора.



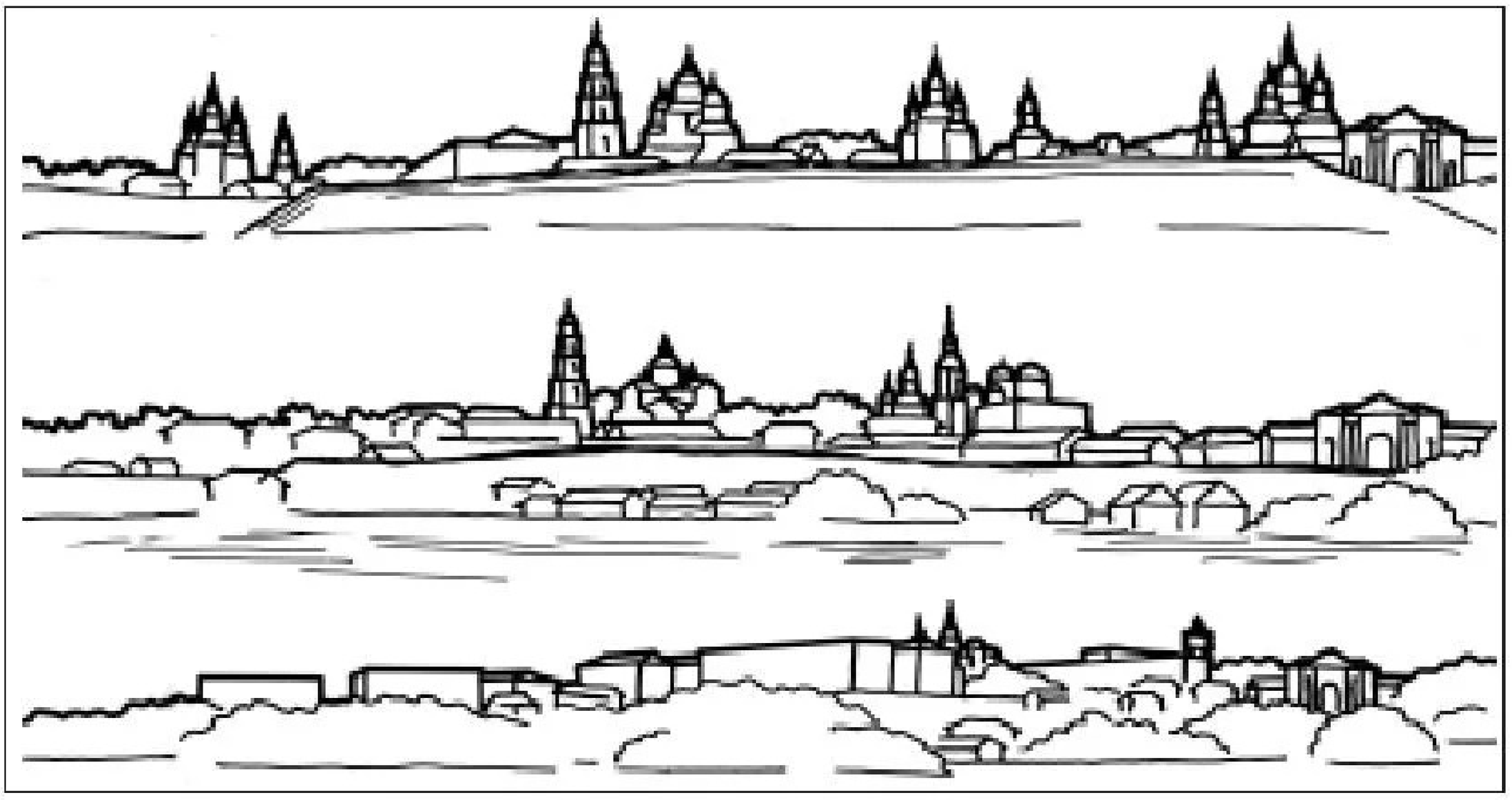
Панорама Полтави на поч. XIX ст.



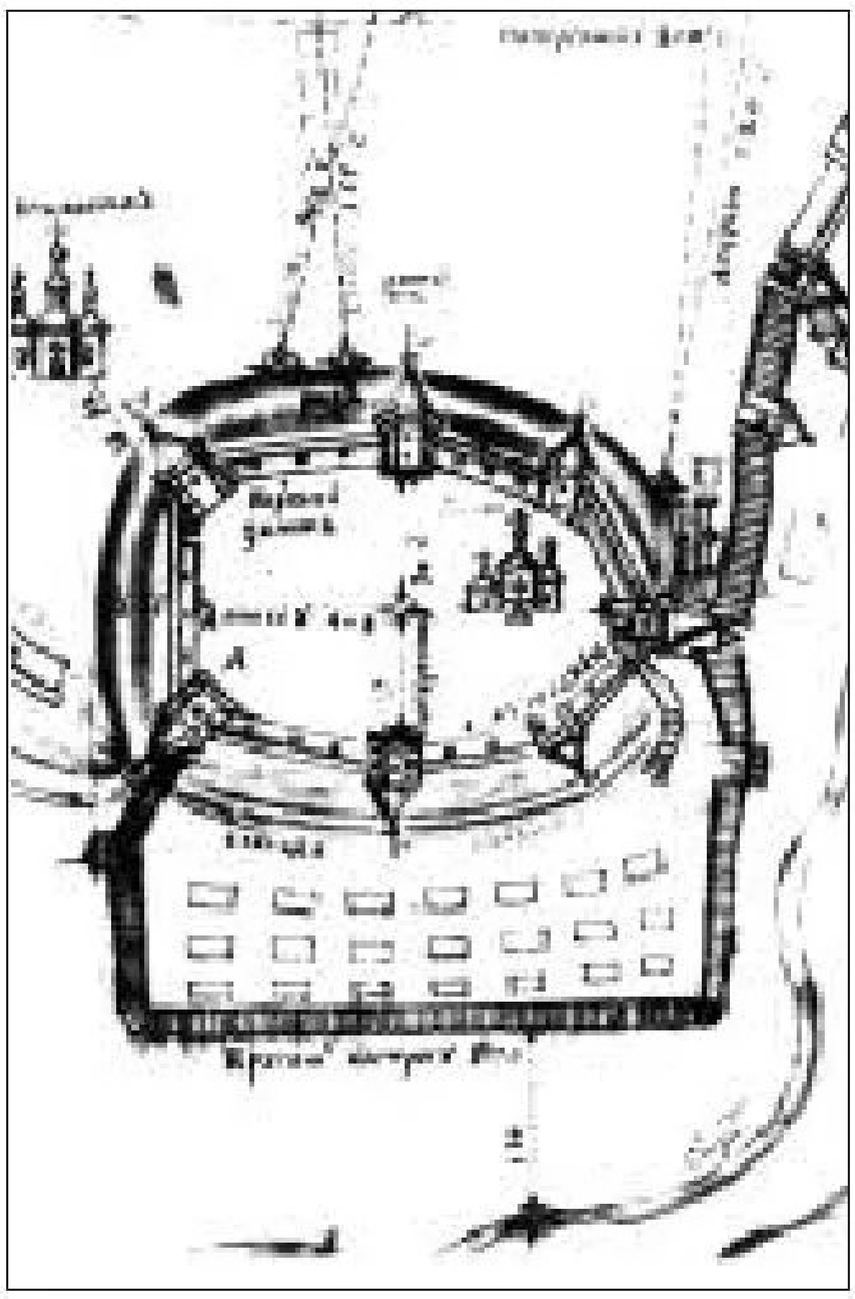
Панорами Сум і Харкова у кін. XVII ст. Реконструкція В.Новгородова.



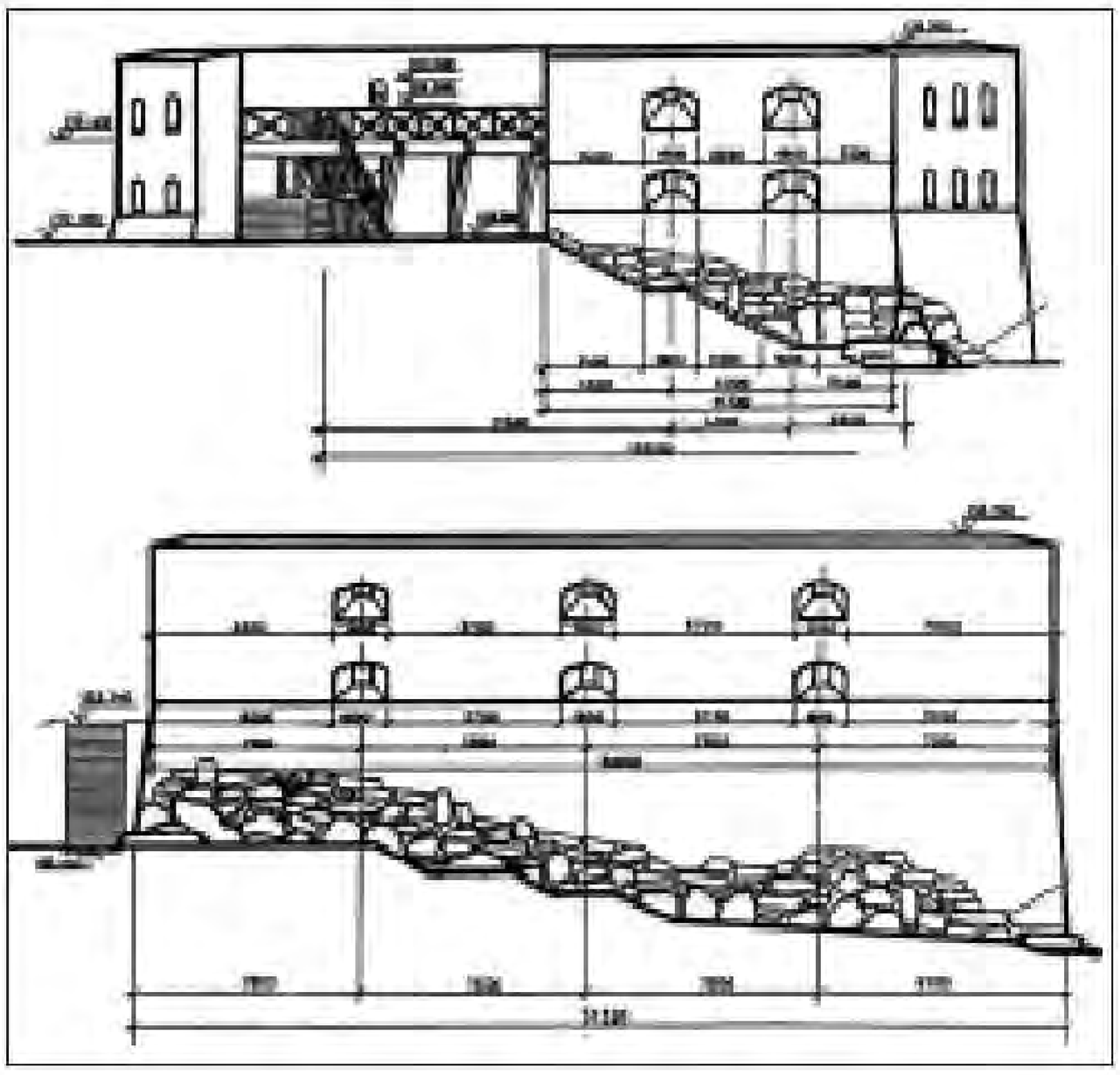
Панорама Ромен у 1770-х рр. Реконструкція автора.



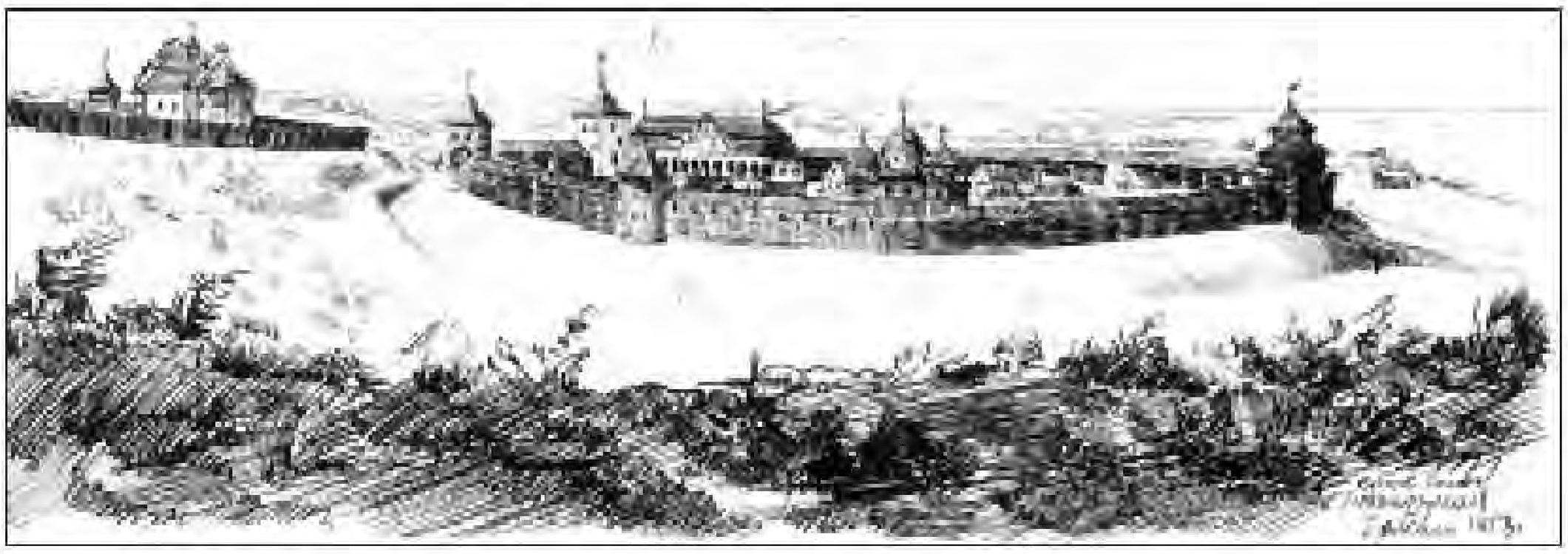
Еволюція панорами Глухова: 1780-і рр.; 1880-і рр.; 1980-і рр. Реконструкція автора.



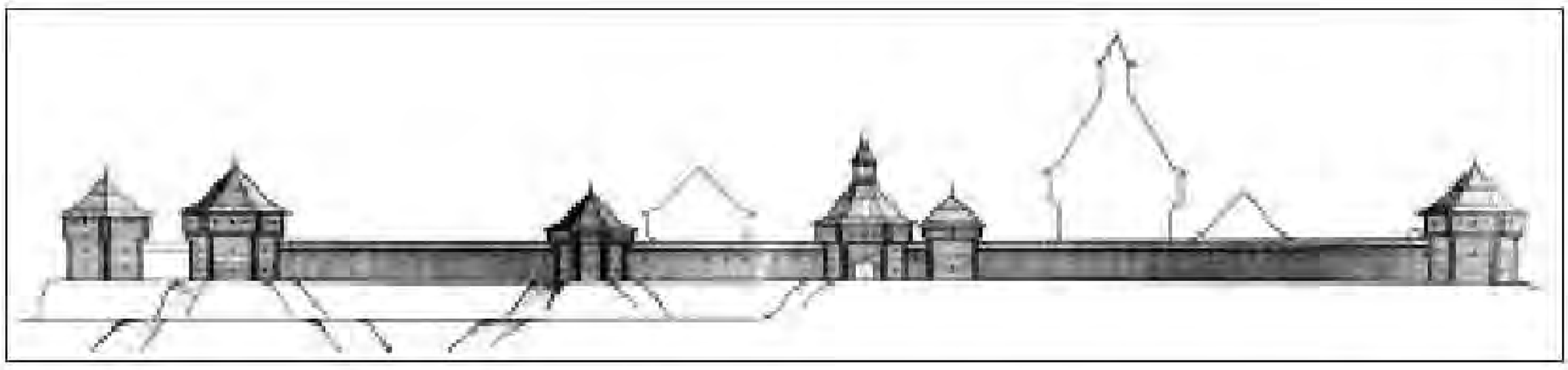
Чернігівський Верхній замок. За "Абрисом Чернігівським" 1706 р.



Чигиринський замок. Бастіон Дорошенка. Реконструкція Т.Бажанової і М.Андрущенка.

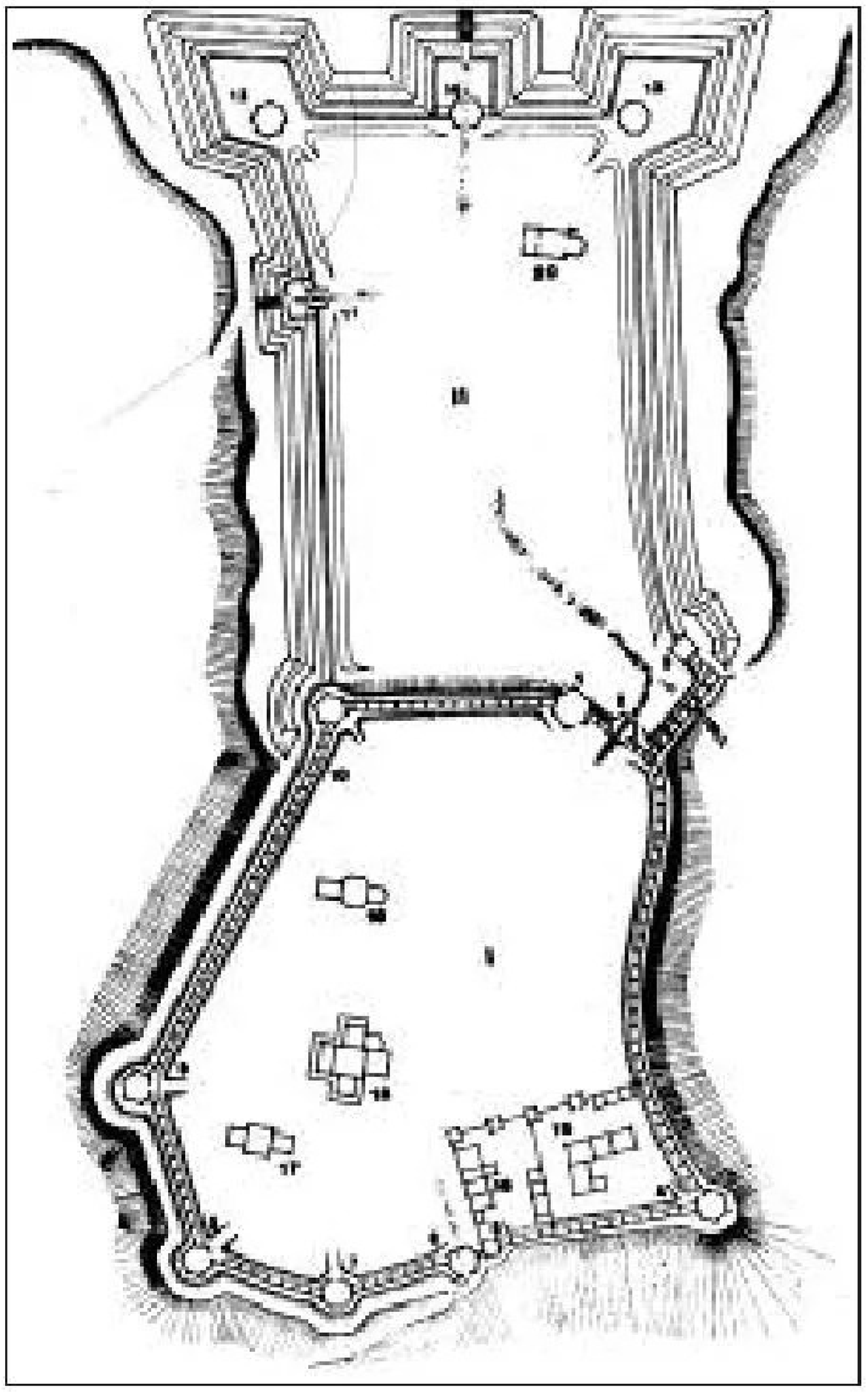


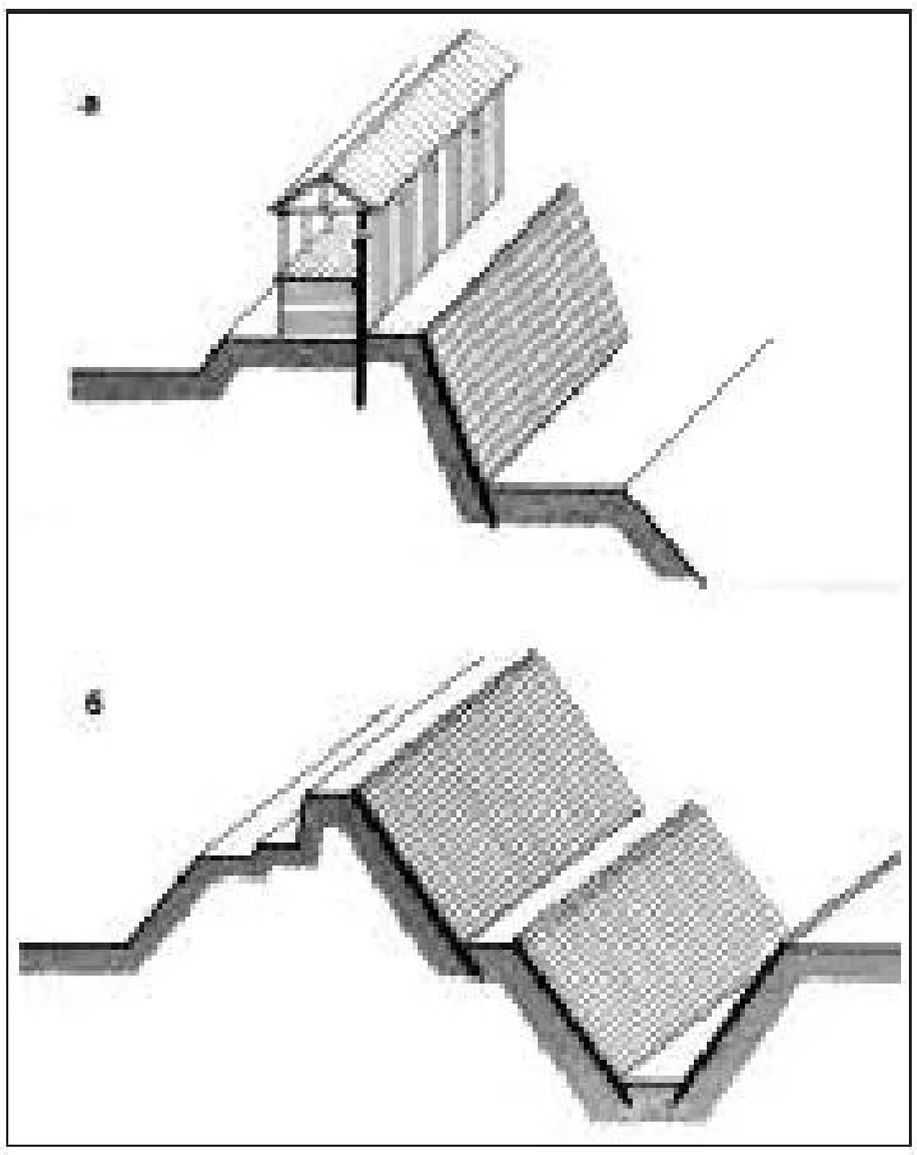
Замок Б.Хмельницького в Суботові. Реконструкція Г.Логвина.



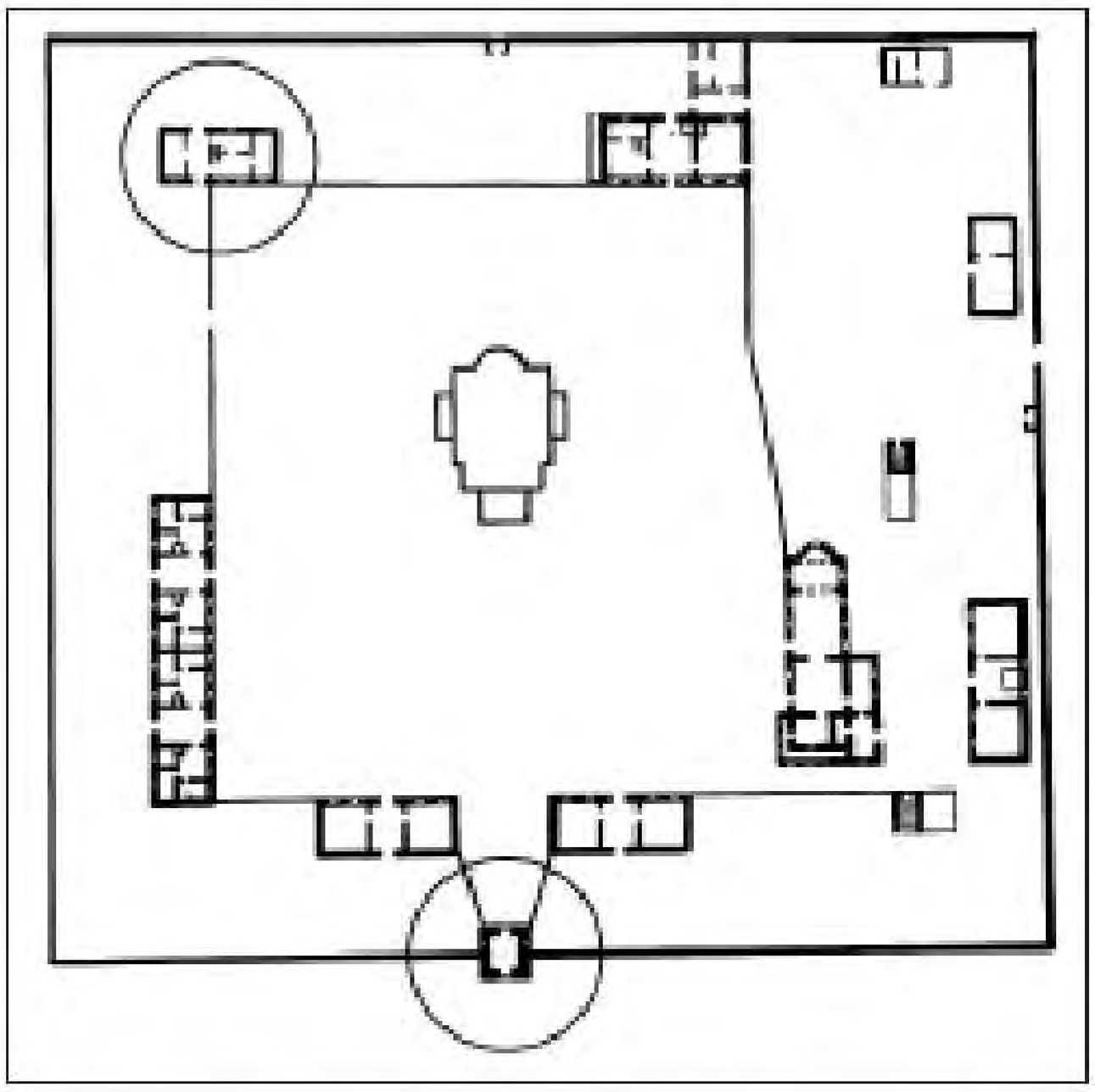
Верхній дерев'яний город у Путивлі. Панорама з півдня. Реконструкція автора.

План Верхнього дерев'яного і Нового земляного городів у Путивлі. Реконструкція автора.





Конструкції оборонних огорож Верхнього дерев'яного (а) і Нового земляного (б) городів у Путивлі. Аксонометричні розрізи. Реконструкція автора.



План Максаківського монастиря. Кресленик автора.

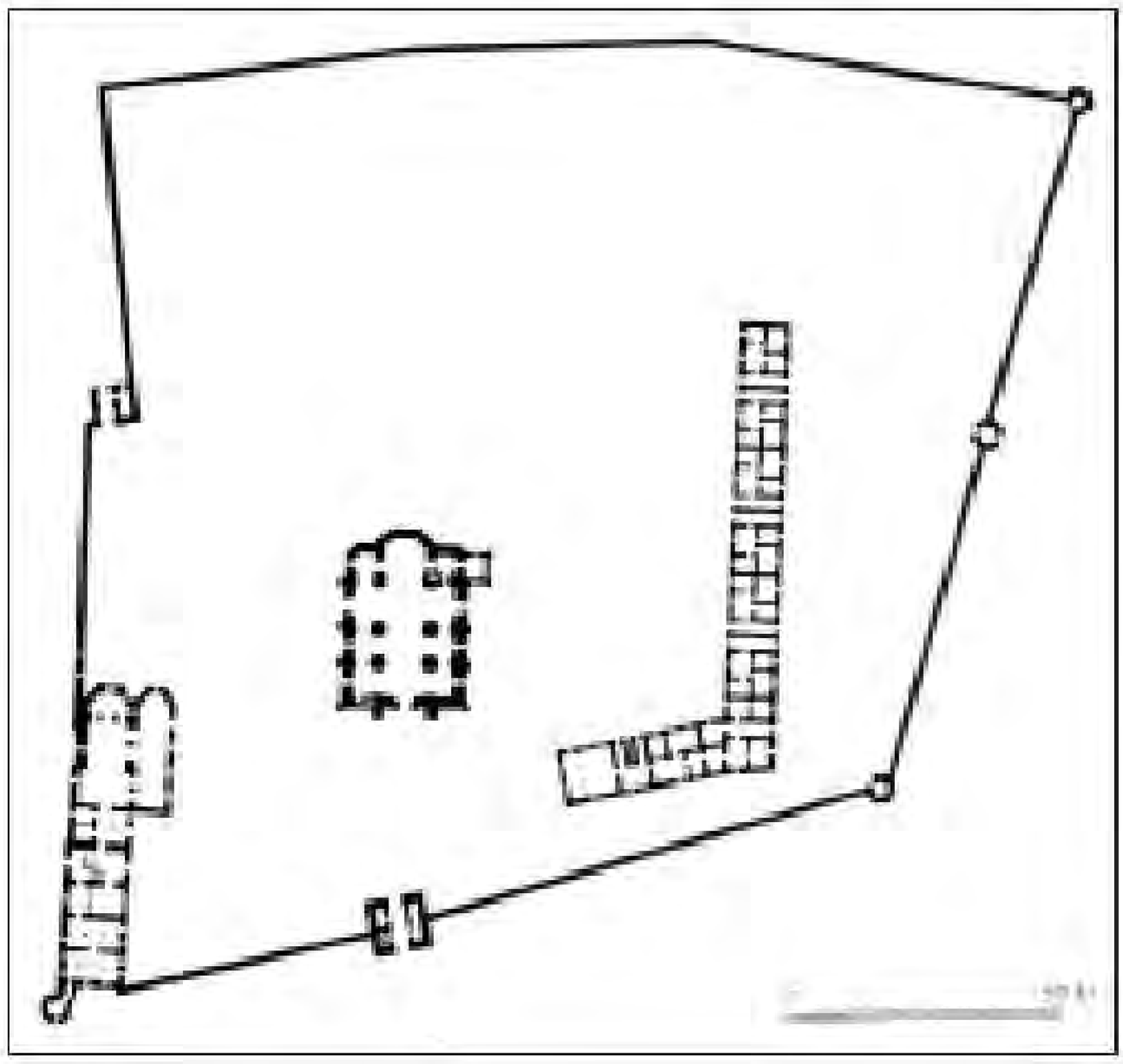
Густинський монастир. Макет. Реконструкція П.Юрченка.

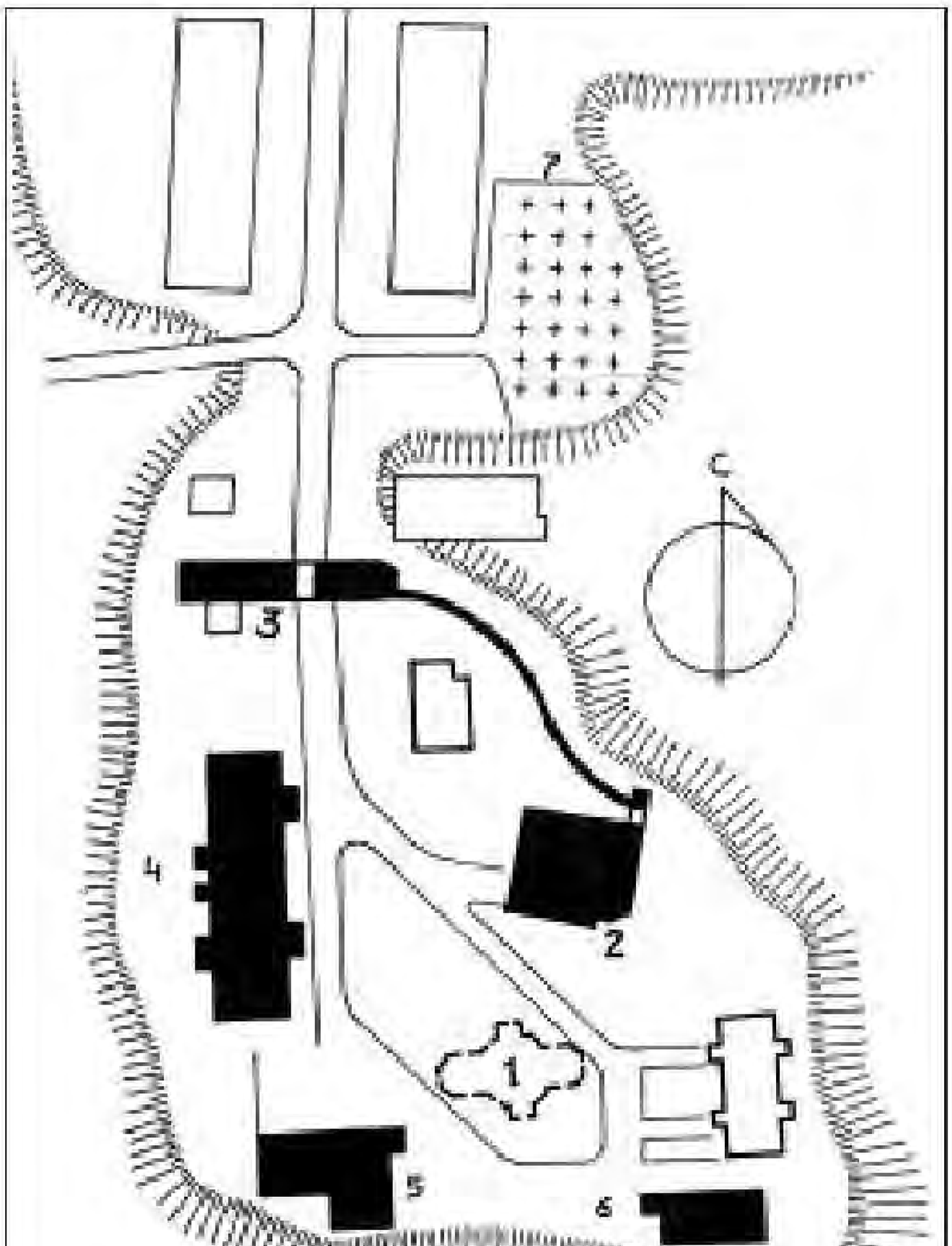


Панорама Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. Фото Г.Логвина.

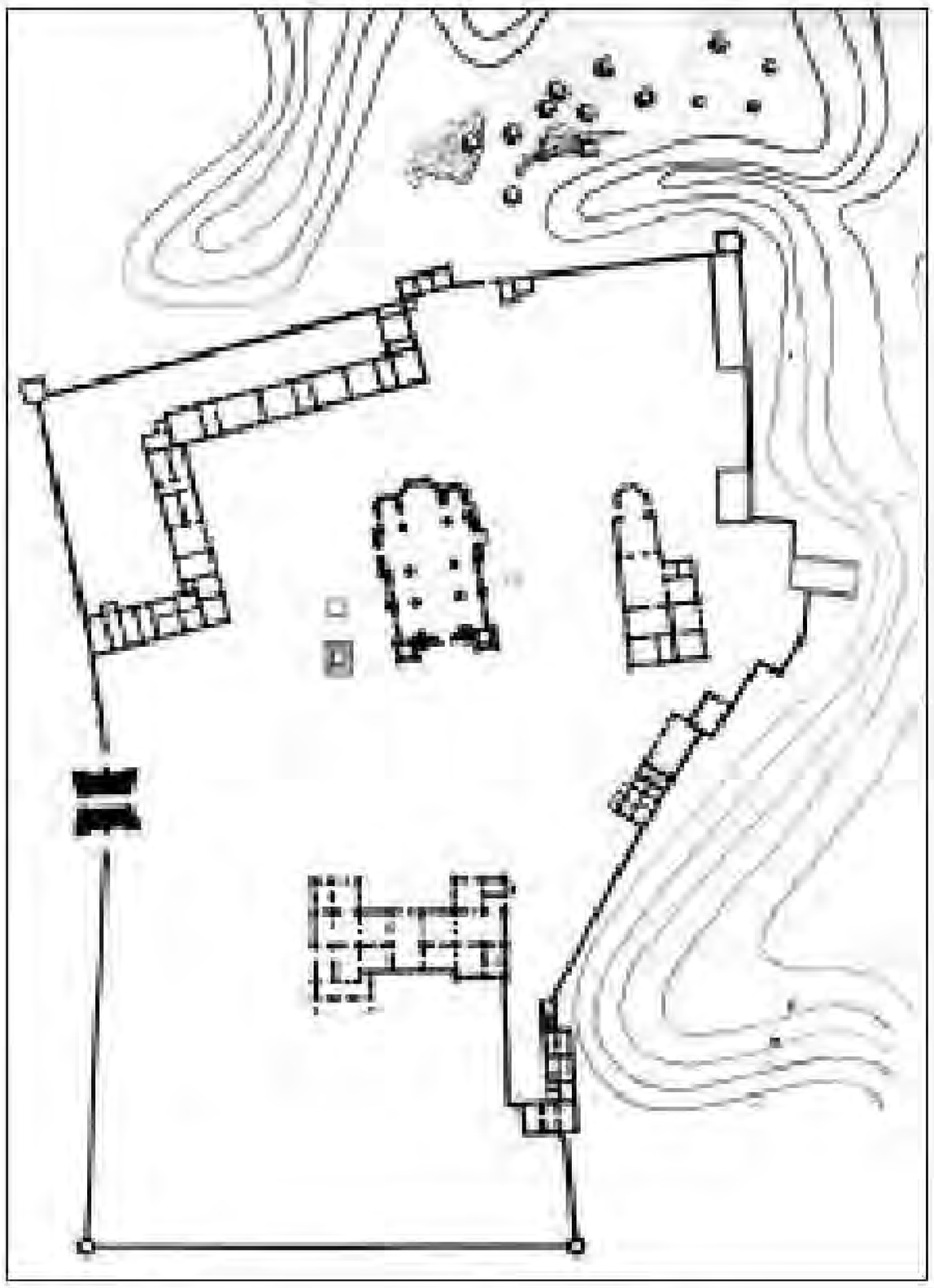


План Гамаліївського монастиря. За М.Цапенком.



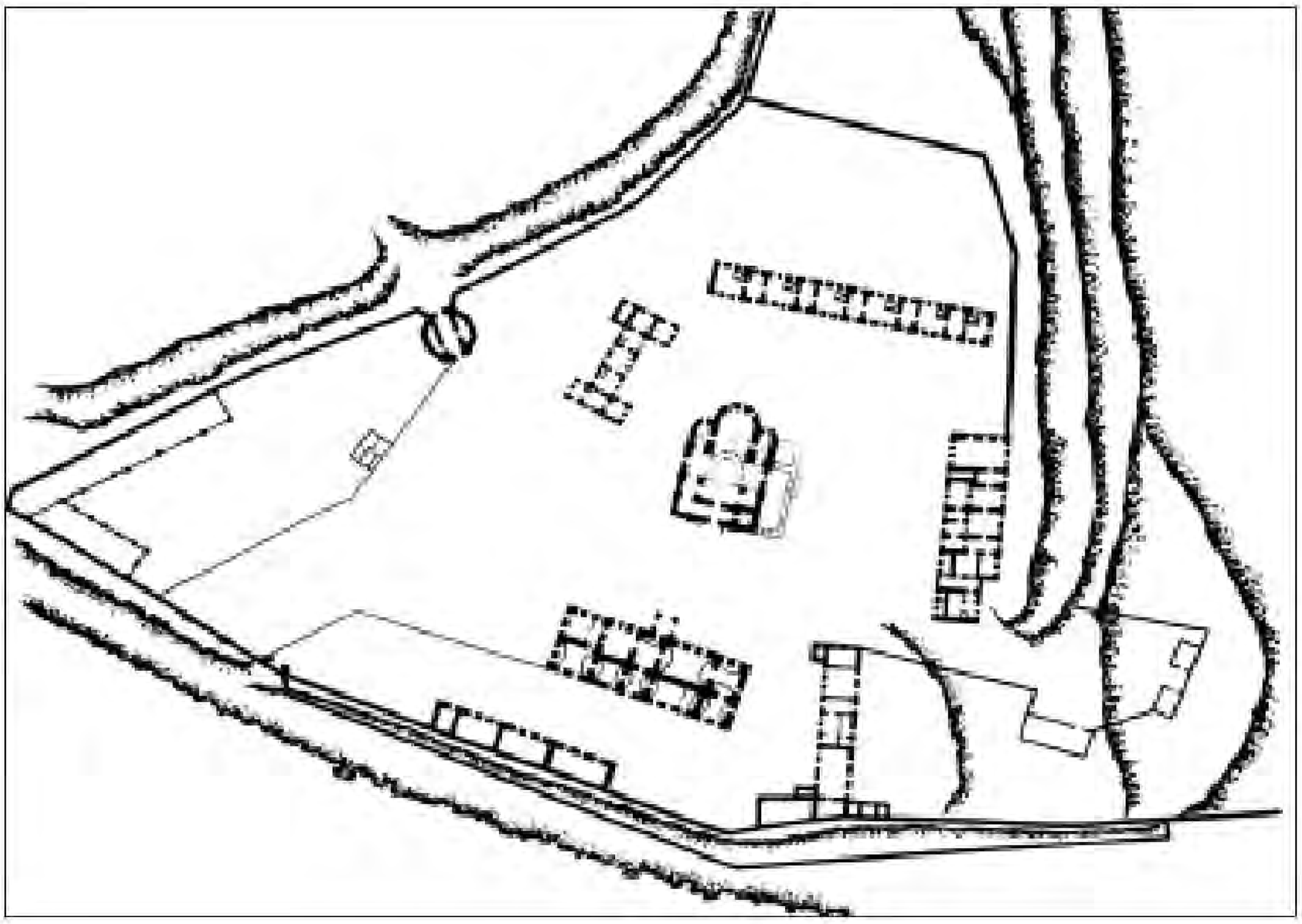


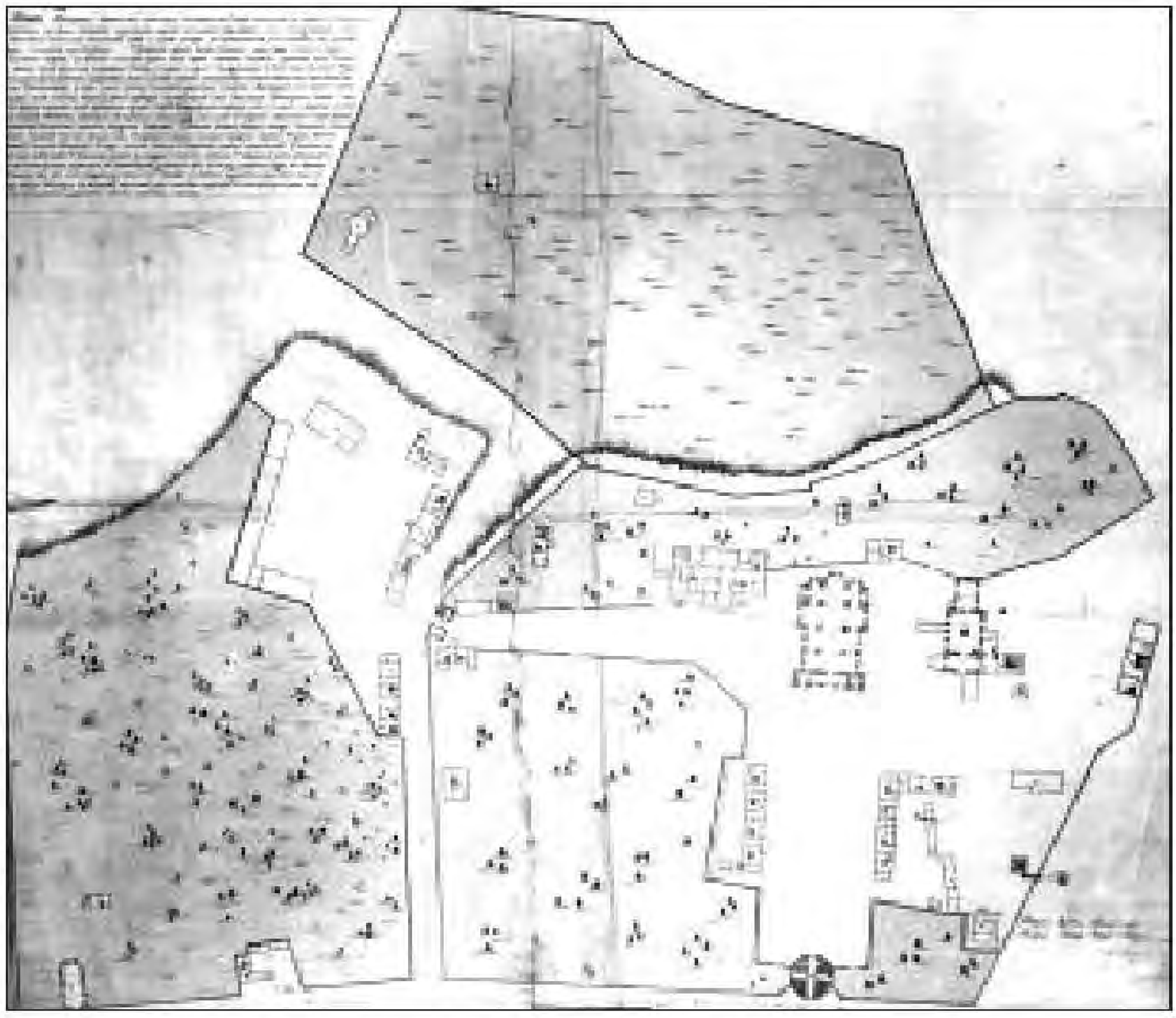
План Глухівсько-Петропавлівського монастиря. Кресленик автора.



План Троїцького монастиря в Чернігові.

План Єлецького монастиря в Чернігові.





План Микільського монастиря у Києві. Кресленик XIX ст.

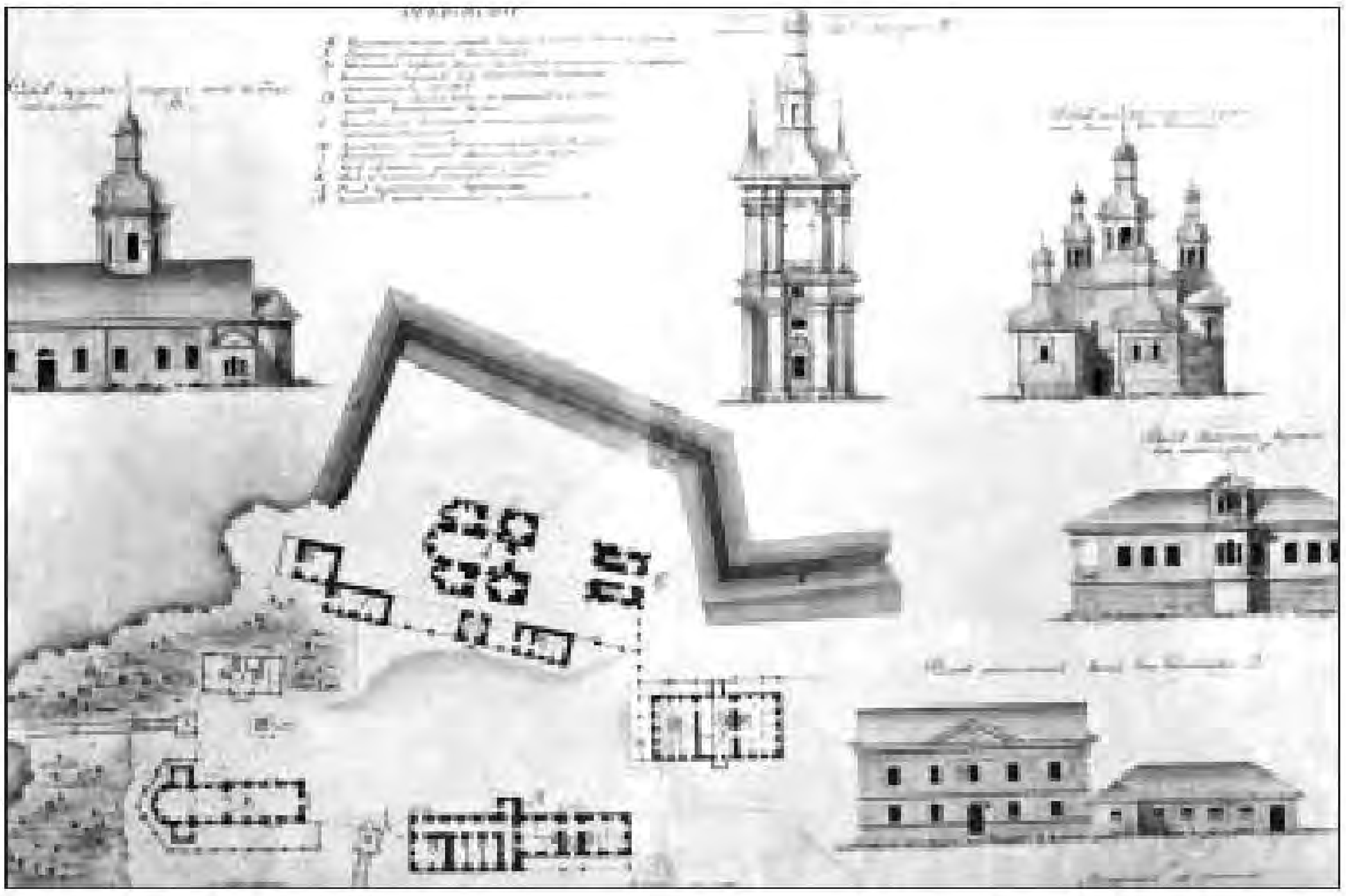
Києво-Печерська лавра і Київська фортеця. Аерофотозйомка 1914 р.





Києво-Печерська лавра. Споруди Верхньої лаври. Обмірні кресленики архітектора А.Меленського поч. XIX ст.

Києво-Печерська лавра. Ансамбль Дальніх печер. Обмірні кресленики архітектора А.Меленського поч. XIX ст.



РОЗДІЛ 4. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ МІСТОБУДІВНИХ УТВОРЕНЬ

У містобудуванні України регіональні особливості виявлені дуже виразно. Це пов'язано з різноманітністю природно-кліматичних умов та з особливостями історичного розвитку кожного із регіонів. Ці регіональні особливості повною мірою проявлялися і в добу Гетьманщини. У цьому сенсі можна чітко розрізнити особливості містобудування таких регіонів як Наддніпрянщина з Лівобережжям і Слобожанщиною, Галичина з Волинню, Буковиною і Закарпаттям, Поділля, Південь з Кримом. Регіональні містобудівні особливості кожного з цих країв у розглядувану добу можуть бути темами окремих наукових досліджень. Ми тут дамо тільки загальну характеристику регіональної специфіки.

Найважливішим чинником формування розпланувально-просторового устрою поселень у всіх регіонах України слід вважати ландшафт, його орографію і гідрографію. Так, у Наддніпрянщині й на Лівобережжі включно зі Слобожанщиною поселення лежать на незатоплюваних у повінь надзаплавних терасах і мають розкидану, дисперсну структуру.

На Поділлі, з його глибокими ярами і долинами з крутими берегами, поселення були приурочені до форм рельєфу негативної кривизни (долин) і розміщалися на терасах ярусами.

У лісовій смузі (Полісся) переважали невеликі поселення з багатьма присілками й відокремленими господарствами.

У степовій зоні поселення, як правило, великі, витягнені вздовж балок чи скупчені довкола ставу або долини. На значній віддалі за основним поселенням - містом, містечком чи селом - містилися численні хутори, пасіки і баштани.

У гірських районах поселення тягнуться вузькими смугами вздовж потоків з віднесенням окремих господарств на значні відстані одне від одного на різних відмітках (особливо це притаманне Карпатам і Гуцульщині) [251].

Регіональні особливості впливу оборонних чинників теж дуже позначалися на просторовому устроєві поселень: так, на Поліссі з його заболоченими лісами, укріплення мали тільки найзначніші поселення; на решті території України, доступній для татарських нападів, дерево-земляні укріплення мали навіть незначні поселення, села і монастирі (не кажучи вже про спеціально споруджені оборонні лінії).

У попередньому розділі ми досить докладно висвітлили специфіку розвитку містобудування в Наддніпрянщині, Лівобережжі й Слобожанщині, оскільки основний містобудівний розвиток був зосереджений саме в цьому регіоні в силу геополітичних чинників. Головною відмінністю тутешнього містобудування від містобудування Правобережжя і Західної України є відсутність так званих магдебурзьких розпланувань укріплених середмість, і всього, що з цим пов'язано (безвідносні до природного оточення геометризовані розпланувальні схеми, регулярні ринкові майдани тощо).

У добу Гетьманщини на Правобережжі і в усіх західних регіонах спостерігається значний занепад містобудівної діяльності (порівняно з попередньою добою та порівняно з синхронним містобудівним розвитком Лівобережжя і Слобожанщини). Пояснюється це загальною кризою Речі Посполитої, під владою якої лишилися правобережні землі після завершення козацьких воєн. Більшість із міст цих регіонів (від 70 до 90 %, залежно від воєводства) були дрібними, з населенням в 1-2 тис. чол. Ці містечка належали приватним власникам і мали тільки номінальне самоврядування. Міщани мало відрізнялися від селян-підданих, оскільки займалися, переважно, сільським господарством. Міське

ремесло обслуговувало потреби панського двору й найближчої округи. Навіть колись багаті й квітучі королівські міста, з населенням понад 5 тис. чол. (їх було тільки 10-14 %), потрапивши під прес старостинської адміністрації, зберегли незначні рештки колишнього самоврядування. Більш-менш розвивалися тільки ті з них, які стояли на торгівельних шляхах (Львів).

Помітно впав, порівняно з попередньою добою, життєвий рівень міщан, а відтак - значно погіршився стан забудови. На суспільно-економічні негаразди наклалися воєнні руйнування, яскравим прикладом чого може бути Кам'янець-Подільський, який ослаблена Польща 1672 р. віддала Туреччині. Після повернення міста Польщі 1699 р., як показано в дослідженнях О.Пламеницької [252, 253], містобудівна структура виявилася настільки деградованою, що у середмісті зникли цілі квартали забудови.

Змінився й етнічний склад міського населення: тепер від 30 до 70 відсотків його становили євреї (жиди, в тогочасній термінології). Саме з цієї доби витворився знаний аж до другої світової війни колоритний вигляд більшості подільських, галицьких і волинських містечок як осередків єврейства - з обов'язковими синагогою, хедером, крамницями й містечковою єврейською забудовою.

Таким чином, у містобудуванні західних земель України в цю добу виразно переважають консервативні тенденції (на відміну від східних українських земель). Щоправда, у межах західних регіонів спостерігаються й певні відмінності в розвитку міст за доби Гетьманщини: міста Галичини й західної Волині перебували в кращих суспільно-політичних умовах в силу географічної захищеності від військових загроз і наближеності до великих економічних центрів Речі Посполитої. А на землях Подільського і Київського воєводств міста були найбільш загроженими й економічно занепалими.

Тому в цілому міста цієї половини України розвивалися суто еволюційно, зберігаючи просторовий устій, закладений у попередню добу при регулярних локаціях на засадах магдебурзького права: просторовий розвиток їх можна охарактеризувати як інтенсивний, на відміну від екстенсивного розвитку західних міст у попередню добу і такого ж розвитку східних міст у добу Гетьманщини. І тільки великі міста (Львів, Луцьк, Острог) територіально розвивалися за рахунок передмість. Всі інші міста не потребували додаткових територій і зберігали раніше встановлені межі. Цей еволюційний розвиток відбувався на основі старих парцеляції і просторового модуля. Зміни стосувалися підвищення супеня капітальності, а також поверховості забудови середмість, надання забудові нових стильових рис (рококо). Окрім того, у забудові ринкових площ в міру підвищення поверховості кам'яниць та об'єднання окремих парцелей ренессансний "фронтонний" тип фронтальної забудови поступається "гребеневому", зі схилами дахів, рівнобіжними чоловим фасадам, які виходять на майдани. Прикладами можуть бути Львів, Кам'янець-Подільський, Станиславів. У цей же час завершується поступова ліквідація ренессансних підсінь у Львові і Кам'янці-Подільському й остаточно формується знайомий нам образ суцільної периметральної забудови кварталів [259].

Для Львова, як найбільшого і найбагатшого міста Галичини, протягом XVIII ст. був характерний значний територіальний і розпланувально-просторовий розвиток. Активно освоювалися колишні передмістя за межами міських укріплень. Тут з'явилося понад 20 мурованих архітектурних комплексів, зокрема й такі визначні як Святоюрський, монастирі піарів, францисканців, тринітаріїв, капуцинів, кармелітів, паулінів, домініканок, сакраменток. Всі ці комплекси територіально тяжіли до основних шляхів, які з'єднували Львів з довколишніми поселеннями, і як домінанти відзначали напрямки територіального росту міста. Аналогічні процеси, тільки в менших масштабах, відзначалися дослідниками в Луцьку, Вінниці, Дубно.

У цю добу, як встановлено дослідженнями П.Ричкова [254, 259], в західних містах пішов процес дерегуляції регулярних розпланувальних структур, викликаний не стільки частими пожежами, руйнуваннями, відчуженням і укрупненням домоволодінь, скільки ослабленням місторегулюючих функцій занепалого міського самоврядування.

У розглядувану добу зберігалися й ремонтувалися системи укріплень, сформовані в попередні епохи. Незважаючи на постійні військові загрози, тільки найбагатші міста краю (Львів) були спроможні дещо модернізувати свої укріплення, доповнивши стінову систему бастіонною. Так, на початку XVIII ст. збудовано найзначнішу за цієї доби фортифікаційну споруду - равелін біля низького замку у Львові [254].

Останніми дослідженнями львівських колег виявлено ще одну цікаву особливість містобудівного розвитку Львова доби Гетьманщини. Досі було відомо, що впродовж XVII ст. розроблялося кілька проектів будівництва бастіонних оборонних ліній довкола міста для захисту, окрім усього іншого, ще й Галицького і Краківського передмість. Але вважалося, що всі ці проекти лишилися нереалізованими. М.Бевз та І.Оконченко довели, що проект, розроблений 1672 р. фортифікатором Яном Беренсом, був до кінця століття частково реалізований [255]. Споруджено східне прясло бастіонних укріплень в традицях Староголландської та Старопрусської фортифікаційних шкіл - з артилерійськими бастіонами й равеліном, які частково збереглися досьогодні.

Унікальним містобудівним заходом цієї доби стало заснування вельми запізнілого, останнього з "ренессансних нових міст" в Галичині - Станіславова, фундованого 1662 р. відомим магнатом А.Потоцьким. Автором розпланування і фортифікаційної системи був француз з Авіньйона, підполковник Ф. Коррасіні. Середмістя мало правильний шестикутний абрис у плані й регулярне розпланування з квадратною ринковою площею в центрі. Середмістя оточував шестикутний тенальний фронт з бастіонами, збудований під керівництвом французького інженера й архітектора Шарля Бенуа. Після 1672 р. з північного сходу до міських укріплень було прибудовано прямокутну в плані резиденцію Потоцьких, відділену від міста есплнадою і звернену в довкілля двома наріжними бастіонами. Так сформувалася єдина загальноміська лінія укріплень. Палац Потоцьких був окремим містобудівним утворенням, в об'ємно-просторовому вирішенні опозиційним місту. А саме місто, завдяки потужним бастіонним фортифікаціям, різко протиставлялося довкіллю. Ще однією особливістю Станіславова було розміщення ратуші в геометричному центрі ринкового майдану [256, 257].

Окрім Галичини, у цю добу бастіонні укріплення були збудовані на Закарпатті - в Мукачеві й Ужгороді, де вони доповнили середньовічні стінові оборонні системи замків і взяли на себе основну роль у системі фортифікації. Так, в Мукачеві регулярних обрисів семикутний полігон з наріжними бастіонами і двома складними за конструкцією середстінними равелінами, що захищали в'їздні вузли, оточив на рівнині високу замкову гору-останець.

Аналогічні бастіонні укріплення, тільки значно більших масштабів, спорудили в цей час у Наддністрянщині - в Хотині й Окопах. Після Прутського походу Петра I турки в 1710-1711 рр. за допомогою французьких військових інженерів завершили спорудження в Хотині навколо середньовічного замку Нової фортеці, що відповідала всім вимогам новочасної європейської фортифікації. Перед тим були зліквідовані старі міські укріплення.

Розміри Нової фортеці 1200 х 250 м, площа - близько 3 кв. км. Нова фортеця прямокутна в плані, має потужний земляний вал і сухий рів, ескарпи яких обличковано каменем, 7 бастіонів для далекобійної артилерії та 5 мурованих брам у куртинах (Кам'янецька, Ясська, Бендерська, Руська і Подільська). З боку Дністра йшов допоміжний земляний вал з 8 бастіонами спрощеного типу. На території Нової фортеці розміщувалися казарми турецької армії, майстерні, мечеть з мінаретом, бані, стайні, склади [258].

Фортеця Святої Трійці в селі Окопи була споруджена поляками 1692 р. для здійснення постійної блокади окупованого турками Кам'янця-Подільського і шляхів до нього. Вона розташована на вузькому скелястому перешийку між ріками Збруч і Дністер. Укріплення за планом було близьке до нерегулярного прямокутника і складалися з двох ліній валів бастіонної системи з кам'яними брамами в них і стін вздовж обох боків перешийка по пругу рельєфу паралельно річкам. Вали з брамами захищали фортецю зі сходу і заходу. До нашого часу збереглися обидві брами (західна - Львівська і східна - Кам'янецька), а також невелика частина стіни сторожової башти на прямовисній скелі над Збручем. Брами знаходяться на одній просторовій осі, відстань між ними відповідає довжині території фортеці. Перед брамами були трикутні в плані равеліни, що захищали в'їздні вузли.

На західних землях у XVIII ст. новими акцентами у міській забудові стали монументальні пізньобарокові ансамблі, зокрема Святоюрський у Львові, василіянський монастир у Почаєві, єзуїтський колегіум XVIII ст. у Кременці. Це стало можливим завдяки геополітичній стабілізації та покращенню економічного становища в Галичині і на Волині в 1740-х рр. Численні магнатські і церковні католицькі (як орденські, так і дієцезіальні) фундації спричиняють появу великих і ефектних комплексів суто барокової композиції і стилістики.

Найбільшою з таких фундацій стала розбудова заснованого в попередню добу домініканського монастиря в с. Підкамені на Львівщині. Він має компактне розпланування, характерне для тогочасних католицьких монастирів Польщі. Домінантою комплексу є великий базилікальний тринавовий Вознесенський костел з півкруглим пресбітерієм (1612-1695 рр.) [247]. Вісь симетрії його головного фасаду акцентована високою вежею з бароковим вінчанням. Упродовж 2-ї пол. XVII - поч. XVIII ст. ансамбль доповнили муровані двоповерхові корпуси келій, мури з баштами, брамами та дзвіницею, а також бастіони, зведені за проектом артилерійського полковника Х.Дальке [247]. Корпуси келій утворюють чотирикутник у плані з двома внутрішніми дворами.

Пізніше, протягом 1-ї пол. XVIII ст. інші монастирські комплекси західних земель, як католицькі, так і уніатські, реконструювалися шляхом поступової заміни дерев'яних споруд мурованими (Миколаївська церква Крехівського монастиря 1721-1737 рр.). Найзначнішою акцією в будівництві католицьких сакральних комплексів на другому етапі розвитку архітектури розглядуваної доби (1720-1750 рр.) стало зведення в 1731-1743 рр. за проектом архіт. П.Гіжицького єзуїтського колегіума з костелом св. Ігнатія Лойоли в Кременці. Цей комплекс відображає стилістичні тенденції пізнього європейського бароко й рококо і має ефектну центрально-осьову композицію, пов'язану з рельєфом. Перед чоловим фасадом, оберненим до міста, яке лежить у долині нижче по рельєфу, влаштовано курдонер з парадною терасою. Центром композиції є монументальна купольна тринавова базиліка з трансептом і двома вежами, які фланкують головний фасад. Обабіч до базиліки прилягають дво- триповерхові корпуси

келій та аудиторій однобічного коридорного розпланування, кути яких акцентовані невеликими вежами. Цей комплекс виразно домінує в панорамі Кременця завдяки активному використання орографії. Ця тенденція в західних землях набуде подальшого розвитку у 2-й пол. XVIII ст.

Важливою особливістю західноукраїнського містобудування доби Гетьманщини став розвиток великих магнатських резиденцій. На відміну від попередньої доби, нові резиденції у цей час не засновувались. Феноменом доби стала реконструкція давніших оборонних замків і перебудова їх на резиденції палацового характеру, здебільшого в стилістиці бароко. У цьому процесі важливу роль відіграв ренесансний тип "палац у замку", класичними взірцями якого на західних землях були замки у Збаражі й Підгірцях. Тому спершу старі замкові комплекси поступово реконструюються шляхом зведення в їхніх межах палацових корпусів. Яскравим прикладом такої реконструкції є замок з палацом Чарторийських у Корці. Більш радикальної реконструкції зазнав замок у Язлівці, який після звільнення його від турків Яном III Собєським довший час лежав у руїнах. Ці руйнації уможливили для нового власника - С.Понятовського - після 1747 р. перебудувати так званий Нижній замок на П-подібного плану палац, основу якого складають каземати, бастіони й мури зовнішньої (напільної) оборонної системи, а на вершині Замкової гори розпланувати регулярний парк [260].

На цей же час - другу чверть XVIII ст. - припадають радикальніші трансформації колишніх родових замків. Старі стінові укріплення замків доповнюються бастіонними, як це добре видно на прикладі замку в Бережанах, де було споруджено 2 бастіони, 2 напівбастіони і равелін.

Найбільшим світським комплексом на західних землях став палац Михайла Северина Вишневецького у Вишнівці на Волині, запроектований 1720 р. французьким архітектором Я.Бланже і споруджений в 1731-1744 рр. [261]. П-подібного плану павільйонного типу комплекс споруджено в межах замкових бастіонних укріплень, зведених майже одночасно з палацом. Він має курдонер, чітку вісь симетрії, архітектурні акценти, які роблять його подібним до палацу короля Яна III Собєського у Вілянуві під Варшавою. Бастіонні фортифікації тут не мають домінантної ролі: тепер вони тільки розпланувально обмежують палац французького типу з двохтерасним регулярним садом, що композиційно пов'язаний з палацом. Палац у Вишнівці є ніби проміжною ланкою між типом "палацу в фортеці" і класицистичними палацами кін. XVIII - поч. XIX ст., цілковито позбавленими оборонних укріплень, на кшталт палацу Потоцьких у Тульчині.

Можна згадати ще кілька магнатських палацових резиденцій того часу - палац Сангушків в Ізяславі 1746-1757 рр., архіт. П.Фонтана, а також літню резиденцію львівських католицьких архієпископів в Оброшині під Львовом 1730-1768 рр., архіт. Я.Скарбек, В.Сераковський. В Ізяславі ще присутні бастіонні укріплення, однак вони вже не функціональні і слугують не оборонним потребам, а скоріше представницьким, вимежовуючи в довкіллі комплекс резиденції. А резиденція в Оброшині вже належить вже до типу "відкритих" садиб, тобто без будь-яких фортифікацій [261]. Логічним завершенням цього процесу вивільнення магнатських резиденцій від оборонних функцій став палацово-парковий комплекс Любомирських у Рівному, зведений на місці знесеного суто оборонного замку.

Визначальну різницю між Сходом і Заходом України в цю добу найкраще може проілюструвати порівняння резиденцій провідників тогочасної суспільної еліти у цих регіонах - тобто вищерозглянутих магнатських резиденцій Західної України, співставних з європейськими королівськими резиденціями, та гетьманських резиденцій на Лівобережжі.

Про резиденції Богдана Хмельницького в Чигирині й Суботові йшлося у попередньому розділі. Резиденція гетьмана І.Скоропадського у Глухові, зведена у 1710-х рр., судячи з тогочасних описів, була дуже скромною, непредставницькою, але функціональною і раціонально влаштованою. Вона займала весь південно-східний кут загальноміської фортеці, проте розпланувально-просторово не вичленялася з міської забудови і не протиставлялася їй. По периметру резиденцію оточував дерев'яний частокіл. Забудова групувалася довкола трьох внутрішніх дворів. Центральною спорудою була мурована придворна Трьох-Анастасіївська церква, зведена 1717 р. за зразком гетьманської Іллінської церкви в Суботові. Більшість будівель була дерев'яною. За типом це були традиційні українські "хати на дві половини", тільки більших розмірів і в оточенні численних галерей і ганків. Сам гетьман з дружиною займав три будинки. В інших містилися установи Генерального уряду. Посеред дворів стояли кам'яниці, в яких зберігали зброю, гроші та інші цінності.

Ця службова резиденція І.Скоропадського, вельми непретензійна, не задовольняла його наступників. Відомо про бажання наступного гетьмана Д.Апостола спорудити свою резиденцію за межами укріпленого середмістя. Але вдалося це зробити тільки останньому гетьману - К.Розумовському, та й то завдяки пожежі, яка перед тим знищила Глухів. Глухівський палац К.Розумовського, спроектований А.Квасовим в растреллієвому дусі, був пізньобароковою резиденцією. Вона нам мало відома, оскільки не збереглася.

Але завдяки планам Глухова XVIII ст. ми маємо більше інформації про глухівську резиденцію наступного правителя - генерал-губернатора Малоросії П.Румянцева-Задунайського. Вона була розпланована на лівому березі перегаченої річки Есмані (став Чернеча Гребля) навпроти уфортифікованого середмістя. Мурований палац складався з головного корпуса і двох з'єднаних з ним флігелів, які фланкували курдонер. По осі палацу з садового його боку був розпланований регулярний парк, що мисом видавався в акваторію і мав озера, з'єднані каналами між собою і з озером Чернеча Гребля, які поділяли парк на острови.

Ці перші на Лівобережжі палацово-паркові ансамблі справили вирішальний вплив на формування типу великої дворянської садиби епохи класицизму.

Таким чином під кінець розглядуваної доби спостерігаються певні тенденції уніфікації розпланувально-просторових вирішень резиденцій у Західній і Східній Україні.

Другою визначальною особливістю, що відрізняла містобудування Заходу і Сходу України, були розпланувально-просторові вирішення монастирських комплексів. Більшість монастирів Наддніпрянщини, Лівобережжя і Слобожанщини доби Гетьманщини не мають прямих прототипів за межами України. Ми можемо простежити тільки впливи в межах України, навіть у межах вузько трактованих регіонів (Гамаліївський монастир під Шосткою як репліка Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському). На відміну від цього, реконструкція Почаївського монастиря на Волині, здійснена М.Потоцьким, цілковито змінила розпланувально-просторовий устрій цього колись православного монастиря у зв'язку з намаганнями замовника, а також автора проекту Г.Гофмана максимально наблизитися до обраного прототипу - бенедиктинського аббатства Мельк, що вінчає вузьке плато над Дунаєм (1702-1714 рр., архітектор Якоб Прандтауер). Ще більше аналогій можна відшукати для менш індивідуалізованих в об'ємно-просторовому вирішенні католицьких монастирів Галичини, Поділля і Волині. У цьому сенсі містобудування цих країв лишилося більш "прив'язаним" до центральноєвропейського, більш обумовленим традиціями католицького культурного кола Центральної Європи, ніж у східних землях.

На півдні України система розселення зазнала суттєвих змін у XVIII ст. У Криму кочовий спосіб життя поступово відходив у минуле. У ногайських степах і Буджаку кочівники перейшли до напівосілого способу життя, займаючись сільським господарством на так званих зимовищах.

1740 р. у Криму налічувалося 9 міст і 1399 сіл. Об'ємно-просторовий устрій і архітектурний образ значних міст Півдня України і Криму формували, здебільшого, оборонні й конфесійні чинники. В Аккермані, Ізмаїлі, Гезлеві, Кафі, Очакові домінували потужні укріплення (муровані й земляні) та мечеті з мінаретами, які, власне, й визначали "орієнтальний" образ цих поселень [198].

Велику роль у заселенні й господарському освоєнні південних земель відіграли козацькі зимівники на землях Запорозької Січі. Зимівники були поселеннями хутірського типу, нерідко з великою кількістю мешканців і навіть з укріпленнями. Значну роль козацького господарювання засвідчує указ імператриці Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі, де козацтву в провину було поставлено їхній спосіб загосподарення південних земель, який імператриця кваліфікувала як "неистовый".

Із середини XVIII ст. провідну роль у заселенні й господарському освоєнні краю імперський уряд віддав християнам - вихідцям і втікачам з Османської імперії - сербам, чорногорцям, болгарам, грекам тощо, якими заселяли простори Новосербії і Слов'яносербії, витісняючи звідти українське населення.

Південь України, який протягом усієї розглядуваної доби був ареною запеклої збройної боротьби між різними потугами, мав фортифікаційні комплекси, сформовані в давніші часи - Аккерман (нині Білгород-Дністровський), Очаків, Кизикермен, Ізмаїл, Перекоп. Вони оновлювалися по мірі занепаду чи порядком ліквідації воєнних руйнувань. Туреччина, яка тоді володіла цими землями, як і Росія та Польща, залучала до фортифікаційних робіт іноземних військових інженерів. Французькі військові інженери спричинилися до появи регулярних бастіонних укріплень у Криму: 1703 р. вони спорудили дві фортеці - п'ятикутну п'ятибастіонну Єні-Кале в Керчі та чотирикутну шестибастіонну Арабатську фортецю, яка перекривала вхід на косу Арабатська Стрілка. Фаси бастіонів і куртини в цих фортецях були обличковані вапняком.

Однією з найважливіших стратегічних фортець краю була Кінбурнська, розташована на косі навпроти Очакова для захисту входу в Дніпровський лиман. Сама фортеця була зведена турками ще в XVI ст., а в 1770-х рр. її модернізували, доповнивши стінову оборонну огорожу потужними земляними укріпленнями тенальних обрисів.

На відміну від цих фортець, укріплення міст Очакова й Ізмаїла, як показують результати останніх досліджень, були вельми архаїчними і примітивними. Фортеця Очакова, за планами кін. XVIII ст., була прямокутною в плані, з 6-ма батареями нерегулярних обрисів. Оборонна огорожа складалася з земляного валу і сухого рову, які частково збереглися дотепер. Ця фортифікація майже нічим не відрізнялася за своїм характером від фортифікацій міст Лівобережжя XVIII ст.

Ще примітивнішими були укріплення Ізмаїла. За свідченями Е.Челебі, 1657 року в Ізмаїлі фортеці взагалі не було. У 1670 р. вздовж Дунаю споруджено земляний обороннитй вал. 1768 р. тут була слабенька фортеця, зведена за допомогою французьких військових інженерів, оборонна лінія якої складалася з земляного валу і рову, що перетинав мис між двома тальвегами. У найвідповідальніших місцях були влаштовані півкруглі в плані батареї. Всередині цієї фортеці була прямокутна в плані цитадель з мурованими стінами навколо турецького гостиного двору з мечеттю. Цю фортецю після 1774 р. зрівняли з землею турки (росіяни володіли Ізмаїлом в 1770-1774 рр.). Турки ж у 1789-1790 рр. спорудили нову бастіонну фортецю, яка вже належить до наступного історичного періоду [262].

У цю добу стратегічно важлива для Криму Перекопська оборонна лінія, збудована в середньовіччі у вигляді валу, наповненого водою напільного рову, з включенням прямокутної в плані фортеці Ор-Кале з подвійними оборонними мурами, була посилена влаштуванням 5 земляних батарей уздовж валу.

А в цілому, фортифікації Криму і Півдня України, збудовані Туреччиною і Кримським ханством, для другої половини XVIII ст. були надто архаїчними, перебували в поганому технічному стані й не становили серйозної перешкоди для російської армії при завоюванні півострова.

У кінці розглядуваної доби в оборонному будівництві цього краю найважливішого значення набули зусилля російського імперського уряду щодо військової колонізації краю. У зв'язку з цим у південному регіоні України з'явилося багато фортець. Одними з найперших були споруджені 1743 р. за проектом Д.Дебоскета Новоархангельська фортеця і Криловський шанець. Обидва укріплення були земляними полігональними фронтами з бастіонами і півбастіонами, за характером дуже подібними до фортець, зведених і реконструйованих Д.Дебоскетом на Лівобережжі.

Десятиліттям пізніше з'явилася серія регулярних фортець, які продовжили допетрівські взірці й визначили подальший розвиток і устрій великих міст-фортець. Найвиразнішим прикладом є фортеця Св. Єлизавети, відома нам за планами 1754 і 1755 рр. Це "сделанный по образцу" ідеальних міст план фортеці, безвідносний до рельєфу і природних умов. Фортеця має шестикутний абрис, з 6 наріжними бастіонами. Біля фотреці була розпланована смуга прямокутних кварталів. Це було перше на цих теренах "регулярне місто", створене за заздалегідь розробленим проектом [263].

Серединою XVIII ст. датується створення численних інших фортець у цьому краї, які започаткували згодом міста. Вельми прикметним є Новомиргородський шанець, розпочатий будівництвом 1752 р. Він поклав початок місту Новомиргороду. Це строго регулярна, п'ятикутна в плані земляна фортеця з 5 наріжними бастіонами регулярних обрисів і брамою в куртині. Забудова середмістя розпланована регулярно, з квадратним майданом у центрі. Все це надивовижу нагадує інше "нове місто" - майже на століття давніший Станіславів у Галичині в тому вигляді, який він мав до розпланування прилеглої до міста резиденції Потоцького. Це, як і зроблений у попередньому розділі огляд інших російських регулярних фортець Півдня України, дає нам підстави для висновку про те, що регулярні міста-фортеці Півдня другої половини XVIII ст. продовжили ренесансну традицію "ідеальних міст", поширену в XVI-XVII ст. в Західній Україні.

Монастирські комплекси в південному регіоні в добу Гетьманщини були слабо розвинені (це засвідчує таблиця 1.2.). На землях Війська Запорозького Низового було тільки два монастиря: Самарський Миколаївський і Нехворощанський Успенський.

Самарський Миколаївський монастир, заснований 1602 р., був відбудований після руйнувань у 1670 р. Тоді ж зведено соборний храм і всі інші монастирські будівлі, які були дерев'яними до кінця доби Гетьманщини. 1687 р. довкола монастиря споруджено квадратних обрисів земляний ретраншемент у вигляді полігонального фронту з реданами [264], який охоплював значну територію. Монастир займав північно-східний кут ретраншемента, мав дерев'яну огорожу і традиційну розпланувальну організацію з тридільним собором у центрі, келіями і трапезною по периметру прямокутного в плані двору. У монастирі не було дзвіниці, зате він мав 4 брами, при чому монастирська територія була транзитною. Ми це пояснюємо впливом оборонного чинника - розміщенням обителі всередині набагато більшої за неї фортеці й необхідністю об'єднати їх функціонально.

Нехворощанський Успенський монастир було засновано в 1670-х рр. на лівому березі р. Орелі навпроти містечка Нехворощі. Як і Самарський монастир, цей теж був квадратним у плані, з дерев'яними тридільним триверхим собором, трапезною з північного боку від собору, келіями тощо. Територію розмірами 50 х 50 сажнів у 1735-1739 рр. оточили валом з земляними наріжними бастіонами. Цей монастир теж не мав окремої дзвіниці і будь-яких башт [265].

Таким чином обидва козацькі монастирі Запорожжя демонструють регулярну розпланувально-просторову композицію, типову для православних монастирів Лівобережжя. Незвичайною рисою є лише відсутність окремо розташованих висотних дзвіниць, що ми вважаємо проявом впливу оборонного чинника.

У Криму в цю добу нові архітектурні комплекси не виникали; засновані раніше монастирські й цивільні комплекси реконструювалися і розвивалися в річищі, заданому попередньою добою: так, у вірменському монастирі Сурп-Хач 1719 р. звели новий мурований корпус келій та перебудували трапезну, що не змінило, а тільки доповнило об'ємно-просторову композицію монастиря.

Комплекс Ханського палацу в Бахчисараї постійно зазнавав перебудов: найбільша його реконструкція була пов'язана з ліквідацією руйнувань, завданих російськими військами 1736 р., коли під проводом фельдмаршала Мініха Бахчисарай було захоплено і сплюндровано. Відбудова розпочалася 1740 р. силами як місцевих, так і турецьких майстрів. Тоді був зведений, зокрема, Свитський корпус, витриманий у дусі давніших архітектурних традицій. 1740 р. хан Селім-Гірей заново відбудував палацову Ханську мечеть з двома мінаретами, які стали головними архітектурними домінантами комплексу. Але розпочате ще в XVI ст. формування комплексу Ханського палацу, яким ми його знаємо, завершилося тільки під кінець розглядуваної доби. Було перебудовано головний корпус, зведено новий гарем та чимало господарських будівель - кухню, корпус стаєнь тощо. Новим архітектурним акцентом стала Соколина вежа, яка візуально об'єднала головний і задній двори та гаремний сад. Останній прикрасили відомі витвори архітектурної пластики - "Фонтан сліз" і "Золотий фонтан". Після цих реконструктивних робіт, що включали й переобладнання інтер'єрів, комплекс набув завершеності [266].

Що стосується кримських міст, то ми можемо тільки приєднатися до висновку В.Тимофієнка про те, що в розглядувану добу відсутність соціально-економічних стимулів розвитку міст призвела до консервації їхніх структур, розпланувальних систем і об'ємно-просторових характеристик, що склалися ще за доби Середньовіччя [267].

Як бачимо з усього вищенаведеного, різкі відмінності в містобудуванні Заходу і Сходу України спостерігаються протягом усього періоду Гетьманщини. Головною відмінністю містобудування східної України в цю добу від містобудування Правобережжя і Західної України є відсутність так званих магдебурзьких регулярних розпланувальних структур центрів міст. У той же час Південь України жив своїм, окремішнім життям. Найвизначнішою містобудівною новацією тут стали регулярні міста-фортеці другої половини XVIII ст., покликані до життя російською експансією в Північне Причорномор'я. Ці міста-фортеці на нових теренах і в нових соціально-політичних умовах продовжили ренесансну традицію "ідеальних міст", поширену в XVI-XVII ст. у Західній Україні. Інші комплекси (монастирські, цивільні) доби Гетьманщини у кожному з регіонів України здебільшого продовжували і розвивали локальні й регіональні традиції, сформовані попередньою добою.

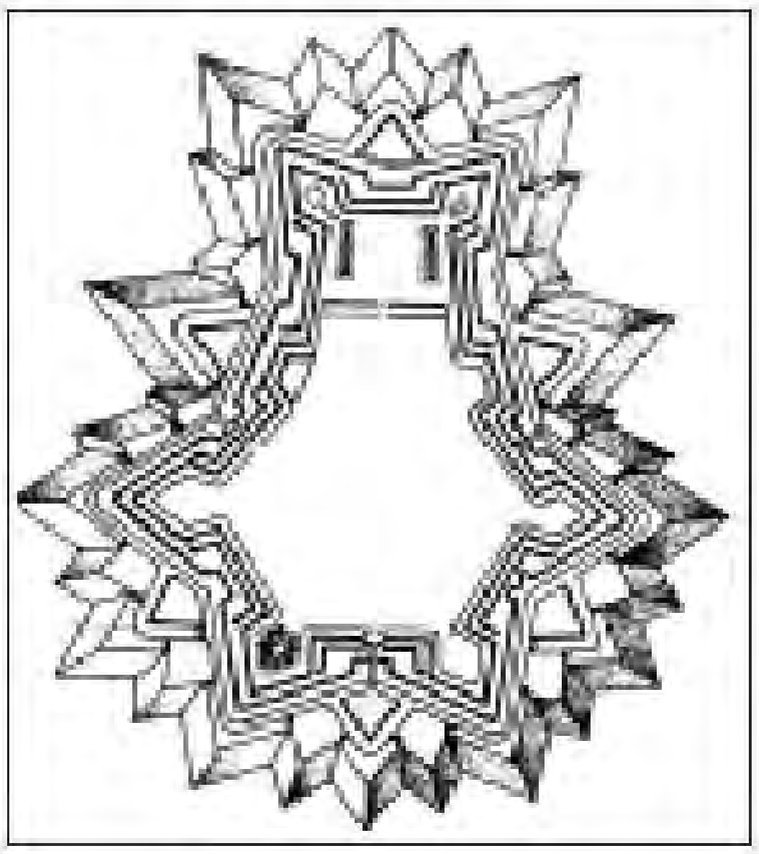
Під кінець доби геополітичні зміни (поділ українських земель між двома імперіями - Російською та Австрійською) призвели до певної уніфікації містобудівних утворень. Саме ця імперська уніфікація розпланувально-просторового устрою поселень, комплексів, їх архітектури і впорядження стане головною рисою наступної доби - класицизму.



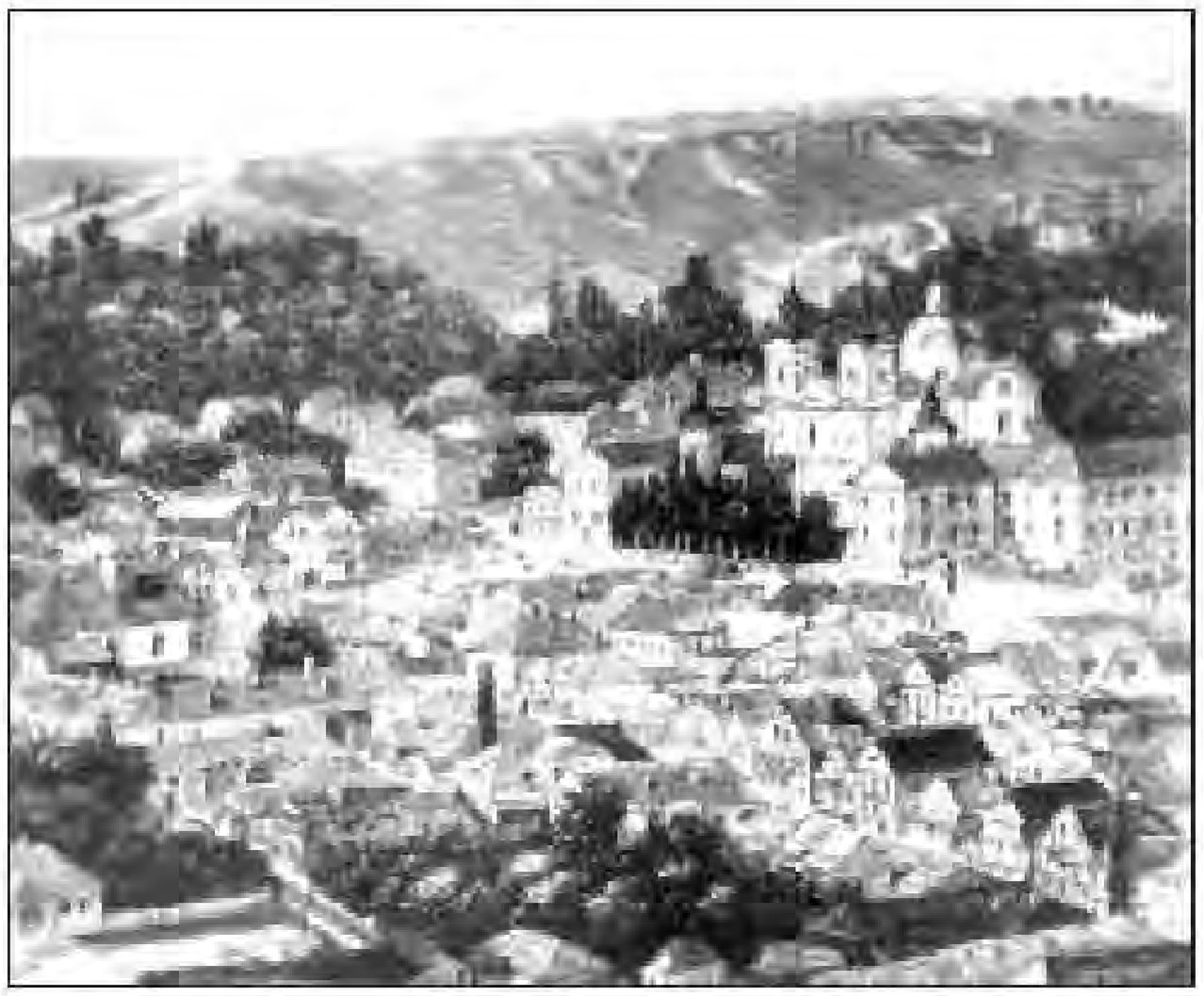
План центральної частини Львова кін. XVIII ст.

Панорама Львова в 1772 р.





Загальноміські укріплення Станиславова (Івано-Франківська) у серед. XVIII ст. За П.Ричковим.

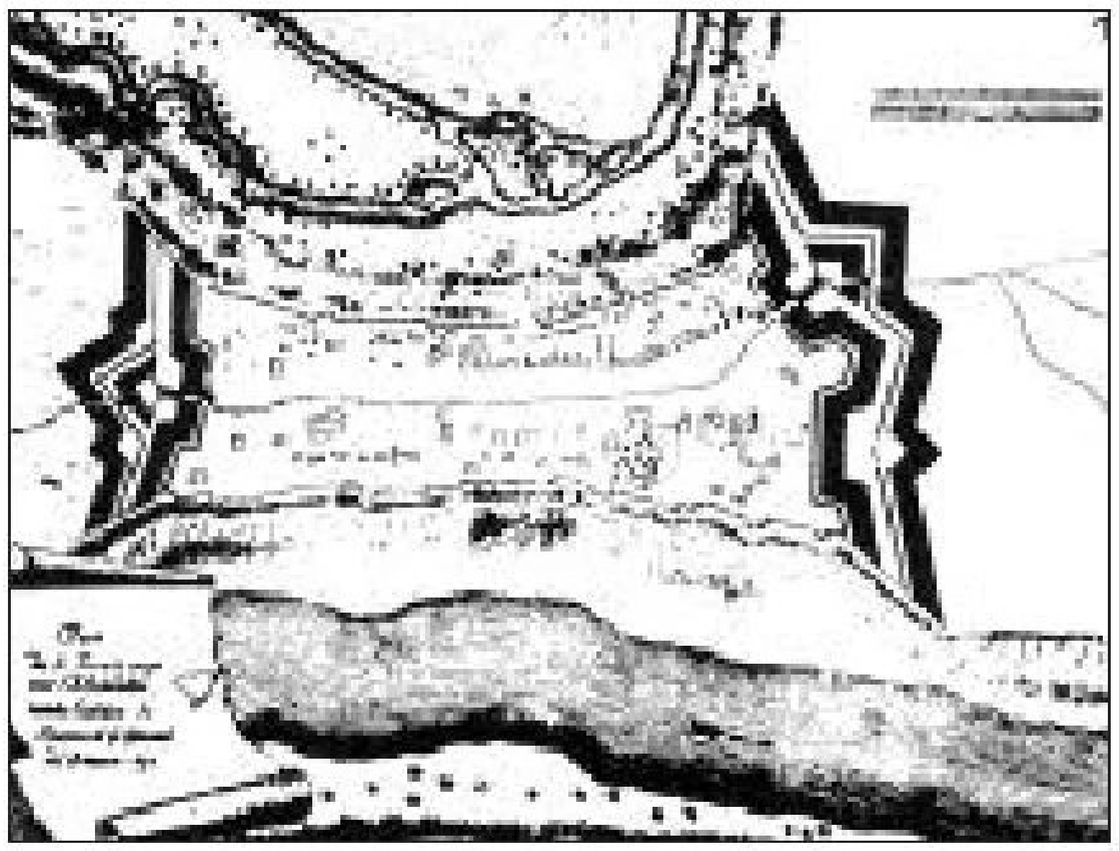


Панорама центру Кременця за фото кін. XIX ст.

План Новомиргородському шанцю. 1752 р.



План фортеці Святої Єлизавети 1796 р.

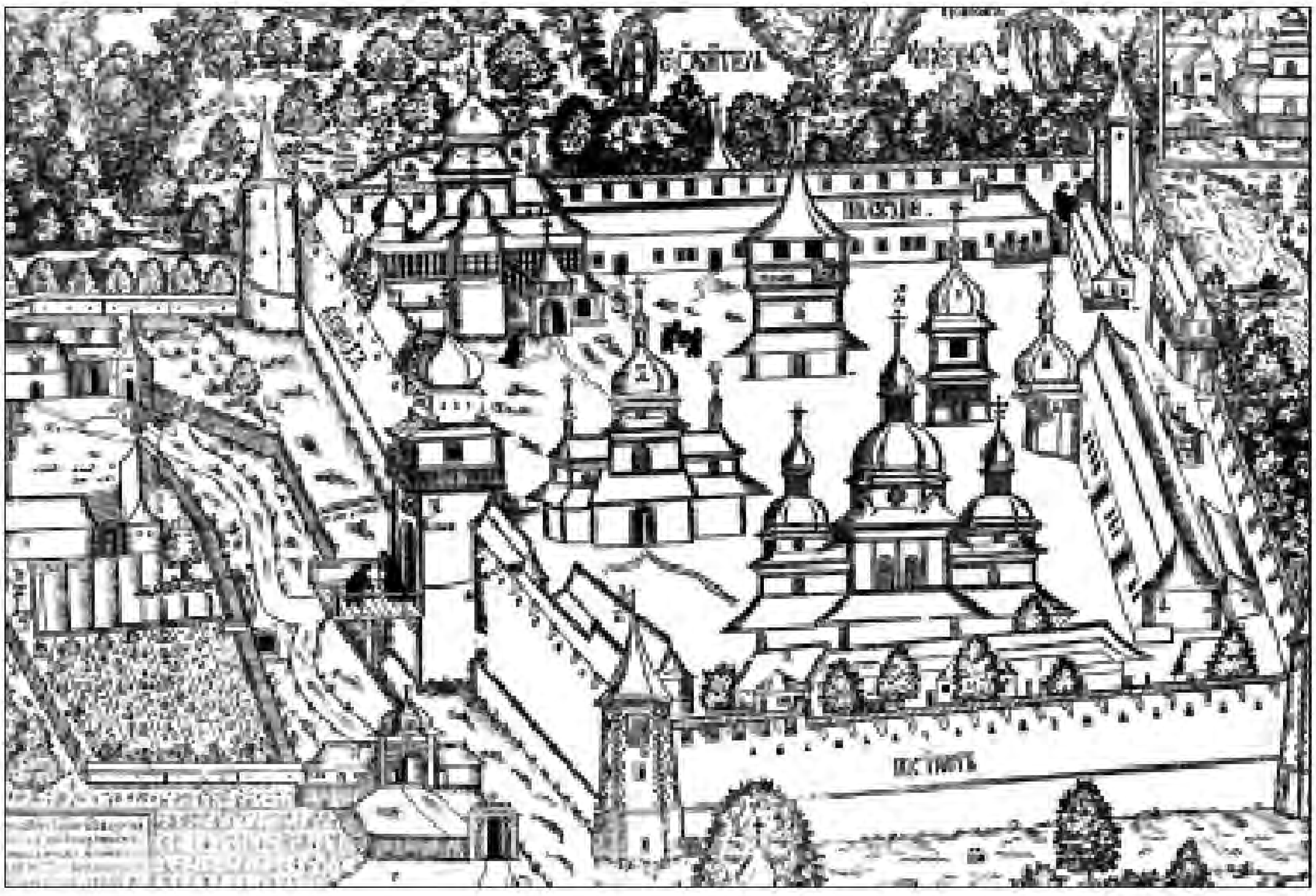


Окопи Святої Трійці. План кін. XVII ст.



Окопи Святої Трійці. Брама. Фото автора.

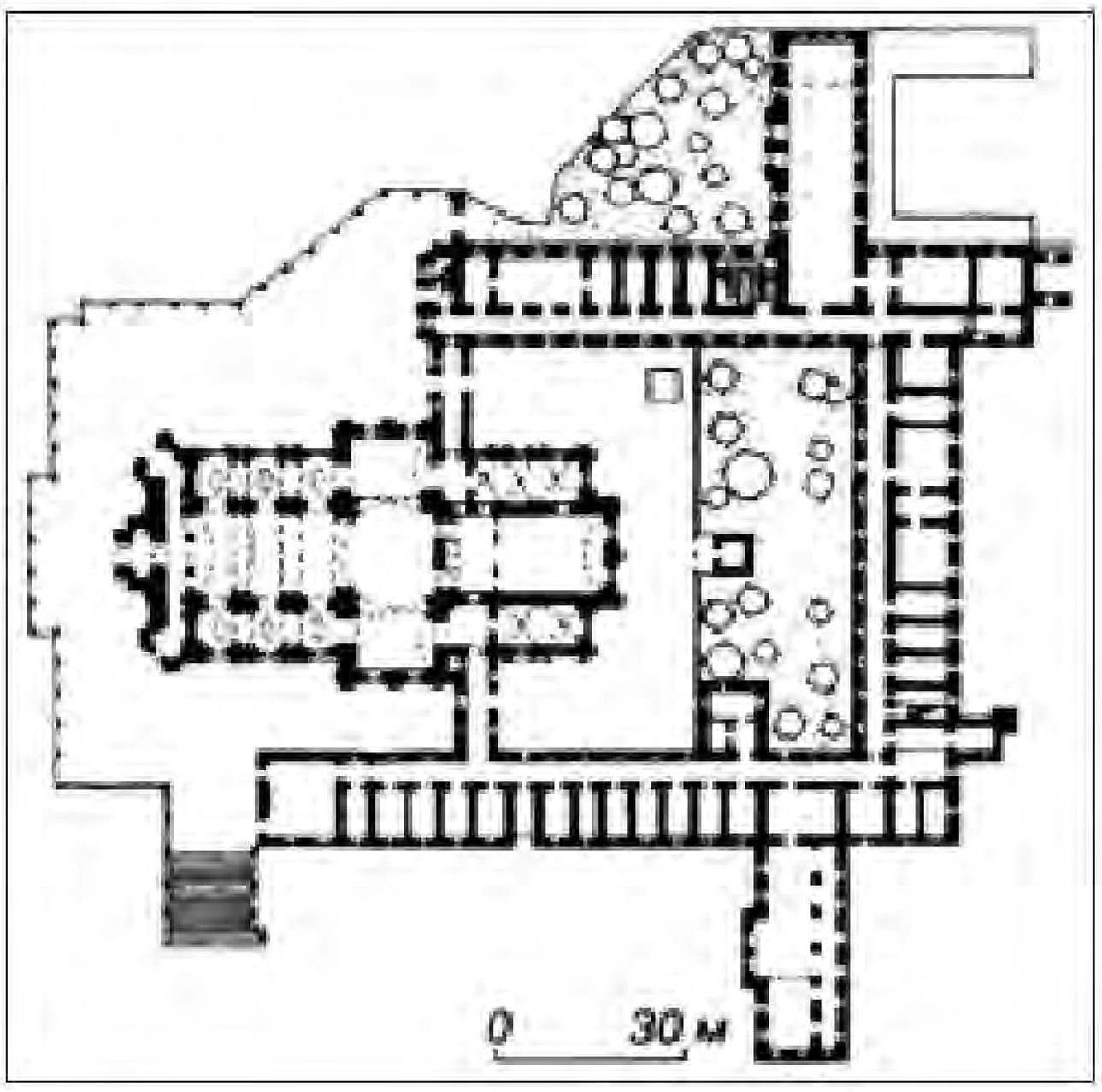
Крехівський монастир. Гравюра Д.Сінкевича 1699 р.

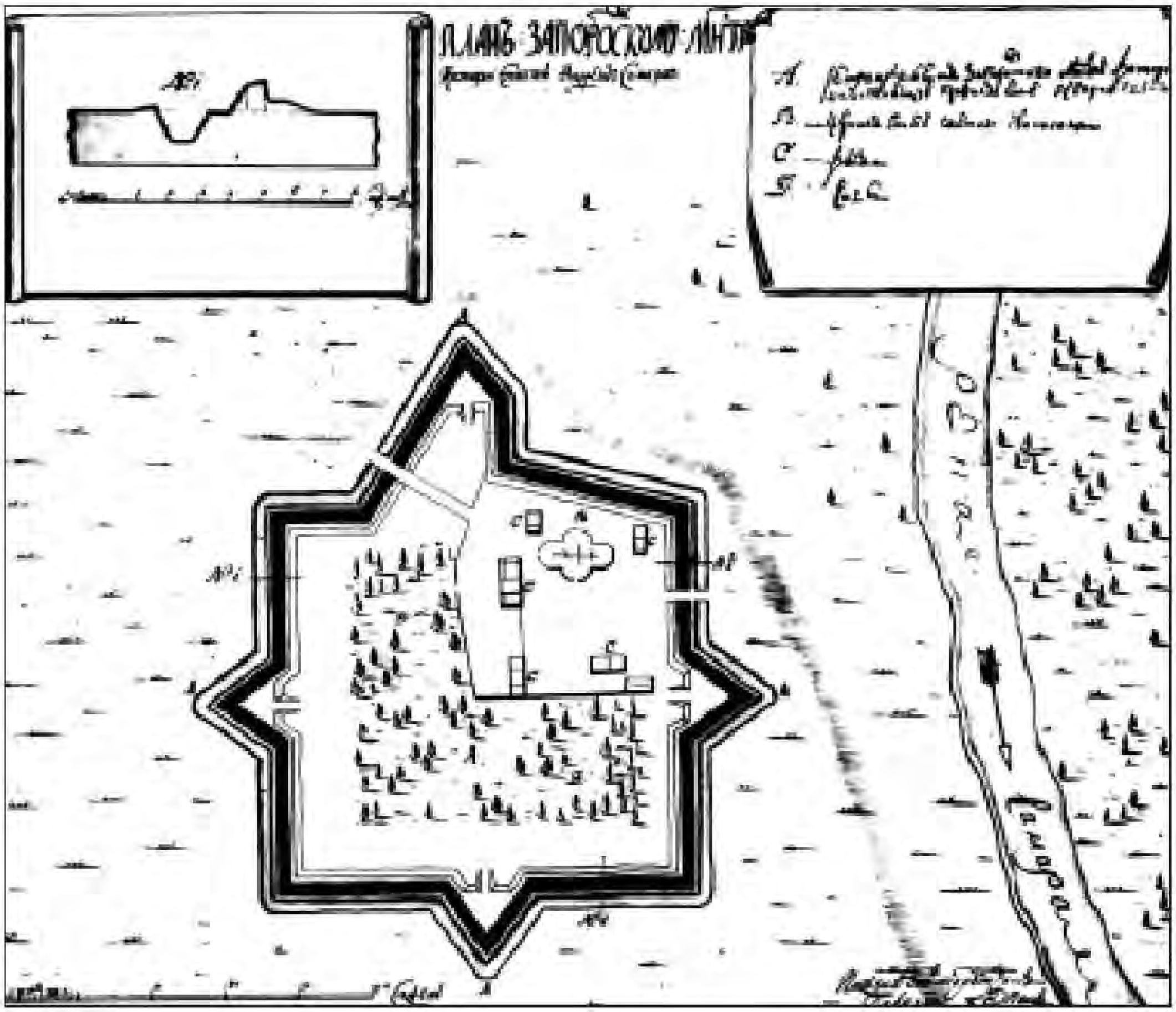




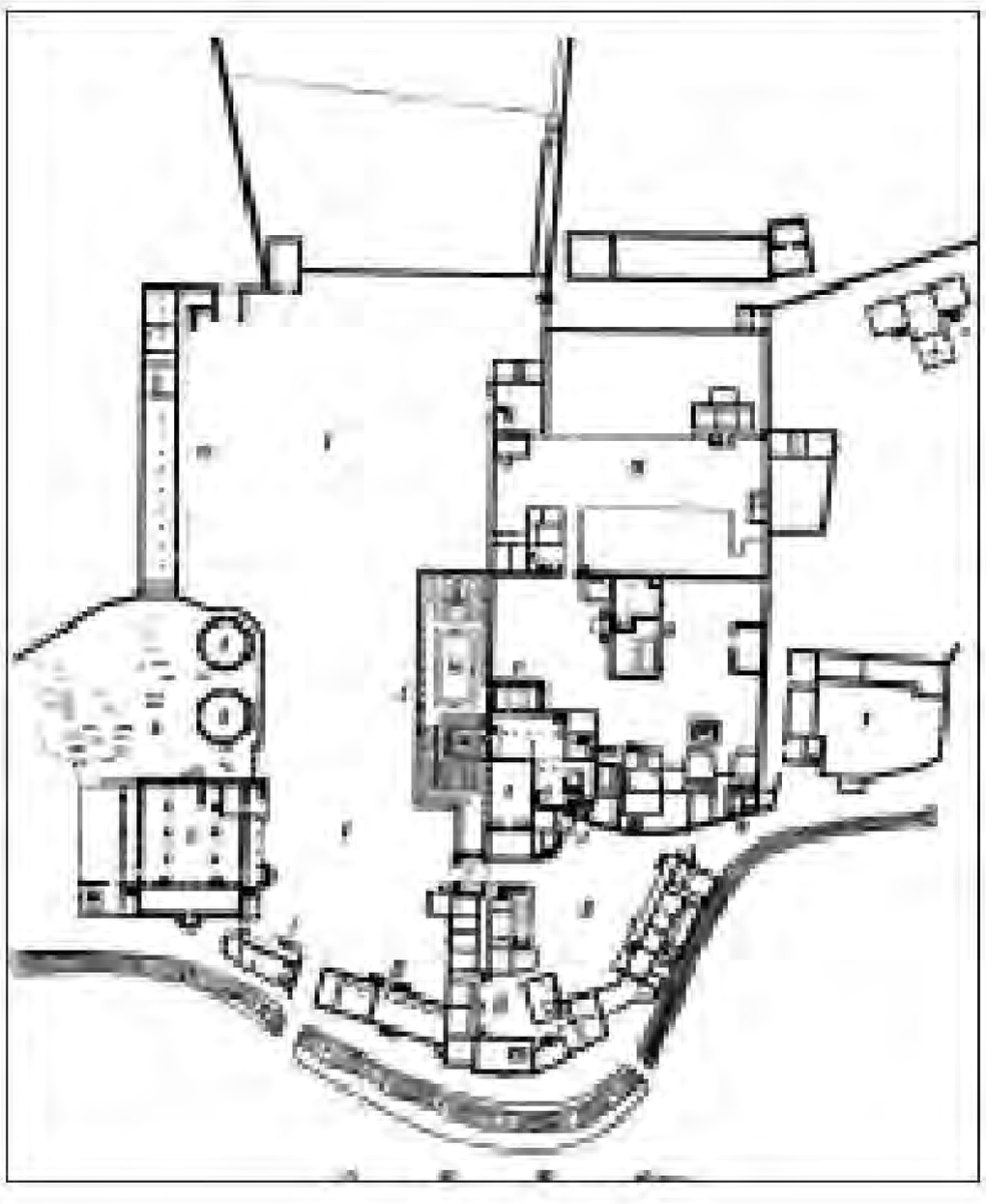
Почаївський Успенський монастир. Гравюра Н.Зубрицького 1704 р.

План центральної частини Почаївського Успенського монастиря після реконструкції 2-ї пол. XVIII ст.





План ретраншементу Самарського Микільського монастиря 1738 р.



План комплексу Ханського палацу в Бахчисараї.

РОЗДІЛ 5. РОЗПЛАНУВАЛЬНО-ПРОСТОРОВІ ВИРІШЕННЯ І АРХІТЕКТУРНО-ПЛАСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД

5.1. Розпланувальна й об'ємно-просторова структура основних типів будівель і споруд.

На відміну від інших аспектів становлення і розвитку архітектури й містобудування України доби Гетьманщини щодо яких, як було показано в розділі 1, досі не було комплексних фундаментальних досліджень, розпланувальна й об'ємно-просторова структура будівель і споруд розглядуваної доби стала предметом вивчення у працях М.Цапенка, П.Юрченка, Г.Логвина, С.Таранушенка, В.Завади, автора цього дослідження та інших науковців [35, 39-43, 45-46, 268]. Ці праці, а також наші власні спостереження і розмірковування над архітектурою доби Гетьманщини показують, що у будівлях і спорудах цієї доби знайшов подальший розвиток величезний архітектурний досвід, накопичений у попередні епохи в дерев'яному народному та елітарному мурованому будівництві. На наш погляд, саме поєднання в архітектурному процесі цих двох джерел обумовило небувале доти урізноманітнення функціональної та розпланувально-просторової типології будівель і споруд.

У цьому розділі ми не будемо описувати архітектурні споруди розглядуваної доби, оскільки це вже зроблено нашими попередниками, які підготували й видали 4-томний каталог "Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР" [55], а також колегами з нашою участю при підготовці й виданні Довідника Державного реєстру національного культурного надбання "Пам'ятки архітектури та містобудування України" [3]. Ми тільки спробуємо узагальнити те, що відомо на сьогодні про розпланувальні й об'ємно-просторові типи тогочасних будівель і споруд, які нині є пам'ятками архітектури.

У добу Гетьманщини набули розвитку споруди різних функціональних типів - житлові, громадські (культові, адміністративні, навчальні тощо), оборонні, виробничі і т.д. Проте провідним функціональним типом упродовж усієї доби були церковні будівлі як такі, що уособлювали найважливіші суспільні функції.

У православному церковному будівництві попередні дослідники [43, 45, 46] виділили дві чітко окреслені типологічні групи, які найбільше розвинулися саме в цю добу.

Перша з них відроджує розпланувально-просторові структури міських і монастирських мурованих храмів Княжої доби і несе впливи західного (литовського і польського) бароко. Ці храми відомі тільки в мурованому будівництві й не мають ані прототипів, ані наслідувань у народній монументальній архітектурі. Вони тринавові, з трансептом, шестистовпні, здебільшого - триапсидні, три- п'яти- семибанні, з двоярусними західними притворами, фланкованими двома вежами, як у латинських костелах.

Основне дев'ятидільне ядро такого храму формують чотири пілони, з'єднані підпружними арками, що несуть центральну баню, та прилеглі рамена просторового хреста разом з приміщеннями у міжрукав'ях. Це дев'ятидільне ядро могло бути одно- чи п'ятибанним. При цьому бічні бані могли вінчати рамена хреста (Хрестовоздвиженський монастирський собор у Полтаві) або приміщення у міжрукав'ях, як у храмах княжої доби (Троїцький монастирський собор у Чернігові). Приміщення у міжрукав'ях могли бути одної висоти з приміщеннями рамен просторового хреста або нижчими. Поєднаня цих особливостей у різноманітних сполученнях розширювало композиційні можливості.

Цю типологічну групу започаткував Спасо-Преображенський собор Максаківського монастиря на Чернігівщині, фундований А.Кисілем 1646 р. Розвинув цей тип храму Троїцький собор однойменного монастиря в Чернігові, заснований 1679 р. і зведений архітектором І.-Б.Зауером, як ми вважаємо, саме за взірцем собору Максаківського монастиря, оскільки в структурі й архітектурних особливостях Троїцького собору є мало спільного з литовськими витворами того ж архітектора - костелами Камальдулів у Пажайслісі 1667 р. та Св.Петра і Павла на Антакальнісі у Вільнюсі 1668 р.

Досі в нашій історико-архітектурній науці вважалося [41], що раннім прототипом цієї групи храмів був Михайлівський монастирський храм 1636 р. у с. Білостоці на Волині. Однак останніми дослідженнями О.Годованюк [269] доведено, що дві західні вежі цього храму є результатом добудови XVIII ст., що, однак, не є аргументом проти версії про перенесення цієї типологічної групи храмів на Лівобережжя й Наддніпрянщину з Волині.

Троїцький собор у Чернігові, фундований з ініціативи архієпископа чернігівського Лазаря Барановича гетьманом І.Самойловичем, а завершений гетьманом І.Мазепою, має ще кілька характерних прикмет, важливих для подальшого розвитку цього архітектурного типу. В екстер'єрі - це активність силуету, в якому 7 бань композиційно підтримані вигадливих обрисів фронтонами, а також фасадна пластика, яка є вільною композицією символічно трактованих ренесансно-барокових ордерних форм із застосуванням пілястр, півколон, антаблементів, екседр і сандриків. А в інтер'єрі, завдяки високо піднятій центральній бані й візуальній ізольованості бічних нав від удвоє ширшої центральної нави, проведено принцип контамінації глибинно-вісьового і висотно-центричного принципів організації внутрішнього простору, що пов'язує цей тип собору з великими митрополичими соборами Княжої доби.

Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря було створено за зразком Троїцького собору тим-таки І.-Б.Зауером у співдружності з українськими майстрами М.Томашевським та О.Пирятинським [155]. Але це - спрощений і зменшений варіант.

Обидва храми послужили прототипами двох найвеличніших київських соборів фундації гетьмана І.Мазепи: Микільського військового і Братського Богоявленського, зведених одночасно, у 1690-1693 рр., архітектором О.Старцевим. За планами обидва собори близькі до прототипів, проте об'ємне вирішення дещо відмінне: основні об'єми менш розчленовані й підведені під спільний карниз. Вінчають собори не сім, а п'ять широко розставлених бань. У цілому, архітектурні образи цих соборів статичніші й монументальніші.

Аналогічним за типом був Успенський собор у Полтаві 1748-1770 рр., що не зберігся.

Спрощеним варіантом цього ж розпланувально-просторового типу є кубічні тринавові чотиристовпні п'ятибанні храми на кшталт Благовіщенського собору 1716 р. в Ніжині. Цей тип є, по-суті, виділеним з попереднього типу його основним дев'ятидільним композиційним ядром. До цього ж типу належать, як дещо запізнілі репліки, Воскресенська (1773 р.) та Стрітенська (1782-1787 рр.) церкви у Полтаві та Благовіщенська церква в Березні 1778 р.

Ми приєднуємось до думки А.Макарова, який вважає спорудження гетьманами цих тринавових хрещато-баневих храмів свідомим зверненням до державної величі Київської Русі [270]. Залучивши твори тогочасного красного письменства неважко простежити цю інтелектуальну традицію, принаймні від князів Острозьких, які на Волині відроджували тринавові хрещато-баневі структури мурованих княжих храмів, - до представників духовної та козацької еліти XVII ст., які спершу "репарували" храми

Княжої доби, а потім почали будувати аналогічні за типами нові храми. Саме такі собори, поставлені у найважливіших містах України (Київ, Чернігів, Глухів, Полтава), мали в максимально наочних образах, мовою архітектурних форм засвідчити те розуміння принципів побудови держави, структури суспільства і ролі в ній нової еліти, яке висловлено у відомій "Думі" гетьмана І.Мазепи:

"Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І речами керувати !
На корабель поглядимо,
Много людей полічимо,
Однак стирник сам керує,
Весь корабель управує.
Пчулка бідна матку має
І оної послухає..." [271].

У своєрідній опозиції до цього, умовно кажучи, державницького типу церковних споруд паралельно розвивася другий, принципово відмінний типологічний напрямок православного церковного будівництва, суголосніший автохтонним просторовим стереотипам. Він продовжував розпланувально-просторові композиції, традиційні для українського дерев'яного монументального будівництва ще з попередньої доби. Особливістю доби Гетьманщини стало те, що храми цієї типологічної групи набули значного розвитку як у мурованому, так і в дерев'яному будівництві. Їх можна розподілити на два підтипи:

1 - тридільні одно- триверхі (найпоширеніший тип невеликого парафіяльного храму);

2 - хрещаті центричні, серед яких переважають п'ятидільні одно- п'ятиверхі (рідше - триверхі) та дев'ятидільні з різною (як правило - непарною) кількістю верхів - від одного до дев'яти.

Оскільки в розвитку обох підтипів перед вела дерев'яна архітектура, ми й розглянемо їх у такій послідовності: спершу дерев'яні храми, а потім муровані.

У всіх типах дерев'яних церков об'єднуючим модульним елементом був центральний зруб, верх якого завжди робили щонайменше на один ярус вищим від бічних. Серед тридільних храмів найпоширенішими були типи з прямокутною чи восьмигранною навою, гранчастим вівтарем і таким же або прямокутним бабинцем. У церквах хрещатих типів центральний зруб був здебільшого квадратним, дорівнюючи шириною бічним раменам. Висотні пропорції будов різнилися за регіонами: на Поділлі й Наддніпрянщині висота будівлі дорівнювала її довжині; на Чернігівщині, Бойківщині й Слобожанщині висота була більшою, ніж довжина; у Галичині й на Волині висота була меншою від довжини. Найрозвиненіші типи дерев'яних церков мали висоту стін, рівну висоті верхів (Покровська церква в Ромнах). А в храмах Лиманської школи висота верхів значно, іноді вдвічі, перевищувала висоту стін.

Тридільні дерев'яні храми різних регіонів України демонструють велику типологічну різноманітність в залежності від форми компартиментів (прямокутні, квадратні, гранчасті), взаємовідношення їх ширини (у більшості регіонів України, крім Закарпаття, в цю добу середній компартимент - нава - завжди ширший за вівтар і бабинець), кількості верхів (один або три), їхньої форми (восьмерик чи четверик, глухий

чи світловий, кількість заломів). Ці варіації, а також опасання, піддашшя, емпори дають велику різноманітність конкретних архітектурних розв'язань. Тенденцією доби стало зростання висоти храмів і ускладнення їхніх форм (перехід до гранчастих компартиментів, уживання багатозаломних верхів). Ці тенденція виявилася і в реконструкції давніших храмів, прикладом чого є церква Св. Юра в Дрогобичі, досліджена І.Могитичем [111]: після пожежі 1692 р. тридільна одноверха церква дістала два крилоси (з півночі і півдня), емпору і ще дві бані (над бабинцем і вівтарем), що набули характерних для тогочасної галицької архітектури барокових обрисів.

У мурованому церковному будівництві тип тридільного однобанного парафіяльного храму був найпоширенішим. Прикладом є Покровська церква у с. Сулимівці 1708 р. з прямокутними навою і бабинцем, гранчастим вівтарем і восьмигранним підбанником. Відомі й примітивніші типи, такі як Михайлівська церква 1742 р. у Великому Листвені, нава якої була увінчана глухим наметовим верхом, або тридільні однобанні храми з усіма прямокутними компартиментами (Вознесенська церква в Глухові 1767 р.). Вишуканіші витвори цієї типологічної групи мають всі компартименти гранчастими (Іллінська церква 1692 р. в Києві).

Тридільні трибанні муровані храми найчастіше сполучають прямокутні й гранчасті компартименти (Миколаївська церква в Глухові 1693 р., Троїцька церква в Сосниці 1702 р.). Найрозвиненіші висотні типи таких храмів, що зустрічаються на Слобожанщині, будувалися двоповерховими, як у Московії. При цьому розроблялися як типи з усіма трьома прямокутними компартиментами (Воскресенська церква в Сумах 1702 р.), так і типи з гранчастими компартиментами (Покровський собор у Харкові 1689 р.).

У цю добу відомі також муровано-дерев'яні храми (як одиничні взірці). До таких належала тридільна одноверха Покровська церква 1767 р. у Новгороді-Сіверському. В її мурованому цокольному ярусі містилася тепла церква. На нього був поставлений дерев'яний храм з опасанням.

Прикладом розвитку типу тридільного трибанного мурованого храму є церква Різдва Богородиці, зведена на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври 1696 р. Вона тридільна трибанна з чотирма каплицями на рогах. Увінчані банями, вони разом з основним об'ємом утворюють мальовничу семибанну композицію.

Серед хрещатих церков за різними параметрами можна виділити кілька підтипів:

- за кількістю зрубів: п'ятидільні; дев'ятидільні (проміжний підтип - семидільні);
- за формою зрубів: з квадратовими або гранчастими компартиментами; з центральним компартиментом, ширшим за бічні, або з усіма рівноширокими компартиментами;
- за кількістю верхів: одноверхі; п'ятиверхі; дев'ятиверхі (проміжний підтип - триверхі).

У дерев'яному будівництві найпоширенішими з-посеред хрещатих храмів були п'ятидільні одноверхі й дев'ятидільні одно- п'ятиверхі. Дев'ятидільний дев'ятиверхий храм відомий тільки один. Це Троїцький собор у Новомосковську 1773-1781 рр., який в силу своєї одиничності є типологічно унікальним. Також типологічно унікальною є хрещата семиверха Вознесенська церква в Березні на Чернігівщині 1759 р. Це хрещата п'ятиверха композиція, де західне рамено фланковане двома "слупами" - високими зрубами, увінчаними двоярусними верхами.

У мурованому будівництві прототипом хрещатих п'ятидільних будівель стала Покровська церква, фундована 1653 р. А.Кисілем у с. Низькиничі на Волині.

Хрещаті однобанні храми відомі в п'ятикамерному (церква Миколи Притиска в Києві 1695-1707 рр.) та дев'ятикамерному варіантах (церква Різдва Богородиці в Седневі 1690 р.).

Поява класичного для архітектури доби Гетьманщини типу хрещатого п'ятибаннаго храму на п'яти- або дев'ятидільному плані пов'язана з фундацією найближчого соратника Б.Хмельницького - ніжинського полковника І.Золотаренка (Миколаївський собор у Ніжині 1655-1658 рр.) [136]. Показовим є те, що цей тип храму з'являється через 2 роки після церкви в Низькиничах на протележному кінці України одразу, як цілком розвинений і довершений архітектурний тип. Це можна пояснити тільки тривалим процесом розвитку цього типу будівель у дерев'яній церковній архітектурі. За цим взірцем упродовж наступних 60 років у Наддніпрянщині й на Лівобережжі було зведено понад 20 храмів. Серед них дещо осібно стоять хрещаті п'ятикамерні: безбанна Онуфріївська церква-башта 1701 р. в Києво-Печерській лаврі (єдиний в Україні приклад такого типу храму); п'ятибанна Покровська церква 1710 р. у с. Дігтярівці на Чернігівщині (характерна різким контрастом монументального центрального компартименту з маленькими бічними). Регіональним слобожанським варіантом хрещатого п'ятибанного храму є п'ятидільний Спаський собор 1684 р. в Ізюмі з тризаломними високими верхами типу "восьмерик на восьмерику".

Спасо-Преображенська церква у с. Великі Сорочинці, роки будівництва якої уточнив у своїй останній публікації П.Білецький як 1718-1730 рр. [275], первісно належала до рідкісного типу хрещатих дев'ятидільних дев'ятибанних храмів. Проте внаслідок перебудови після пожежі 1811 р. вона стала п'ятибанною. Крім цієї церкви нам більше не відомо мурованих дев'ятидільних дев'ятибанних храмів.

Оригінальними контамінаціями розпланувально-просторової типології, притаманної українському зодчеству серед. XVIII ст., з архітектурними формами європейського бароко і рококо є Андріївська церква в Києві 1747-1753 рр., а також Покровська церква 1745 р. у с. Піддубцях на Волині. Для Андріївської церкви характерні хрещата центрична структура й п'ятиверхий силует. Світловою, тобто конструктивною, є тільки центральна баня. Наріжні чотири верхи, поставлені над пілонами, розташованими діагонально щодо рамен просторового хреста, є суто декоративними - як данина місцевій традиції формування об'ємно-просторової структури і силуету храму. Покровська церква в Піддубцях є хрещатою дев'ятиверхою. Центральна світлова баня увінчує середохрестя, а вісім бічних верхів увінчують вежі, що фланкують чоло кожного з рамен просторового хреста, як на фасадах католицьких костелів

Два описаних вище розпланувально-просторових типа є основними і найбільш поширеними. Проте існували ще й маргінальні типи православних церковних будівель, які справили значний вплив на розвиток архітектури. Їх ми розглянемо в наступному підрозділі.

У добу Гетьманщини в дерев'яному церковному будівництві, яке було наймасовішим, простежуються виразні регіональні відмінності. Їх вивчення може бути темою окремої наукової роботи, тому ми на цьому питанні зупинимось дуже коротко у наступному розділі, в якому буде висвітлена також регіональна специфіка мурованої елітарної архітектури.

Сакральна архітектура неправославних конфесій у розглядувану добу мала найбільші можливості розвитку в західних землях України. Незважаючи на соціально-економічну кризу там будувалося чимало католицьких костелів. Вони зводились за канонічними взірцями, єдиними для всієї католицької Європи. При цьому місцеві, а тим більше "схизматичні" впливи не тільки ігнорувалися, але й принципово заперечувалися [290]. У розпланувально-просторових структурах орденських костелів знайшли свій розвиток традиційні для відповідних орденів ще з попередньої доби типи - базиліки, базиліки з трансептом і купольної (банястої) базиліки з двома вежами, що фланкують головний фасад (костел єзуїтів у Станіславові 1672-1703 рр.).

За тогочасної матеріальної скрути в дієцезіях парафіяльні костели будувалися однонавовими, зального типу (костели Казимира 1664 р. та Антонія 1718 р. у Львові). Ці костели здебільшого мали безбаштові головні фасади, акцентовані по осі фронтоном. Але з тих же часів (кін. XVII ст.) відомі й двобаштові однонавові костели (костел Св. Марка 1688-1693 рр. у с. Новоукраїнці на Львівщині), а також безбаштові хрещаті костели з гранчастими рукавами, що становить для Галичини традиційний ренесансний тип (домініканський костел у с. Чернелиці 1661 р.).

Загалом, розгляд католицьких сакральних пам'яток дозволяє нам виділити серед костелів цієї доби два основні типи:

1 - однонавовий зальний тип (Михайлівський костел у Раві-Руській 1737 р.) з підтипом тридільного костелу (Успенський костел 1763 р. у Бучачі);

2 - тринавовий тип, який має два підтипи:

- тринавовий з виділеним трансептом (костел піарів 1745 р. у Любешові);
- тринавовий без трансепта: цей підтип, у свою чергу, має два різновиди:
- з фасадом, фланкованим двома вежами (костели в Дубровиці 1740 р. та Богородчанах 1742-1761 рр.);
- з однією вежею по осі фасаду (костел у Наварії 1748 р.).

Під кінець розглядуваної доби тридільні парафіяльні костели Галичини й Волині набувають витончених рокайлевих вирішень (костели в Бучачі, Годовиці, Лопатині). Найяскравіше ця тенденція відбилася в архітектурі тринавового костелу 1779 р. в Микулинцях.

А загалом у кінці доби, за нашими спостереженнями, римо-католицькі костели починають майже буквально наслідувати синхронні центральноєвропейські взірці: особливо поширеними стали еліпсовидні плани костелів у тринавовому варіанті з прямокутним пресбітерієм, масивною банею, двома вежами головного фасаду (Холм, Тернопіль), чи без веж. Характерним взірцем такого типу є домініканський костел у Тернополі (1749-1779 рр., архіт. А.Мошинський). Це - репліка костельних композицій архіт. П.Фонтана, застосованих ним у Любартові (1733-1738 рр.) та Холмі (1753-1763 рр.), при чому любартівський костел Св.Ганни є, на нашу думку, безпосереднім прототипом тернопільського. Водночас ми вважаємо, що тернопільський костел має кілька віддаленіших прототипів, зокрема - костел Св. Петра у Відні, деякі костели архітектора Дінценгофера тощо [докладніше аналоги див. 58]. Усі вони мають однакову розпланувально-просторову структуру: еліптичного плану підвищена середня нава, перекрита склепінням з розпалубками; при цьому бічні нави (або капели) значно понижені; дві вежі фланкують чоловий фасад. Цей тип походить від століттям давнішого римського костелу Санта Марія ін Монте Санто (1662-1675 рр., архіт. К.Райнальді).

У західних регіонах України відомі й випадки прямого застосування римських взірців: так, фасад каплиці піярів у Львові (1764-1768 рр.) повторює у зменшеному варіанті фасад Латеранської базиліки в Римі.

Найзначнішою католицькою пам'яткою західних регіонів України розглядуваної доби є домініканський костел у Львові (1749-1764 рр., архітектори Я. де Вітте, М.Урбанік). Це репліка на століття давнішого вже згадуваного нами римського костелу Санта Марія ін Монте Санто, а також - зменшена на 1/6 репліка віденського костелу Св. Карла Борромея (1716-1737 рр., архіт. Я. Фішер фон Ерлах) [58]. Центром його композиції є еліптичного плану нава, увінчана масивною світловою банею. На схід і захід нава продовжується прямокутними об'ємами вздовж поздовжньої вісі. Високі каплиці обабіч еліптичної нави формують псевдотрансепт, а понижені об'єми у міжрукав'ях підкреслюють хрещато-центричну структуру костелу.

В основу структури львівського собору Св.Юра (1745-1763 рр., архіт. Б.Меретин) покладено хрещатий дев'ятидільний план з видовженими раменами по поздовжній вісі. Незвичайним і оригінальним є вирішення підпружних арок подвійної кривизни, завдяки яким центральну баню вдалося зробити значно більшою, ніж вона мала б бути на такому плані. Попри безумовну оригінальність архітектурного вирішення цієї будівлі, що синтезує різні культурні традиції (автохтонну з центральноєвропейською, східного й західного християнства), ми вважаємо необхідним зазначити, що хрещаті дев'ятидільні храми розпланувальної структури нерівнораменного (латинського) хреста були досить поширеними у католицькій Центральній Європі. Вони генетично пов'язані з ренесансними італійськими костелами. Найближчим прототипом львівського собору Св. Юра є університетський костел у Зальцбурзі 1696-1707 рр. архіт. Я. Фішера фон Ерлаха [58].

Таким чином католицьку сакральну архітектуру в Україні можна охарактеризувати як провінційне відгалуження католицько-європейської, без яскраво виявлених національних чи регіональних відмінностей і прикмет. У цьому сенсі православна культова архітектура доби Гетьманщини різко відрізняється від католицької, оскільки є оригінальним, і саме українським внеском до скарбниці світової архітектури.

Картина типологічного розвитку сакральної архітектури в Україні доби Гетьманщини буде неповною без розгляду культових будівель нехристиянських конфесій. Як показано в працях українського історика архітектури з США Тита Геврика, на висновки якого ми спираємось [272, 273], іудейська сакральна архітектура розвивала власні розпланувальні й об'ємно-просторові типи, традиційні для попередньої доби. Для мурованих синагог доби Гетьманщини характерні дев'ятидільні чотиристовпні зальні об'єми (синагога в Жовкві 1692 р.). Дерев'яні синагоги, яких тоді в Україні було більше, ніж мурованих, демонструють більшу типологічну різноманітність. Їхні структури теж традиційні. Їх складають, зазвичай, квадратний молитовний зал, до якого прилягають понижені сіни, приміщення для жінок (іноді ці приміщення робили на балконі молитовного залу), а також зал зібрань кагалу, а іноді - ще й хедер (школа). Молитовний зал у цю добу часто перекривався восьмигранним пірамідальним верхом, схожим на верхи українських дерев'яних церков. Проте в екстер'єрі синагоги цей верх завжди ховався під високим мансардовим чи шпилястим дахом. Зовні більшість дерев'яних синагог мали опасання і галереї (синагога 1670 р. у с. Яблунові на Гуцульщині) [272].

Мусульманські культові будівлі доби Гетьманщини на теренах України представлені тільки в Криму, тож ми їх розглянемо в наступному розділі.

Особливим типом споруд, невід'ємним від сакральних комплексів, є дзвіниці. Як показано в дослідженнях С.Таранушенка та П.Юрченка [40, 45, 46], генетично дзвіниці доби Гетьманщини пов'язані з давнішими сторожовими та фортечними баштами. Серед дерев'яних дзвіниць нам відомо два конструктивних типа - каркасний і зрубний. Конструктивний тип визначальною мірою залежав від техніки дзвоніння: розгойдування всього дзвону чи тільки його язика. Техніка розгойдування всього дзвону, що була пов'язана із значними динамічними навантаженнями, вимагала жорсткішої, тобто каркасної конструкції дзвіниці. Тому в західних регіонах, де, здебільшого, розгойдували весь дзвін (Галичина і Волинь), переважали каркасні дзвіниці, а в решті регіонів - зрубні чи зрубно-каркасні (нижній ярус зрубний, верхній - каркасний). У серед. XVII ст. найвидатнішими спорудами цієї типологічної групи були багатоярусні, типу "четверик на четверику" дерев'яні дзвіниці Києво-Печерської лаври та Софійського монастиря в Києві, що не збереглися, але відомі нам за іконографічними джерелами. За типом до них близька уціліла донині дзвіниця церкви Св.Юра в Дрогобичі 1670 р.

Загалом, за нашими спостереженнями, розвинені типи дерев'яних дзвіниць були багатоярусними й належали до трьох типологічних варіантів:

- четверик на четверику;
- восьмерик на четверику;
- восьмерик на восьмерику.

Ми приєднуємось до висновків наших попередників [45, 46] про те, що дерев'яні дзвіниці розглядуваної доби послужили прототипами мурованих висотних дзвіниць, що з'являються у кін. XVII ст. Найдавнішою з них є восьмигранна двоярусна надбрамна дзвіниця Єлецького монастиря в Чернігові 1670-1675 рр.

Протягом XVIII ст. цей архітектурний тип значно розвинувся. Кожна з висотних мурованих дзвіниць була унікальною спорудою. Серед них перше місце по праву належить Великій дзвіниці Києво-Печерської лаври, зведеній в 1731-1744 рр. архітектором Г.Шеделем. Вона гранчаста, чотириярусна, ордерної архітектури: перший ярус має рустовані стіни; наступні яруси акцентовані пучками колон, ордер яких візуально полегшується знизу вгору: від римо-доричного ордеру до коринфського. До цього ж багатоярусного восьмигранного типу належить надбрамна дзвіниця київського Микільського монастиря, зведена пізніше лаврської, у 1750 р., і явно під її впливом.

Надбрамні дзвіниці трьох інших київських монастирів - Софійського, Михайлівського Золотоверхого і Видубецького належали до іншого типу - багатоярусного типу "четверик на четверику". Найпоширенішими були двоярусні дзвіниці цього типу, найкращі зразки яких у Києві пов'язані з творчістю архіт. І.Григоровича-Барського серед. XVIII ст.: на Дальніх і Ближніх печерах Києво-Печерської лаври та Петропавлівської церкви на Подолі.

Всі інші дзвіниці України доби Гетьманщини належали до одного з трьох вищезазначених типів: четверикові (дзвіниця Гамаліївського монастиря 1730-х рр.); восьмерикові (дзвіниці Покровського собору в Харкові 1689 р. та охтирського Троїцького монастиря 1741 р.); восьмерик на четверику (дзвіниця Мовчанського монастиря в Путивлі 1700 р.).

Великі монастирські й соборні дзвіниці, зведені наприкінці розглядуваної доби, у 1770-х рр., поєднують два основних розглянутих тут типа - Великої лаврської дзвіниці і ярусних четверикових дзвіниць: це дзвіниці собору Різдва Богородиці в Козельці, чернігівського Троїцького та переяславського Вознесенського монастирів. Вони четверикові, мають масивний рустований нижній ярус, що служить п'єдесталом для верхніх ярусів, акцентованих на рогах пучками колон, ордер яких "полегшується" знизу вгору - від тосканського чи римо-доричного до коринфського чи композитного.

У цілому структура всіх дзвіниць була однотипною й розвивала стару традицію ярусних баштоподібних споруд. Проте діючи в рамках усталеної схеми архітектори щоразу інакше трактували силует, пропорції. Нерідко первісний архітектурний задум коригувався в подальшій еволюції споруди, як це ми бачимо на прикладах перебудов Софійської і Видубецької дзвіниць у Києві.

Монастирські трапезні, яких багато було споруджено в добу Гетьманщини, належать до будівель комбінованого функціонального типу, сполучаючи церкву, трапезний зал і господарські приміщення. Їхні розпланувальні й об'ємно-просторові композиції, як правило, лінійні, з розміщенням архітектурного акценту (бані або двох бань) над східним кінцем видовженого корпусу, де містилася церква, безстовпного однопрогонового трапезного залу посередині й численних допоміжних приміщень з заходу. Допоміжні приміщення від трапезного залу відділялися сіньми. Головний вхід з ганком влаштовували на чолі, зверненому в бік монастирського собору. За такими

принципами збудовані трапезні Михайлівського Золотоверхого і Видубецького монастирів у Києві, Гамаліївського, Густинського, Максаківського та інших монастирів. Дещо ускладненими варіантами цього ж типу були великі двоярусні трапезні Києво-Печерської лаври 1684-1694 рр. та Києво-Софійського монастиря 1722 р. Зовсім іншу композицію мали трапезні, зведені за московськими взірцями у Микільському монастирі в Києві та в Софроніївському монастирі поблизу Путивля: перша мала одностовпний трапезний зал, який домінував у композиції будівлі, а друга - двостовпний трапезний зал у горішньому поверсі і одностовпний - у нижньому.

Доба Гетьманщини ознаменувалася розвитком нових типів мурованих навчальних споруд. Показово, що взірцями для них були не аналогічні будівлі католицьких колегій Галичини й Волині, а корпуси келій православних монастирів. Будівлі навчальних закладів мали структури лінійного багатокамерного типу, секційно-анфіладне розпланування (Чернігівський колегіум 1702 р.), або структури галерейного типу (так звана бурса у Новгороді-Сіверському 1667 р., Київська академія 1702 р.). Ці будівлі були одно- і двоповерховими.

Найвиразнішої композиції набув Чернігівський колегіум - конгломерат давніших будівель, акцентований зі сходу двома банями церкви, а з заходу - високою дзвіницею.

Мурований двоповерховий корпус Київської колегії (згодом - академії) на Подолі зведено між 1697 і 1702 рр. Як свідчать тогочасні іконографічні джерела, зокрема теза П.Колачинському гравера І.Щирського [274], він мав по першому і другому поверхах галереї з аркадами і високий дах з люкарнами. Цей корпус було грунтовно реконструйовано 1704 р. коштом І.Мазепи: розібрано приземкуватий другий поверх і натомість надбудовано ще два. На східному кінці корпусу постала висока баня академічної (конгрегаційної) церкви. Реконструкція цього корпусу, здійснена архітектором Г.Шеделем в 1736-1740 рр., дещо змінила його стилістику й архітектурні форми, але не заторкнула типологічних характеристик.

Важливою типологічною групою цивільних будівель доби Гетьманщини є корпуси монастирських келій. На підставі власних досліджень і порівнянь ми дійшли висновку, що корпуси келій мали, здебільшого, секційну структуру, де кожна секція містила сіни з кімнатою за двома принциповими схемами:

1 - із сіньми при кожній келії (келії соборних старців Києво-Печерської лаври);

2 - із сіньми, спільними для двох келій, розташованих обабіч сіней (розпланувальний принцип розвиненого типу народного житла, так званої хати на дві половини).

Друга схема, як найбільш економічна, була найпоширенішою.

Житлові будинки в добу Гетьманщини, навіть представників вищих суспільних верств, були переважно дерев'яними. Під кінець доби стало значно більше мурованих житлових будинків, з'явилися й перші палаци. Давні описи й малюнки засвідчують, що як дерев'яне, так і муроване житло було одно- двоповерховим, традиційного розпланування, наближеного до "хати на дві половини" (будинок Лизогуба в Чернігові, будинок війта в Сумах, так званий будинок Мазепи в Києві), з високими вальмовими, мансардовими чи шпилястими дахами, ганками й галерейками. Найрепрезентативнішими і типологічно найрозвиненішими житловими будівлями Києва доби Гетьманщини стали митрополичі палати Києво-Печерської лаври (1727 р.) та Софійського монастиря (1731-1748 рр.). Вони свідчать про те, що у XVIII ст. князі церкви вже не задовольнялися відносно скромнішими палатами попередніх часів: тут бачимо потяг до анфіладних багатокамерних одно- і дворядних композицій, що включають симетрично розташовані ризаліти та деякі інші прийоми, що походять від композицій магнатських резиденцій XVII-XVIII ст. Таку ж типологічну структуру мають єпископські палати 1723 р. в Жидичині на Волині. Бурси Софійського (1763-1767 рр.) та

Братського (1778 р.) монастирів у Києві стали найбільшими житловими будівлями доби. Обидві мають коридорне розпланування і головні фасади, членовані ризалітами. При цьому Софійська бурса двоповерхова, а Братська - первісно була одноповерховою.

Палаци у Вишнівці, Ізяславі, Оброшині, Глухові й Києві, що зводилися починаючи з 1730-х рр., започаткували новий типологічний напрям репрезентативних будівель. Ці представницькі будівлі адміністративного і частково житлового призначення уособлювали на підросійській Україні всезростаючу роль держави в суспільному житті. У цьому сенсі показовими є київські й глухівські будови кінця розглядуваної доби. Царський і Кловський палаци в Києві двоповерхові, з курдонерами, дворядного анфіладного розпланування. Кловський палац, на відміну від Царського, має компактну структуру. Взірцями для обох споруд стали палаци імперських центрів - Петербурга і Підмосков'я. Тими ж взірцями послуговувався архіт. А.Квасов при будівництві 1750 р. дерев'яного Гетьманського палацу в Глухові.

XVIII століття на Лівобережжі ознаменувалося масовим будівництвом адміністративних будівель: магістратів, ратуш, полкових і сотенних канцелярій, судів. Адміністративні будівлі зводились і на Правобережжі. До найвизначніших і найхарактерніших належать будинки Київського і Козелецького магістратів (1760-х рр.) та ратуша в Бучачі 1751 р. Це двоповерхові на підвалах муровані будівлі компактної симетричної структури з дворядним анфіладним розпланування. В об'ємній композиції вісь симетрії виділяється двоярусним ганком (Козелець) або високою баштою (Київ, Бучач). Інші адміністративні будівлі були переважно дерев'яними, значно простішими за структурою і архітектурними формами (земський суд в Острі 1774 р.), проте нерідко з високими дахами й вежами, які символізували міське самоврядування (ратуша в Коропі 1760-х рр.).

Наймасштабнішою урядовою спорудою доби стала так звана Друга Малоросійська колегія в Глухові (1768-1782 рр., архіт. А.Квасов), вичерпно досліджена Н.Новаковською [216]. Оскільки там містилися різні урядові установи, то для кожної з них відвели по одній секції П-подібного в плані двоповерхового корпуса, кожна секція якого мала двобічне коридорне розпланування.

Кам'яниці як споруди господарського призначення, згідно з дослідженнями М.Цапенка [43], були широко поширеними на Лівобережжі. Вони зводилися одно-двокамерними, одноповерховими на підвалах (двоповерхова кам'яниця 1740-х рр. у Покорщині під Козельцем є типологічно унікальною). Інші господарські й виробничі будівлі цієї доби відзначаються великою різноманітністю розпланувально-просторових вирішень: це поварні, хлібні, палітурні, льодовні, склади, книжкові та інші крамниці тощо. Пересічно це будівлі простої багатокамерної структури, перекриті різними типами склепінь з архітектурними вирішеннями, обумовленими функціонально, а також вимогами ансамблевості (книжкова крамниця Києво-Печерської лаври 1721-1727, 1746 рр.). До рідкісного типу капітальних виробничих будівель належить мурований корпус друкарні Києво-Печерської лаври 1701 р. асиметричного секційного розпланування з великим склепінчастим виробничим залом.

1773 р. на території Києво-Печерської лаври завершилося формування одного з найвизначніших витворів цивільної архітектури кінця доби - так званого Ковнірівського корпусу. У результаті 50-річних перебудов різнорідні й різночасові споруди були об'єднані; при цьому головний фасад прикрасили шість фронтонів, надавши архітектурної цілісності всій будівлі.

Ми розглянули тільки основні розпланувальні й об'ємно-просторові типи тогочасних будівель і споруд. Докладне вивчення кожного з цих типів, його генези і розвитку, може бути темою окремих досліджень.

5.2. Контамінації і маргінальні типи.

Окрім розглянутих вище основних типів церковних будівель, цій добі був властивий значний розвиток різноманітних типологічних контамінацій та маргінальних типів споруд.

З точки зору розвитку архітектурної типології найбільше значення мали контамінації двох основних типів храмів - а саме хрещато-баневого і багатодільного. Так, 1689 р. збудовано мурований Святодухівський собор у Ромні (м. Ромнах Сумської обл.), де на кубічному тринавовому триапсидному об'ємі поставлено три бані по поздовжній вісі, як у дерев'яних тридільних триверхих церквах: над середхрестям, вівтарем і над західним компартиментом середньої нави. При цьому членування фасадів пілястрами та вінчання їх фронтонами зовсім не пов'язані з тектонікою споруди. До цього ж типу належать собор Фролівського монастиря у Києві 1722-1732 рр., собор козелецького Георгіївського монастиря 1770 р., Воскресенська церква 1756 р. у Сосниці та Успенський собор 1770-х рр. у Лебедині.

Контамінацією тринавового шестистовпного триапсидного й хрещатого п'ятибанного типу є собор Гамаліївського монастиря 1714-1735 рр., а тринавового шестистовпного триапсидного й хрещатого трибанного - Троїцький собор у Глухові 1720-1806 рр.

На Слобожанщині в цю добу розвивалися свої, суто регіональні контамінації хрещато-баневого та тридільного типів. Але вони набули таких своєрідних рис, які ніде більше не зустрічаються. Започаткував цей слобожанський тип мурованих храмів Успенський собор в Охтирці 1738 р.- дев'ятидільний, чотиристовпний, однобанний, з півкруглими в плані виступами нави і трансепта. Через кілька років цей тип набуде розвитку у двох різних регіонах України - Слобожанщині і Наддніпрянщині. На Слобожанщині це Покровський собор 1753 р. в Охтирці (архітектори Д.Ухтомський і С.Дудинський), в якому поєднані тридільність і триверхість загальної композиції з тринавовістю й дев'ятидільністю центрального восьмигранного об'єму, а також Успенський собор у Межирічі 1759-1775 рр. з його хрещатою тринавовою дев'ятидільною композицією.

У Наддніпрянщині розвитком цього типу стала контамінація хрещато-баневого храму з центричним п'ятибанним: це собор Різдва Богородиці в Козельці 1752-1763 рр. (архітектори А.Квасов і І.Григорович-Барський) - кубічна тринавова дев'ятидільна п'ятибанна споруда з апсидами по осі кожного з чотирьох фасадів, увінчаними дуговими фронтонами. Бані тут розташовано не по сторонах світу, як у Гамаліївському соборі, а діагонально. Спримітивізованою реплікою козелецького собору ми вважаємо собор Св. Антонія і Феодосія у Василькові, споруджений 1758 р. С.Ковніром.

На Волині оригінальною контамінацією восьмигранної ротонди з хрещатим п'ятидільним однобанним храмом є мурована Стрітенська церква у с. Залісочому біля Олики, завершена будівництвом 1784 р.

Відомі в цю добу також контамінації з так званими маргінальними типами храмів: церква Різдва Богородиці (Георгіївська) у м. Чернівцях 1767 р. поєднує тридільний трибанний тип з триконховим. Аналогічно Хрестоздвиженська церква Києво-Печерської лаври 1700 р. поєднує придільний трибанний тип з триконховим.

До поширених маргінальних типів храмів доби Гетьманщини належать, передусім, безбанні церкви зального типу. Таких мурованих храмів відомо небагато. Це Михайлівська церква 1666 р. у Переяславі, Анастасіївська церква 1717 р. у Глухові та Миколаївська церква 1720 р. у Прилуках. Взірцем для них була Іллінська церква Б.Хмельницького в Суботові 1653 р. Було б дуже заманливим вивести генезу цього типу

храмів від українських дерев'яних церков "хатнього" типу, схожих за розпланувально-просторовими характеристиками. Проте вивчення культової мурованої архітектури Правобережжя й західних регіонів України дозволяє нам вивести генезу цього типу храмів від невеликих мурованих костелів зального типу, дуже поширених як у попередню добу, так і в добу Гетьманщини.

Появу у Наддніпрянщині й на Лівобережжі в добу Гетьманщини іншого маргінального типу церков - триконхового, здавна відомого на Балканах і поширеного на Поділлі в XV-XVI ст., дослідники пов'язують з творчістю київського архітектора І.Григоровича-Барського [164]. Покровська церква 1765 р. на Києво-Подолі, собор Красногірського монастиря під Золотоношею 1770 р. та Михайлівська церква 1776 р. у Вороніжі на Сумщині всі двоповерхові, триконхові, однобанні. В інших регіонах України в добу Гетьманщини триконхові храми невідомі.

1750-х рр. у Наддніпрянщині й на Лівобережжі з'явився принципово новий, доти в Україні невідомий тип православного храму - тетраконховий. Це однобанні строго центричні храми, в яких до підбанного четверика по сторонах світу прилягають чотири екседри або апсиди. Дослідженню тетраконхів України, у т.ч. їхньої типології, генези, регіональних відмінностей, ми присвятили окрему публікацію [276], тому тут подамо тільки стислі висновки наших попередніх досліджень.

Нині відомо про існування в Україні 22 тетраконхових храмів, з яких донині збереглося 16. Нами виявлено два основних та один проміжний розпланувально-просторові типи тетраконхів:

- простий тетраконх (чотирипелюстковий план, центральний підбанний четверик не виділено ні в плані, ні в об'ємах); до цього типу належать 8 храмів;
- квадрифолієвий баштоподібний тетраконх є найрозвиненішим і найпоширенішим типом (план повторює геометричну фігуру квадрифолія; домінує висотний, увінчаний банею на восьмигранному чи циліндричному підбаннику центральний четверик, значно ширший за прилеглі чотири екседри); відомо 10 храмів цього типу;
- полтавський (проміжний) тип (квадрифолієвий план, центральний підбанний четверик помірно виявлений у зовнішніх об'ємах); до цього типу належать 4 храми.

Нашими дослідженнями з'ясовано, що:

- фундаторами більшості тетраконхів були представники суспільної еліти (бунчуковий товариш П.Семенов, полтавський полковник Черняк, отамани Генеральної артилерії П.Юркевич, Г.Кологривий, родини Розумовських, Кочубеїв, Неплюєвих);
- ці храми мали здебільшого меморіальне значення або були садибними церквами;
- вони погано задовольняли вимоги православного богослужіння і тому з часом всі без винятку отримали різні прибудови, які більшою чи меншою мірою спотворили первісну строго центричну розпланувально-просторову структуру кожного з цих храмів [276];
- тетраконхи першого типу поширені в усьому Лівобережжі і Слобожанщині - від Стародуба на півночі до Китайгорода на півдні і Балаклії на сході;
- тетраконхи другого типу поширені у Північному Лівобережжі (історичній Чернігово-Сіверщині) та в Києві (один тетраконх);
- тетраконхи проміжного (полтавського) типу зустрічаються на Полтавщині та в Новосербії (Полтава, Диканька, Новомиргород), а також в Чернігово-Сіверщині (Погар).

Хронологія появи і розвитку трьох типів тетраконхів досить показова: обидва основні типи з'являються практично одночасно - 1757 р.; проміжний тип з'явився тільки 1774 р.

Загалом розвиток в Україні цього типу храмів тривав тільки 50 років.

Наші пошуки прототипів, вихідних форм тетраконхових храмів у межах України успіхом не увінчались. Щоправда, старі наші дослідники, та й деякі сучасники, вважали прототипом тетраконхового храму славнозвісну церкву-фортецю у с. Сутківцях на Поділлі. Проте останні дослідження, на наш погляд, спростовують цю хибну думку [278]: по-перше, чотири так звані конхи довкола центрального четверика сутківецької церкви є пізніми, до того ж неодночасними, прибудовами; по-друге, навіть в такому вигляді храм цей за своєю композицією об'ємів не є тетраконховим, оскільки всі об'єми є рівновисокими, триярусними, а кожна "конха" увінчується окремим верхом з маківкою, у той час як центральний четверик до перебудов кінця XIX ст. мав спершу чотирисхилий наметовий, а потім - готичний шпилястий дах. Отже, церкву в с. Сутківцях не можна вважати українським прототипом тетраконхового храму.

У результаті цих пошуків ми дійшли висновку, що тетраконхові храми були занесені в Україну з інших земель як уже вироблений, цілком сформований архітектурний тип. Зрештою нам вдалося з'ясувати, що цей тип храмів сформувався у московському зодчестві на зламі XVII-XVIII ст. під впливом хрещатих однобанних українських церков, розвинувся у садибному будівництві Підмосков'я 1-ї пол. XVIII ст. і вже звідти як завершений тип був перенесений на Лівобережжя України [276].

Ми приєднуємось до висновку М.Цапенка [43] про те, що тетраконхові храми є органічними для української архітектури доби Гетьманщини тому, що цей тип храму був видозміненим, чіткіше структурованим і дещо абстрагованим місцевим типом хрещатої однобанної церкви з характерним планом у вигляді грецького хреста, центричністю, ступінчасто-ярусним наростанням мас, скульптурністю об'ємів та всефасадністю споруди, розрахованої на візуальне сприйняття зусібіч. У цьому типі храму яскраво виявлена головна композиційна ідея української храмової архітектури, як її визначив Г.Логвин [277]: висотне розкриття і тотожність внутрішнього простору та геометрії зовнішніх форм, максимальна єдність конструкції і форми.

Типологічні контамінації та маргінальні типи відіграли велику роль в розвиткові архітектури у зв'язку з тим, що саме на цих архітектурних типах зосереджувались новаторські пошуки у сферах типології, конструкцій, тектоніки й нової образності. На жаль, ці пошуки не знайшли розвитку і продовження у наступній добі у зв'язку з забороною, яку російська імперська влада наклала на українську національну архітектуру.

5.3. Конструктивно-технічні особливості зведення будівель і споруд.

У працях наших попередників питання архітектурних конструкцій та будівельної техніки XVII-XVIII ст. певною мірою висвітлені (праці М.Цапенка, П.Юрченка, Д.Яблонського, В.Ленченка та ін.) [43-45, 158]. Ми не ставили собі завдання докладно вивчити ці проблеми, та й окреслені межі даного дослідження не дозволяють цього зробити. Тому обмежимося коротким викладом з'ясованих на сьогодні конструктивно-технічних особливостей будівель і споруд доби Гетьманщини, без знання яких годі зрозуміти специфіку розпланувально-просторових і архітектурно-пластичних вирішень. Як було показано вище, в розглядувану добу значно зросли об'єми та висота будівель, ускладнилися їхні об'ємно-просторові структури. У результаті зросли навантаження на несучі елементи і конструкції, що вимагало пошуку нових методів сприйняття і погашення сил розпору. Все це потягло за собою зміни у сфері будівельних матеріалів та конструкцій.

У найбільш масовому дерев'яному будівництві, згідно з П.Юрченком, С.Таранушенком, П.Макушенком, Л.Прибєгою [279, 40, 60, 280], основним конструктивним матеріалом був сосновий, дубовий, липовий, грабовий брус, обтесаний, найчастіше, на чотири канти. Використовувалися також кругляк та плениці або плахи. Цілу будову зводили з застосуванням тиблів з твердих порід дерева, без залізних цвяхів чи інших елементів. Спеціалісти пояснили це не браком заліза чи невмінням його використовувати, а конструктивно-технологічною доцільністю: залізні елементи, іржавіючи від вогкості, роз'їдали деревину, послаблюючи міцність і жорсткість конструкцій. Як підмурки використовували вертикально вкопані дубові стояни; під кінець доби почастішало застосування підмурків, мурованих із цегли чи каменю.

Як встановив П.Юрченко [279], до висновків якого приєднуємось і ми, для конструкцій дерев'яних храмів розглядуваної доби характерні: ускладнення планово-просторових побудов, з переважанням хрещатих багатодільних, розвиток висотних структур, пересічною висотою 35-40 м, значна висота стін (до 18 м) і заломів, збільшення розмірів зрубів у плані, поступовий перехід від чотиригранних до восьмигранних зрубів і верхів та у зв'язку з цим - широке застосування ригелів і брусів-затяжок для надання конструкції жорсткості та погашення сил горизонтального розпору. У цілому під кінець доби конструктивні розв'язання значно ускладнились. При цьому особлива увага надавалася міцному в'язанню вінців зрубу та надійності підвалин. Як встановив С.Таранушенко на основі спостережень за деформаціями дерев'яних церков [40], їх конструкції розраховувалися таким чином, щоб усадка навіть структурно найскладніших різновисоких споруд була рівномірною. Найбільшим досягненням в царині дерев'яних конструкцій було удосконалення церковного верху, так званого залому. В основі останнього лежить призма (4-, 6- чи 8-гранна), увінчана зрізаною пірамідою, яка, в свою чергу, є переходом до вищерозташованої меншої призми. Така конструкція дозволяла споруджувати багатоярусні верхи значної висоти (до 37 м). При цьому кількість заломів у церковних верхах була від 1 до 5 (на Бойківщині - до 8). Дуже поширився в цю добу конструктивний перехід від чотиригранного основного зрубу до восьмигранного верху за допомогою трикутних площин пандативів (парусів). Оскільки в архаїчному дерев'яному церковному будівництві пандативи не застосовувались (це засвідчують збережені з XVI ст. дерев'яні храми Волинського Полісся, які нам вдалося обстежити у 1980-х рр.), то, на нашу думку, така конструкція проникла у монументальне дерев'яне будівництво з мурованого після того, як візантійські сферичні пандативи трансформувалися в Україні у плоскі трикутні. В архітектурі дерев'яних церков розглядуваної доби відомі типи асиметричних верхів, де пандативи розміщені попарно на різних відмітках (Миколаївська церква у Новгороді-Сіверському).

На основі узагальнення досліджень пам'яток розглядуваної доби, проведених українськими реставраторами [56], можемо стверджувати, що у мурованому будівництві основним матеріалом була цегла, що мурувалася на вапняно-піщаному розчині з різними системами перев'язки: ренесансною або ланцюговою, голландською, поперечниковою (тичковою), а подекуди в західних регіонах вживалася ще й готична система. Брускова цегла попередньої доби поступово виходить з ужитку. Її змінює цегла формату 32 х 16 х 8 см. В Україні розміри цегли не були стандартизовані, на відміну від сусідньої Московії. Відомо при вживання великоформатних цегляних блоків від 34 х 34 х 8 см до 47 х 47 х 11 см, жолобкової та фігурної цегли. При муруванні профілів і обломів застосовували лекальну цеглу. Найширшим її сортамент був на Слобожанщині в кін. XVII ст.: при реставрації Покровського собору в Харкові виявлено застосування 18 типів лекальної цегли. Під кінець доби застосування великого класичного ордеру

викликало появу нових конструкцій для здійснення великих виносів карнизів, виготовлення баз, капітелей, тригліфів и метоп тощо. При спорудженні Великої лаврської дзвіниці в Києві виготовлялися великі керамічні блоки розмірами до 80 х 80 х 10 см з металевими кріпленнями. Пошуки в цій галузі вели провідні архітектори доби, зокрема Г.Шедель.

Природний камінь уживався рідко і, переважно, на Поділлі, де його вдосталь. Підмурки будівель, які заглиблювали до 3 м, теж мурувалися, переважно, з цегли і дуже рідко - з бутового каменя.

При спорудженні мурованої будівлі, як нам відомо з архівних документів, неподалік засновували цегельню й "завод" для випалу вапна. Після завершення будівництва такі виробництва, найчастіше, припиняли діяльність. Ми це пояснюємо майже повсюдною наявністю сировини і примітивністю застосовуваних технологій. Тільки у великих містах, де постійно провадилося муроване будівництво (Київ, Львів, Чернігів, Ніжин, Глухів) функціонували стаціонарні цегельні.

Дослідженнями українських реставраторів останніх десятиліть [56] встановлено, що в царині будівельної техніки важливим моментом стало поліпшення якості цегляного мурування: замість товстих стін із забутовкою починають мурувати тонші стіни всуціль із цегли з тоншим швом: це зменшило усадку стін і дозволило зменшити застосування дерев'яних в'язів. Тепер в одній будівлі вживали цеглу різного випалу, і не завжди якісного; широко було розповсюджене повторне використання цегли із старіших споруд, зруйнованих під час лихоліть Хмельниччини. Тому для досягнення естетичного ефекту та захисту поверхні мурування від розморожування площини стін тинькувалися дуже тонким шаром вапняного розчину - близько 0,5 см. Кількість і якість тинькувальних робіт значно зросли під кінець доби, починаючи з 1740-х рр., що пов'язано з широким застосуванням штукатурного ліплення в оздобленні фасадів та інтер'єрів. Як у конструкціях, так і в декорі широко застосовувалася будівельна кераміка, у т. ч. поліхромні полив'яні кахлі (вони збереглися на пам'ятках архітектури тої доби в Києві, Переяславі, Путивлі, Чернігові, Ніжині та інших містах).

Друга пол. XVII ст., як переконує аналіз пам'яток архітектури, характеризується розвитком й урізноманітненням систем мурованих склепінь, застосуванням підпружних арок різноманітних обрисів (на Лівобережжі дуже поширилися стрілчасті арки), вживанням як перехідних елементів від четвериків до підбанників плоских і сферичних пандативів, конічних тромпів, іноді багатоярусних (останнє ми вважаємо впливом тогочасної російської архітектури, де такі конструкції були дуже поширеними). Склепіння бань робили купольними (банястими) й зімкненими 8-лотковими. Як встановив С.Таранушенко, досліджуючи Покровський собор у Харкові [37], конструкції залому мурувалися поверх залому, викладеного з дерев'яних пластин. На жаль, ми не маємо такої ж дослідницької інформації стосовно інших храмів цієї доби, а тому не можемо екстраполювати висновок С.Таранушенка на всю муровану церковну архітектуру доби.

Цивільні будівлі засвідчують велику різноманітність уживаних безстовпових перекриттів (коробових, зімкнених, хрещатих) досить великих прогонів (до 15 м, як у Костянтино-Єленинській трапезній у Києві). Для підвищення жорсткості склепінь і поліпшення освітлення інтер'єрів широко вживалися розпалубки над вікнами, а для надійнішого погашення розпору влаштовувалися парні залізні затяжки, заанкерені в стіни.

У зодчестві західного регіону з 1740-х рр. з'являються великопрогонні тонкостінні еліптичні склепіння (домініканський костел у Тернополі), зведення яких вимагало точного математичного розрахунку й дуже ретельного виконання робіт.

Великого значення надавалося влаштуванню дахів. Усі вони робилися високими, по дерев'яних кроквах чи кружалах, укривалися дерев'яними покрівельними матеріалами (гонтом, дранкою, тертицями), черепицею і дуже рідко - залізом. Нерідко внаслідок нестачі коштів навіть муровані будівлі спершу могли укриватися соломою чи очеретом. Накопичений значний будівельний досвід виявився достатнім для зведення в XVIII ст. у складних інженерно-геологічних умовах великих інженерних споруд, без яких годі собі уявити провідні архітектурні ансамблі доби: це субструкції Андріївської церкви та Велика лаврська дзвіниця у Києві, тераси Почаївського монастиря та Святоюрського ансамблю у Львові. Зокрема, будівництво лаврської дзвіниці висотою 96 м на київських просадних грунтах було на той час складною інженерною проблемою. Тому глибина залягання її фундаменту становить 7 м, діаметр основи - 28,8 м, а товщина стін восьмигранника 1-го ярусу - 8 м [55]. Система пілонів і склепінь кожного ярусу утворює жорстку просторову структуру високого ступеня надійності.

При зведенні таких споруд великого значення надавалося забезпеченню стійкості фундаментів та несучих конструкцій, відведенню поверхневих і грунтових вод. Для цього споруджувалися (у Києві - кращими тогочасними інженерами, зокрема Д.Дебоскетом) підземні штольні, дренажні колодязі, оглядові галереї і камери, деякі з яких функціонують і нині. На просадних грунтах масивні муровані конструкції розчленовували осадочними швами на окремі блоки (Андріївська церква у Києві). Широко застосовувалися контрфорси і навіть аркбутани, як правило - для укріплення конструкцій давніших будівель, які втрачали статичну стійкість. Такі контрфорси були зведені у Софійському та Успенському Печерському соборах у Києві після їх надбудов, які збільшили статичні навантаження.

Необхідність будівництва масивних контрфорсів, які нерідко спотворювали фасади визначних за архітектурними якостями будівель, свідчить, на нашу думку, про досить слабку інженерну підготовку тогочасних зодчих, які припускалися серйозних конструктивних прорахунків. Яскравим прикладом цього є Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Коли в 1715 і 1731 рр. до давньоруського храму прибудували бічні приділи, пробивши великі арки у давніх північній і південній стінах, ціла будівля почала давати нерівномірну усадку й ті приділи мало не розірвали навпіл старий собор. Це викликало необхідність прибудови 1746 р. з трьох боків масивних аркбутанів з одноповерховими приміщеннями між ними та двох високих ризалітів на західному фасаді. Ці заходи допомогли стабілізувати роботу конструкцій.

Отже новації в конструктивно-технічних особливостях зведення будівель і споруд були спричинені розвитком їхніх розпланувальних й об'ємно-просторових структур. Зазначені особливості суттєвим чином вплинули на архітектурно-пластичні вирішення будівель і споруд, що докладніше буде розглянуто нижче.

5.4. Архітектурно-пластичні вирішення будівель. Стилістика.

Архітектурно-пластичні вирішення будівель і споруд розглядуваної доби визначалися функціональною типологією, розпланувальною й об'ємно-просторовою структурою та конструктивно-технічними особливостями.

З 1648 по 1781 рр. архітектурно-пластичні вирішення будівель і споруд зазнали значної еволюції, що підтверджує порівняння архітектурних витворів початку і кінця доби. Проте аналіз, проведений нашими попередниками і нами, дозволяє виділити в архітектурній пластиці й стилістиці риси, спільні для архітектури саме цієї доби, які

відрізняють її від зодчества попереднього і наступного періодів. Виділяючи ці характерні спільні риси, ми грунтуємося на численних дослідженнях конкретних пам'яток архітектури, здійснених Г.Логвином, С.Таранушенком, П.Юрченком, М.Цапенком, Д.Яблонським, М.Говденко, В.Завадою, нами та іншими дослідниками. Найгрунтовніше ці питання дослідили М.Цапенко в монографії "Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков" (розділ про "декоративні особливості", а фактично - про пластику фасадів і інтер'єрів) [43] та Д.Яблонський у монографії "Порталы в украинской архитектуре" [44].

Писемні тексти доби, що вивчається, засвідчують, що в тогочасному розумінні архітектури домінували суто мистецькі категорії. Часто зустрічаються вирази на кшталт "будівля прикрашена архітектурою". Відповідно до цього архітектурні споруди виступали окрасою довкілля, отже міста і їхні вулиці "прикрашалися будівлями". Ця тенденція особливо увиразнилася з 1730-х рр., коли численні будівлі княжих часів чи доби готики почали набувати пишного новочасного декору в стилістиці, наближеній до барокової (під кінець доби - рококо). З цього зрозуміло, що архітектурно-пластичним вирішенням будівель мало надаватися великого значення. Наші спостереження над архітектурою цієї доби - як церковною, так і цивільною - дозволяють зробити висновок, що тоді в зодчестві красу цінували чи не більше, ніж утилітарні якості. Саме з цим ми пов'язуємо безпрецедентну увагу, яка надавалася декору екстер'єру й інтер'єру.

Аналіз збережених архітектурних пам'яток дозволяє з'ясувати основні композиційні принципи. Серед архітектурних споруд розглядуваної доби ми майже не знаходимо асиметричних. Проте в композиціях окремих частин будівель спостерігаємо дисиметрію при строгому дотриманні візуальної урівноваженості об'ємів і архітектурних форм.

При формуванні архітектурного образу будівлі в цю добу великого значення надавали силуетним характеристикам, виразність яких досягалася активним застосуванням елементів вінчання - фронтонів, дахів і бань. Композиційно важливі місця завжди акцентувалися фронтонами з обов'язковими волютами, які давали пластичний перехід від одної геометричної форми до іншої. У житлових і громадських будівлях застосовували високі щипцеві (інша назва - шпилясті), вальмові й мансардові дахи з переломами. Невід'ємним атрибутом церковної архітектури цієї доби стала так звана грушовидна форма бань з ковнірами чи перехватами у нижній третині. У формі бань ми, як і більшість дослідників, вбачаємо західний барокізуючий вплив. Проте, як вказав М.Шумицький [32], з висновком якого ми погоджуємось, в Україні при всій різноманітності бань завжди витримувалося правило: баня у найширшій своїй частині не могла бути ширшою від підбанника.

У монументальних будівлях тектоніка є ордерною. Ордер, який у XVII-XVIII ст. був універсальною міжнародною мовою архітектури, приваблював українських майстрів, насамперед, своїми декоративними й образно-символічними можливостями. На цих засадах вони створили своєрідний "місцевий професійний діалект", видозмінюючи ордерний канон, використовуючи ордер для артикуляції об'ємних блоків, ризалітів, ярусів: пілястрами, лопатками, трьохчетвертними і півколонками, нерідко спареними, строєними, зібраними в пучки, підкреслювали кути об'ємів і місця прилягання внутрішніх стін до фасадних. У декорі ордер відігравав організуючу роль: вікна з арковими й лучковими перемичками обов'язково мали облямування у вигляді ордерних композицій наличників із сандриками найвигадливіших форм, джерела яких знаходимо як у тогочасній західній, так і в російській архітектурах.

Специфікою формування фасадного декору на початковому етапі розвитку архітектури розглядуваної доби було широке використання можливостей комбінаторики на базі цегляних обломів, що дозволяло максимально розкрити творчі потенції та винахідливість кожного майстра-муляра. Найвиразнішим прикладом цього може бути Катеринінська церква в Чернігові, де за принципової єдності композиційної побудови всіх фасадів, конкретне пластичне вирішення кожного порталу, наличника, сандрика дещо відмінне, оскільки кожен з мулярів, муруючи свою дільницю, проявляв індивідуальну майстерність.

На цьому етапі ми ще не спостерігаємо того насичення фасадних площин декором, яке стане притаманним наступним етапам. Великі майстри Мазепиної доби, передусім О.Старцев, Д.Аксамитов, І.Баптист, М.Єфимов, творили свої будівлі винятково монументальними, можливо вперше в Україні продемонструвавши, якою величезною може бути сила естетичного впливу лапідарної білої площини стіни, облямованої півколонами або пілястрами й увінчаної карнизом (Микільський Військовий та Братський Богоявленський собори у Києві). Разом з тим, на цьому етапі зустрічаються й насиченіші архітектурно-пластичні композиції, як-от фасади Троїцького монастирського собору в Чернігові. Тут декор не містить жодних орнаментальних мотивів і є вільною композицією ордерних у своїй основі архітектурних форм.

На другому етапі, починаючи з 1730-х рр., пластичні засоби стають розмаїтішими. З'явилося декоративне штукатурне ліплення, яке майстри виконували на місці за рисунками архітекторів по каркасу з дроту, закріпленому на мурі коваными цвяхами. При цьому майстер, зберігаючи загальну композицію декору, задану архітектором, моделював кожну форму індивідуально. Орнаментальні мотиви рослинного характеру в техніці барельєфу й горельєфу з масками, раковинами, гербами, купідонами утворювали фризи, облямовували вікна, заповнювали тимпани сандриків, фронтонів і порталів, накладалися на лопатки, пілястри й фризи антаблементів. Для них, як встановлено дослідженнями С.Кілессо [281], давалося кольорове тло - бірюзове, синє, барв жовтої і червоної вохри. Кольорову палітру збагачували позолочені деталі - капітелі, імперські орли тощо. При цьому єдність і чіткість композиційної побудови досягалися завдяки використанню ордера. Визначальним на цьому етапі стало застосування багатоярусних ордерних композицій.

Дверні й віконні отвори робилися півциркульних або трьохцентрових обрисів, з обов'язковим облямуванням профільованим архівольтом чи наличником й фіксацією рельєфного замкового каменя. На цьому етапі, а саме - в серед. XVIII ст. - з'являються так звані вухасті наличники, які стануть характерною прикметою мурованої архітектури 2-ї пол. XVIII ст.

В інтер'єрах, як і на першому етапі, застосовувалися тяги різних профілів, штукатурне ліплення, кахлі, поліхромія. У церковних інтер'єрах основою архітектурно-пластичного вирішення є функціонально й мистецьки необхідне об'єднання висотно розкритих щедро освітлених просторів кожного компартимента за допомогою високих арок-вирізів (у дерев'яних спорудах) та підпружних арок (у мурованих спорудах).

У дерев'яних церквах ці арки-вирізи мали найвигадливіші обриси і нерідко сягали верхньої відмітки центрального зрубу. Якщо при цьому арки-вирізи були досить широкими, то в результаті центральний зруб як конструкція практично зникав, а його верх візуально ніби ширяв у повітрі, спираючись на роги бічних рамен, як це бачимо на прикладі Вознесенської церкви в Березні на Чернігівщині.

Освітленню церковних інтер'єрів, влаштуванню великих, різноманітних формою вікон у кілька ярусів надавалося пріоритетного значення. Драматургія світла була спрямована на створення почуття піднесеності. Цьому ж сприяли й головні мистецькі домінанти кожного церковного інтер'єра - різнобарвні різьблені й позолочені іконостаси. Їхньому вивченню присвячено праці М.Драгана і С.Таранушенка [282, 283], тому ми на цьому питанні не зупиняємось. Зазначимо лише, що саме в добу Гетьманщини постали найрозвиненіші типи іконостасів - семиярусні, тридільні, що займали всю ширину найбільших храмів і сягали замків підпружних арок (так, Сорочинський іконостас 1732 р. має висоту 17 м). Цим же часом датується створення найвидатніших іконостасів: Успенського собору Києво-Печерської лаври, Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, соборів Гамаліївського та чернігівського Троїцького монастирів.

Вживалася також кругла скульптура в екстер'єрах та інтер'єрах, але, переважно, в західних регіонах у католицькій та уніатській церковній архітектурі.

Своєрідним мистецьким підсумком архітектурно-пластичних пошуків цього етапу ми вважаємо браму Заборовського - парадний в'їзд до Києво-Софійського монастиря, споруджений архітектором Г.Шеделем 1746 р. Ця однопрогінна аркова композиція, фланкована лопатками і спареними колонами та увінчана фронтоном з митрополичими інсигніями і пишним рослинним орнаментом, увібрала найхарактерніші форми, композиційні прийоми й орнаментальні мотиви, властиві архітектурі України серед. XVIII ст.

На останньому етапі розвитку архітектури розглядуваної доби ми спостерігаємо уніфікацію мови архітектурних форм разом з найширшим, ніж будь-коли перед тим або опісля, застосуванням скульптурного декору й поліхромії як на фасадах, так і в інтер'єрах. Найвиразніше ця тенденція проявилася в Андріївській церкві в Києві (1747-1753), соборі Св. Юра у Львові (1744-1770) та Успенському соборі Почаївського монастиря (1771-1783), тобто і в західному регіоні, і в Наддніпрянщині. Пишним декором оздоблюються храми Княжої й Мазепиної доби. При тому, якщо раніше переважало цегельне декорування, в якому профілі й елементи набиралися з лекальної цегли, то тепер штукатурне ліплення значно переважає і навіть витісняє давніший спосіб декорування.

У католицькій сакральній архітектурі ширше вживаються округлі, еліптичні та інші криволінійні форми, що збагатило архітектурну палітру світлотіньовими ефектами. Плоскі площини й прямі лінії майже зникають. Площини стають значно розчленованішими, що підкреслюється ще й скульптурним декором, в якому переважають мотиви путті та постаті католицьких святих. При всьому цьому, як показує дослідження уцілілих архітектурних пам'яток, основну увагу приділяли не фасадам, а створенню пишних інтер'єрів, для яких характерні: розвинений рельєф стін з широким застосуванням розкрепованих ордерних членувань, уживанням мармуру, кольорових тиньків, багатством ліплених прикрас, фігурною скульптурою а також грандіозні ілюзіоністичні малярські композиції на склепіннях.

Отже для архітектурно-пластичних вирішень будівель і споруд розглядуваної доби характерні:

- переважання об'ємних композицій над фронтально-площинними;
- центричність та ієрархічність форм;
- поєднання мальовничості силуетів і форм з регулярністю розпланувальної побудови, що забезпечує логічність архітектурної форми і ясність її візуального сприйняття;
- тектоніка на основі неканонічно (декоративно і символічно) трактованого ордера;
- вживання однакових пластичних засобів для будівель усіх функціональних типів: кількість застосованої пластики залежала тільки від ступеня репрезентативності будівлі.

Від XIX ст. і дотепер дискусійним є питання про суть, генезу, оригінальність, стильову належність і точне термінологічне визначення того, за висловом М.Цапенка, "національного архітектурного стилю", який характерний для архітектури України доби Гетьманщини. Одні дослідники (М.Макаренко) вважали його українським відродженням [31], інші (І.Грабар, Г.Павлуцький) - українським бароко [28], треті (М.Шумицький, М.Цапенко) - просто "національним" або українським національним стилем [32, 43].

На нашу думку, якщо стиль розглядати не як сукупність зовнішніх рис, а як цілісність функціональних, типологічних, конструктивних, пластичних аспектів архітектури, стає очевидним, що в стильовому відношенні архітектура України розглядуваної доби чітко розпадається на два явища:

- провінційне відгалуження центральноєвропейського бароко в західних регіонах;
- суттєво відмінну від бароко стилістику, що розвивалася у Наддніпрянщині, на Лівобережжі й Слобожанщині.

Згідно з нашими дослідженнями [35], барокові стильові феномени в цю добу спостерігаються в елітарній мурованій архітектурі Поділля, Волині й Галичини, пов'язаній з католицьким та уніатським культурним колом. Це українські витвори архітекторів-іноземців Я.Годного, Дж.Бріано, Дж.Джізлені, А.Колара, Я.Покори, П.Гіжицького, Б.Меретина, Я. Де Вітте, Г.Гофмана та ін. - католицькі й уніатські монастирі, колегіуми, костели, а також цивільні будівлі: Колегіум у Кременці 1735 р., ансамбль Почаївського монастиря 1771-1791 рр., Домініканський костел у Львові 1749-1764 рр., ратуша в Бучачі 1751 р. тощо.

Образне вирішення екстер'єру Домініканського костелу у Львові характеризується домінуванням масивної бані майже ренесансного характеру та колосальним іонічним ордером головного фасаду. На противагу цьому інтер'єру цієї будівлі властиві обсягова й лінійна динаміка, пишнота й бароковий ілюзіонізм.

На архітектурно-пластичному вирішенні собору Св.Юра у Львові виразно позначився дух рококо: стіни, ризаліти, сходи, балюстради і парапети майже не мають плоских чи прямолінійних форм, прямих кутів. Все має складне профілювання, все розкреповано. Динаміка ліній доведена до максимуму. Особливо це властиве чоловому східному фасаду з порталом, балконом і вигнутим фронтоном, увінчаним кінною скульптурою Юрія Змієборця. Попри такий динамізм архітектурних форм, ордер витримано за класичними взірцями Віньйоли, без надмірностей.

Архітектура собору Св.Юра вплинула на завершення собору Почаївського монастиря в 1770-і рр., особливо на його архітектурно-пластичне вирішення, яке вирішено дещо стриманіше, засвідчуючи вплив нової естетики класицизму. Ратуша в Бучачі, досліджена Г.Логвином [284], є спорудою пізнього етапу бароко з виразно рокайлевим декором, у якому застосовано горельєф і круглу скульптуру. Така ж стилістика властива й фасадам деяких львівських кам'яниць серед. XVIII ст., зокрема палацу Сапігів на пл. Ринок, 10.

У цілому для такої архітектурної стилістики, особливо стосовно культових будівель, характерні поєднання протилежностей, дисонантність, принципова розімкненість архітектурної форми, ілюзіонізм, де конструктивна логіка й тектоніка підпорядковані ідеологічно-клерикальним завданням. Таким чином, було б коректним вести мову про "архітектуру бароко в Україні" XVII-XVIII ст. як про синхронне місцеве відгалуження єдиного європейського стилю.

Розуміючи стиль не як суму зовнішніх прикмет, а як закон, принцип формування архітектурного твору, маємо визнати суттєву стилістичну відмінність зведених за доби Гетьманщини у Наддніпрянщині, Лівобережжі й Слобожанщині будівель "національного стилю XVII-XVIII ст." (за виразом М.Цапенка) від одночасних їм суто барокових споруд західного регіону. Відрізняються як розпланувально-просторові структури, так і композиційні побудови, способи переживання і формування простору, архітектурно-пластичні вирішення.

В так званому національному стилі спостерігаємо дві тенденції, про які вже була мова раніше.

Перша - це перенесення до монументальної мурованої архітектури композиційних структур з традиційної (а отже - давньої) монументальної дерев'яної архітектури (багатодільні структури "верхових" церков із заломами, з висотним розкриттям внутрішнього простору).

Друга - це відродження композиційних структур монументальної мурованої архітектури Київської Русі (тринавові хрещато-баневі одно- триапсидні, однобанні й багатобанні церкви).

Це дає нам підстави провести певні паралелі з архітектурою Відродження чи Ренессансу в Європі.

Що ж таке Ренесанс? За авторитетним визначенням англійського історика й культуролога А.Тойнбі, цей термін уживається для "характеристики впливу мертвої еллінської цивілізації на західно-християнський світ у цілком певному часі й місці, а саме: в Північній та Центральній Італії в пізньосередньовічний період. Цей окремий вплив мертвого на живе дуже далекий від того, щоб становити єдиний приклад такого роду, який надає нам історія, тож ми вживатимемо термін "Ренесанс" як загальну назву для подібних феноменів..."[291]. Далі він дає ще лаконічніше визначення: "ренесанс - це зіткнення дорослої цивілізації з "привидом" її давно померлого предка" і зазначає, що це явище досить поширене у світовій культурі [292]. Але типологічно цей культурний феномен, за А.Тойнбі, не є таким однозначним: "коли "Греція перетнула Альпи" й італійський Ренесанс торкнувся літератури й мистецтва Франції та інших заальпійських країн Заходу, процес, тією мірою, якою він ішов з сучасної Італії, а не безпосередньо з "античної" Греції, був таки не ренесансом у вузькому розумінні, а передачею набутків від першопрохідницької частини суспільства до решти частин того самого суспільства, і як такий цей процес належить до "розвитку"[291].

За класифікацією Г.Вельфліна [285] існує протилежність між класичними (Ренесанс) та некласичними (бароко, маньєризм) культурними феноменами, що проявляється, передусім, у формальних аспектах. Класичність виявляється у тенденції до цілісності, внутрішній і зовнішній завершеності, ясно виявленій мірі, порядку, чіткості структури. Для некласичного (барокового) світовідчуття і відповідних мистецьких творів натомість характерні відсутність єдності, зближення полярних, різнопланових явищ, внутрішня суперечливість, принципова відкритість форми. Для класичних (ренесансних) культурних явищ характерне строге слідування канону, прагнення навіть новий зміст укласти в традиційну форму. Натомість некласична (барокова) тенденція - це не тільки пошук принципово нових форм, але й прагнення розсадити зсередини канонічні схеми і форми, що переходить у принципову відмову від канону.

Здійснений нами перегляд пам'яток архітектури доби Гетьманщини показав принципову антибароковість тогочасної монументальної архітектури Наддніпрянщини, Лівобережжя і Слобожанщини. В образному ладові цієї архітектури домінують гуманістичні тенденції: співмірність з людиною, розрахунок на оптимальне візуальне сприйняття, ясність структури, чіткий геометризм архітектурних форм, відсутність придушуючого людину барокового ілюзіонізму. Все це дозволяє нам ставити питання про не барокові, а, скоріше, ренесансні риси в архітектурі розглядуваної доби (докладніше це питання розглянуто в нашій публікації [35]). Адже в цих архітектурних витворах ні про яке барокове перетікання мас і просторів немає і мови. В них декор не маскує, а навпаки, підкреслює структуру архітектурної форми. Геометризм об'ємних

побудов виявляє тенденцію до ідеальних центричних форм (таких форм набувають храми хрещатої структури і особливо - тетраконхи). Навіть трактування ордеру, як було показано вище, витримано в дусі Ренесансу, тобто це трактування є образно-символічним.

Отже на основі вищевикладеного правомірним буде наш висновок про те, що в силу розвитку національної державності та гуманістичних тенденцій в культурі, архітектура України доби Гетьманщини виявляється типологічно ближчою до явищ європейського Ренесансу, ніж до синхронних барокових стильових течій Європи.

За авторитетною думкою М.Конрада [286], Відродження чи Ренесанс є стадіальним явищем. Це етап, через який проходить кожна велика національна культура на шляху від Середньовіччя до Нового часу. Це супроводжується послабленням універсалістських тенденцій та аскетичних ідеалів, пробудженням національної свідомості, формуванням національних держав. І якщо в Італії все це проявилося у відкритті й відродженні спадщини античного Риму, то для Гетьманщини такою "своєю античністю" була Київська Русь. Саме з цим ми пов'язуємо "репарації" київських та чернігівських храмів домонгольської доби, а також відродження їхніх розпланувально-просторових структур у новому храмовому будівництві гетьманів І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського.

При порівнянні зазначеної специфіки архітектури України з архітектурними явищами сусіднього Московського царства з'ясовується вельми прикметна подібність: на думку російських учених [287], у Москві культура бароко виконала функції Ренесансу, оскільки останнього там як такого не було. Цю тезу щодо архітектури коригують дослідження М.Гуляницького та інших російських архітектурознавців [288]: московська архітектура XVII - поч. XVIII ст. (узороччя, наришкінське бароко тощо) - явище принципово антибарокове, що дозволяє говорити про ренесансні риси.

На наш погляд "національний архітектурний стиль" доби Гетьманщини не вміщається в стильові рамки бароко і водночас є феноменом, за своєю суттю близьким архітектурі Ренесансу в країнах Європи. Це був сплав автохтонних тенденцій до відродження здобутків давніх епох у розпланувально-просторових побудовах з ордерними композиціями ренесансного характеру, барокізуючим західним декором та декоративними елементами московського "узороччя".

Деяке хронологічне запізнення цих стильових явищ порівняно з типологічно схожими європейськими явищами ми пояснюємо бездержавністю України до серед. XVII ст. та тривалими війнами. Таке ж запізнення ми спостерігаємо і в Центральній Європі як наслідок Тридцятилітньої війни: за висновками спеціалістів, упродовж XVII ст. про повноцінне бароко можна говорити тільки стосовно Італії та Фландрії; східніше Рейна, в Центральній і Східній Європі бароко з'явилося не раніше 1680-х рр. [289].

У стильовому відношенні за 130 років архітектурно-пластичні засоби зазнали суттєвої хронологічної еволюції, увібравши багато різнорідних стильових елементів. Це дозволяє нам, користуючись терміном академіка Д.Лихачова, вести мову про "контрапункт стилів" в архітектурі України доби Гетьманщини. Аналіз архітектурної пластики збережених тогочасних будівель виявляє прямі впливи бароко, рококо (здебільшого в декорі) і навіть раннього класицизму, інфільтрація якого стає помітною з 1770-х рр., яскравим прикладом чого може бути будинок Другої Малоросійської колегії в Глухові, зведений за проектом архітектора А.Квасова.

Етапність розвитку архітектури доби Гетьманщини відобразилася в етапах стильового розвитку. На перший етап припадає формування стилістики. Для нього характерні певний архаїзм і строга тектонічність архітектурної пластики. Для другого етапу характерний перехід від засадничої тектонічності до декоративності: стилістика розвивається в бік більшої мальовничості й вибагливості (своєрідний маньєризм). На третьому етапі, починаючи з серед.

XVIII ст., завдяки працям Г.Шеделя, І.Мічуріна, Б.Меретина та інших архітекторів практично нівелюється явище хронологічної ретардації стилістики української мурованої архітектури стосовно центральноєвропейської, вона набуває виразних стилістичних рис пізнього бароко й (на західних землях) рококо. При тому на заході України яскравіше виявлені загальноєвропейські аспекти стилю, а на сході - автохтонні риси.

У цілому, як ми це прагнули показати, визначення стилістики архітектури доби Гетьманщини не можна вважати проблемою, остаточно вирішеною. А проблема ця серйозна і зовсім не надумана. Адже точне термінологічне визначення якогось феномена дозволяє краще зрозуміти його. Але, за влучним висловом С.Крижицького, "про терміни не сперечаються, а домовляються". У даному випадку конвенціональний термін "українське бароко" не влаштовує не тільки автора цієї монографії, він не влаштовував багатьох наших попередників внаслідок глибокої феноменологічної відмінності оригінальної стилістики архітектури України доби Гетьманщини від європейського бароко. Бо попри реальне проникнення барокової стилістики, українська архітектура розвивала власні засади як в типології, так і в тектонічних та архітектурно-пластичних вирішеннях. Тому ми наполягаємо на тому, що стилістично архітектуру України доби Гетьманщини слід визначити коректніше як ренесансно-бароковий синтез в умовах хронологічної ретардації.

Ми усвідомлюємо, що таке прецизійне (з нашої точки зору) визначення є малоприйнятним для широкого загалу. Тому, заперечуючи хвацький термін "українське бароко", ми пропонуємо прийняти для широкого вжитку термін, запроваджений ще М.Макаренком - "українське відродження", оскільки цей термін точніше відображає суть панівної стилістики доби.

Все вищевикладене дозволяє нам дійти таких висновків.

У добу Гетьманщини набули розвитку споруди різних функціональних типів - житлові, громадські (культові, адміністративні, навчальні тощо), оборонні, виробничі і т.д. Проте провідним функціональним типом упродовж усієї доби були церковні будівлі як такі, що уособлювали найважливіші суспільні функції.

У православному церковному будівництві виділяються дві чітко окреслені типологічні групи, які найбільше розвинулися саме в цю добу:

Перша з них відроджує розпланувально-просторові структури мурованих храмів Княжої доби і несе деякі впливи західного бароко. Ці храми відомі тільки в мурованому будівництві й не мають прототипів у дерев'яній церковній архітектурі. Вони тринавові, з трансептом, шестистовпні, хрещато-баневі, багатоверхі.

Друга типологічна група пов'язана з розвитком розпланувально-просторових композицій, традиційних для українського дерев'яного монументального будівництва ще з попередньої доби. Особливістю доби Гетьманщини стало те, що храми цієї типологічної групи набули значного розвитку й посіли домінуючі позиції як у мурованому, так і в дерев'яному будівництві. Їх можна розподілити на два підтипи:

1 - тридільні одно- триверхі (найпоширеніший тип невеликого парафіяльного храму);

2 - хрещаті центричні, серед яких є підтипи: п'ятидільних одно- п'ятиверхих (рідше - триверхих); дев'ятидільних з різною (як правило - непарною) кількістю верхів (один, п'ять, дев'ять).

Окрім цих основних типів, які були наймасовішими й визначали картину архітектурного розвитку доби Гетьманщини, існували й розвивалися маргінальні типи православних храмів - безбанні зального типу, триконхові, тетраконхові, а також різноманітні контамінації основних типів. Ці контамінації відіграли велику роль в загальному розвиткові архітектури у зв'язку з тим, що саме на цих архітектурних типах зосереджувались новаторські пошуки у сферах типології, конструкцій, тектоніки й нової образності.

У неправославній культовій архітектурі розглядуваної доби панували тенденції ретроспективізму, особливо властиві іудейській та ісламській сакральній архітектурі. Для католицького костельного будівництва під кінець доби характерна майже буквальна ретрансляція центральноєвропейських взірців.

Доба Гетьманщини ознаменувалася розвитком розпланувальних і об'ємно-просторових стуктур дзвініць, трапезних, нових типів репрезентативних мурованих навчальних, житлових, адміністративних і господарських споруд.

Новації в конструктивно-технічних особливостях зведення будівель і споруд були спричинені розвитком їхніх розпланувальних й об'ємно-просторових структур. Це суттєво вплинуло на архітектурно-пластичні вирішення будівель і споруд.

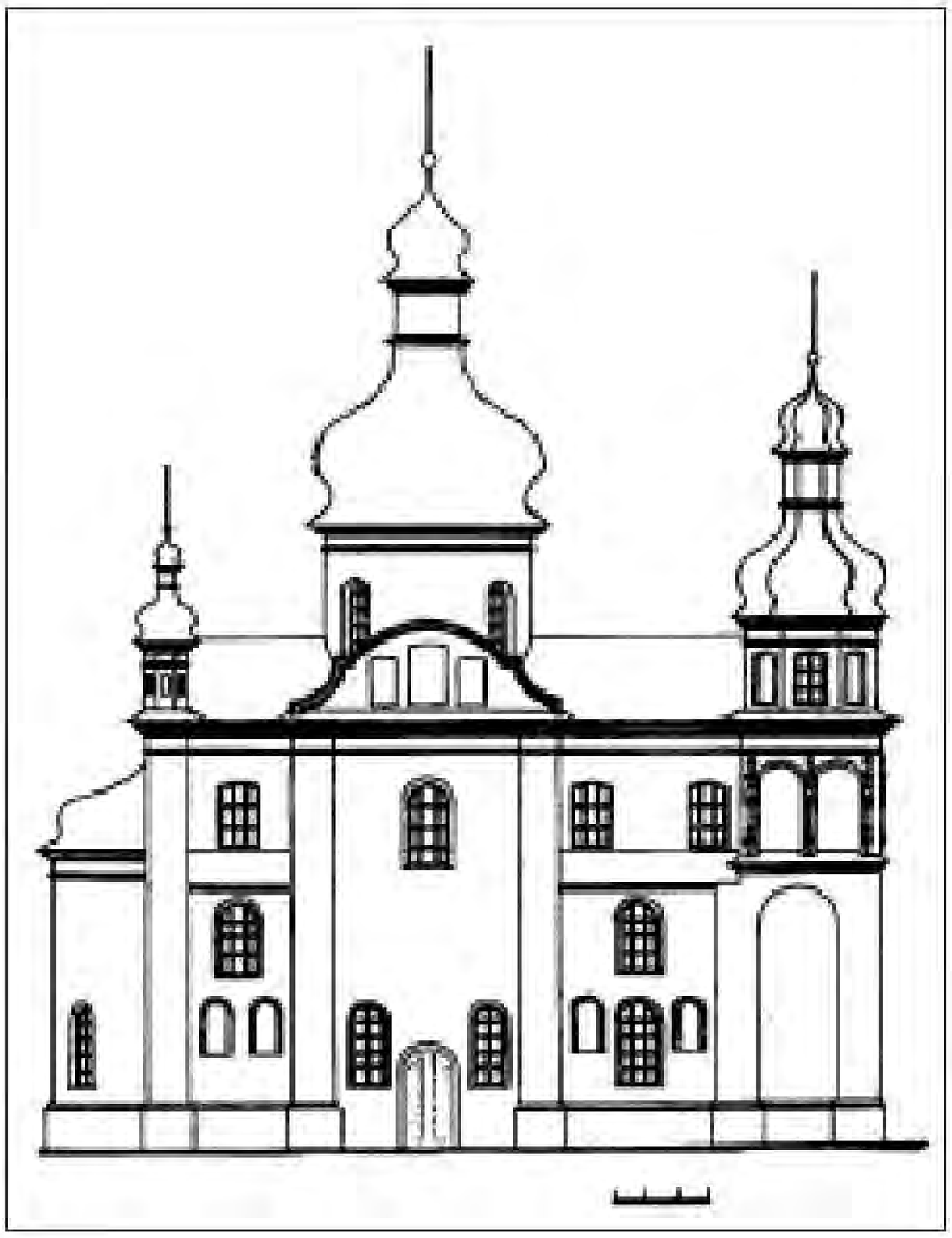
Для архітектурно-пластичних вирішень будівель і споруд розглядуваної доби характерні такі риси: переважання об'ємних композицій над фронтально-площинними; центричність та ієрархічність форм; поєднання мальовничості силуетів і форм з регулярністю розпланувальної побудови, що забезпечує логічність архітектурної форми і ясність її візуального сприйняття; тектоніка на основі неканонічно (декоративно і символічно) трактованого ордера; вживання однакових пластичних засобів для будівель усіх функціональних типів: кількість застосованої пластики залежала тільки від ступеня репрезентативності будівлі.

У стильовому відношенні в архітектурі України розглядуваної доби чітко розрізняються два напрямки:

1 - провінційне відгалуження центральноєвропейського бароко в західних регіонах.

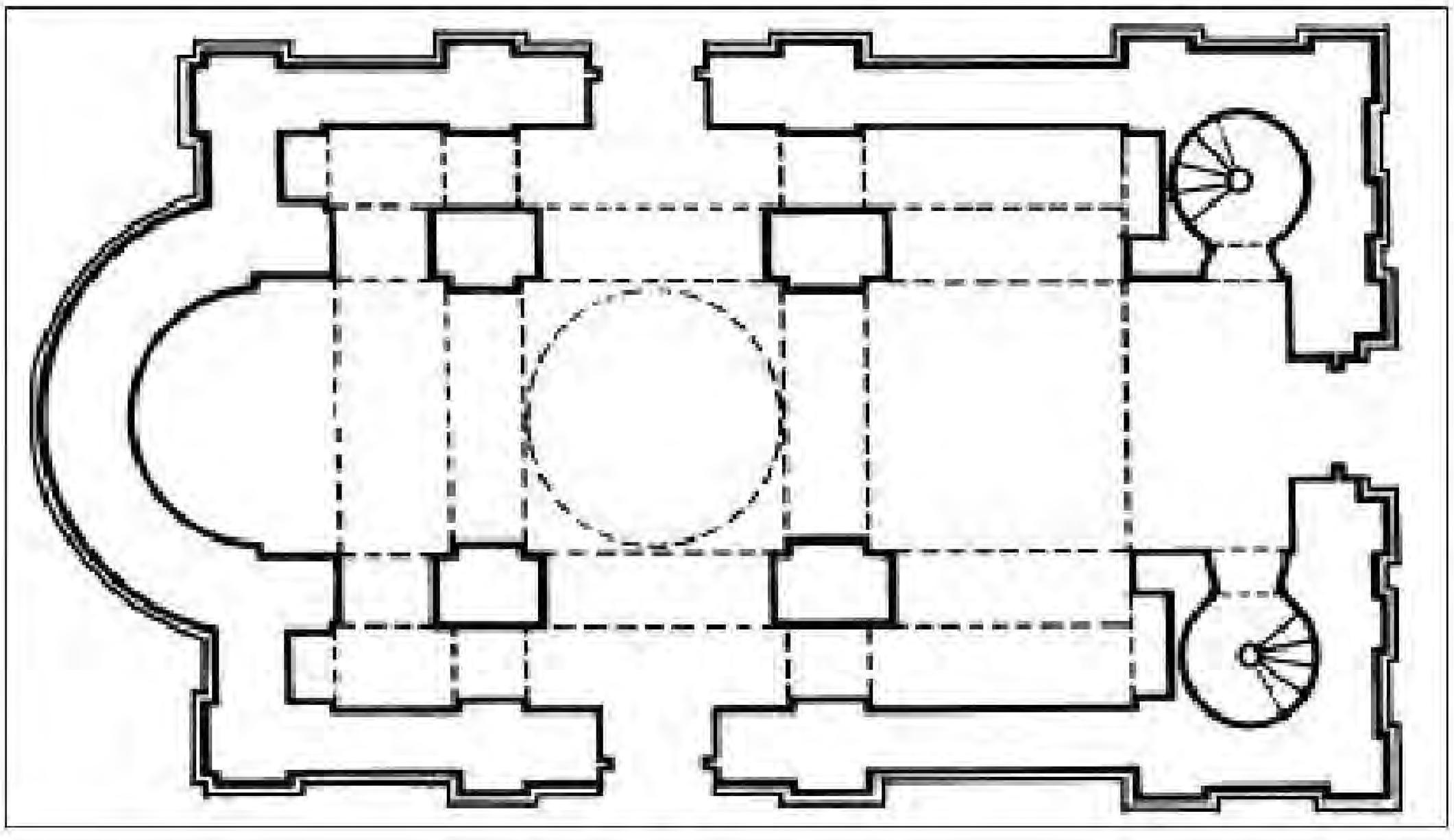
2 - суттєво відмінну від бароко стилістику, що розвивалася у Наддніпрянщині, на Лівобережжі й Слобожанщині.

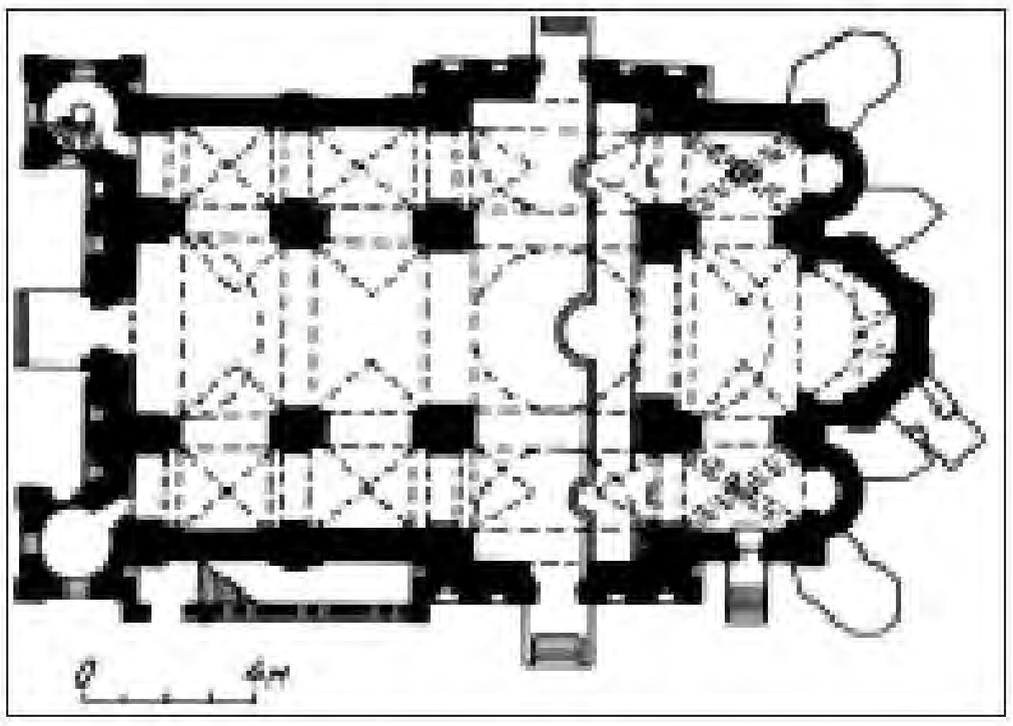
Стиль архітектури доби Гетьманщини досі звично називали "українським бароко". Як показало наше дослідження, таке визначення є некоректним внаслідок глибокої феноменологічної відмінності оригінальної стилістики архітектури України доби Гетьманщини від європейського бароко. Попри проникнення барокової стилістики і навіть рококо (під кінець доби), українська архітектура розвивала власні засади як в типології, так і в тектонічних та архітектурно-пластичних вирішеннях. Тому стилістично архітектуру України доби Гетьманщини коректніше можна визначити як ренесансно-бароковий синтез в умовах хронологічної ретардації, а для широкого вжитку прийняти термін "українське відродження", який точніше відображає суть панівної стилістики доби.



Північний фасад собору Максаківського монастиря. За С.Юрченком.

План собору Максаківського монастиря. За С.Юрченком.





План собору Троїцького монастиря в Чернігові.



Собор Троїцького монастиря в Чернігові.



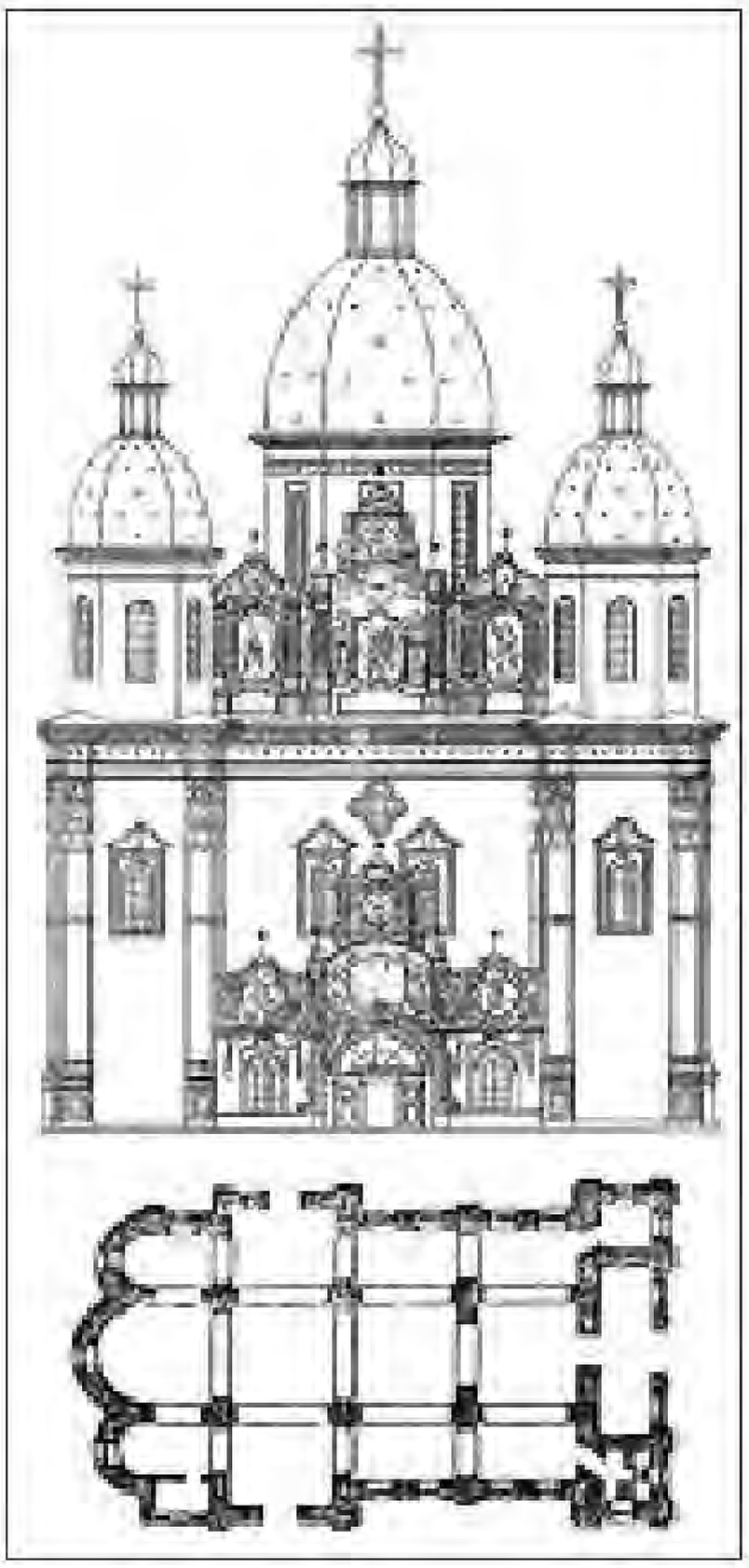
Микільський (Військовий) собор у Києві.



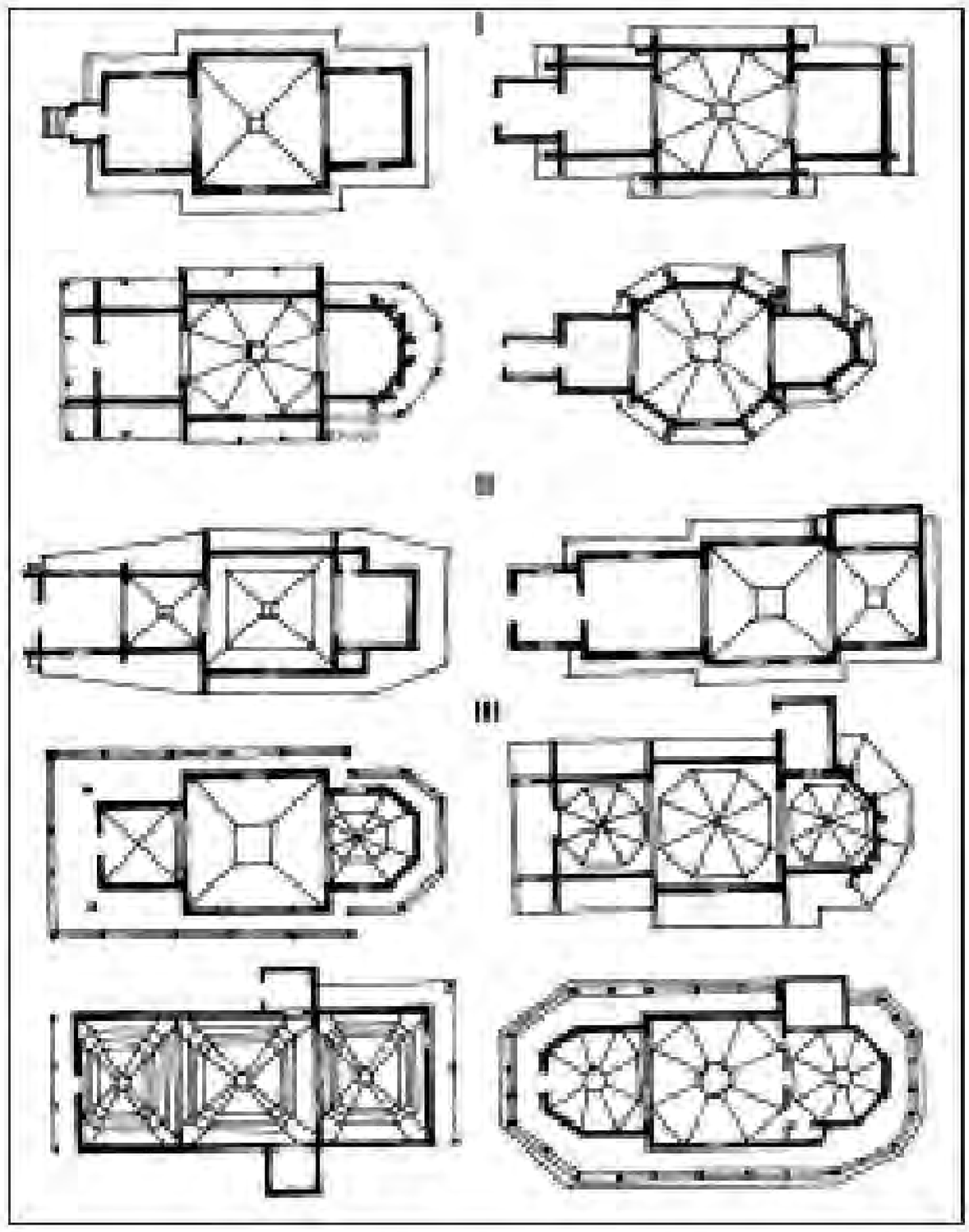
Собор Мгарського монастиря.



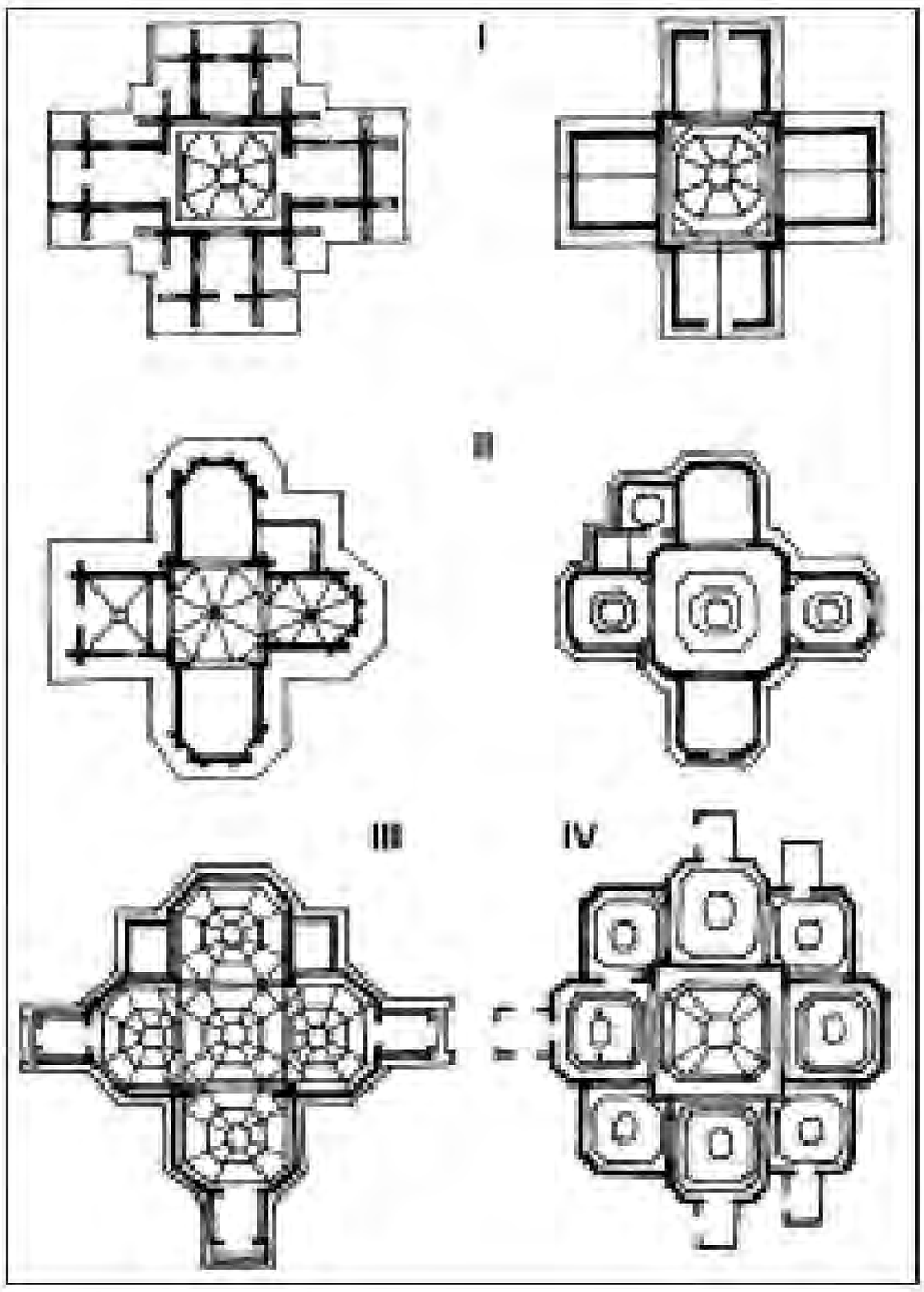
Успенський собор
в Полтаві.



Західний фасад і план Богоявленського собору Братського монастиря у Києві.



Типологія тридільних дерев'яних храмів. За В.Самойловичем.



Типологія хрещатих дерев'яних храмів. За В.Самойловичем.



Юр'ївська (Георгіївська) церква у Лебедині.



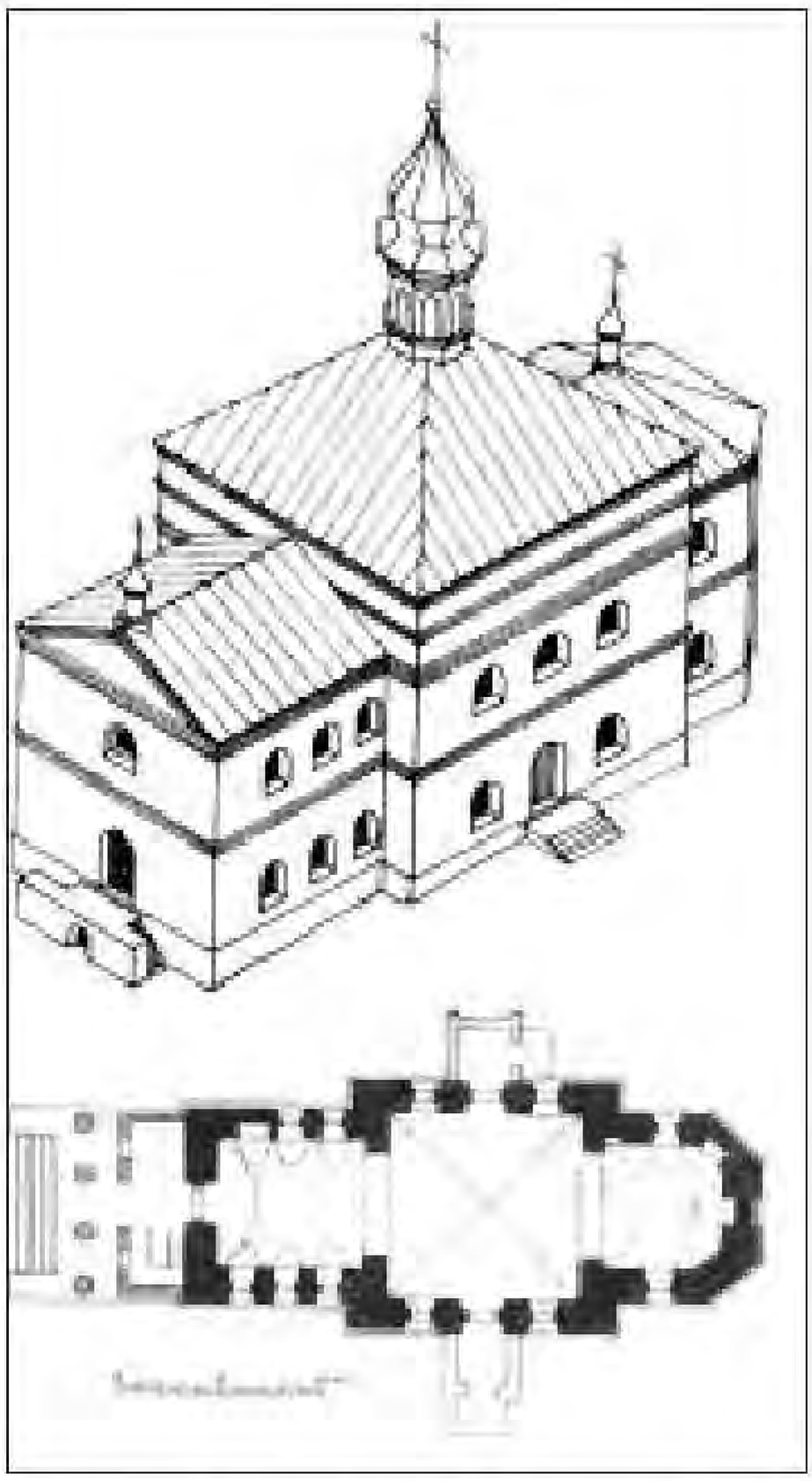
Покровська церква у с. Синявка на Чернігівщині. Рисунок автора.



Троїцька церква у с. Степанівка на Чернігівщині. Рисунок автора.



Миколаївська церква у с. Городище на Чернігівщині. Реконструкція автора.



Аксонометрія і план Михайлівської церкви у с. Великий Листвен на Чернігівщині. Обмір і реконструкція автора.



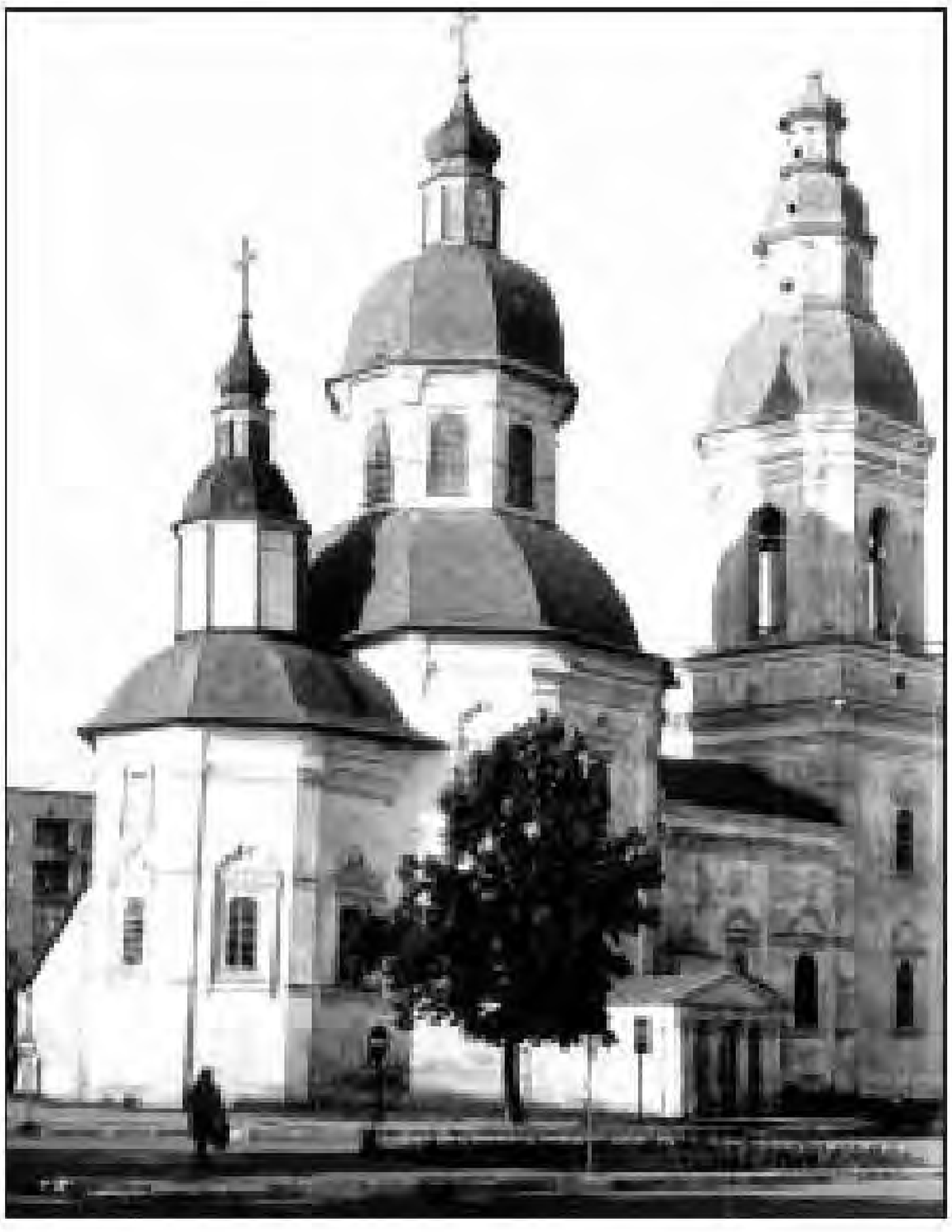
Покровський собор у Харкові. Рисунок автора.



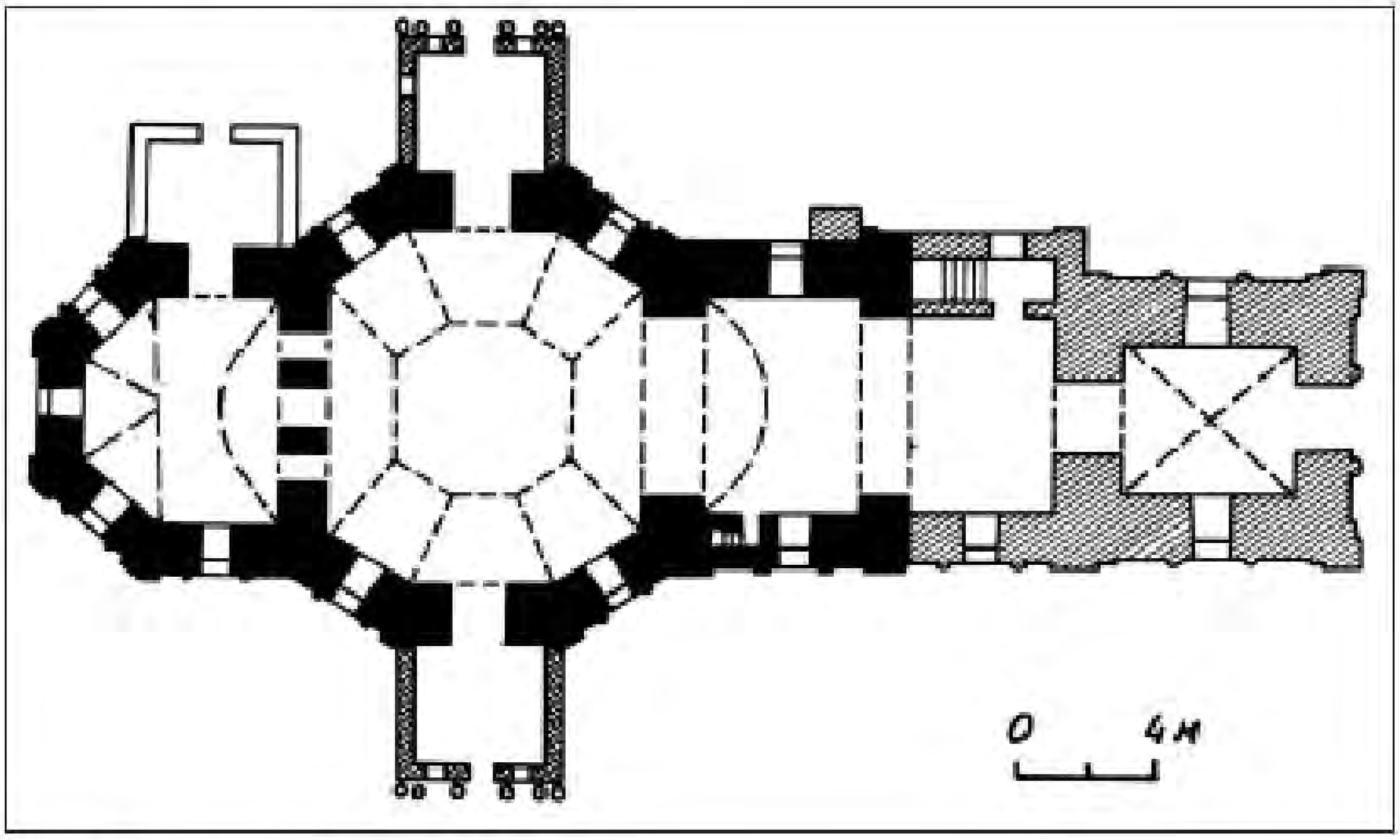
Троїцька церква у Сосниці.

Воскресенська церква в Сумах.





Миколаївська церква в Глухові.



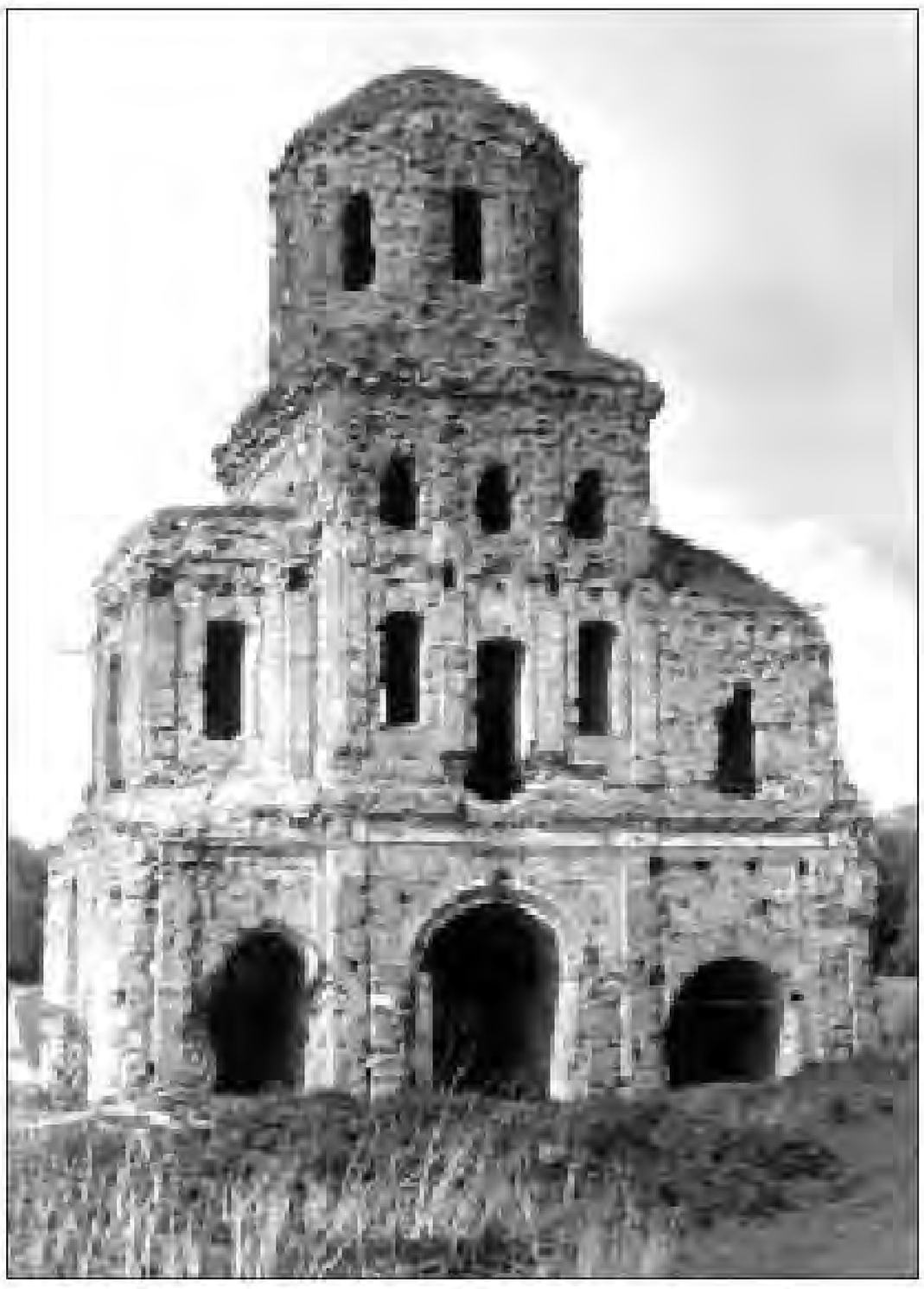
План Миколаївської церкви в Глухові. Обмір автора.



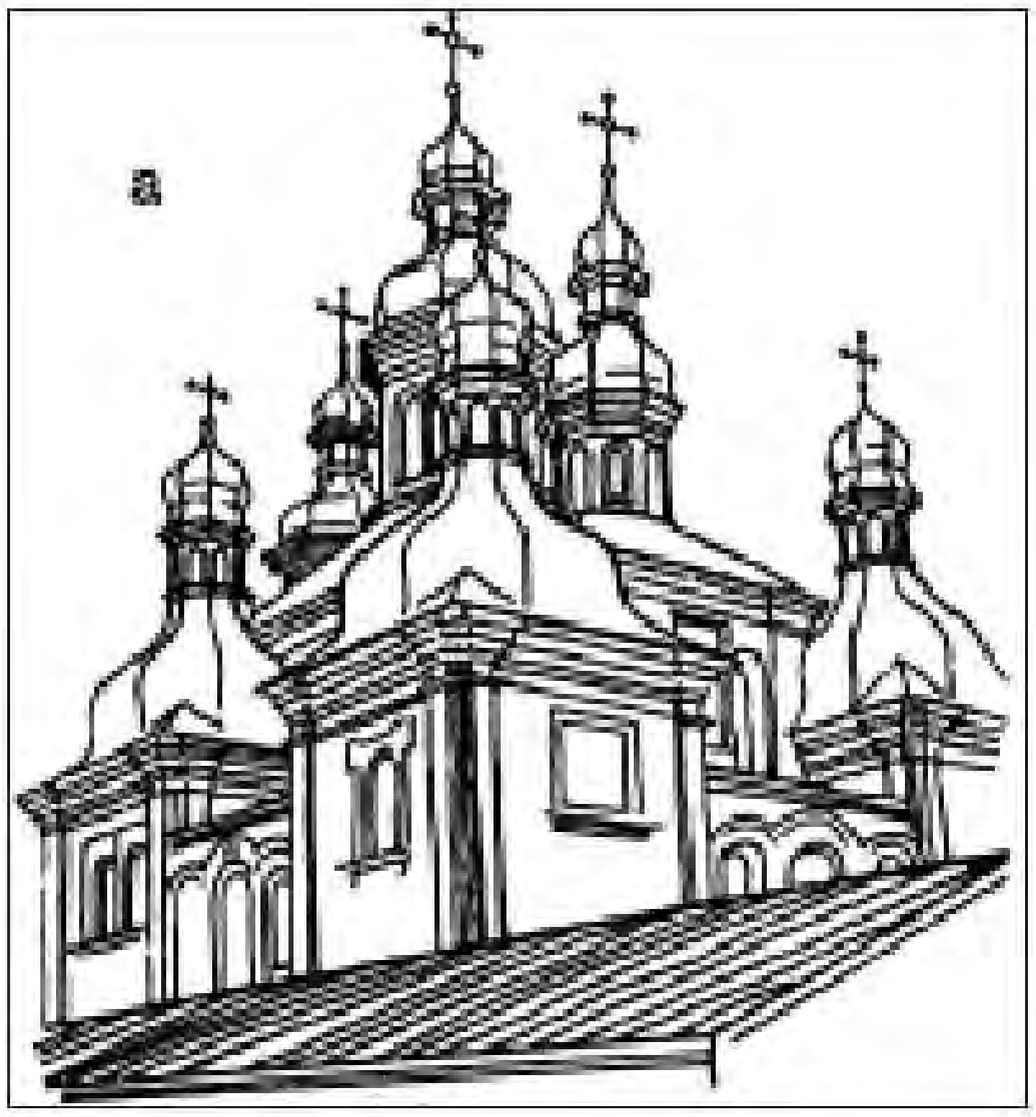
Михайлівська церква в с. Полонки на Чернігівщині.



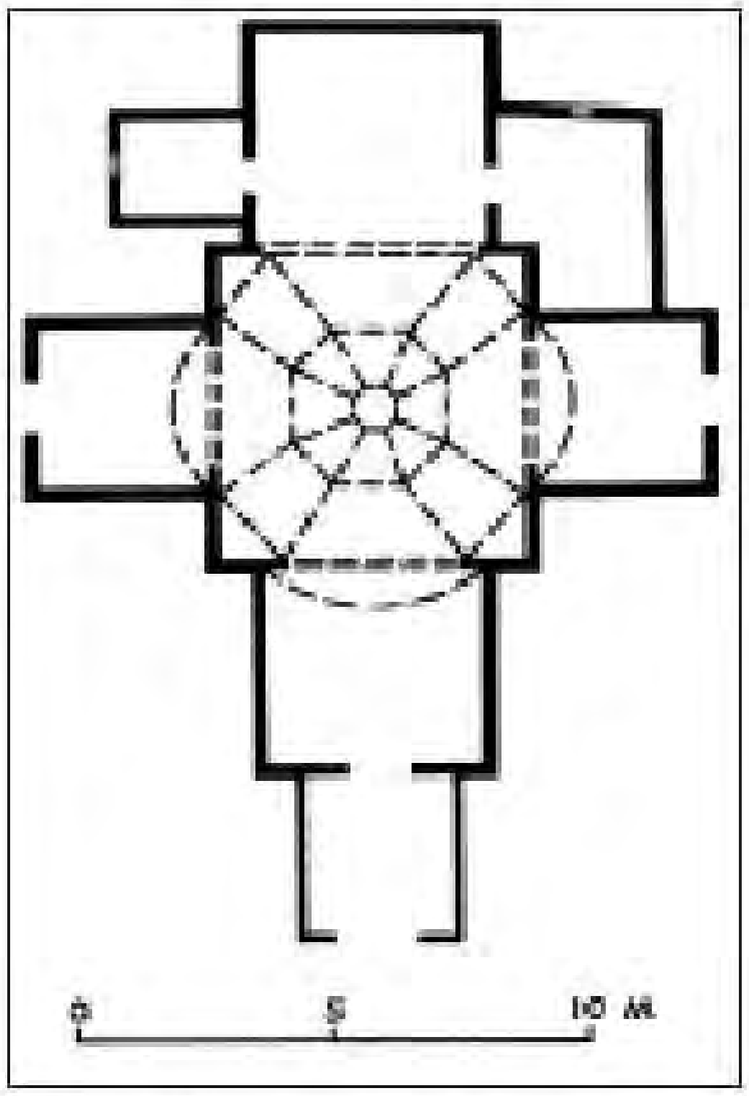
Покровська церква в Сумах. За К.Сидоровим.



Покровська надбрамна церква Софроніївського монастиря на Сумщині.



Церква Різдва Богородиці на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. Рисунок автора.



План Покровської церкви у с. Пирогівка. Обміри автора.

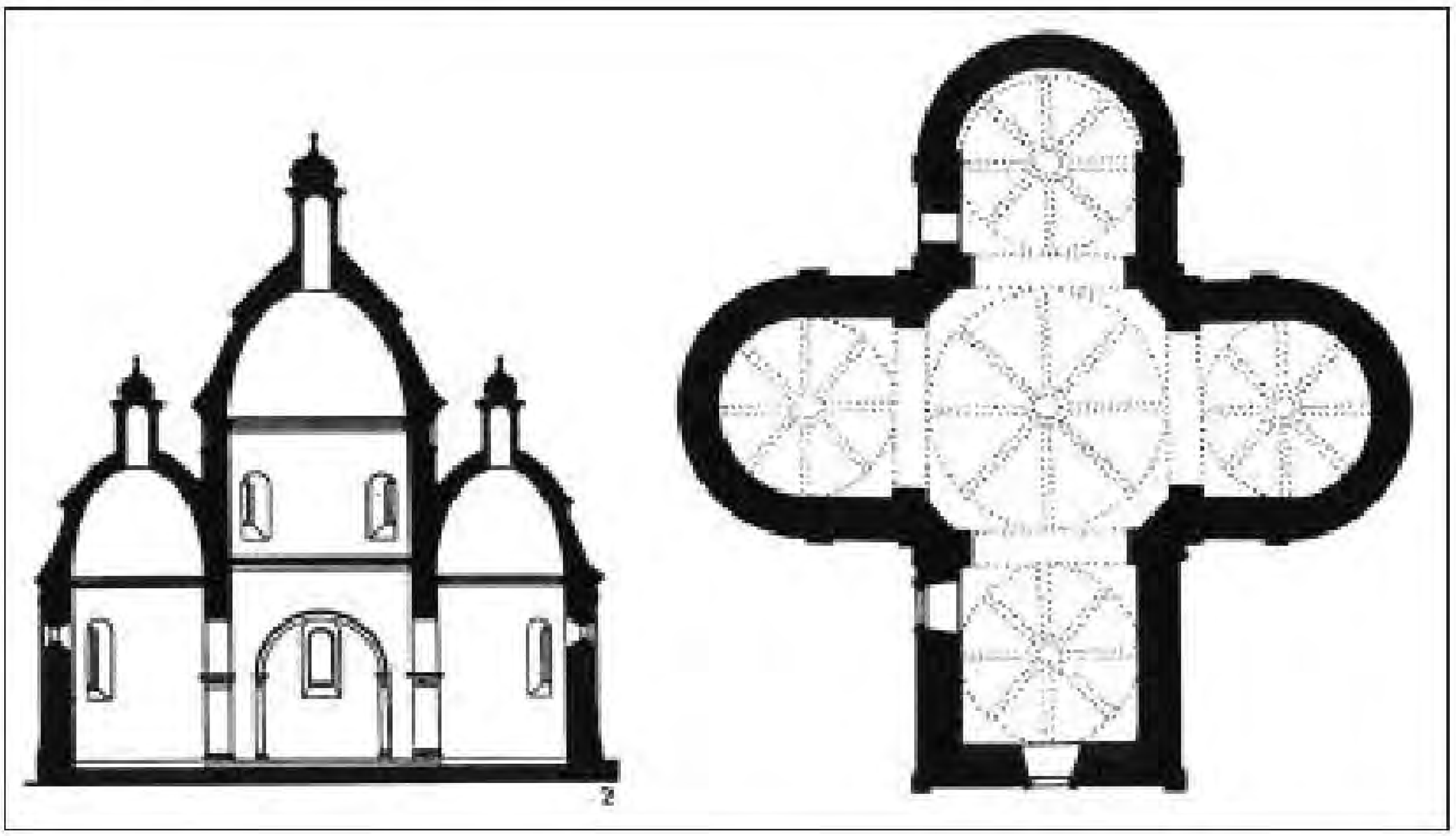


Покровська церква у с. Пирогівка на Сумщині.

Дерев'яна церква з дзвіницею у с. Яришів на Поділлі. Малюнок кін. XIX ст.



Розріз і план Покровської церкви у с. Низькиничі на Волині.

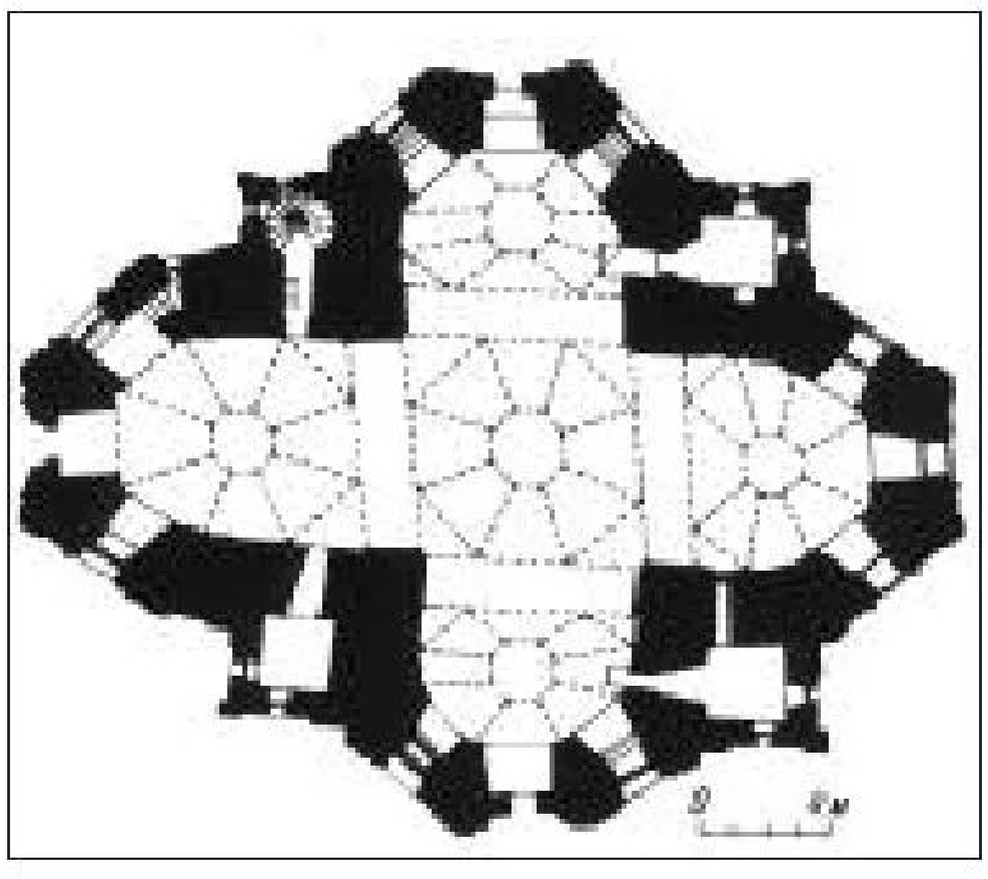




Троїцька церква в Коропі на Чернігівщині.

Катеринінська церква в Чернігові. Фото поч. XX ст.

План Катеринінської церкви в Чернігові.







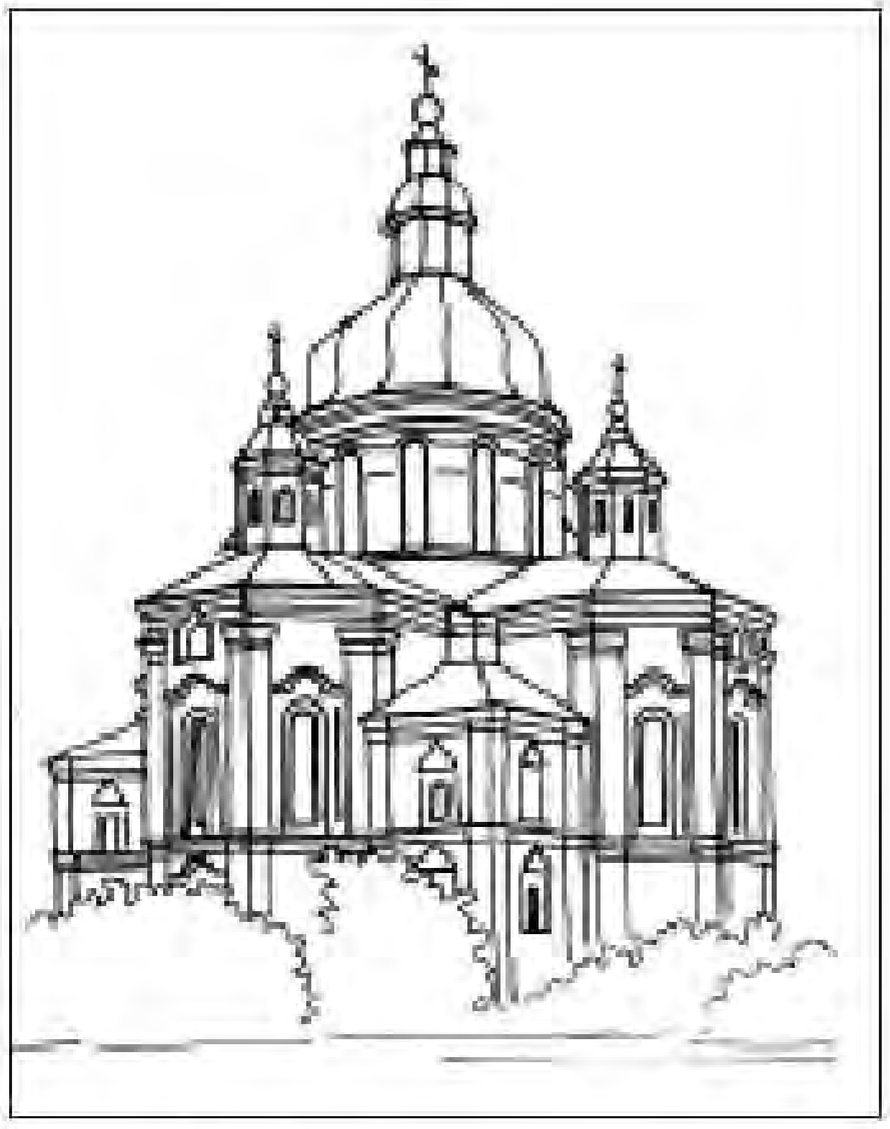
Троїцький собор Густинського монастиря.



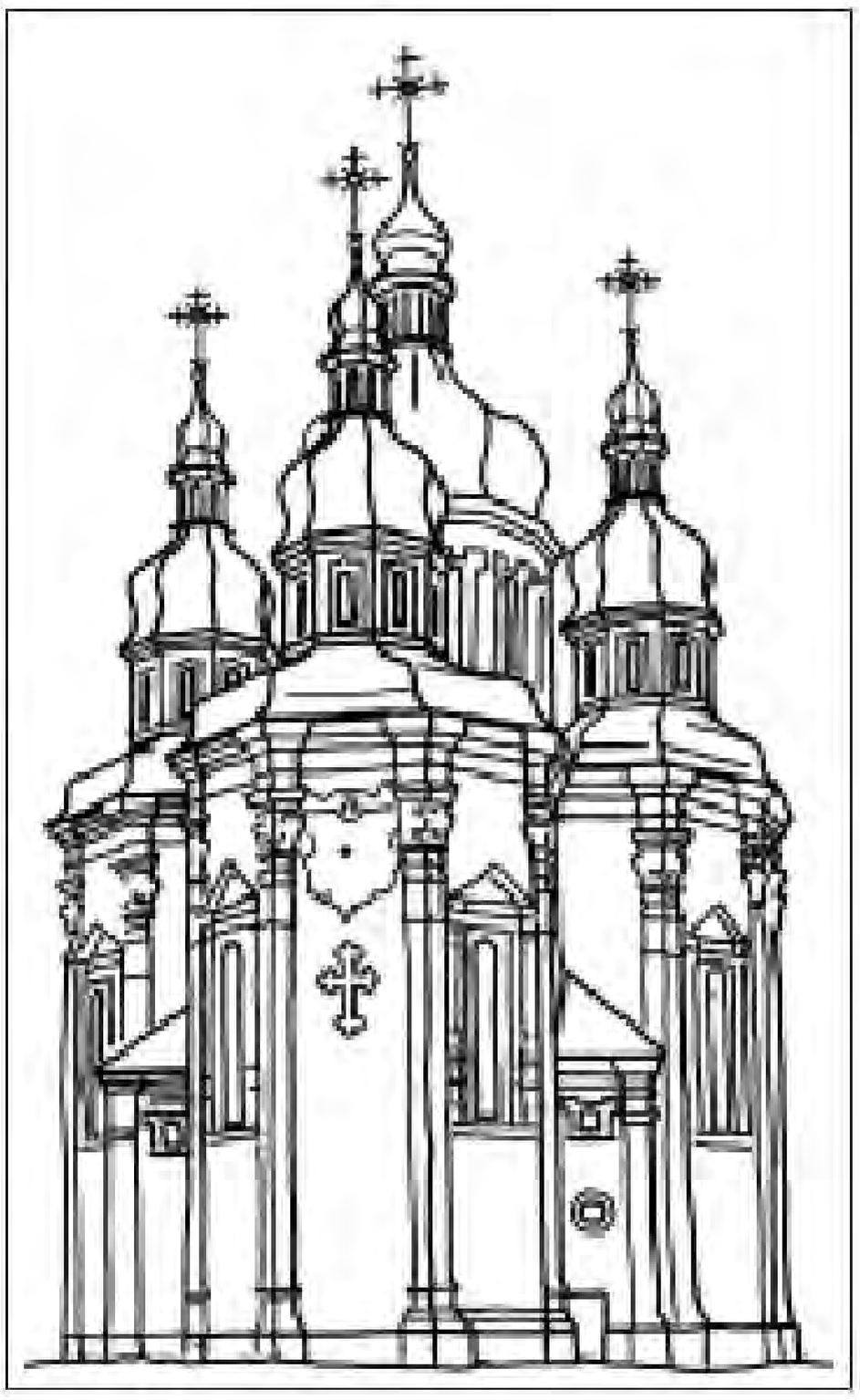
Всіхсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври.



Миколаївський собор Крупицько-Батуринського монастиря.



Спасо-Преображенська церква у с. Великі Сорочинці. Рисунок автора.



Георгіївський собор Видубецького монастиря у Києві. Рисунок автора.



Микільський собор Ведмедівського монастиря на Чигиринщині. Рисунок автора.



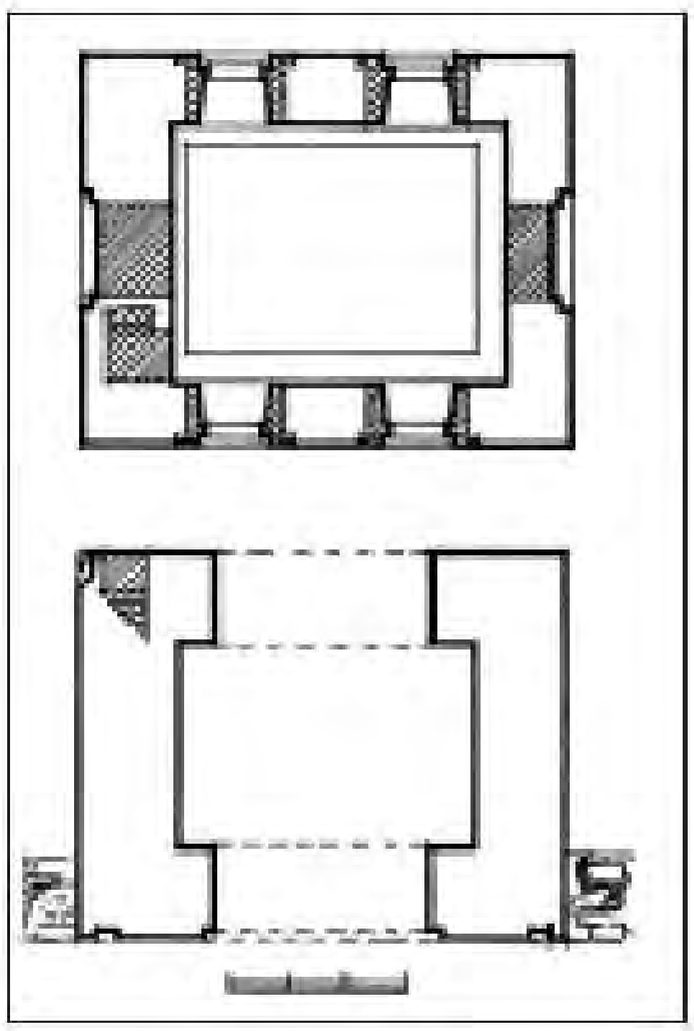
Спасо-Преображенський собор у Прилуках.



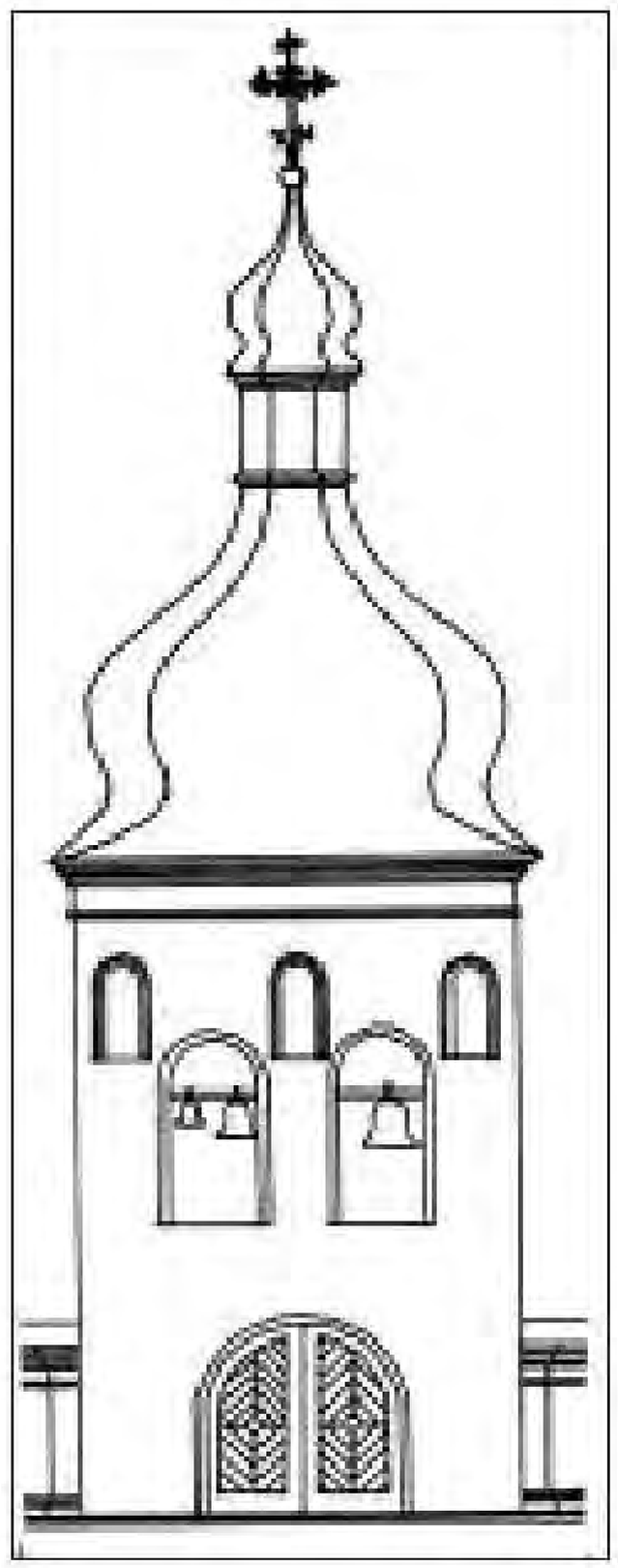
Андріївська церква в Києві.



Троїцький собор у Новомосковську.



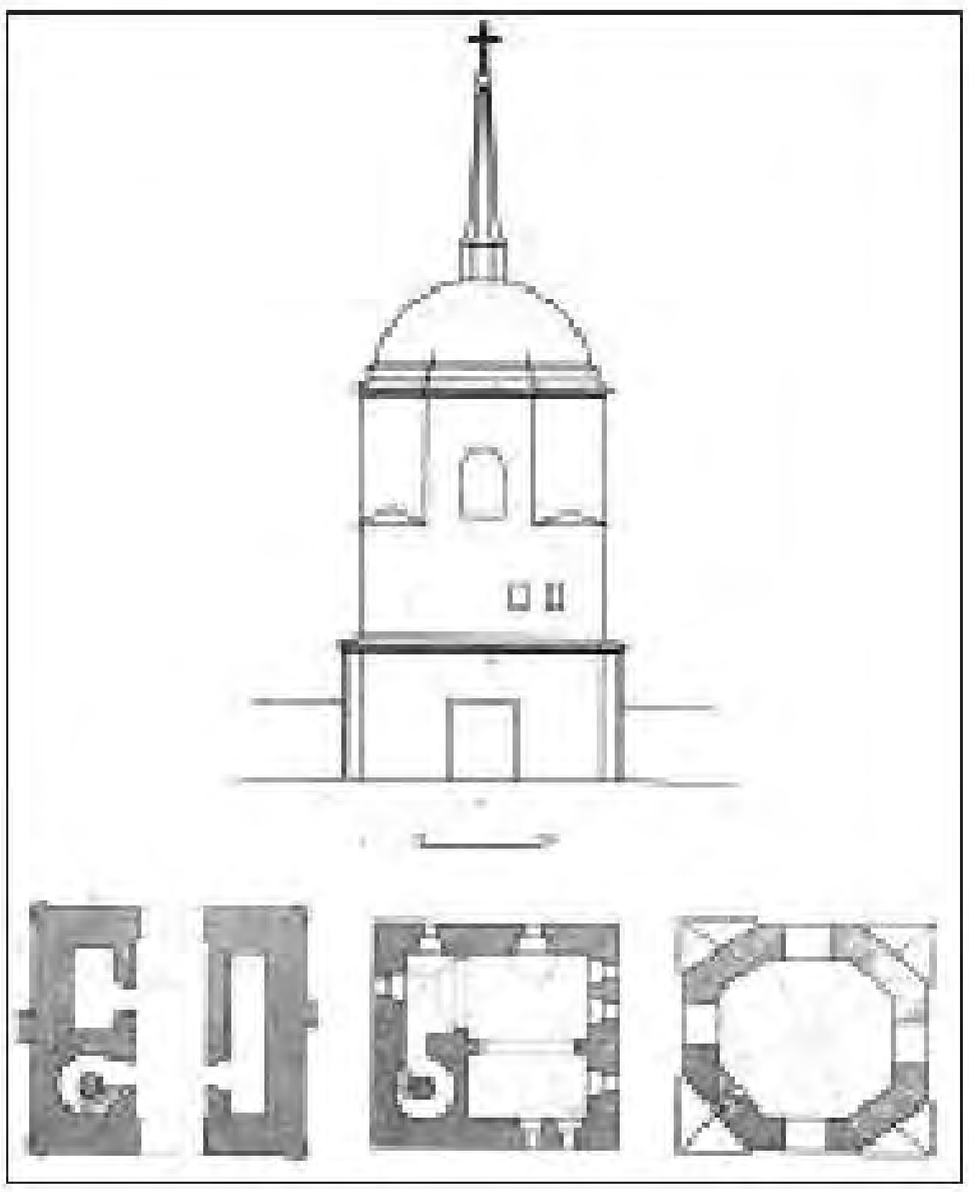
Плани 1-го і 2-го ярусів дзвіниці Максаківського монастиря. Обміри С.Юрченка.



Дзвіниця Максаківського монастиря на Чернігівщині. Реконструкція С.Юрченка.

Дзвіниця Єлецького монастиря в Чернігові.



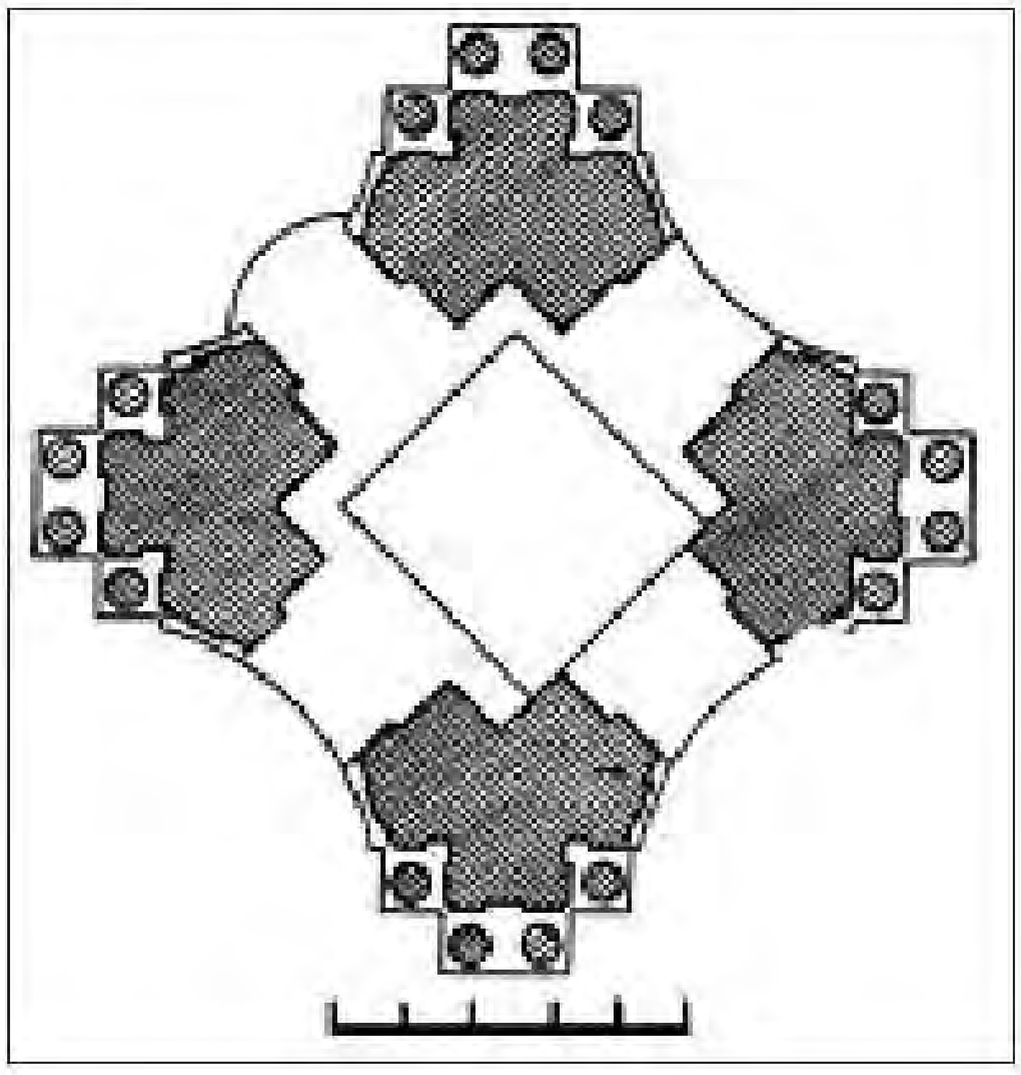


Фасад і плани ярусів дзвіниці Гамаліївського монастиря. За М.Цапенком.

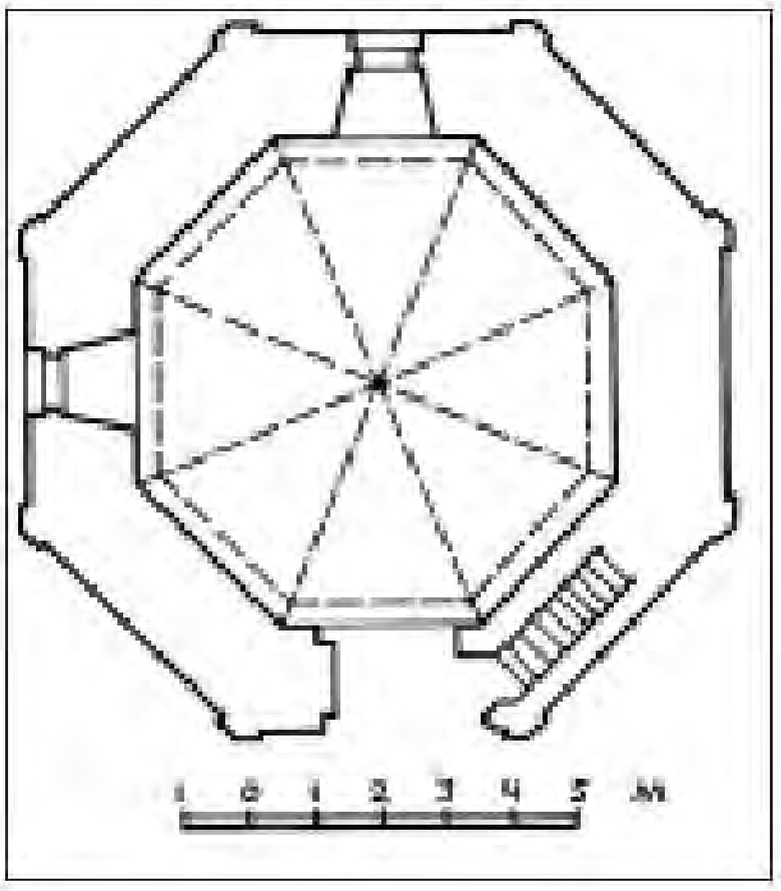


Дзвіниця Троїцького монастиря в Чернігові.

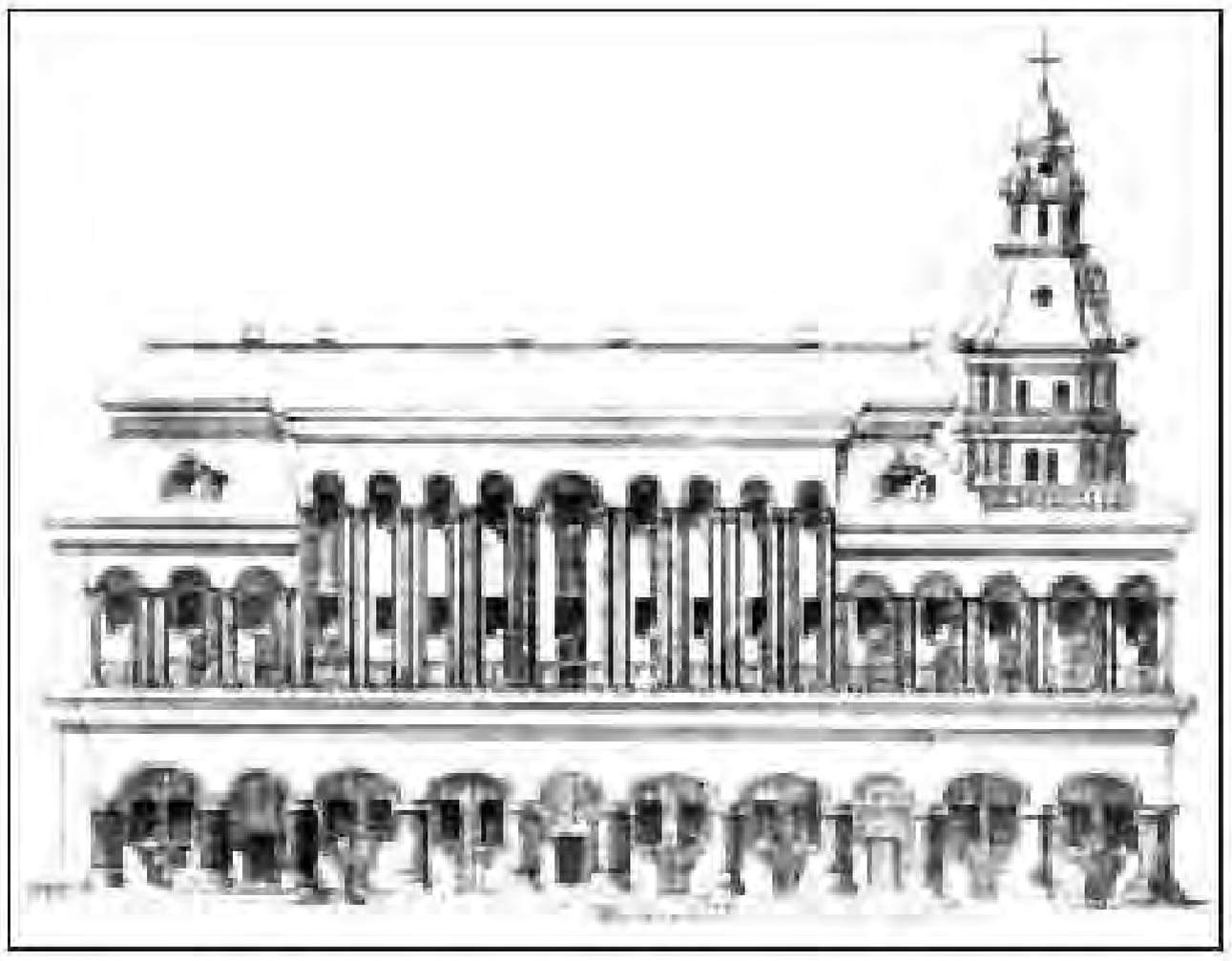
План 2-го ярусу дзвіниці собору Різдва Богородиці в Козельці.



План 1-го ярусу дзвіниці Охтирського Троїцького монастиря. Обмір автора.



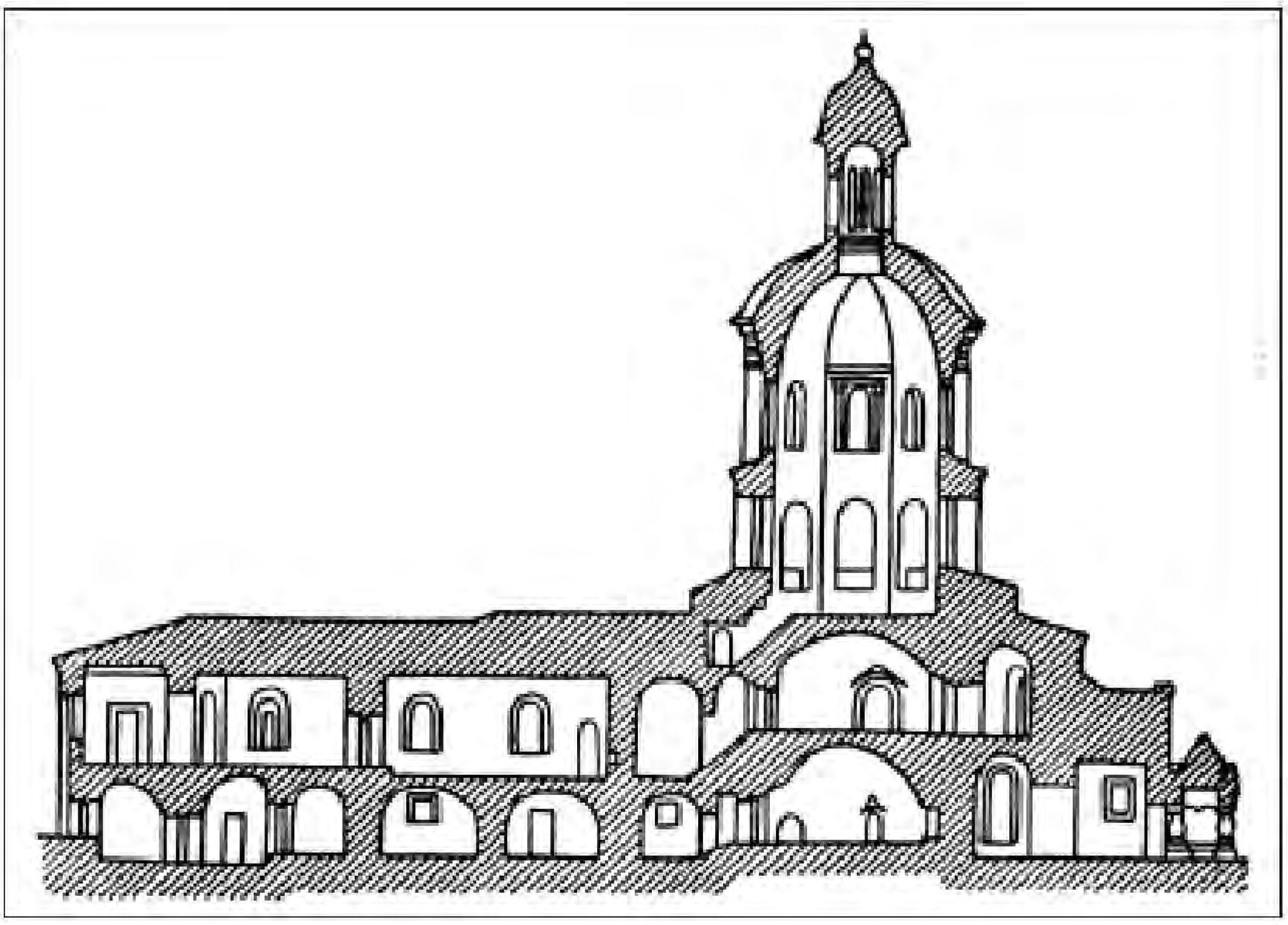




Навчальний (конгрегаційний) корпус Київської академії. За гравюрою кін. XVIII ст.

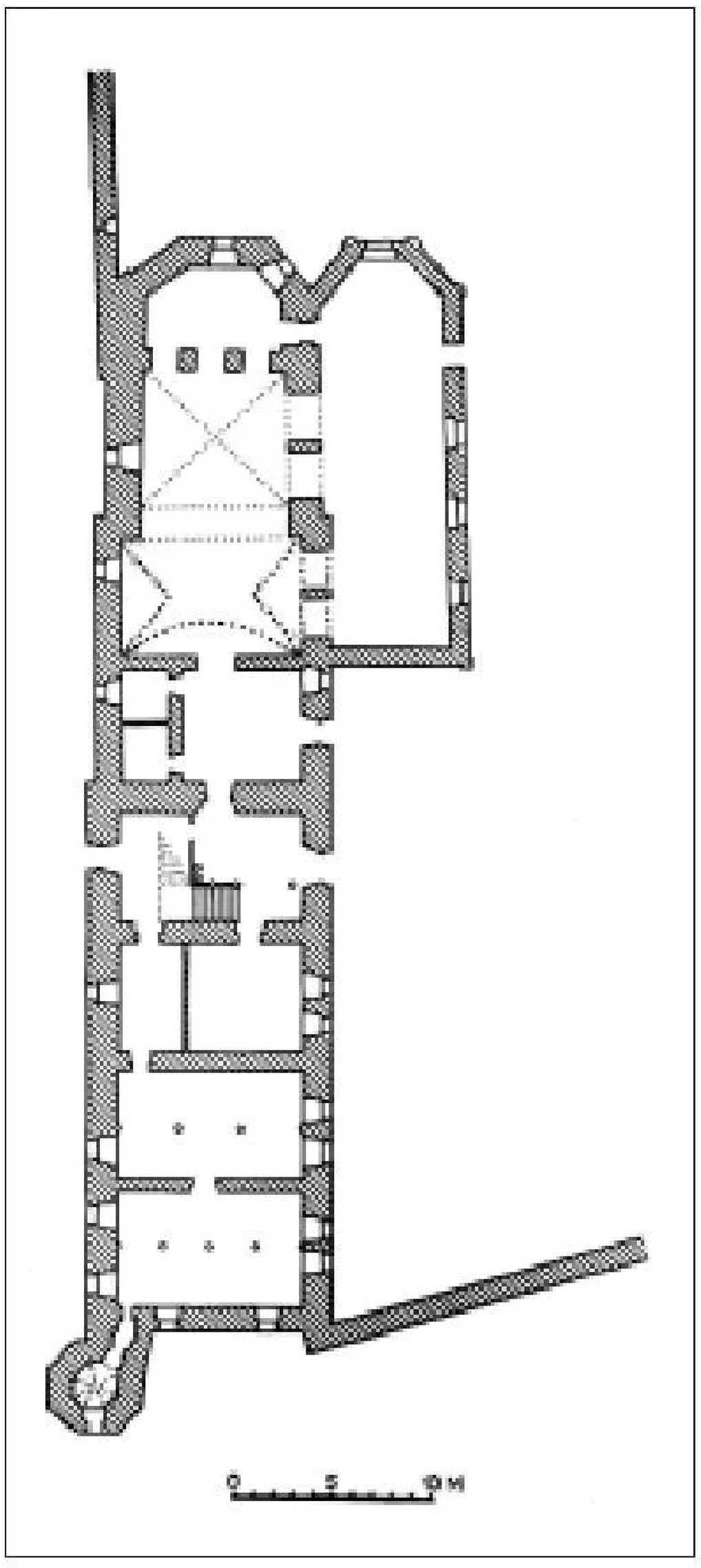
Колегіум у Чернігові.

Поздовжній розріз колегіума в Чернігові.





Трапезна Максаківського монастиря.

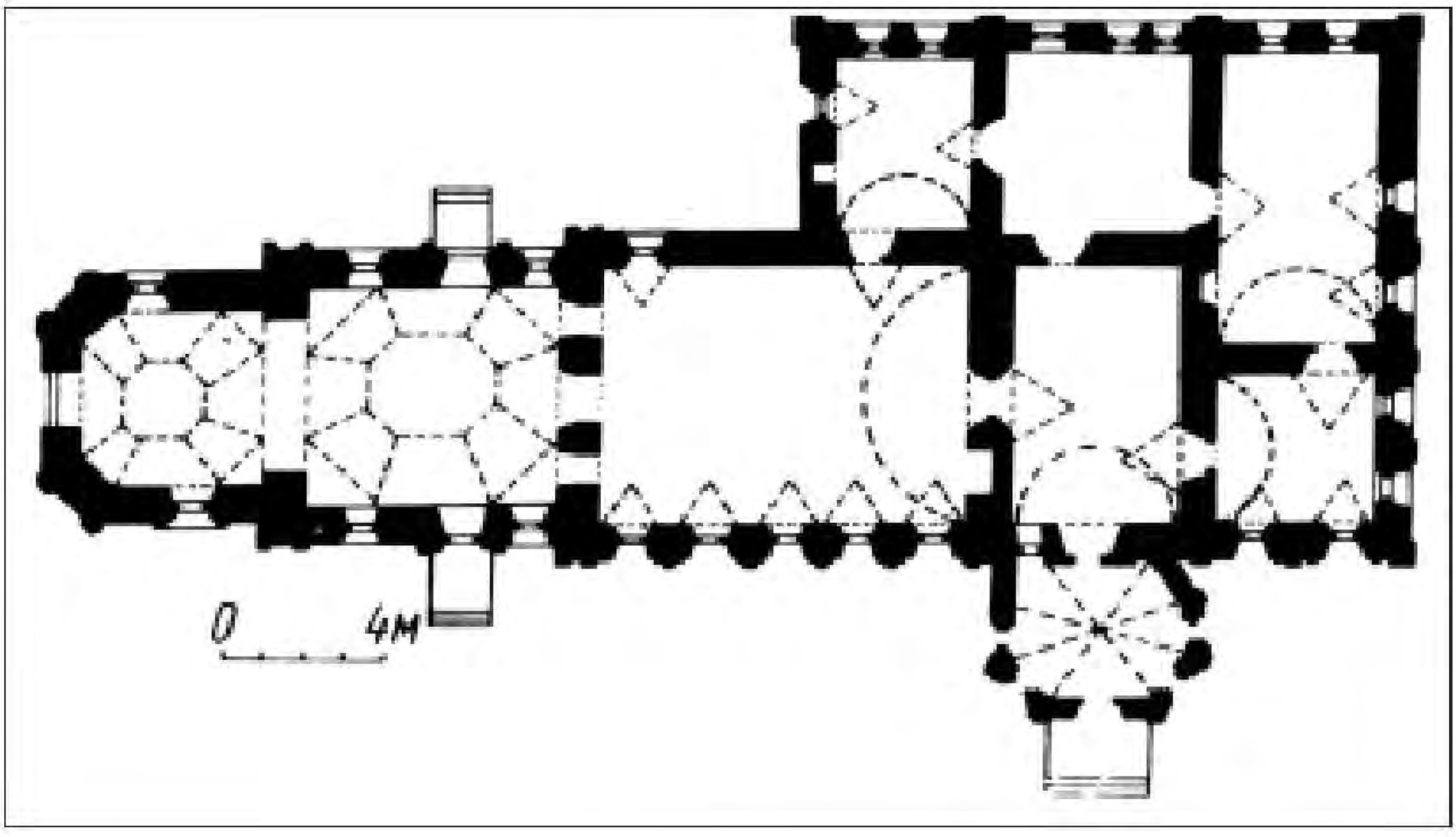


План Харлампіївської трапезної церкви Гамаліївського монастиря. За М.Цапенком.



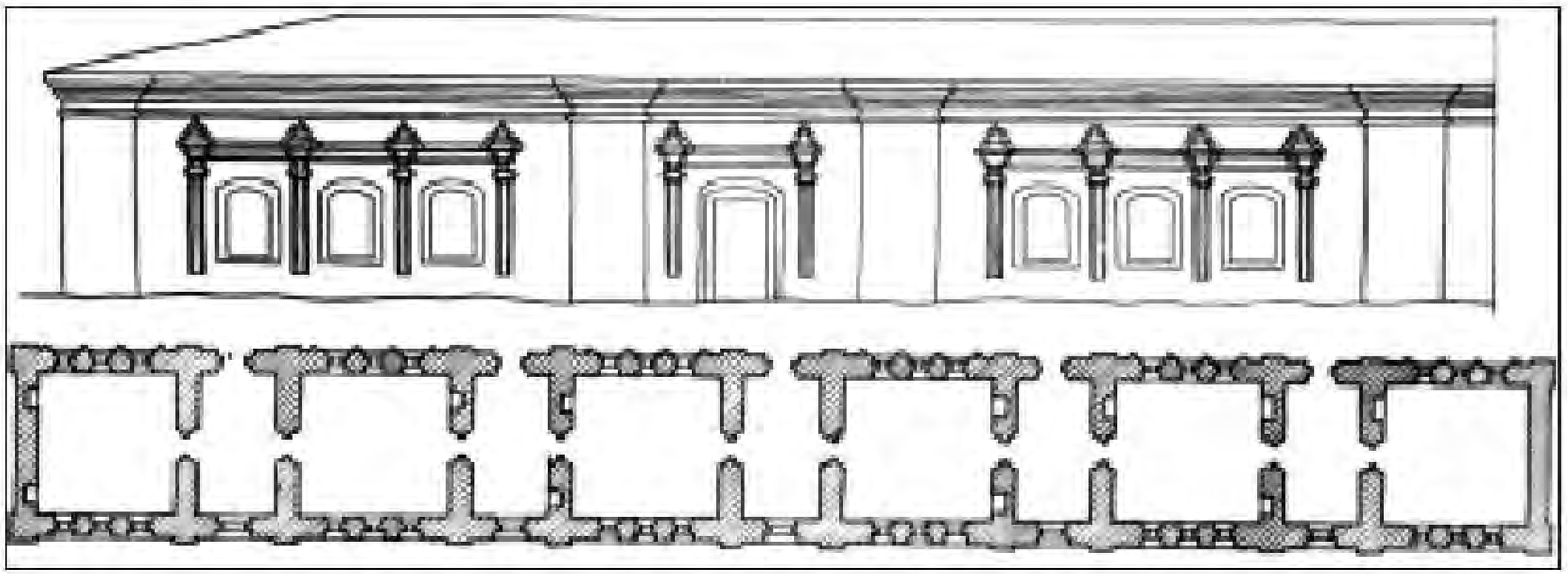
Трапезна Троїцького монастиря в Чернігові.

План трапезної Троїцького монастиря в Чернігові.



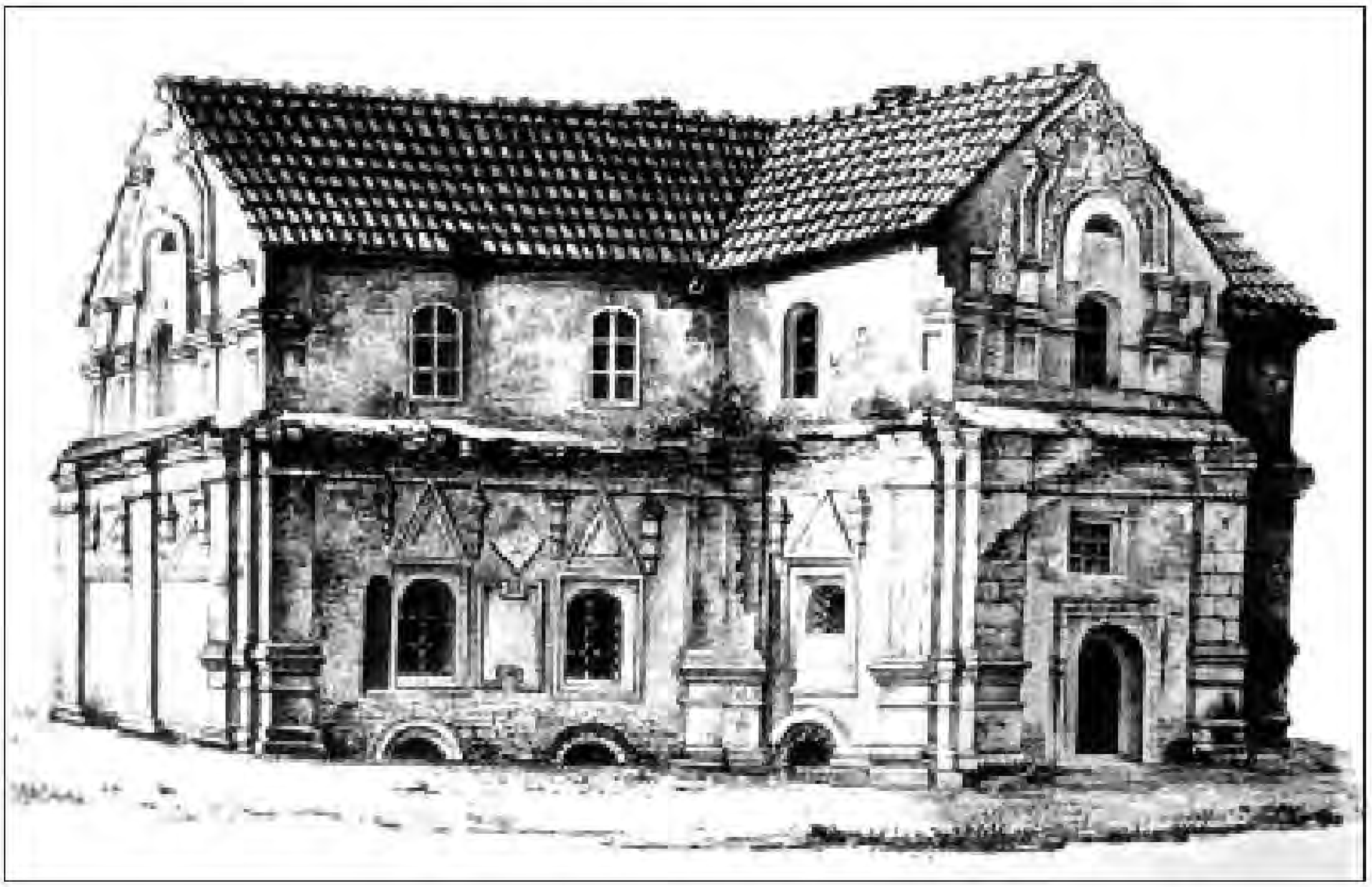


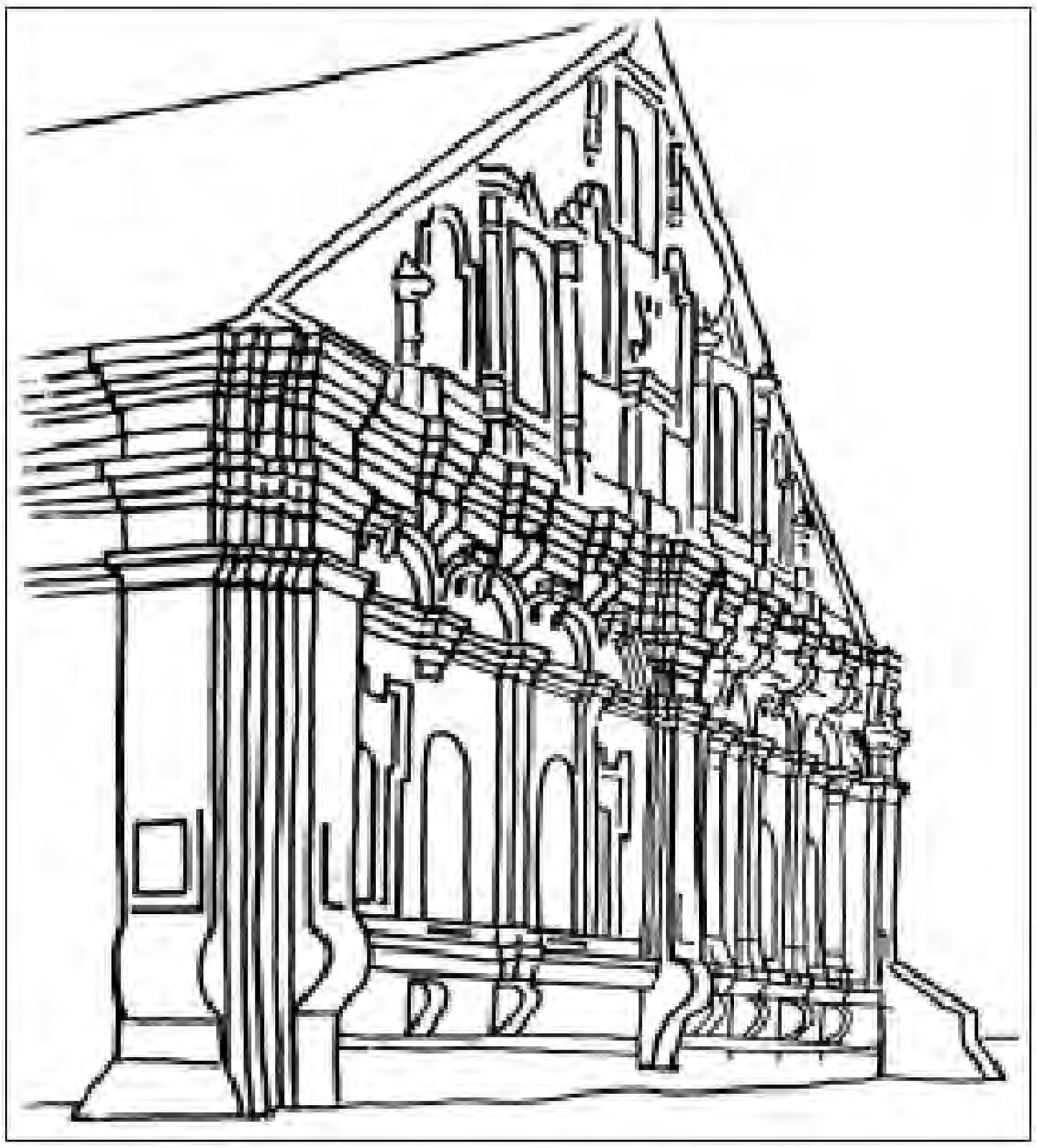
Трапезна Києво-Печерської лаври. Фото кін. XIX ст.



Фасад і план східного корпуса келій Єлецького монастиря в Чернігові.

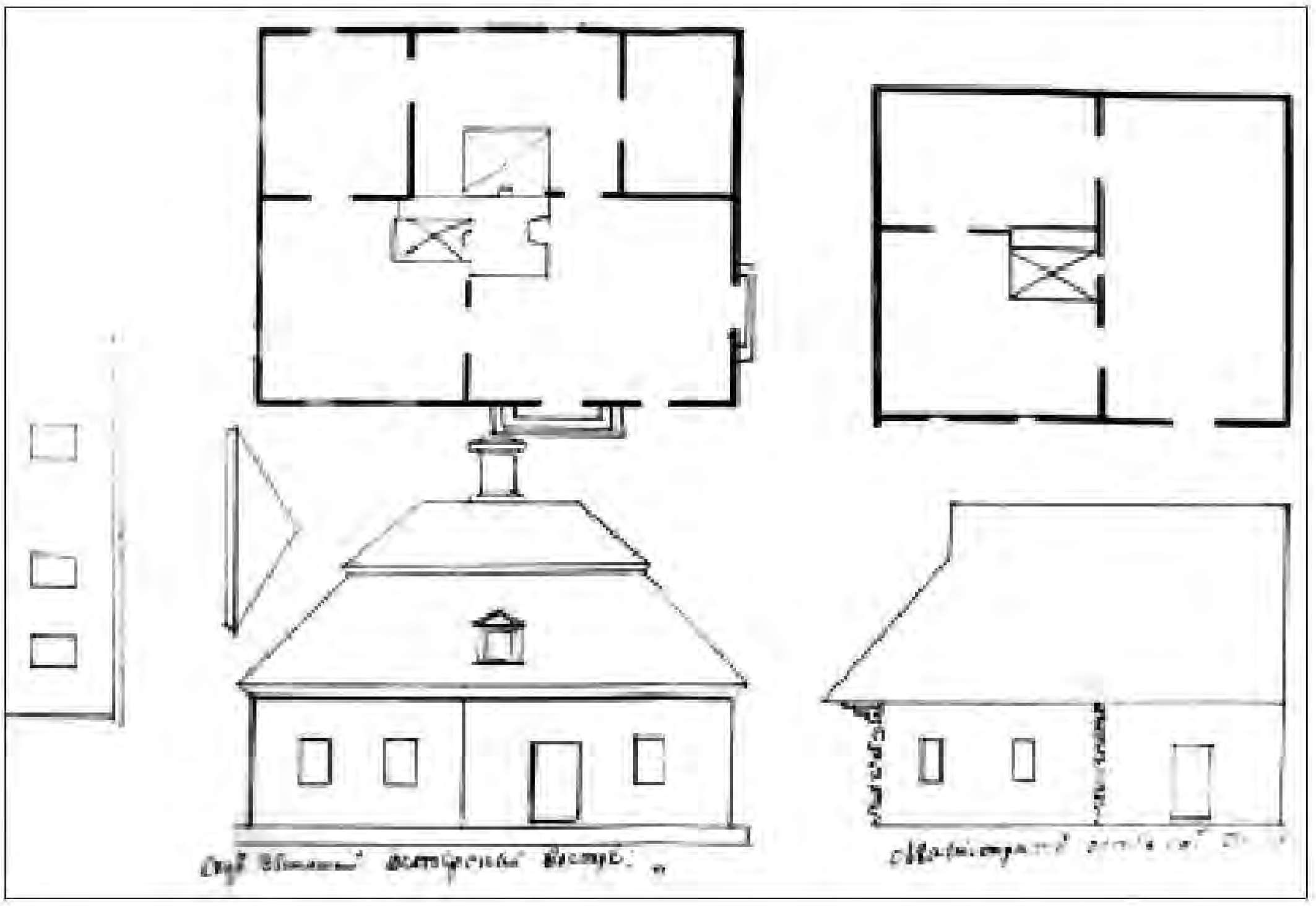
Так званий будинок Артемихи на Подолі в Києві. Літографія XIX ст.

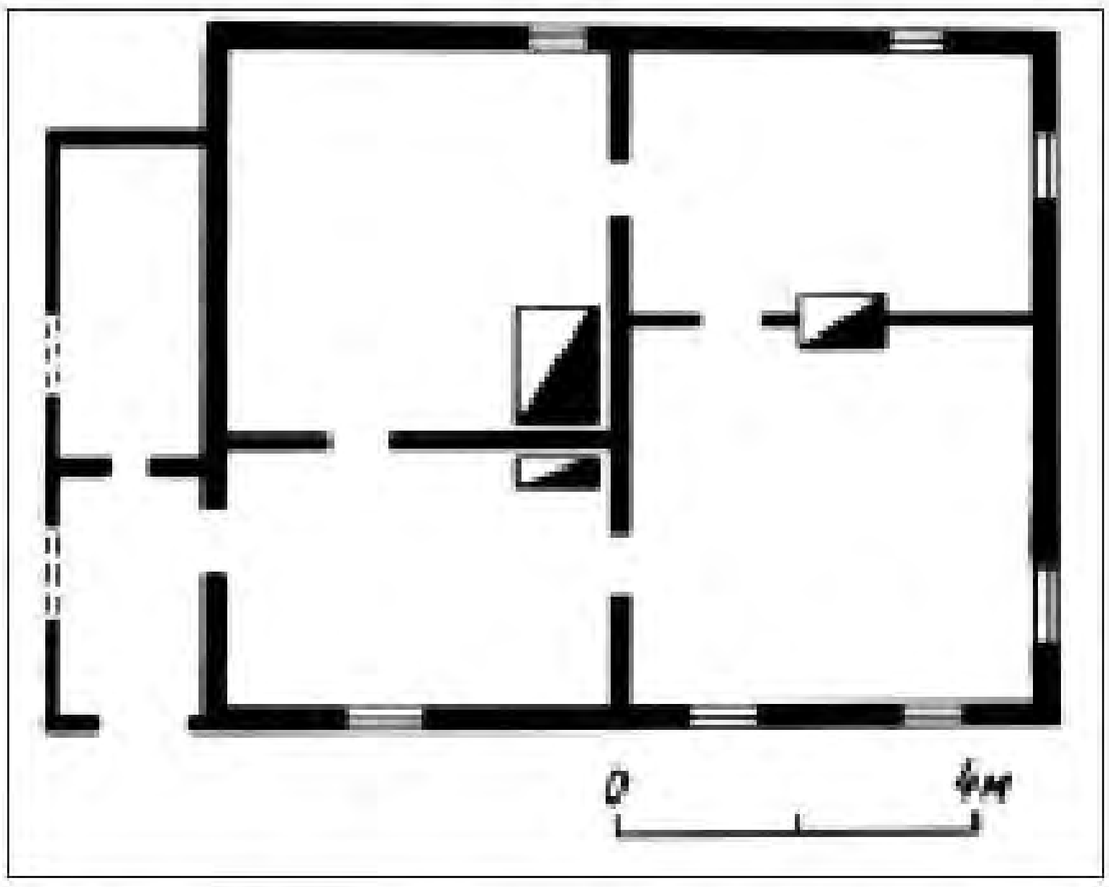




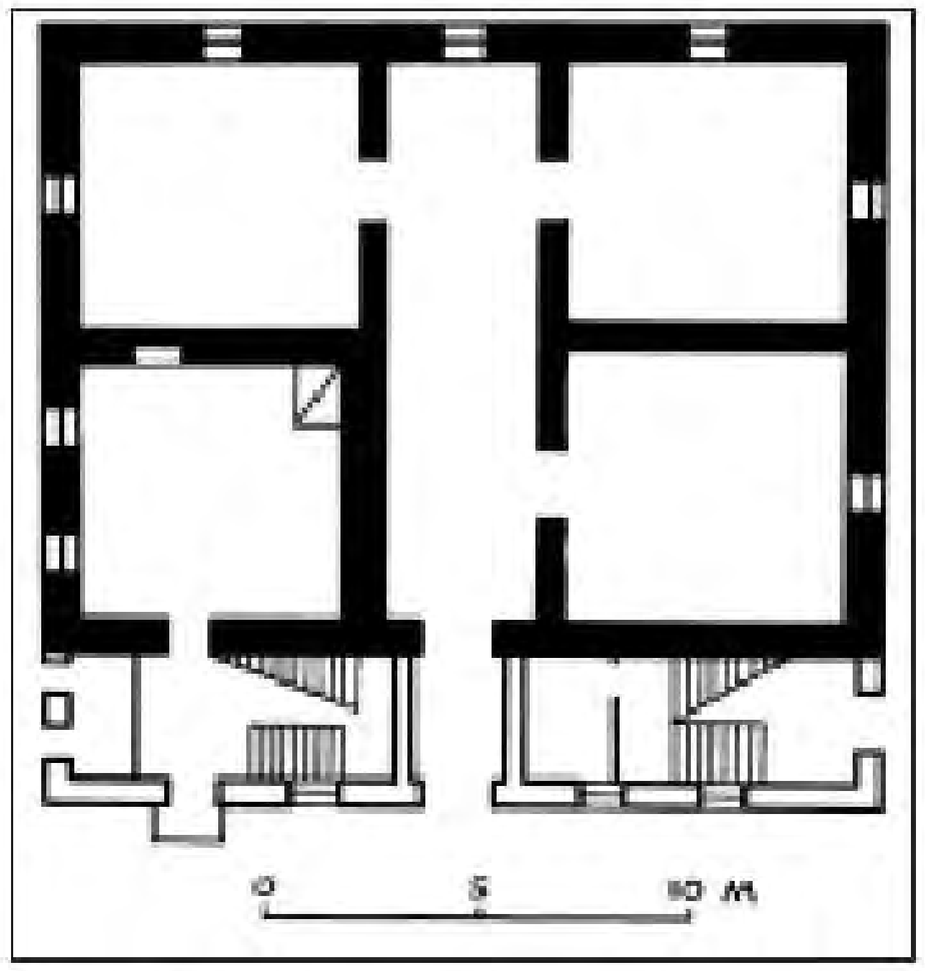
Фрагмент будинку Мазепи в Чернігові. Рисунок автора.

Земський суд і магістрат в Острі. Кресленик кін. XVIII ст.





План дерев'яного будинку Св. Феодосія в Єлецькому монастирі в Чернігові.



План 1-го поверху купецького житлового будинку в Сумах. Обмір автора.

Житловий будинок XVIII ст. у Глухові.



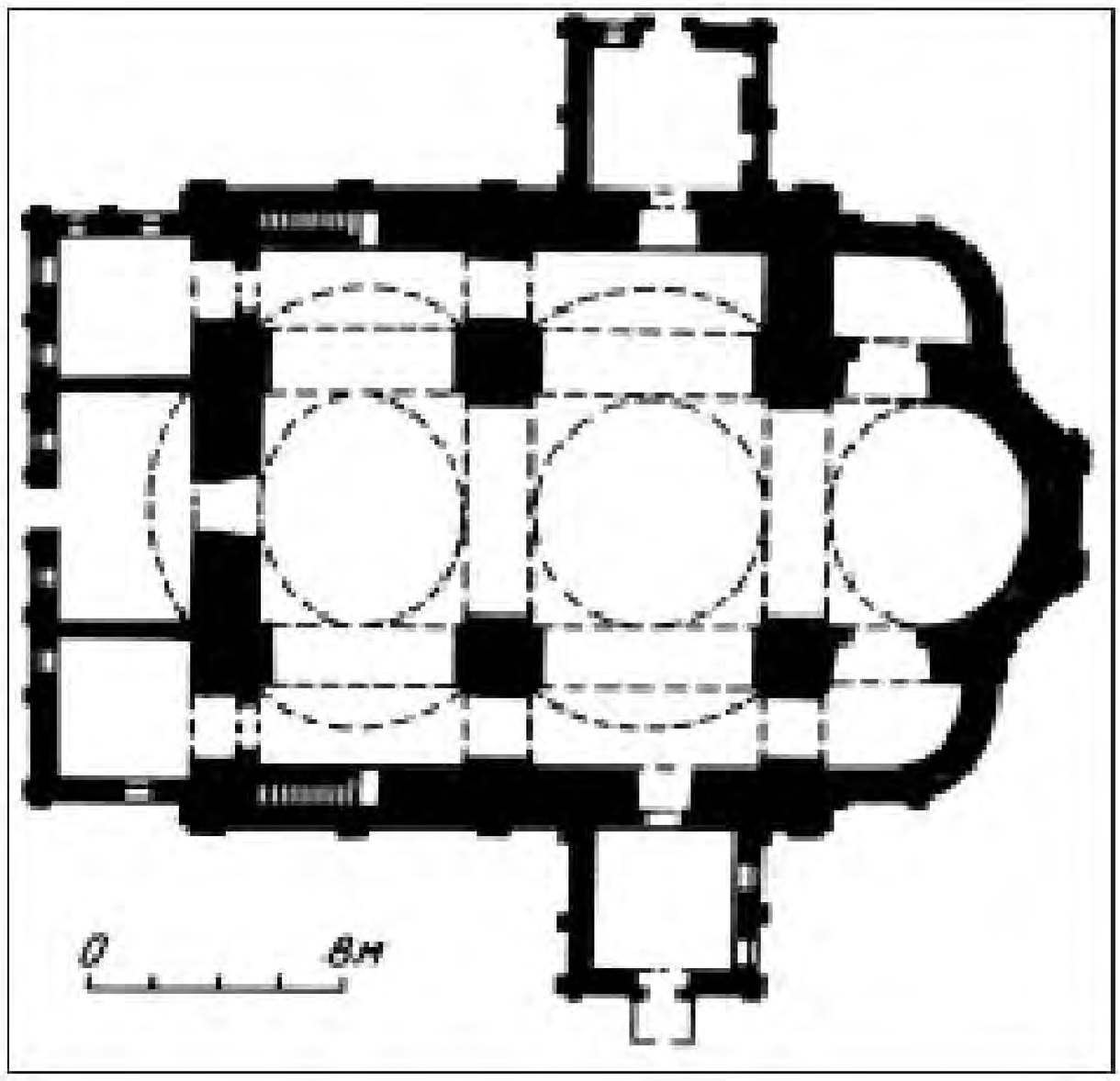


Київська брама Глухівської фортеці.



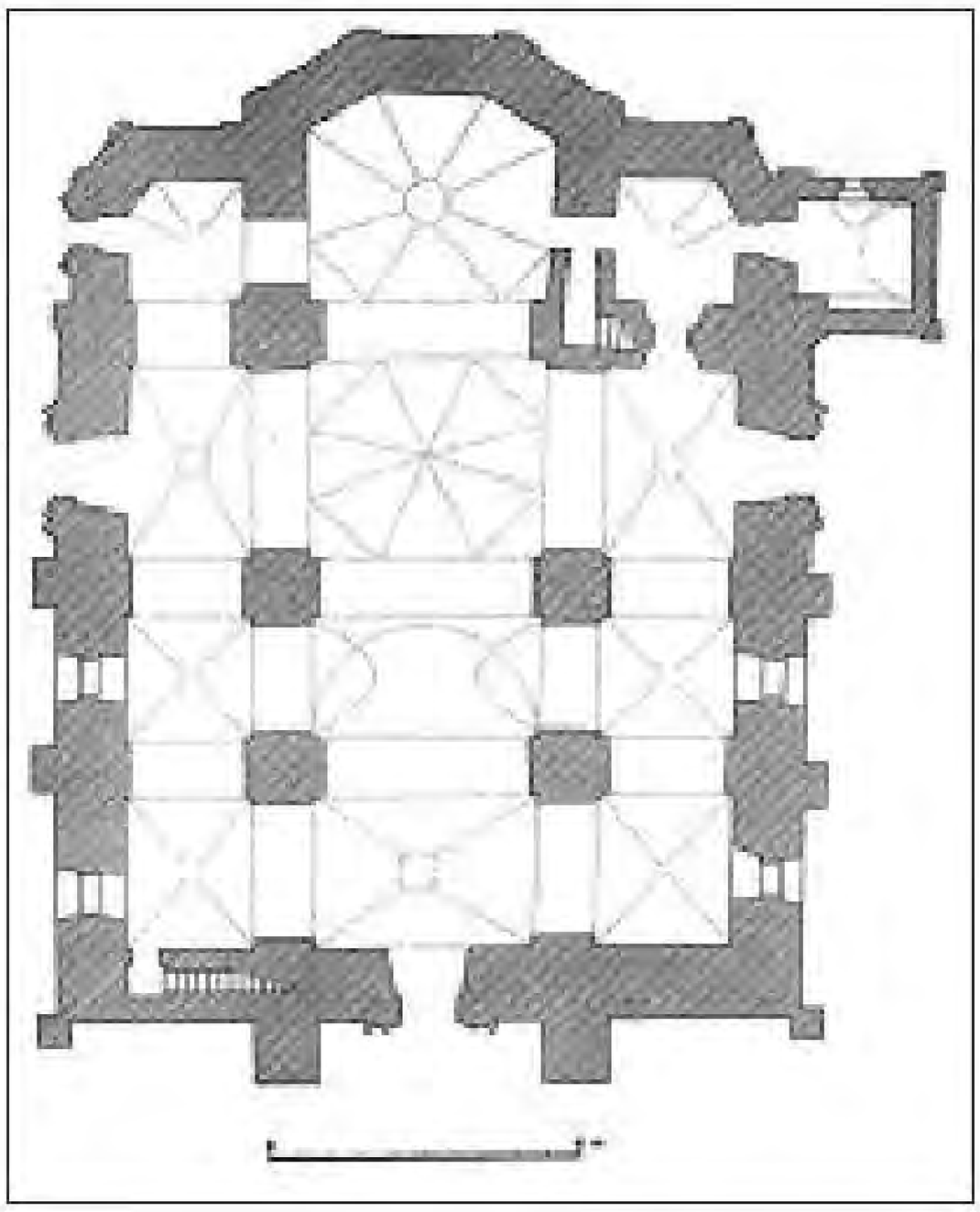
Георгіївський собор Козелецького Георгіївського (Данівського) монастиря.

План Святодухівського собору в Ромнах.



Собор Гамаліївського монастиря.

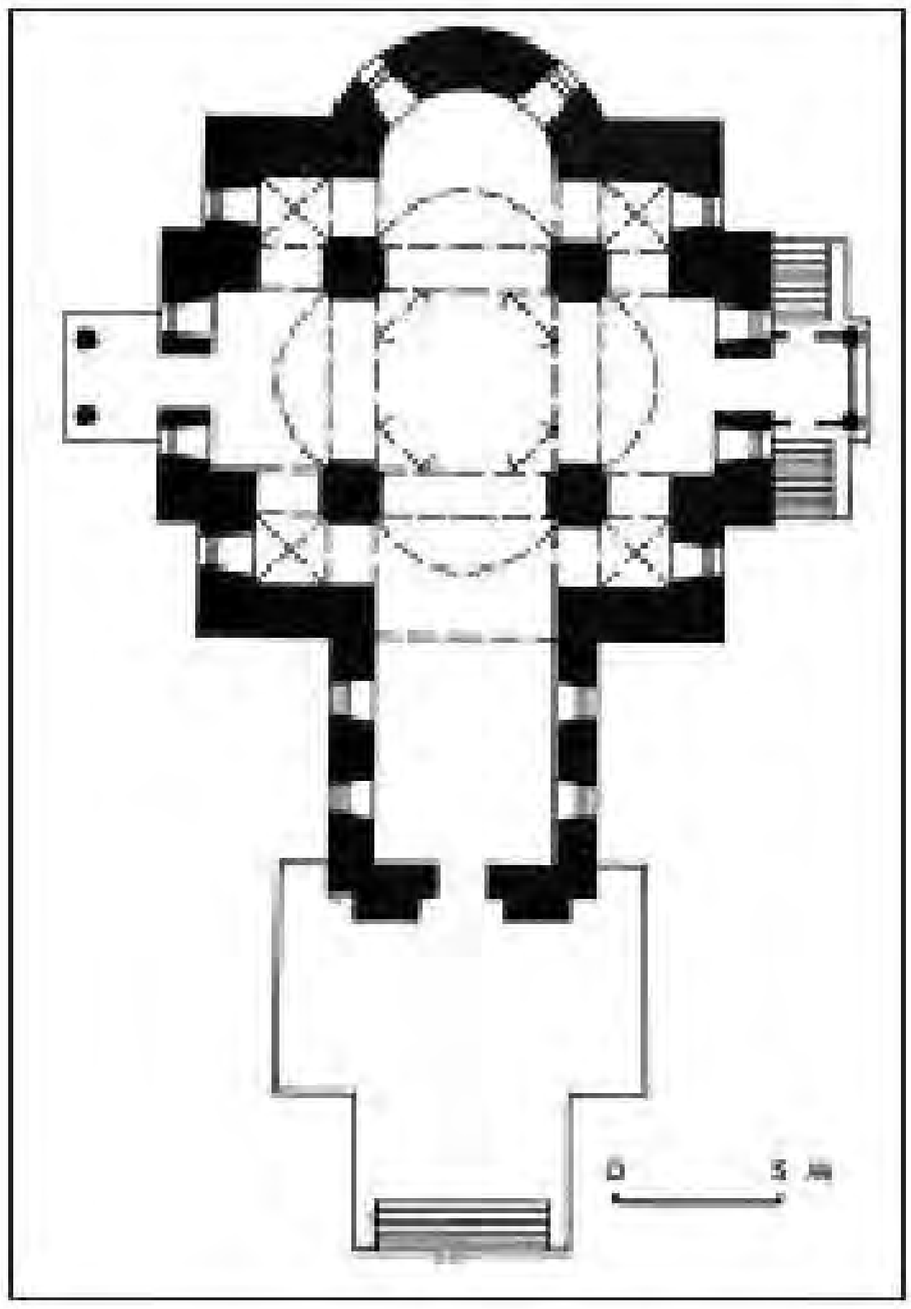


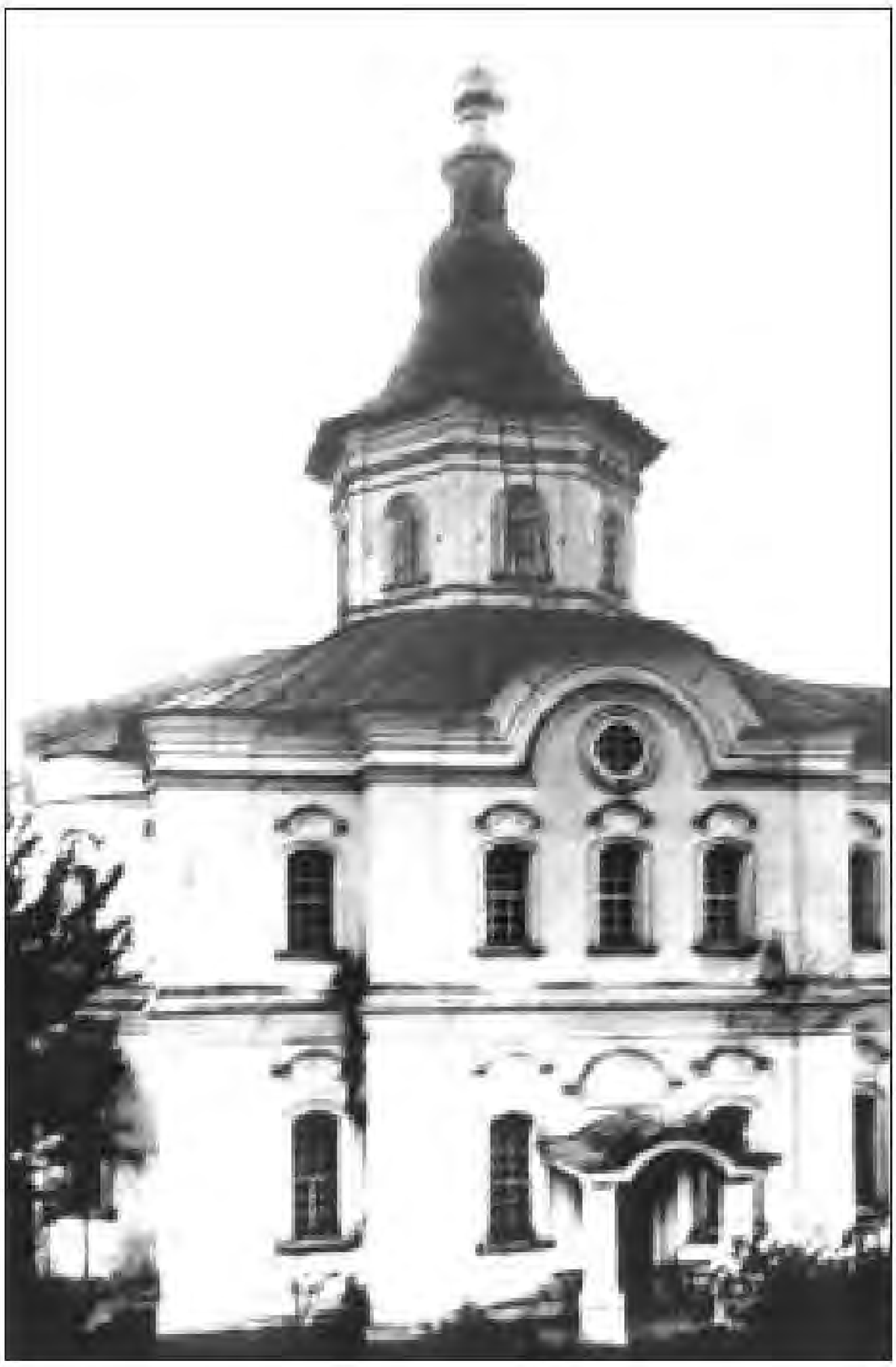


План собору Гамаліївського монастиря.
За М.Цапенком.

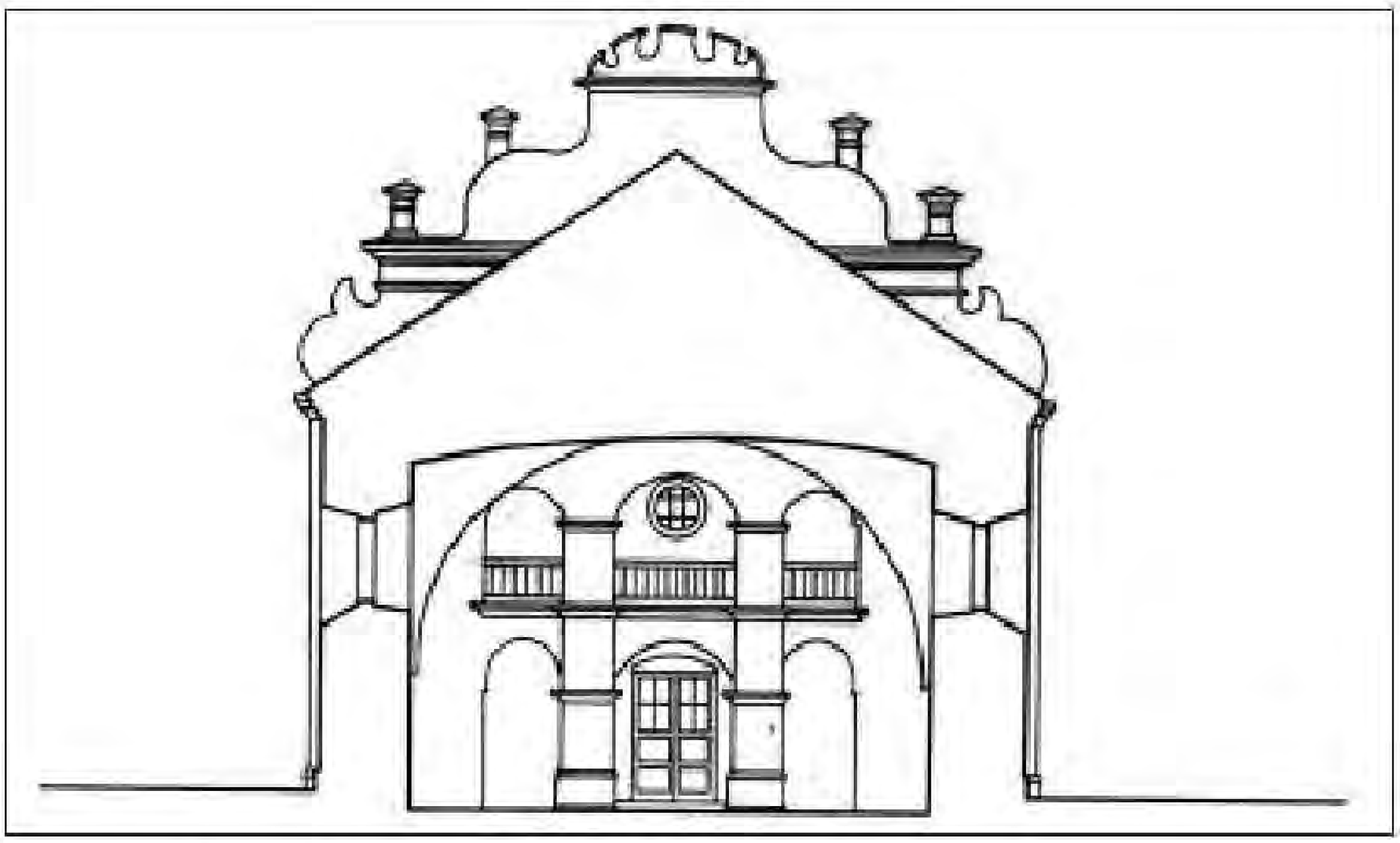
Троїцький собор у Глухові.

План Успенського собору в с.Межиріч на Сумщині. Обміри автора.

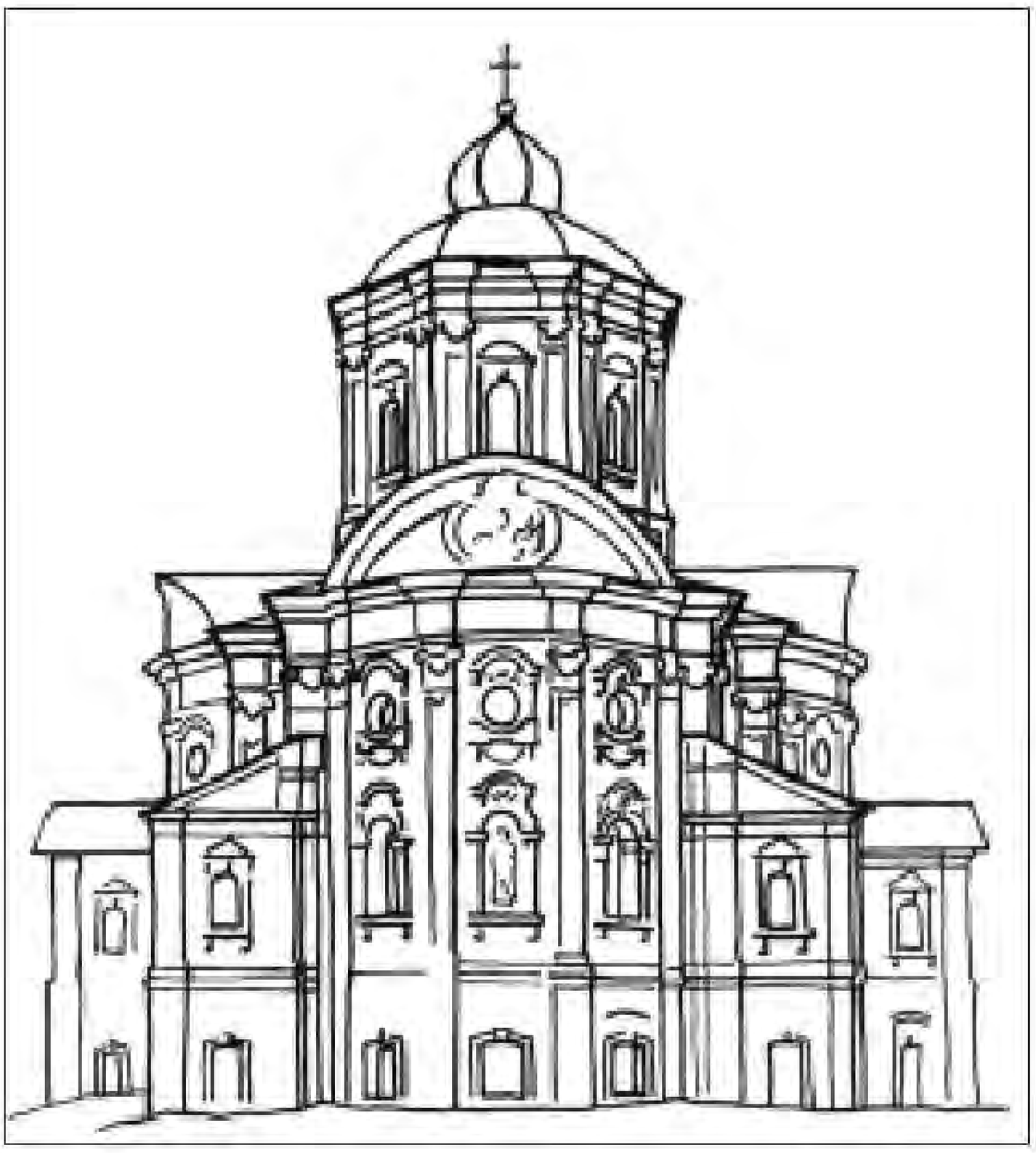




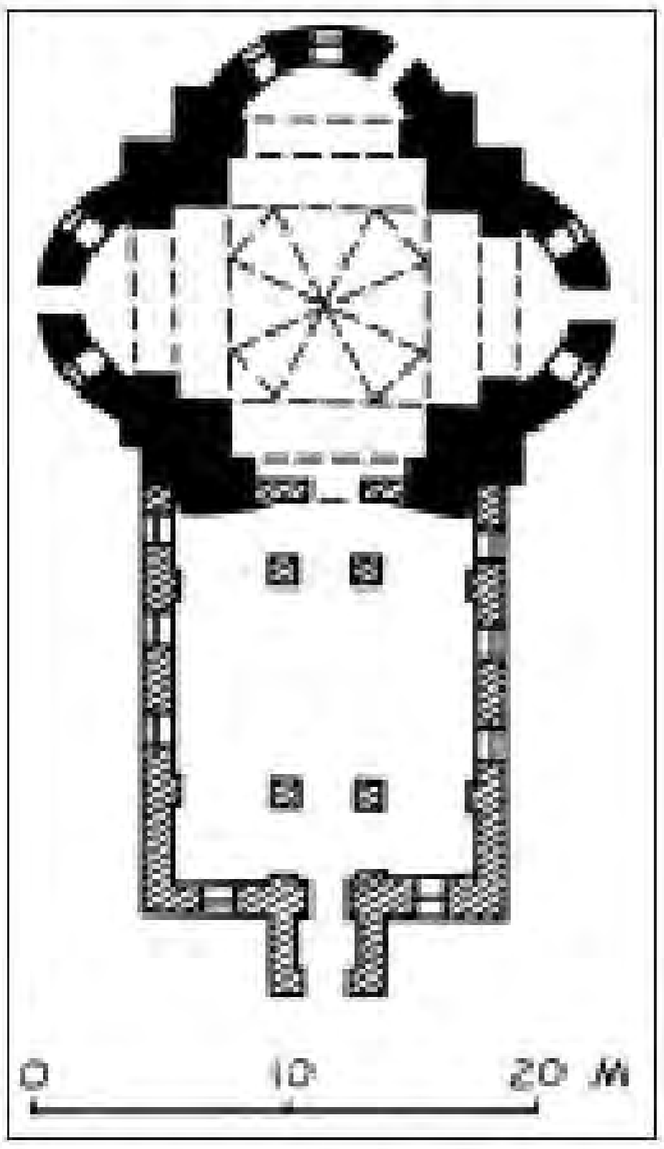
Успенський собор у с.Межиріч. Фото С.Таранушенка 1920-х рр.



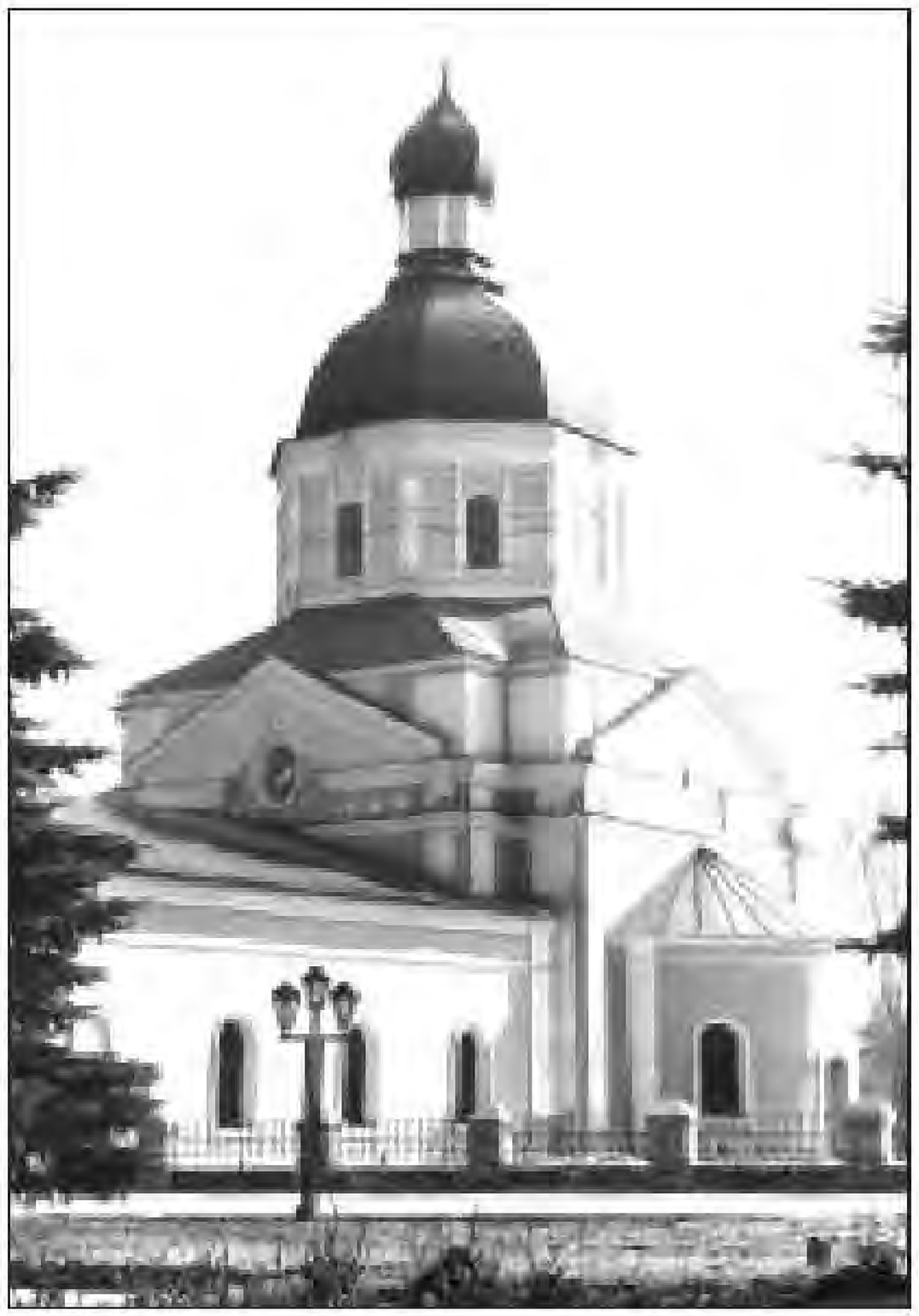
Поперечний розріз Іллінської церкви у с. Суботів.



Михайлівська церква у с.Вороніж на Сумщині. Рисунок автора.



План Спасо-Преображенської церкви у Глухові. Обміри автора.

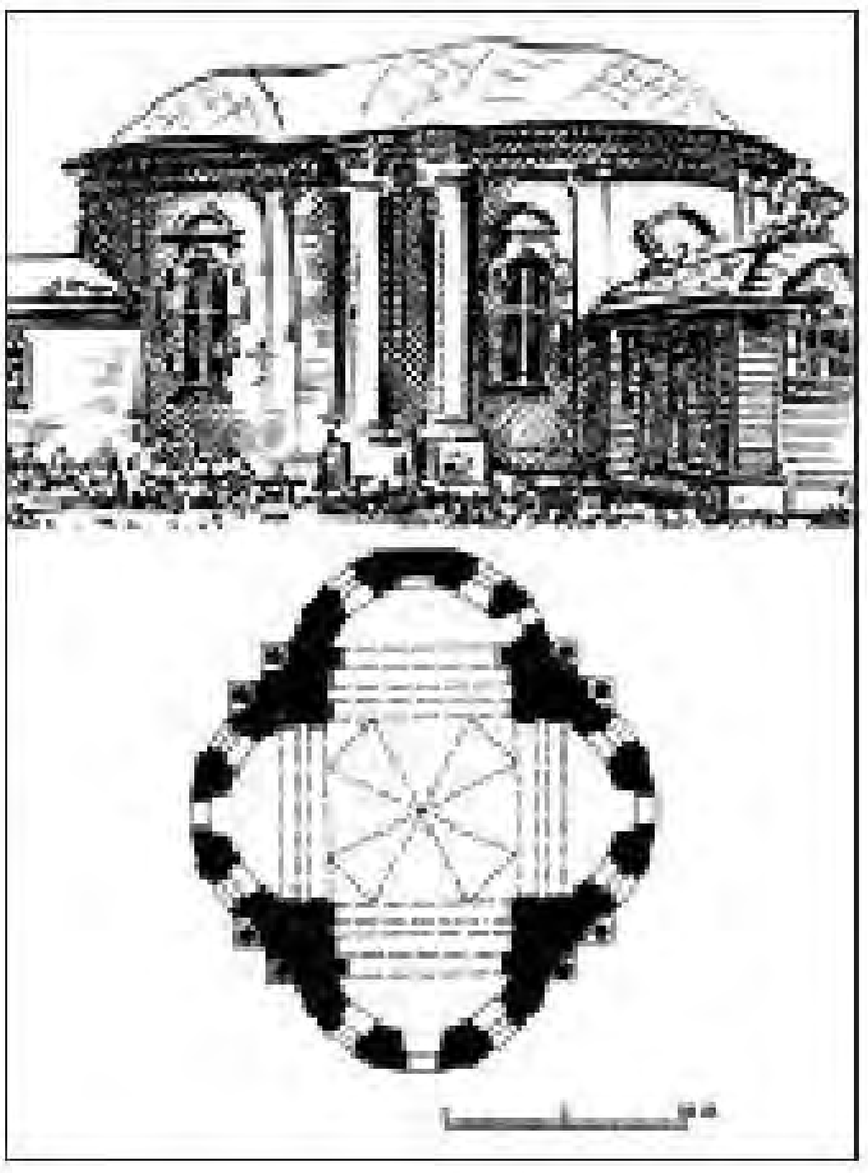


Спасо-Преображенська церква у Глухові.

Церква Іоанна Богослова у Стародубі.

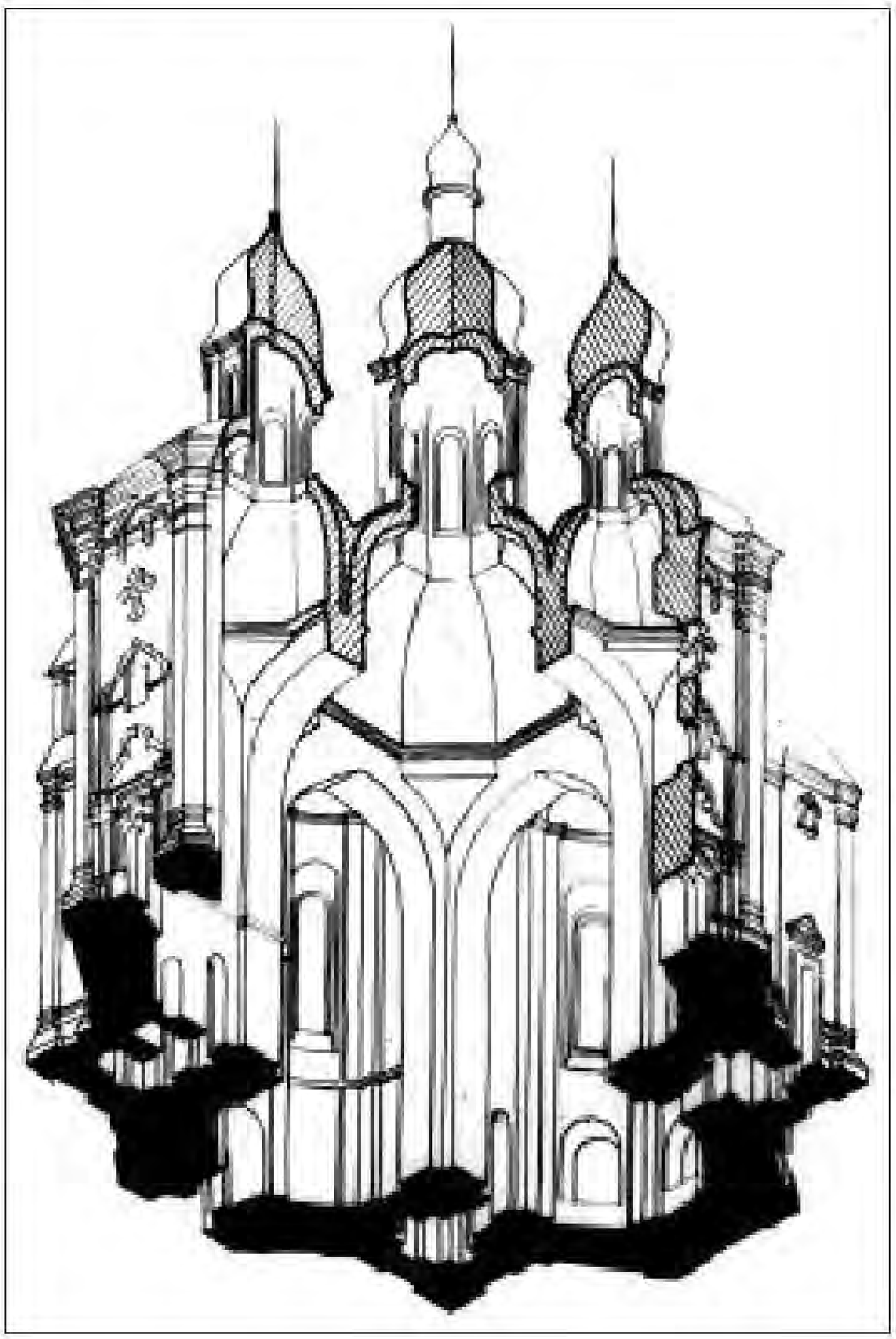


Загальний вигляд і план Троїцької церкви у Носівці на Чернігівщині. За обмірами автора.





Здвиженська церква на Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Фото серед. XX ст.



Конструкції Катерининської церкви в Чернігові. Аксонометричний розріз. За М.Цапенком.



Декор галереї дворового фасаду Святої брами Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському.



Брама Заборовського в Києві.



Декор притвора Богоявленського собору Братського монастиря в Києві.



Південний портал Микільського (Військового) собору в Києві.

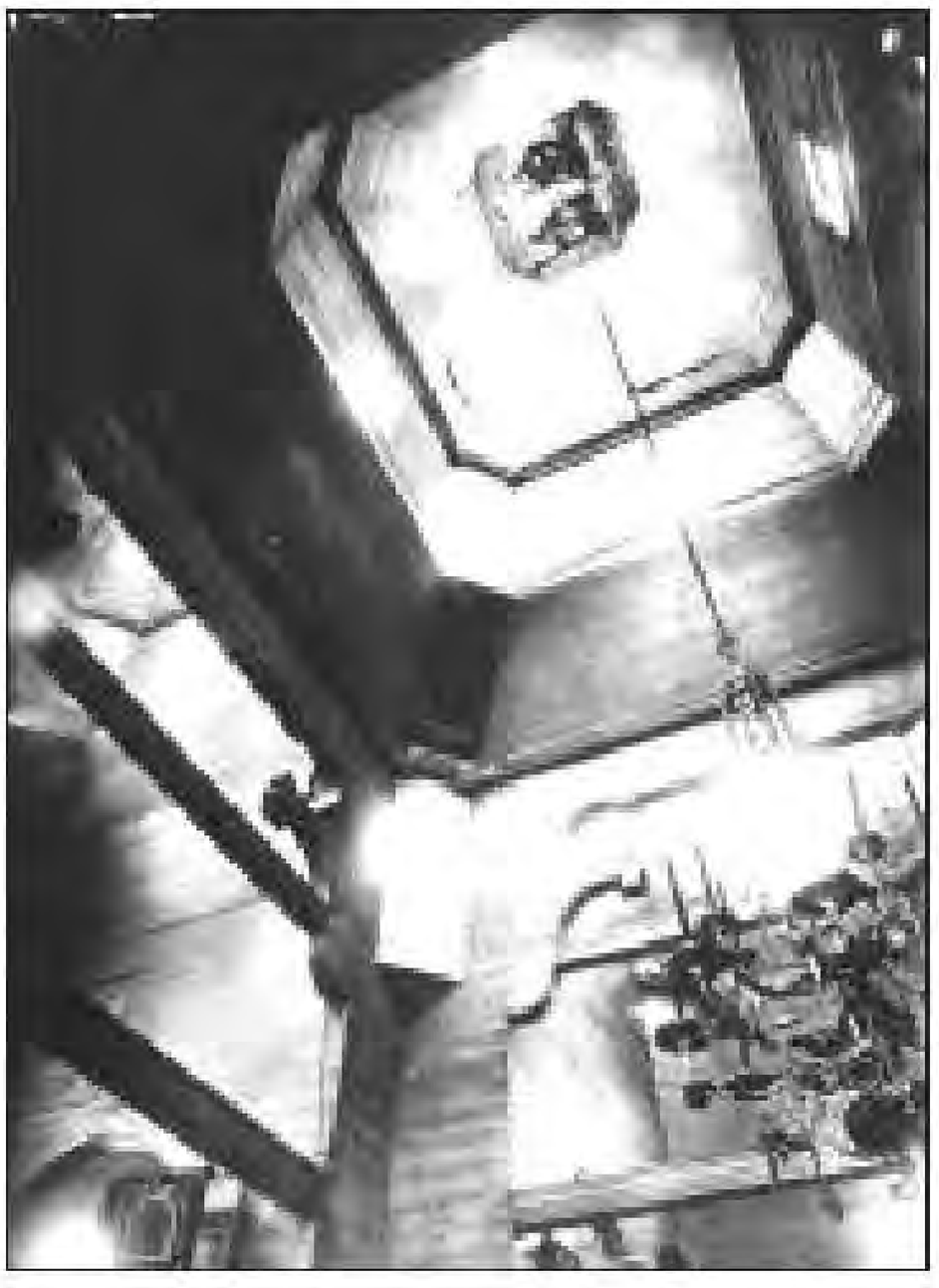
Скульптурний декор фронтона собору Св. Юра у Львові.



Інтер'єр вівтарного верха Троїцької церкви у с. Пустовійтівка на Сумщині. Фото С.Таранушенка 1929 р.



Інтер'єр центрального верха Троїцького собору в Новомосковську.





Інтер'єр бабинця Вознесенської церкви в Березні. Фото С.Таранушенка 1929р.



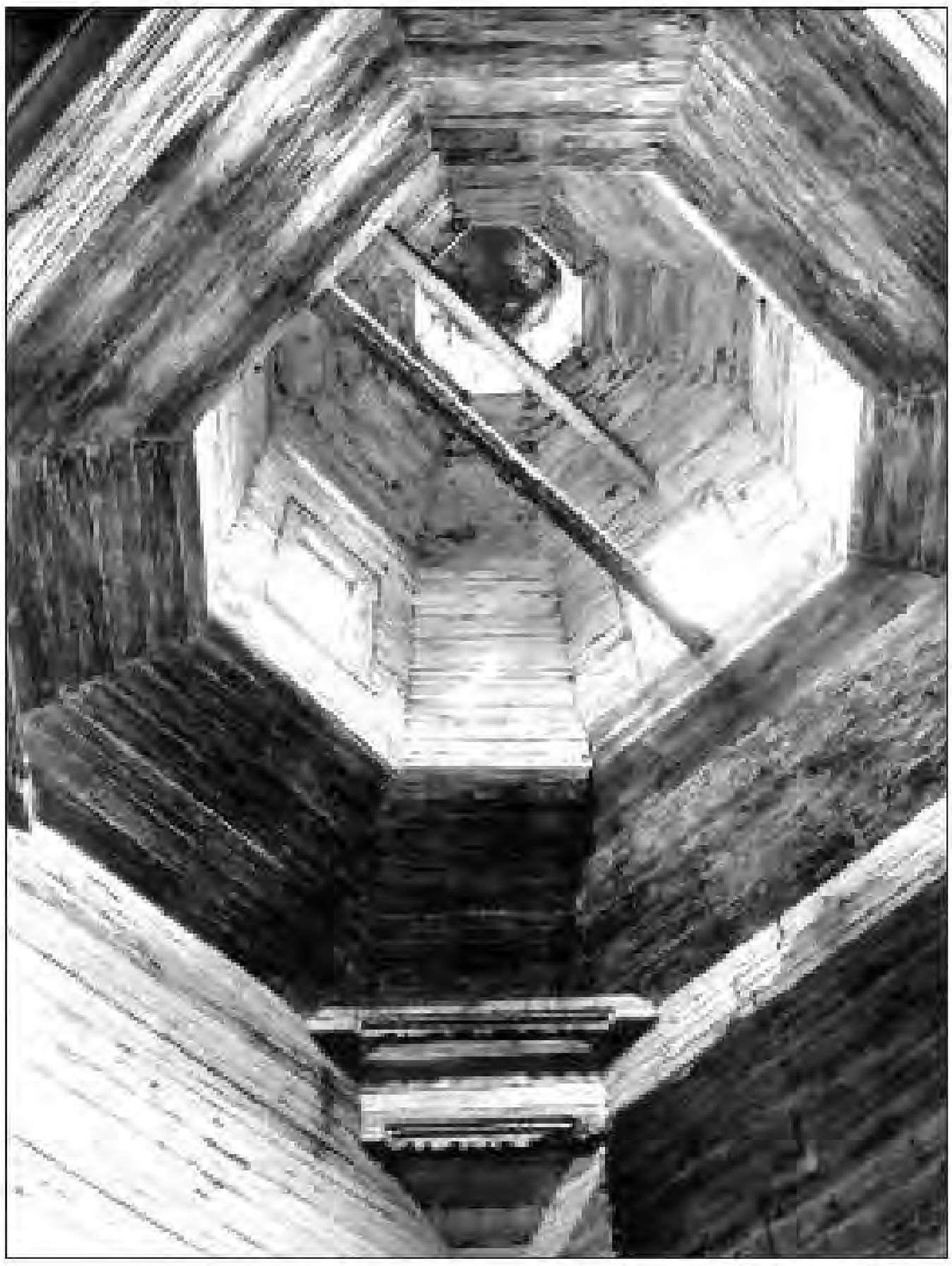
Верхи Вознесенської церкви в Березні. Фото С.Таранушенка 1929 р.



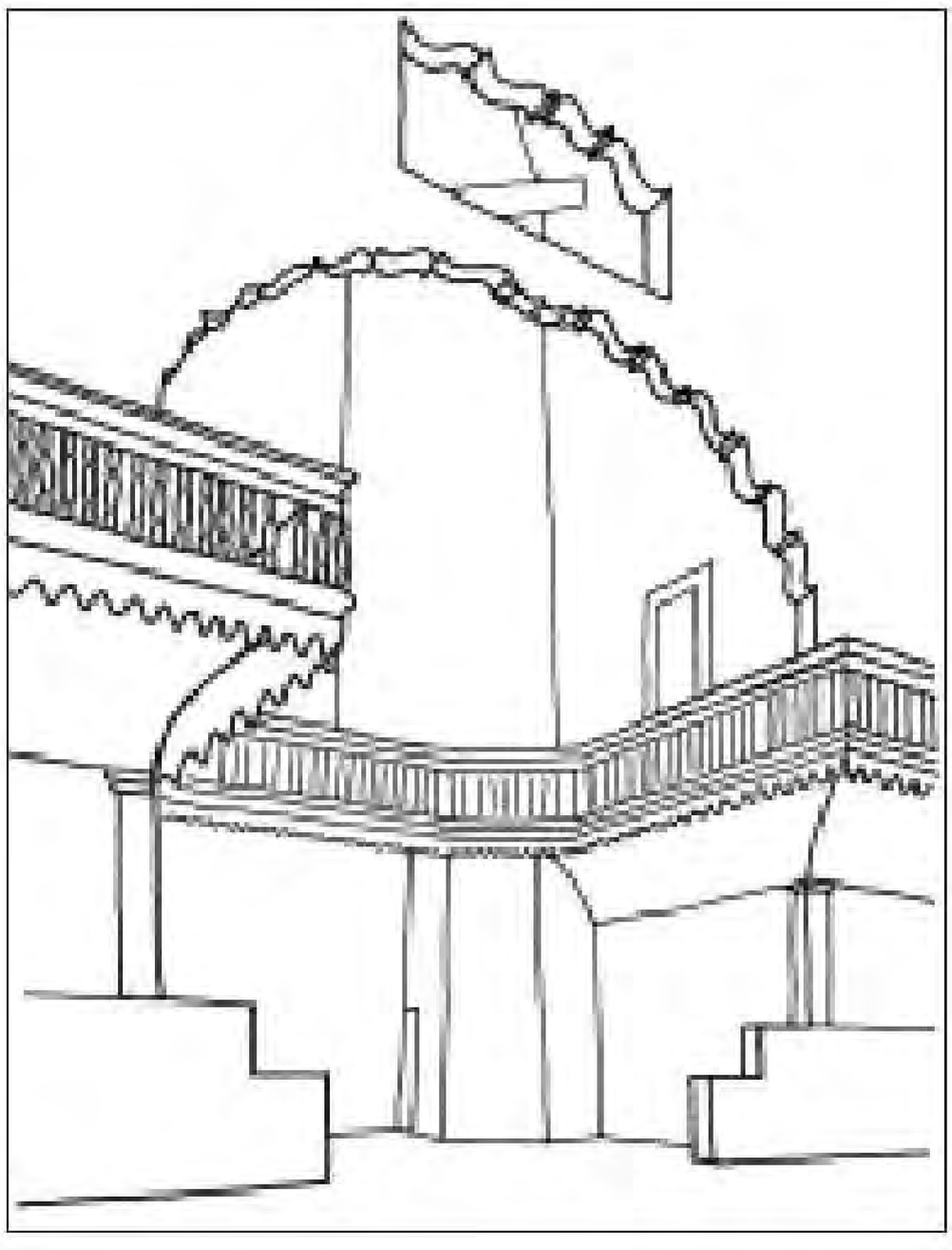
Верх бабинця Вознесенської церкви в Березні. Фото С.Таранушенка 1929 р.



Центральний верх Вознесенської церкви в Березні. Фото С.Таранушенка 1929 р.

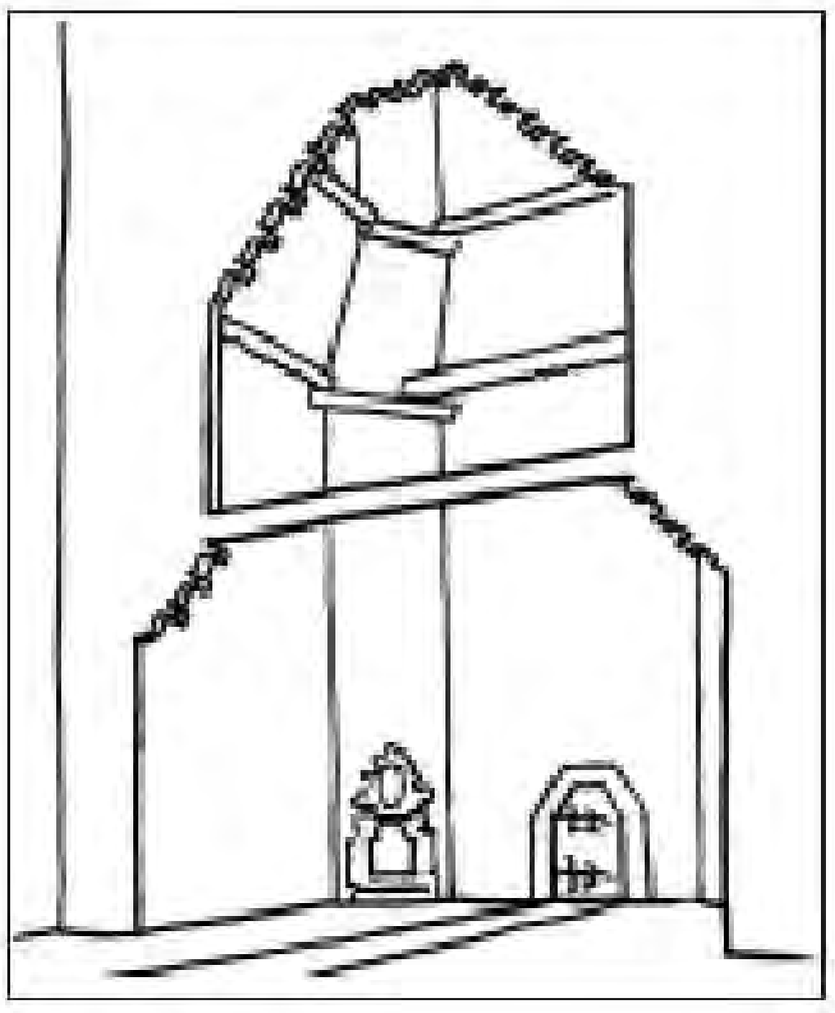


Інтер'єр верха Миколаївської церкви у Новгороді-Сіверському. Фото Г.Логвина.



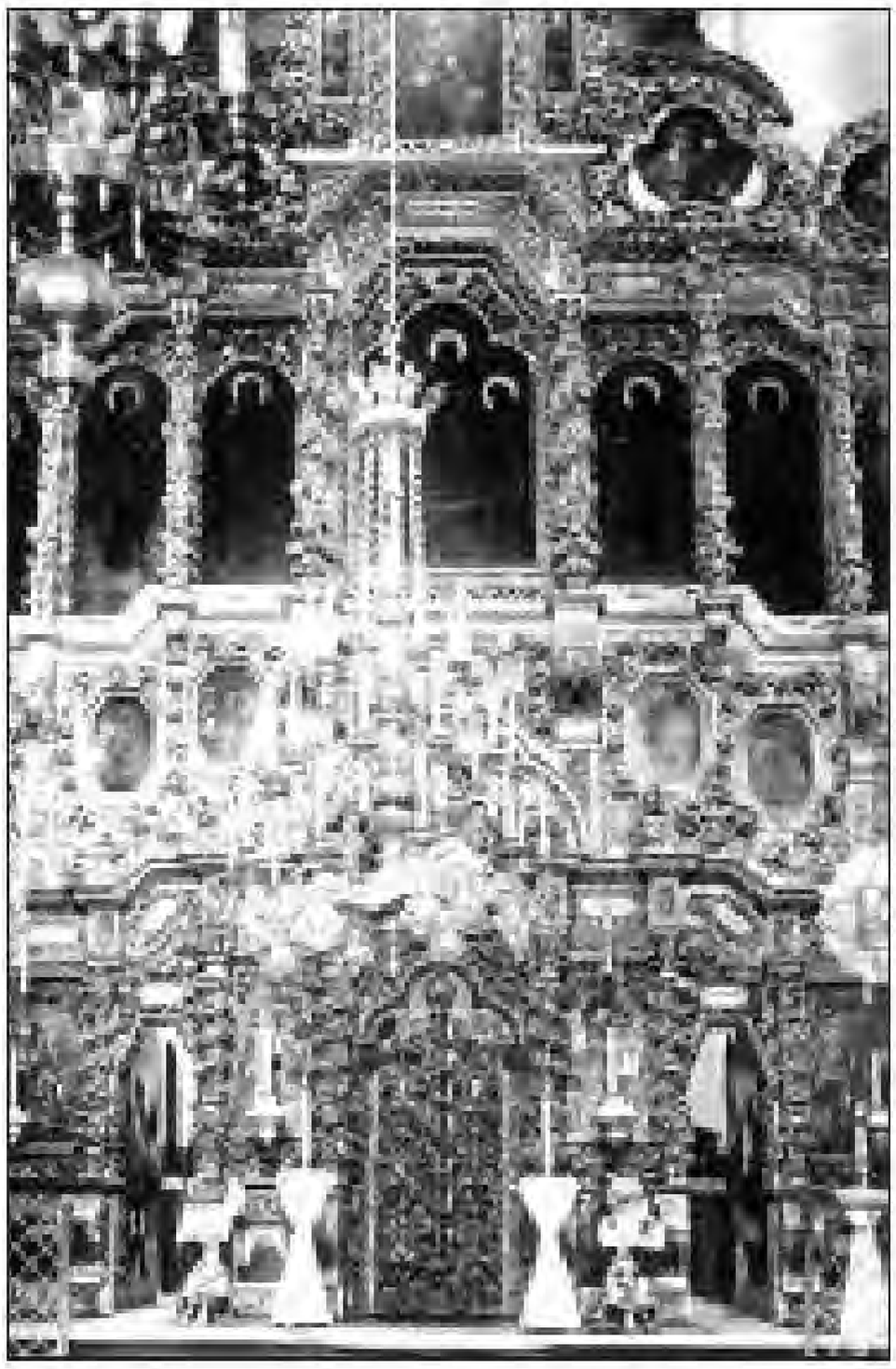
Інтер'єр бабинця Троїцької церкви у с.Пакуль на Чернігівщині. Рисунок автора.

Інтер'єр Миколаївської церкви у с. Городищі на Чернігівщині. Рисунок автора.

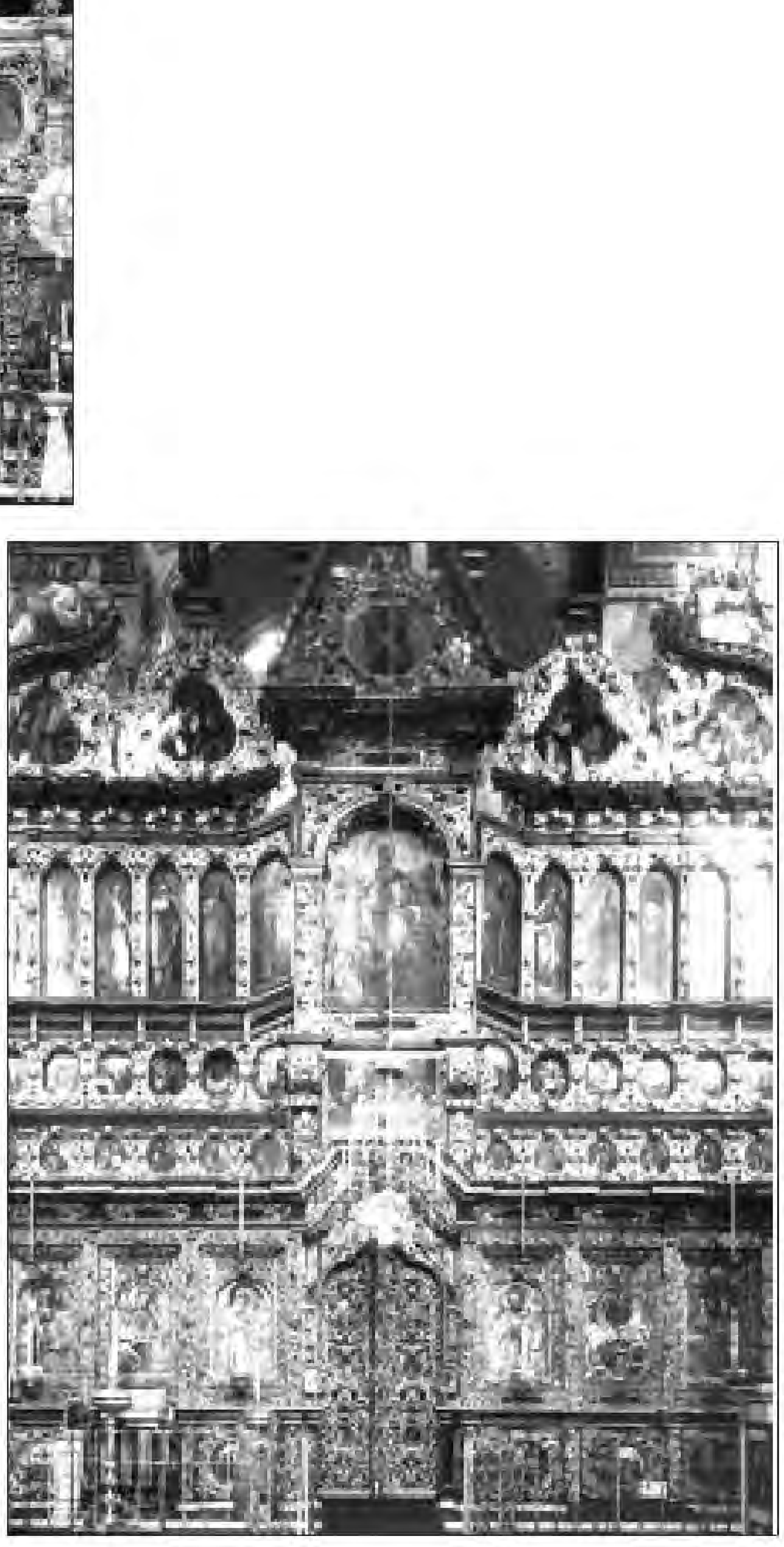


Фрагмент іконостаса Спасо-Преображенської церкви у с.Великі Сорочинці.

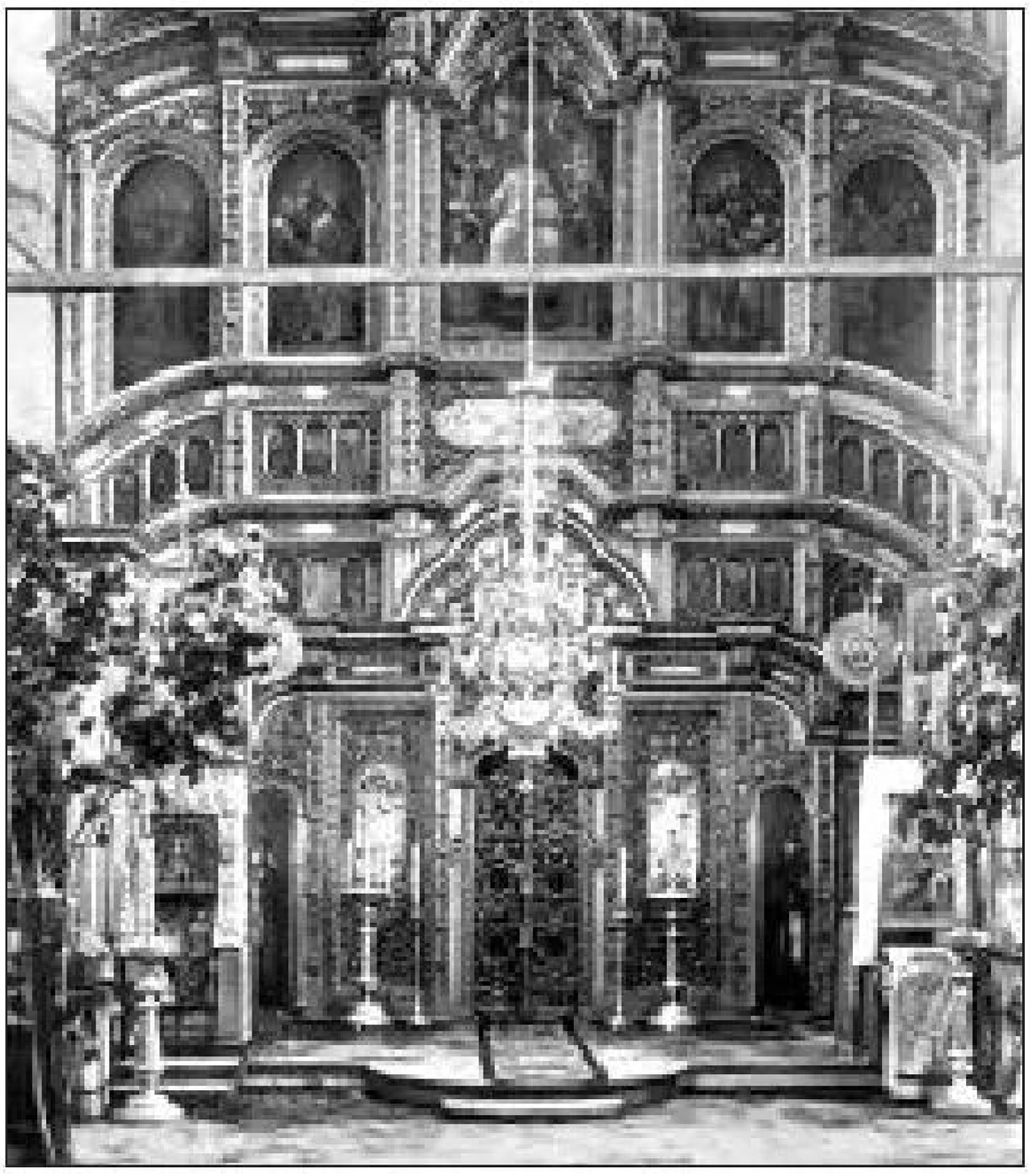




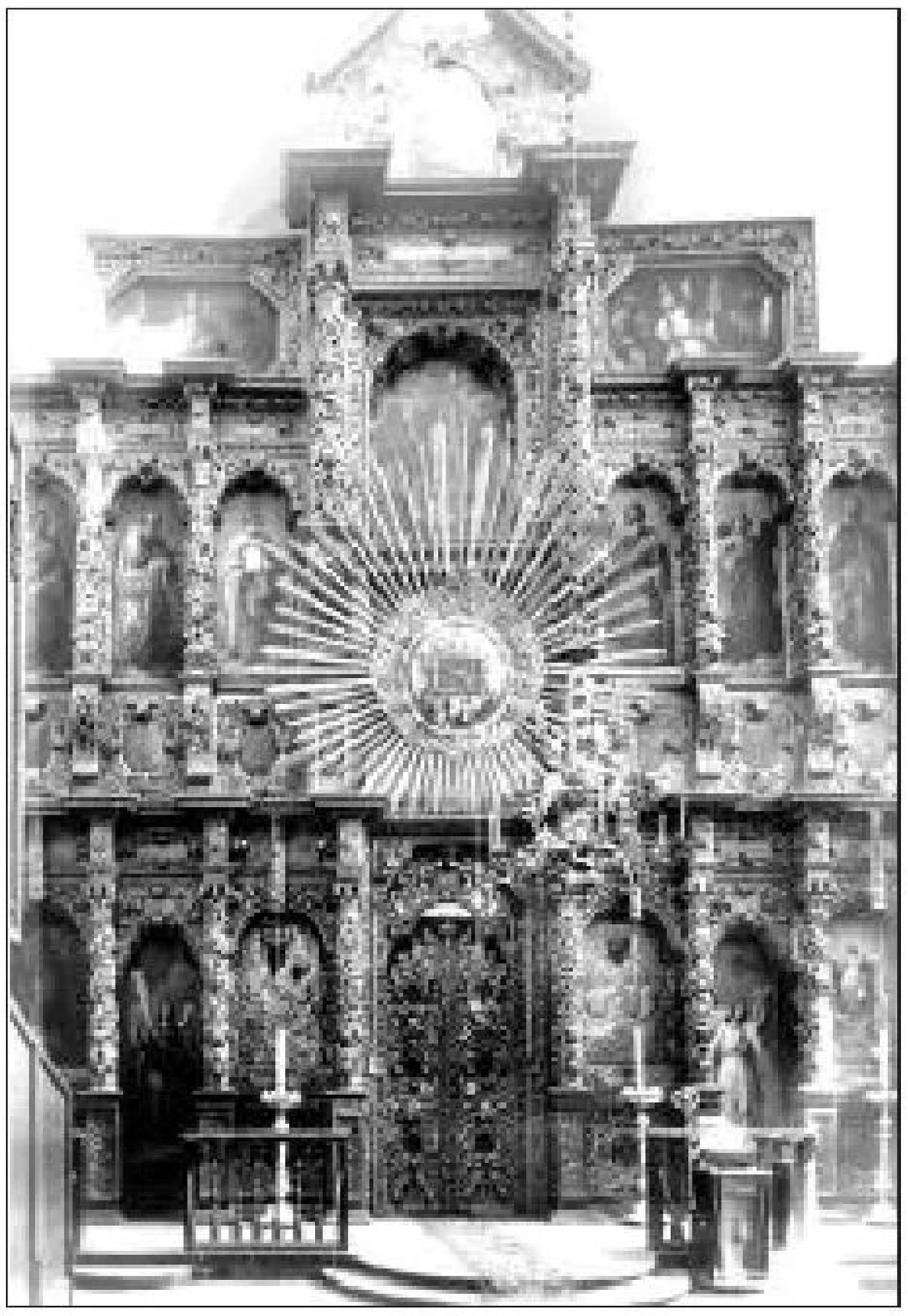
Фрагмент іконостаса собору Здвиженського монастиря в Полтаві.



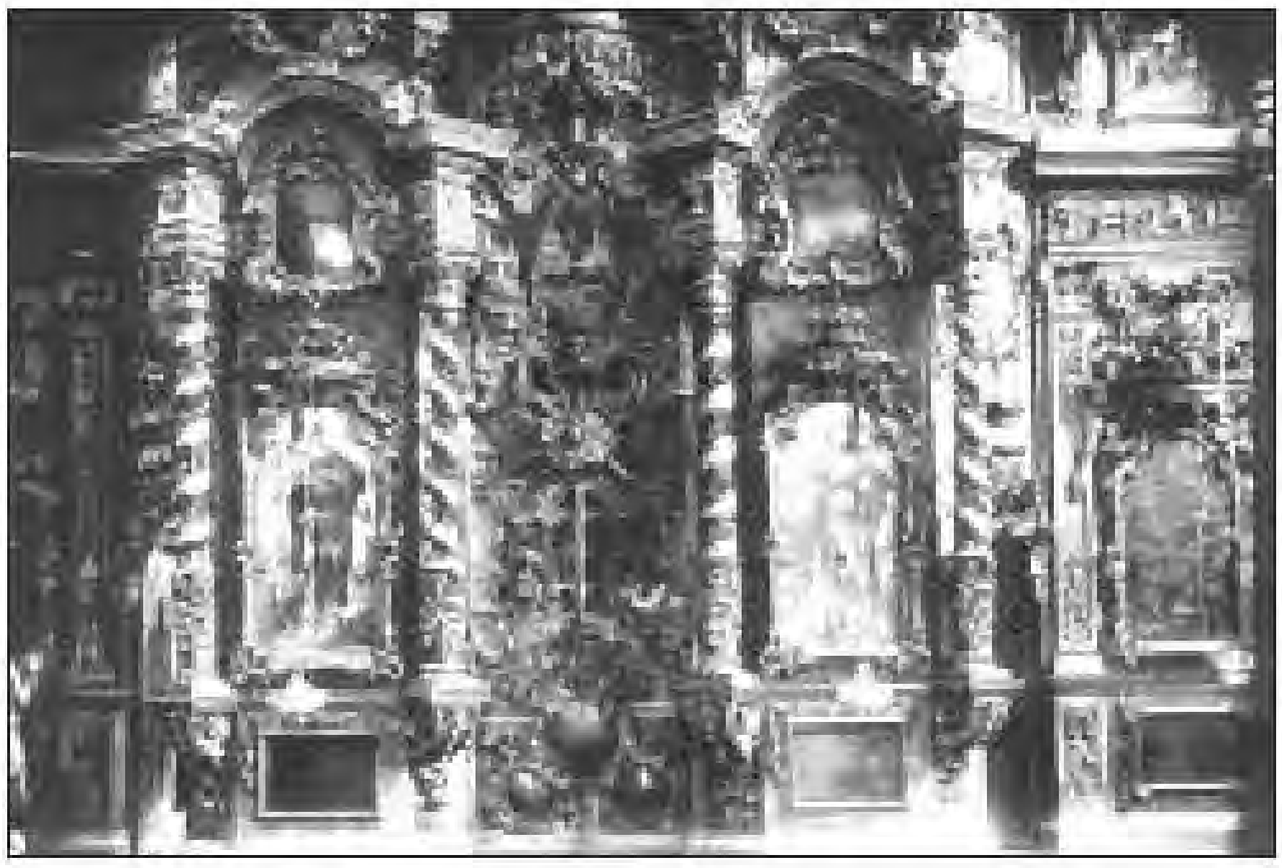
Іконостас Миколаївського собору Крупицько-Батуринського монастиря.



Іконостас Миколаївської церкви в Глухові.



Іконостас Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові.



Фрагмент іконостаса Покровської церкви в Ромнах.

Іконостас собора Мгарського монастиря.



РОЗДІЛ 6. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ

Регіоналізм є однією з визначальних характеристик української архітектури. Відтак краєві особливості дуже позначилися на розвиткові архітектури доби Гетьманщини. Цією проблемою багато займалися наші попередники і колеги - С.Таранушенко [39, 40], М.Цапенко [43], П.Юрченко [279], І.Могитич [293], О.Годованюк [297], В.Завада [268], Л.Прибєга [60], зрештою - Г.Логвин. Останній присвятив свою статтю 1986 року (попри її назву, пов'язану з проблемою етапності розвитку української архітектури другої пол. XVII-XVIII ст.) виявленню і характеристиці регіональних шкіл в архітектурі розглядуваної доби [294]. У цій праці дослідник цілком слушно стверджує, що монументальна джерев"яна і мурована архітектура утворюює "єдину архітектурно-мистецьку конфігурацію", в межах якої локальні особливості виділяються відповідно до етно-географічних регіонів України. Г.Логвин виділяє такі школи: наддніпрянську, полтавську, чернігово-сіверську, слобожанську, волинську, подільську, галицьку, буковинську, гуцульську, бойківську, лемківську і закарпатську. Далі в його статті дається аналіз особливостей кожної із цих шкіл, який показує, на наш погляд, деяку методичну некоректність автора: адже не можна ставити на один щабель і аналізувати як явища одного порядку елітарні архітектурні витвори католицького культурного кола (комплекс ліцею з костелом Св. Ігнатія Лойоли в Кременці, ансамбль василіянського монастиря у Почаєві) з витворами народної архітектурної творчості того ж регіону, особливо зважаючи на принципову "закритість" католицької сакральної архітектури на західноукраїнських теренах щодо місцевих впливів, які могли бути "схизматичними", а отже - небажаними й небезпечними [290].

В останній праці Л.Прибєги [301] проаналізовано історико-етнографічне й історико-архітектурне районування території України, запропоноване в працях В.Самойловича, Т.Косміної, П.Юрченка, інших дослідників. Розглядаючи традиційні будівлі українського села, Л.Прибєга зазначає розбіжності в позиціях дослідників як щодо номенклатури регіонів, так і щодо їхніх меж. Так, приміром, Поділля поділяють на східне і західне (те ж саме стосується Слобожанщини), Наддніпрянщина поділяється на провобережну й лівобережну; межі окремих регіонів у межах українських Карпат різні дослідники (архітектори, етнографи) визначають по-різному [302]. У підсумку Л.Прибєга погоджується з районуванням, яке запропонували Г.Логвин і П.Юрченко, вивчаючи процес розвитку типів і архітектурних форм українських дерев'яних церков, з виділенням регіональних шкіл: гуцульської, бойківської, галицької, лемківської, буковинської, волинської, подільської, слобожанської, чернігівської та середньонаддніпрянської [303].

Для цілей нашого дослідження, враховуючи специфіку доби, взаємопов'язаність масової народної та елітарної архітектури, ми за комплексом параметрів виділяємо такі регіональні архітектурні школи:

- Наддніпрянська (з центром у Києві);
- близькі до Наддніпрянської Сіверська, Полтавська та Слобожанська;
- на Правобережжі Дніпра елітарна архітектура доби тяжіє до центрально-європейської і не позначена виразними регіональними відмінностями. Водночас у масовій народній дерев'яній архітектурі цих країв (Правобережжя і західної України) виділяються такі місцеві школи:
  - Подільська;
  - Галицька;
  - Волинська;
  - Поліська;
  - Гуцульська;
  - Лемківська;
  - Бойківська;
  - Закарпатська.

Стосовно Волинської і Поліської шкіл, їхнього взаємозв'язку, серед фахівців існують певні розбіжності. Деякі вважають їх окремими школами (приміром, Г.Логвин акцентує Волинську школу й цілком ігнорує Поліську), а інші (В.Завада) вважають Волинську школу локальною відміною більш широкого континіума - Поліської школи. Нам ближча саме ця точка зору.

Аналіз артефактів - пам'яток архітектури - дозволяє нам стверджувати, що відмінності між усіма вказаними регіональними школами менш суттєві, ніж риси спільності, що пояснюється єдністю українського етносу та його архітектурно-будівельної практики.

Виразні регіональні риси в дерев'яному храмобудуванні спостерігаються з кінця XVII ст. З давніших часів просто не збереглося надійних свідчень і дійшло до нашого часу надто мало пам'яток.

В силу геополітичних умов найконсервативнішими регіональними архітектурними школами були гуцульська і поліська (особливо на Волині) школи монументальної дерев'яної архітектури. На Поліссі аж до кінця доби вживалися архаїчні типи тридільних безбанних, одно- триверхих храмів з простими наметовими верхами або масивними банями. Тут, згідно з дослідженнями В.Завади [268], сформувалися чотири локальні групи (школи) дерев'яних храмів:

центрально-поліський тип (найархаїчніший);
волинський тип;
київський тип;
північно-поліський (хатній) тип.

Докладна характеристика всіх названих типів подана у згаданій праці В.Завади [268], тому ми на цьому питанні не зупиняємось. Зазначимо тільки, що центрально-поліський тип розвивався протягом розглядуваної доби в бік спрощення об'ємно-просторових структур: рублені верхи, розкриті в інтер'єрі, під кінець доби майже зникають, поступаючись наметовим дахам при плоскій стелі. Це, на нашу думку, є вельми промовистим прикладом регресу в еволюції церковної архітектури поліського регіону. На причинах цього регресу ми зупинятися не будемо, оскільки це має бути темою окремого дослідження.

Для дерев'яних церков волинського типу характерні присадкуватість пропорцій, наявність опасань, перехід від центрального четверика до восьмерика верху без пандативів і залому, а також шоломовидна форма бань (Михайлівська церква другої пол. XVIII ст. у с. Тростянці на Рівненщині). На цьому типі храмів дещо позначився вплив барокової стилістики - ускладненням об'ємно-просторової структури й композиції (триверхі й п'ятиверхі хрещаті храми), збільшенням висоти зрубів і характерною пластикою, що включає і форми арок-вирізів у інтер'єрах (Троїцька церква 1759 р. у с. Степані на Рівненщині).

Для групи церков київського типу характерна ще більша розвиненість об'ємно-просторової композиції, більша висота зрубів і верхів, двозаломність останніх, ускладнення форм окремих архітектурних елементів, таких як арки-вирізи в інтер'єрах, двері тощо, перехід від чотиригранних зрубів основних компартиментів до восьмериків і шестигранників. На формоутворення цього типу храмів справила значний вплив тогочасна елітарна архітектура Києва. Виразним свідченням цього є Троїцька церква 1791 р. у с. Троковичах на Житомирщині - дерев'яна репліка мурованої семибанної церкви Різдва Богородиці на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври.

Для північно-поліського типу храмів характерні дводільні й тридільні структури хатнього типу з гранчастим вівтарем і фальшивими верхами, а також тринавові композиції з двома вежами, які фланкують західний фасад (церква Різдва Богородиці другої пол. XVIII ст. у с. Друхові на Рівненщині). В останньому вбачається вплив архітектури дерев'яних костелів.

Що ж стосується мурованої архітектури Волині, то для неї характерні контамінації об'ємно-просторових композицій з народної монументальної архітектури і типів споруд елітарної мурованої архітектури, промовистим прикладом чого є вже згадувана Стрітенська церква 1784 р. у с. Залісоче біля Олики. Це поєднання типового хрещатого дерев'яного волинського храму з ротондальним типом, віддавна поширеним в Центральній Європі. В основі її структури лежить досить великий (18,3 х 18,3 м) восьмерик, увінчаний наметовим дерев'яним склепінням. У стіни восьмерика по сторонах світу врізані ніші, з яких східна є екседрою, що містить вівтар церкви. Решта ніш прямокутні в плані. Цю стуктуру доповнюють ще й діагональні ніші. Попри нявність пізньобарокового декору ця пам'ятка, пластика її архітектурних форм, демонструють розвиток місцевих просторових стереотипів, характерних саме для волинської архітектури.

На Гуцульщині в цей час переважали хрещаті п'ятизрубні дерев'яні церкви, плани яких, згідно з дослідженнями І.Могитича [293], можна звести до кількох основних типів:

з рівновеликими прямокутними зрубами;

з центральним зрубом, значно ширшим за бічні прямокутні або квадратні рамена;

з гранчастими зрубами (крім центрального і бабинця, які завжди - прямокутні або квадратні).

Характеристиці основних типів гуцульських храмів присвячено праці І.Могитича [293], а характеристиці масового народного, у тому числі й церковного будівництва українських Карпат - праці інших дослідників, у тому числі П.Макушенка [251, 280], тому зупинятися на докладній характеристиці цих питань нема потреби. Зазначимо лише, що в гуцульських церквах центральний зруб завжди вінчався восьмериком зі стіжковим верхом, а бічні рамена - двоспадовим дахом з фронтоном і, нерідко, з маківками на гребені. Характерними були великі звиси опасань. Найдовершенішим взірцем такого типу гуцульського храму вважається церква Різдва Богородиці другої пол. XVIII ст. у Ворохті на Івано-Франківщині. Але в розглядувану добу відомі й гуцульські хрещаті п'ятизрубні церкви з трьома і навіть п'ятьма банями (церкви кін. XVIII ст. у селах Будилові, Баланцях і Забережжі на Івано-Франківщині.

На Бойківщині канонічно усталеним був тип тридільної триверхої церкви з трьома прямокутними зрубами. Еволюція форм ішла в напрямку збільшення висоти верхів і кількості заломів у них (до восьми), переходу від четверикових верхів до восьмерикових. Завершує цей процес Миколаївська церква 1763 р. із с. Кривки у Львові - найдовершеніший архітектурний взірець бойківського храму.

Для лемківських церков характерна тридільність з асиметричною динамічною композицією трьох верхів, висота яких наростає від вівтаря до дзвіниці над бабинцем. Під впливом стилістики центральноєвропейського бароко у XVIII ст. верхи набули витончених силуетів з ковнірами і перехватами (церква 1777 р. із с. Шелестів у Мукачеві).

Така ж тридільна асиметрична композиція об'ємів характерна й для церков Закарпаття. Щоправда, Закарпатська школа виглядає дещо архаїчнішою, ніж лемківська, оскільки тут у композиції об'ємних форм домінує не наростання мас барокових верхів, а ступінчасті обсяги масивних вальмових дахів з основною домінантою - високою читиригранною вежою над бабинцем, увінчаною високим шпилем (наметом), як це ми бачимо в Миколаївському храмі 1709 р. у с. Сокирниця.

Буковинські дерев'яні церкви належать, здебільшого, до одного - хатнього - типу. Це пояснюється тривалим протекторатом над цими землями Османської імперії. Тут турки, як і в Молдавії та Валахії, забороняли будувати православні храми з високими верхами. Тому буковинські церкви, як правило, тридільні й мають по три верхи, деякі з них навіть із заломами, але всі вони сховані під високими пластичними дахами, над гребенями яких підносяться тільки маленькі маківки з хрестами, нагадуючи про сакральний характер будівлі.

Майстри Галицької школи монументальної дерев'яної архітектури надавали великого значення масштабним градаціям і членуванню форм своїх, загалом, невисоких, але нерідко досить монументальних храмів. У галицьких дерев'яних церквах у цю добу спостерігається збільшення числа заломів (Успенська церква 1673 р. у с. Кліцько), поява маленьких криласів у вигляді банястих капличок обабіч основних об'ємів (Михайлівська церква 1663 р. у с. Ісаї). Розпланувально-просторові побудови дерев'яних храмів Галичини були тими ж, що і в решті регіонів України - тридільні й хрещаті, при явному домінуванні тридільних типів. Характерним для галицької школи є повсюдне застосування опасань. До таких храмів за композицією близькі й мурованні галицькі церкви доби Гетьманщини - тридільний Миколаївський собор 1737 р. Крехівського монастиря та хрещата церква Юрія 1655 р. у Бродах.

На Поділлі тридільні триверхі й хрещаті п'ятиверхі православні храми під кінець розглядуваної доби також набувають барокових форм. Вони стають високими, стрункіх пропорцій, з восьмигранними зрубами, дво- тризаломними верхами й пластичними обрисами бань (церкви в селах Божиківці 1777 р. та Чемерисах Волоських 1766 р.).

Близькими до храмів Східного Поділля є тогочасні дерев'яні церкви Наддніпрянщини. Тут наприкінці доби під впливом барокових стилістичних віянь архітектурні форми стали ще витонченішими. Переважали типи тридільних триверхих та хрещатих п'ятиверхих церков з гранчастими (а не квадратними чи прямокутними) зрубами. Тридільні триверхі храми представлені типом церкви св. Параскеви 1762 р. у с. Розсішках на Уманщині, а хрещаті п'ятидільні п'ятибанні - церквою 1766 р. у с. Велика Березанка, що мала гранчасті зруби й монументальний центральний верх, який акцентував пірамідальність загальної композиції будівлі. До найрозвиненішого типу наддніпрянських храмів належав хрещатий дев'ятидільний п'ятиверхий Миколаївський собор 1795 р. Медведівського монастиря на Чигиринщині. Його тризаломні верхи сягали в висоту 40 метрів.

Загалом для Наддніпрянської школи характерне уживання схожих об'ємно-просторових побудов для дерев'яних і мурованих храмів, що засвідчують тогочасні мурованні пам'ятки Переяслава і Переяславщини (мурованні церкви у Баришівці, с. Сулимівці). На розвиток архітектурної пластики мурованих пам'яток Наддніпрянщини найбільший вплив справила (що цілком закономірно) елітарна архітектура Києва. Яскравим прикладом цього може бути архітектурний декор серед. XVIII ст. на фасадах збудованого 1700 р. Вознесенського собору в Переяславі.

Найширше типологічне розмаїття дерев'яних церков доби Гетьманщини виявлено дослідженнями С.Таранушенка [40] на Лівобережжі включно зі Слобожанщиною. Тутешні храми за розмірами й висотою вдвічі-втричі перевершували такі самі типологічно й синхронні за часом спорудження галицькі й волинські. С.Таранушенко виділяє кілька шкіл народного монументального будівництва, зокрема Лиманську, Охтирську. Однак це питання ще потребує, на нашу думку, окремого дослідження, що виходить за рамки цієї монографії.

За влучним спостереженням Г.Логвина [295], на Сіверщині і в пов'язаних з нею регіонах (Полтавщина, Слобожанщина) у добу Гетьманщини розроблялася архітектурна тема баштового храму, при чому як у дерев'яній, так і в мурованій архітектурі. Найхарактернішими прикладами тут можуть бути тридільна одноверха Георгіївська дерев'яна церква XVII ст. у Седневі і розташована за 300 метрів від неї мурована хрещата однобанна Воскресенська церква 1690 р.

І саме на Лівобережжі й Слобожанщині спостерігається найбільша типологічна різноманітність дерев'яних храмів, при чому найрозвиненіші типи представлені блискучими архітектурними витворами, що увійшли до скарбниці світової архітектури. До найвизначніших тридільних триверхих пам'яток належать церкви, споруджені коштом останнього кошового Запорозької Січі П.Калнишевського у с. Пустовійтівці під Ромнами та у Лохвиці (1770-і рр.). Тридільні одноверхі храми представлені Георгіївською церквою 1772 р. у с. Велике Устя на Чернігівщині та Покровською церквою 1778 р. у Кролевці. В усіх цих пам'ятках вже простежується певний вплив барокової стилістики - у формах дохів та бань з заломами і перехватами, у певній "театральності" інтер'єрів, що досягалося широким застосуванням фігурних арок-вирізів, динамічності простору висотно розкритих верхів. Це стосується ще більшою мірою хрещатих п'ятидільних п'ятиверхих церков - таких як Покровська 1764 р. у Ромнах, Введенська 1761 р. у с. Артемівці на Полтавщині та Покровська 1800 р. у містечку Смілому на Сумщині.

На Лівобережжі, як було показано в попередніх розділах, подибуємо найширше різноманіття в сфері архітектурної типології мурованої елітарної архітектури. Тут також зосереджена абсолютна більшість відомих на сьогодні типологічних контамінацій і маргінальних типів (див. розділ 5). Так що ці особливості можна вважати характерними для регіональної специфіки архітектури Лівобережжя.

На Слобожанщині монументальна дерев'яна архітектура розвивалася у тому ж річищі, що й на Лівобережжі. Слобожанська архітектурна школа є наймолодшою з усіх регіональних архітектурних шкіл України. Вона виникла тільки у другій пол. XVII ст. при заселенні цього краю і увібрала в себе характерні риси деяких інших регіональних шкіл - Наддніпрянської, Сіверської, Подільської. Для цієї школи характерні особливі форми гранчастих зрубів: це не правильні восьмигранники, а чотиригранні призми зі зрізаними кутами. Внаслідок цього, за спостереженням Г.Логвина [296], такий баштоподібний багатозаломний верх, з чергуванням широких і вузьких граней, сприймався енергійніше окресленим, ніж при геометрично правильних восьмериках. За рахунок цього ж енергійніше розвиненим у висоту виглядав і інтер'єр такого храму. Для цієї школи, як і для бойківської, характерна значна кількість заломів у церковних верхах, з тою тільки різницею, що у бойківських храмах як призми, так і зрізані піраміди, що утворюють залом, невисокі, тоді як на Слобожанщині вертикальні складові залому дуже розвинені у висоту.

У межах Слобожанщини, як уже згадувалося, розрізняють кілька локальних шкіл. На півдні Слобожанщини яскравими рисами оригінальності виділяється Лиманська школа, названа так С.Таранушенком тому, що найбільше її пам'яток було розташовано по селах довкола села Лиман. Всі пам'ятки цієї школи хрещаті, з однаково скомпонованим планом, у центрі якого - нерівнобічний восьмигранник, до якого по сторонах світу прилягають гранчасті рамена. Верхи цих церков дуже високі, на 4-5 заломів. Такі будівлі тут споруджувалися протягом другої пол. XVIII ст. Найстаршою з відомих нам була Троїцька церква 1751 р. у с. Черкаському Бишкіні, а наймолодшою - Воздвиженська церква 1805 р. у с. Лимані. Прикметно те, що подібні за характером архітектурних форм церковні будівлі в інших регіонах України не зустрічаються.

У північних районах Слобожанщини у 1780-х роках визначилася так звана Охтирська школа дерев'яної монументальної архітектури. Кілька відомих нам із джерел пам'яток цієї школи, які не збереглися донині, всі хрещаті однобанні, як, приміром, Георгіївська церква 1795 р. в Охтирці. Пам'ятки цієї школи відбивають явний вплив класицизму, що проявилося в раціональності структури, лапідарності форм, ясності членувань і пропорцій.

У мурованій монументальній архітектурі Слобожанщини ще з 1680-х рр. розроблялася тема типово українського "верхового" храму піднесеного на так званий підкліт, за московським взірцем. Це дозволяло максимально компактно об'єднати в одній будівлі дві функціонально відмінні споруди - теплого і холодного храмів. Найвизначнішими взірцями тут є Покровський собор 1689 р. у Харкові та Воскресенська церква 1702 р. в Сумах. Аналогічними були кілька парафіяльних мурованих храмів у Путивлі, з яких збереглася тільки церква Миколи Козацького 1735 р. Показово, що на Слобожанщині всі двоярусні (на підкліті) храми належать до типу тридільних.

Підсумком розвитку монументальної дерев'яної архітектури України став Троїцький собор у Новоселиці (нині м. Новомосковськ Дніпропетровської області). Його спорудив майстер зі Слобожанщини (з Нової Водолаги) Яким Погребняк у 1773-1781 рр. на замовлення старшин і всього козацького товариства Запорозької Січі. Ця грандіозна будівля близька за формами до монументальної дерев'яної архітектури Слобожанщини. Собор хрещатий, дев'ятизрубний, дев'ятиверхий. Всі компартименти гранчасті (нерівнобічні восьмерики) й поєднані між собою високими багатоярусними арками-вирізами, завдяки чому утворився єдиний висотно розкритий внутрішній простір. Тризаломні верхи сягають у висоту 45 метрів.

Троїцький собор у Новомосковську, як і інші дерев'яні храми межі XVIII-XIX ст. наочно демонструють, що національні форми монументальної архітектури на підросійській Україні до початку XIX ст. не вичерпали своїх потенцій і можливостей подальшого розвитку. Цей розвиток було зупинено в неприродний, насильницький спосіб. 1801 року петербурзький Синод заборонив будувати церкви "в малоросійском вкусе". Після того як муровані, так і дерев'яні храми в підросійській Україні дозволялося споруджувати тільки за офіційно схваленими у Петербурзі проектами в загальноімперській стилістиці.

Якщо в дерев'яній монументальній архітектурі регіональні школи в межах України виявлені дуже яскраво, то цього не можна сказати про католицьку сакральну архітектуру Правобережжя і західної України. В останні роки з'явилося кілька досліджень цієї архітектури [297-300]. Аналіз цих публікацій дозволяє нам стверджувати, що в католицькій архітектурі Поділля, Галичини й Волині доби Гетьманщини регіональні відмінності якщо й були, то зовсім несуттєві.

У загальній картині регіональної специфіки архітектури доби Гетьманщини не можна ігнорувати архітектуру Півдня України та Криму, регіональні особливості якої пов'язані як з геополітичними чинниками (домінування Туреччини), так і з конфесійною різноманітністю (співіснування ісламу з різними християнськими і нехристиянськими конфесіями).

Архітектура Криму зазнала виразного українського впливу. Вперше цей цікавий момент відзначив ще В.Січинський [52]. У Криму будівельним матеріалом для менших (немонументальних) будівель, у тому числі для житла, було дерево. Його привозили з України чумаки. Разом з ними потрапляли до Криму й українські теслі. Татарські житлові будинки, що їхній "дерев'яний стиль" генетично пов'язаний з українським народним будівництвом, здебільшого мають асиметричну композицію. Вони звернені до вулиць зовнішніми глухими мурами. Зате з боку внутрішнього двору будинок оздоблювали дерев'яні галереї, ганки, балкони, підперті різьбленими дерев'яними колонками.

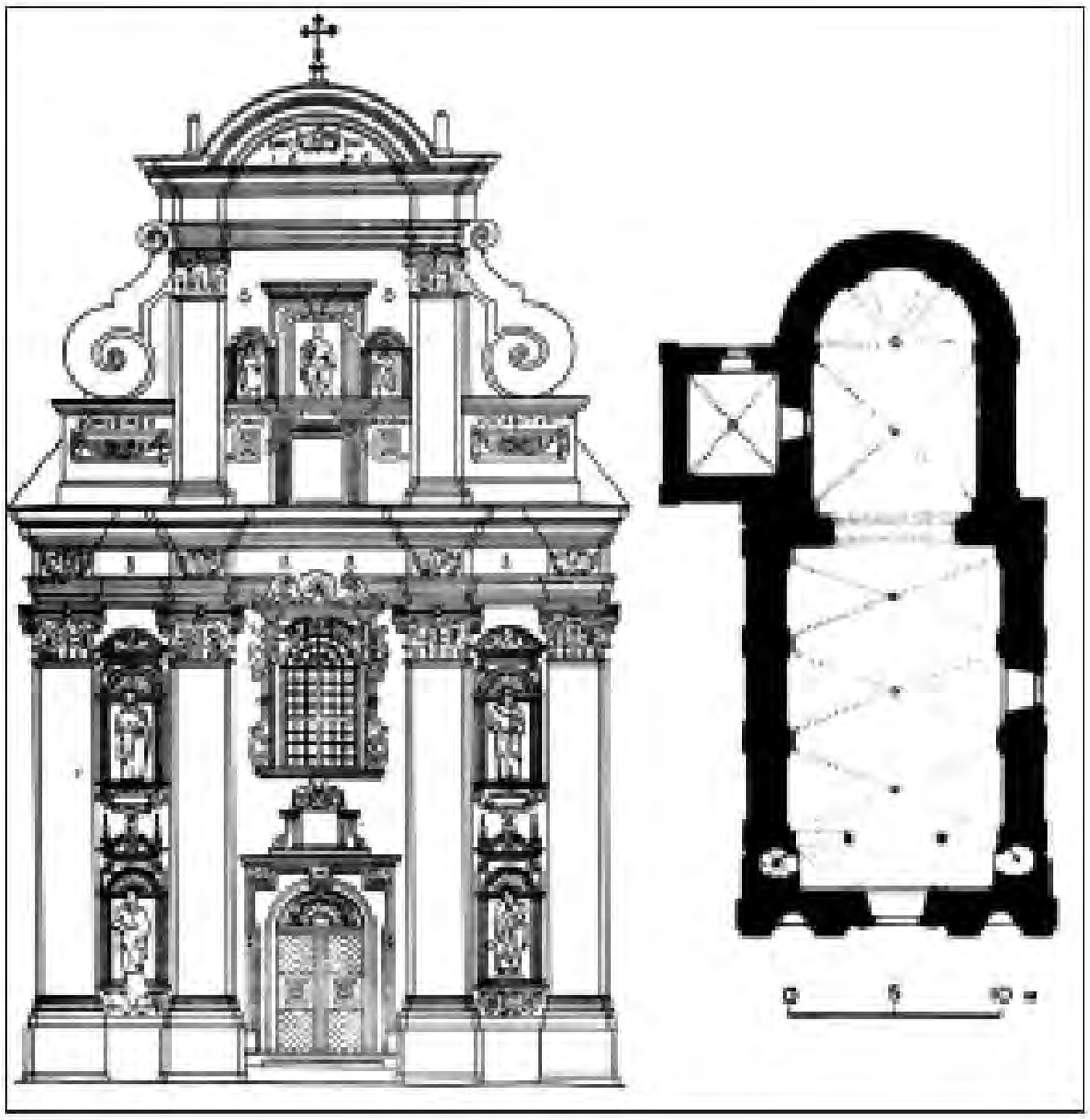
Ісламська релігійна архітектура доби представлена мечетями й купольними (банястими) гробницями Криму [55]. Провінційні малі мечеті звичайно зводилися дводільними, з одним мінаретом. Молитовний зал вінчався восьмигранним підбанником, перекритим плескатою банею. Великі міські мечеті цієї доби, на відміну від попередньої, були безбанними, як, приміром зальна мурована мечеть Тахтали-Джамі 1707 р. або зальна тринавова з рисами базилікальності Ханська мечеть 1740 р. (обидві в Бахчисараї). Остання, збудована ханом Селім-Гіреєм практично заново, відображає вплив давніших регіональних традицій ісламської архітектури. Вона зального типу, тринавова, з рисами базилікальності. В інтер'єрі має колонади, які розділяють нави, а на поздовжніх фасадах - аркади. Фланкують Ханську мечеть два високих мінарета. На відміну від міських високих гранчастих мурованих мінаретів, у Криму по селах зводили окремо від мечетей малі низенькі двоярусні мінарети, дуже схожі на українські дзвіночки - з квадратною основою і наметовим дахом.

Як бачимо, на відміну від попередньої доби, в розглядуваний період у Криму вже не зводять купольні (банясті) мечеті. Натомість традиційний тип дюрбе - мурованих гранчастих центричних купольних гробниць - набув подальшого розвитку, про що свідчать уцілілі донині північне і південне дюрбе, а також дюрбе Діляри Бікеч 1764 р. у Бахчисараї.

На теренах Кримського півострова в розглядувану добу споруджено чимало мурованих будівель цивільного призначення, з яких уціліли одиниці. До найцікавіших багатофункціональних об'єктів належали караван-сараї на головних торгівельних шляхах. З них зберігся мурований караван-сарай 1654 р. в Карасубазарі. Тут подибуємо традиційну для ісламської архітектури, незмінювану упродовж століть композиційну схему: по перметру оточеного мурами прямокутного в плані двору до мурів прилягають лінійної багатокамерної структури одно- двоповерхові муровані корпуси для проживання і зберігання товарів.

А в цілому архітектура Криму другої половини XVII - XVIII століть не дала нічого принципово нового, порівняно з попередньою добою XV - XVI століть.

Все вищенаведене дозволяє нам зробити деякі висновки. У народній монументальній (передусім - церковній) архітектурі доби Гетьманщини регіональні відмінності є дуже яскравими і виразними. Ці відмінності зростають під кінець доби. Та попри це, риси спільності в цих регіональних школах є суттєвішими, ніж відмінності, особливо в сфері архітектурної типології. Це засвідчує єдність української архітектури в межах усієї української етнічної території. У Наддніпрянщині, на Лівобережжі й Слобожанщині народна монументальна архітектура визначально впливала на формування регіональної специфіки мурованої елітарної архітектури. На відміну від цього регіону, на Правобережжі і в західній Україні елітарна мурована архітектура, пов'язана з католицьким культурним колом, не має регіональних відмінностей, оскільки вона розвивалася в загальному річищі архітектури Центрально-Східної Європи розглядуваної доби.



Головний фасад і план костелу в Комарно на Львівщині.

Фрагмент ансамблю Василіянського монастиря в Почаєві.

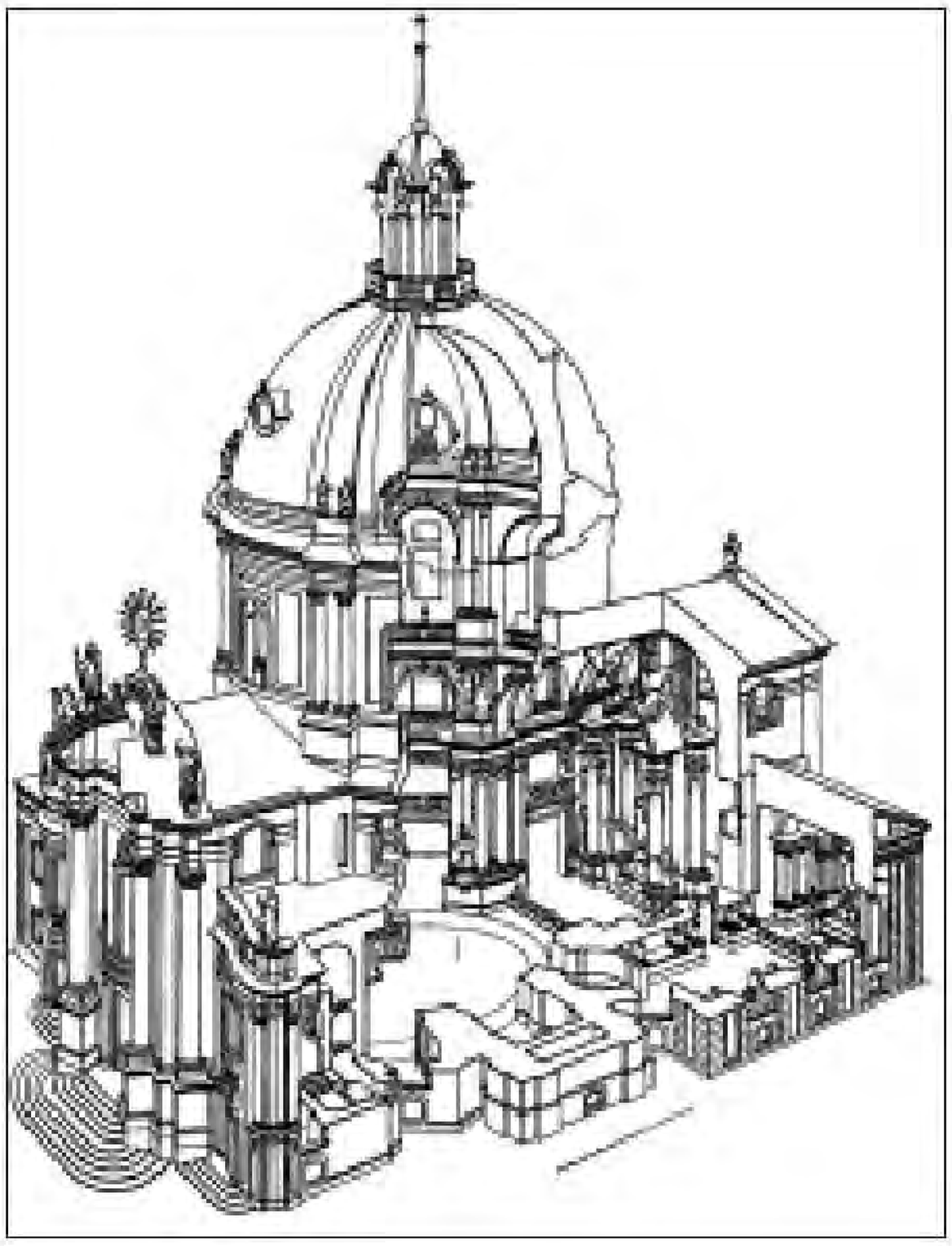




Собор Св. Юра у Львові.

Собор Св. Юра у Львові. Фрагмент.





Аксонометричний розріз Домініканського костелу у Львові. За З.Горнунгом.

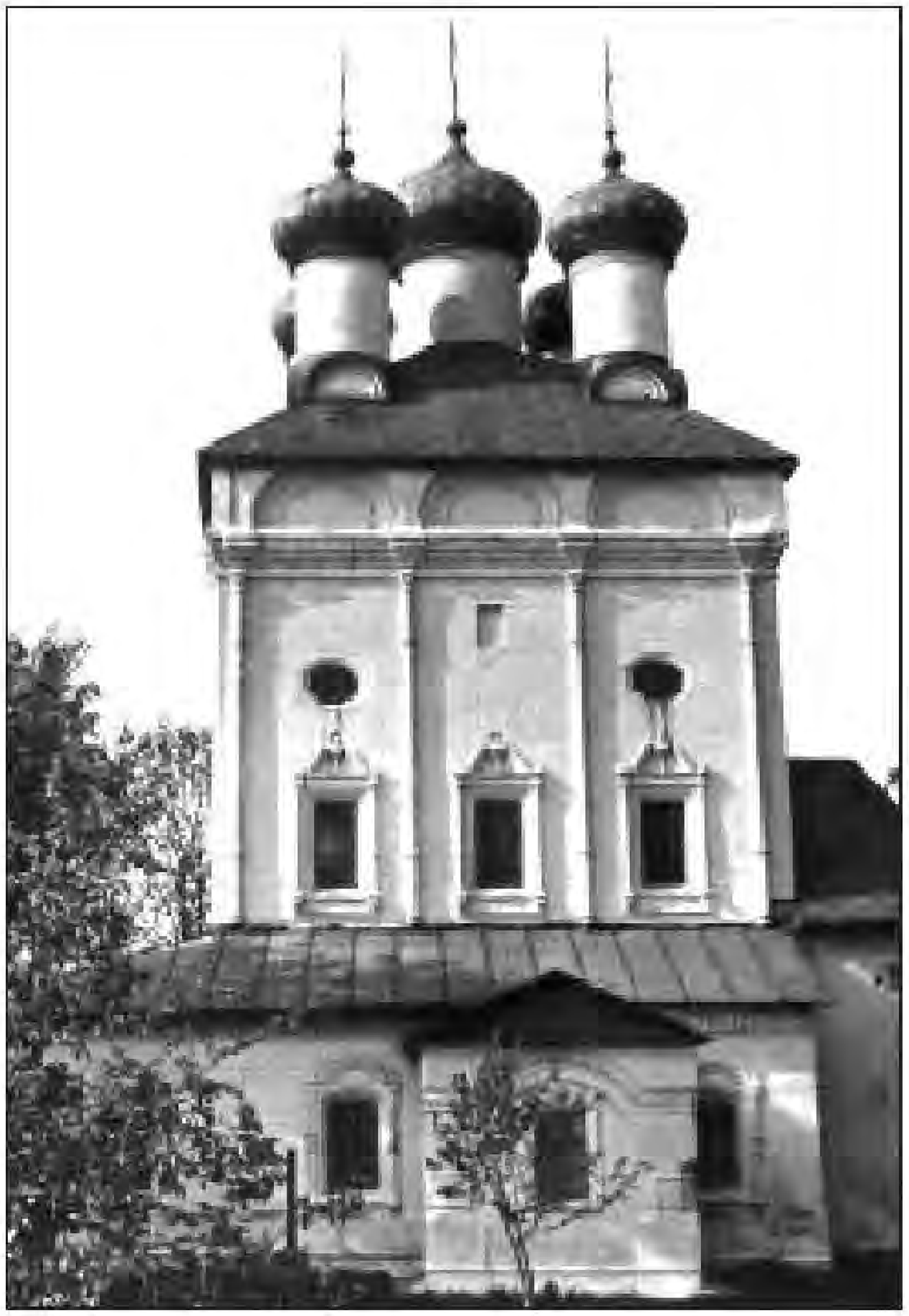
Фрагмент чолового фасаду Домініканського костелу у Львові.

Костел у Бучачі на Тернопільщині.

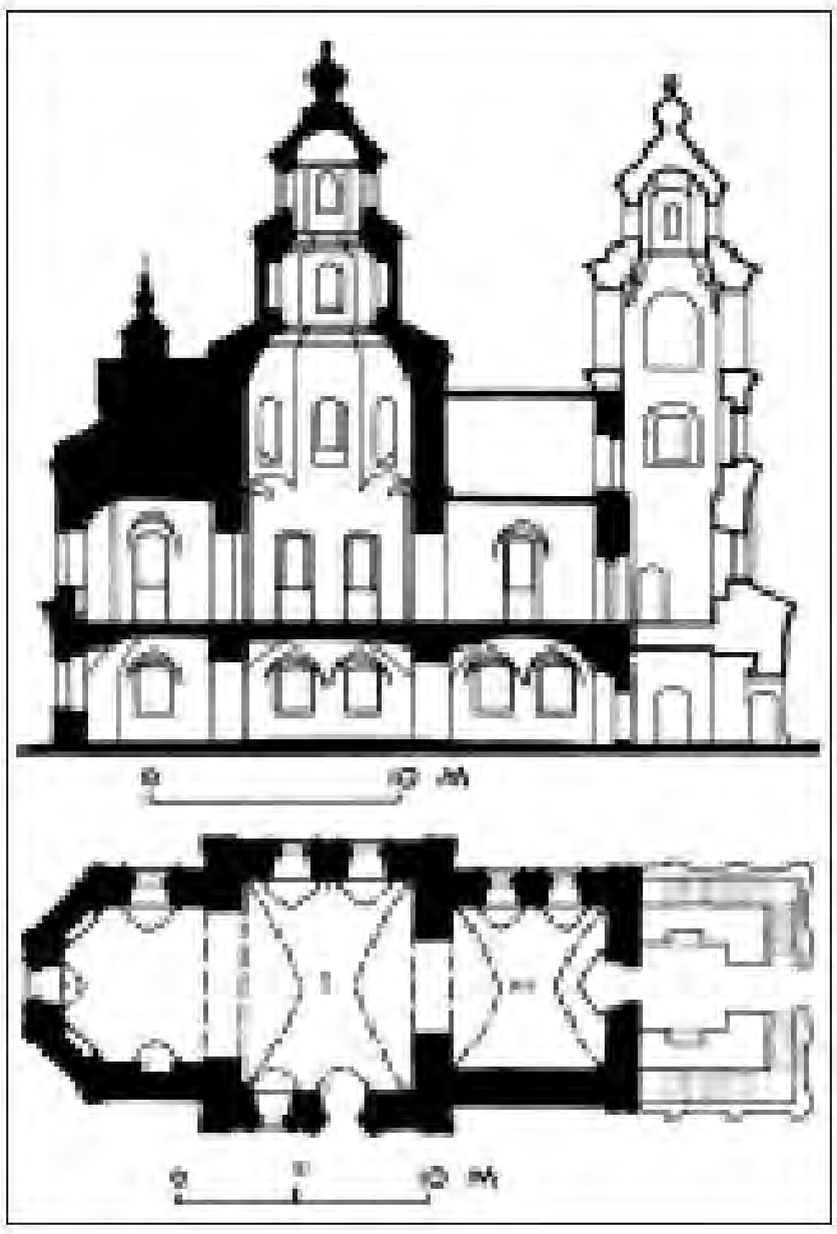




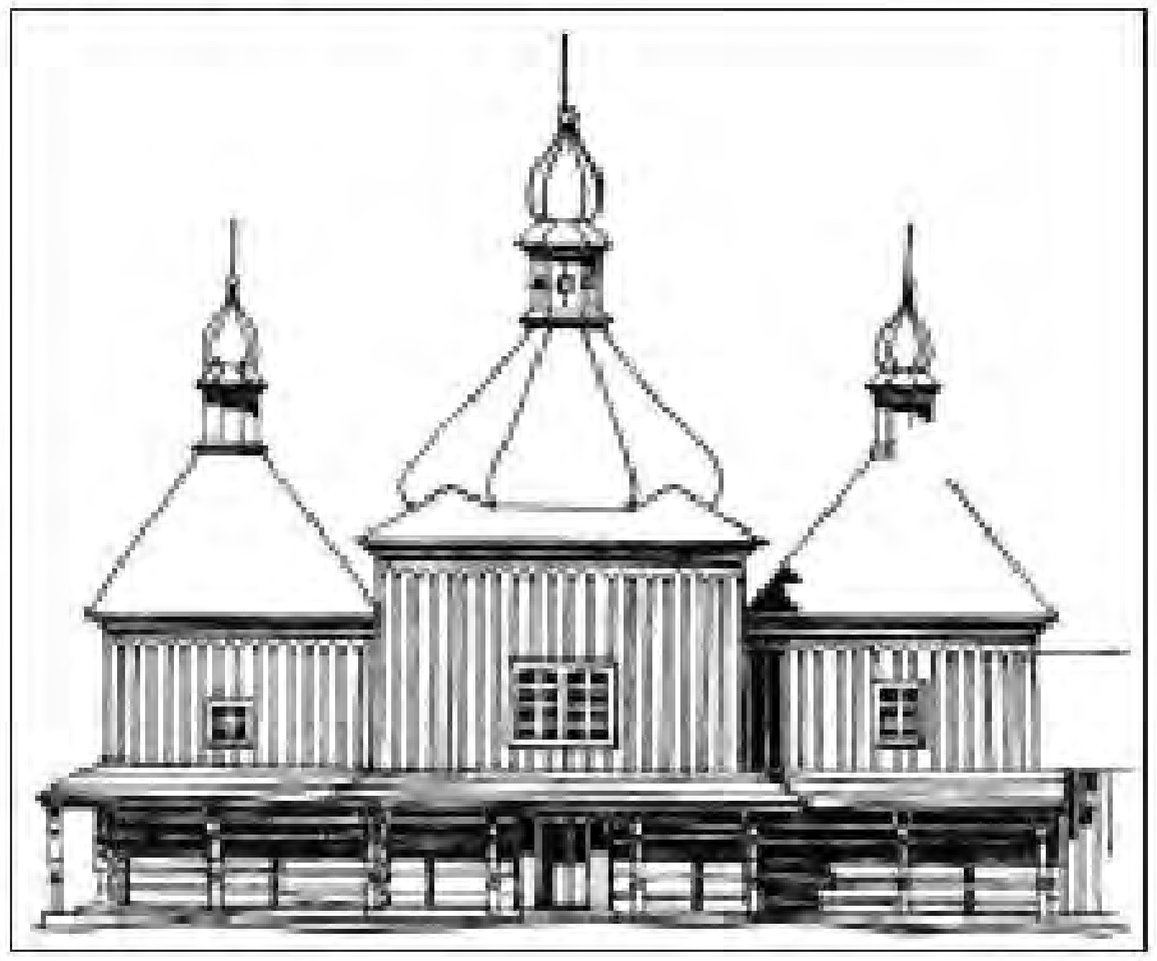
Собор Святодухівського монастиря в Путивлі.



План 1-го ярусу та поздовжній розріз церкви Миколи Козацького в Путивлі.



Дерев'яна церква у Старих Хуторах (Вінниця). Рисунок В.Самойловича.





Інтер'єр Стрітенської церкви у с.Залісоче на Волині.

Покровська церква у с.Кожанка на Київщині.

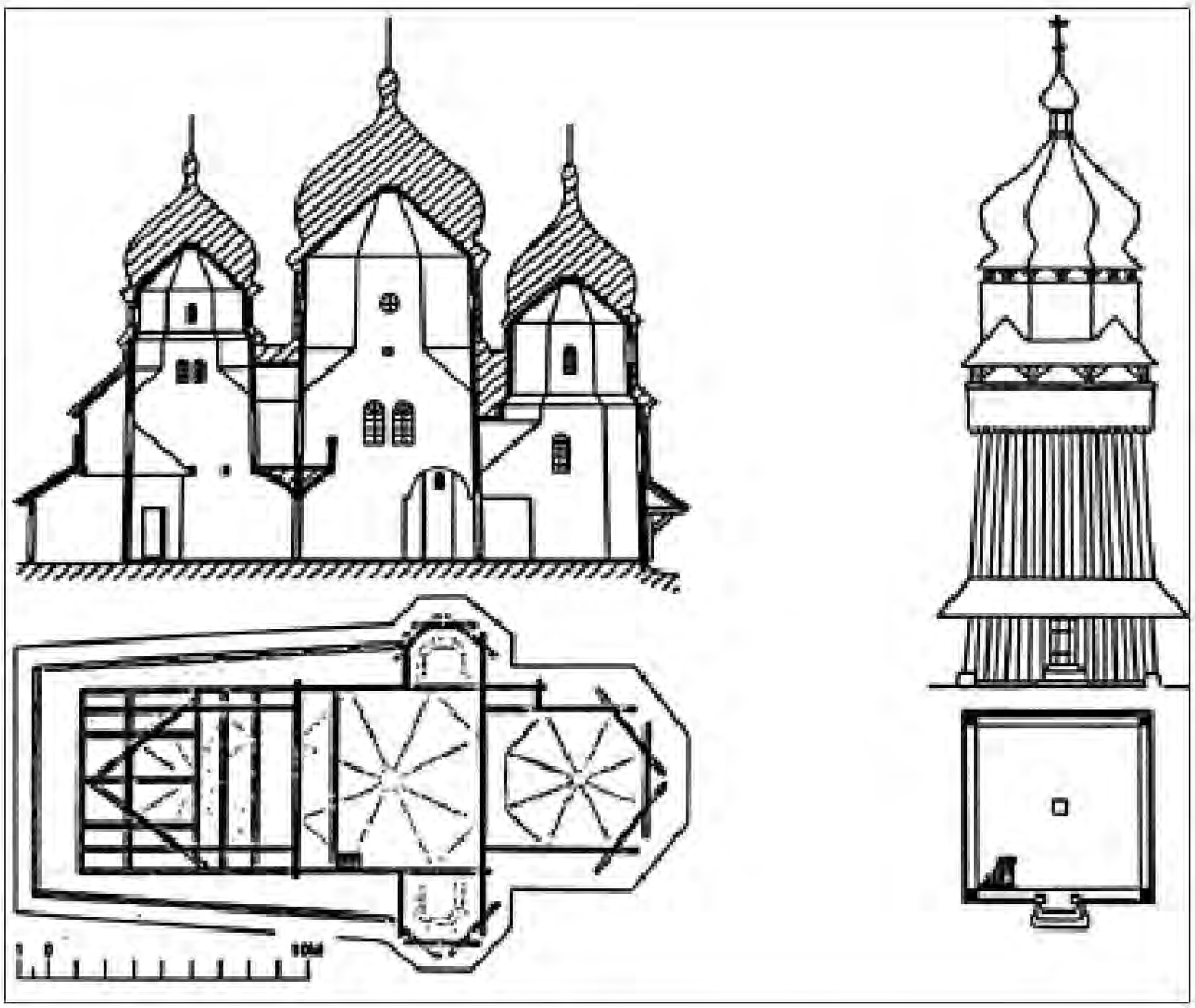


Лемківська Михайлівська церква у с. Шелестяни (нині в Ужгороді). Рисунок В.Самойловича.

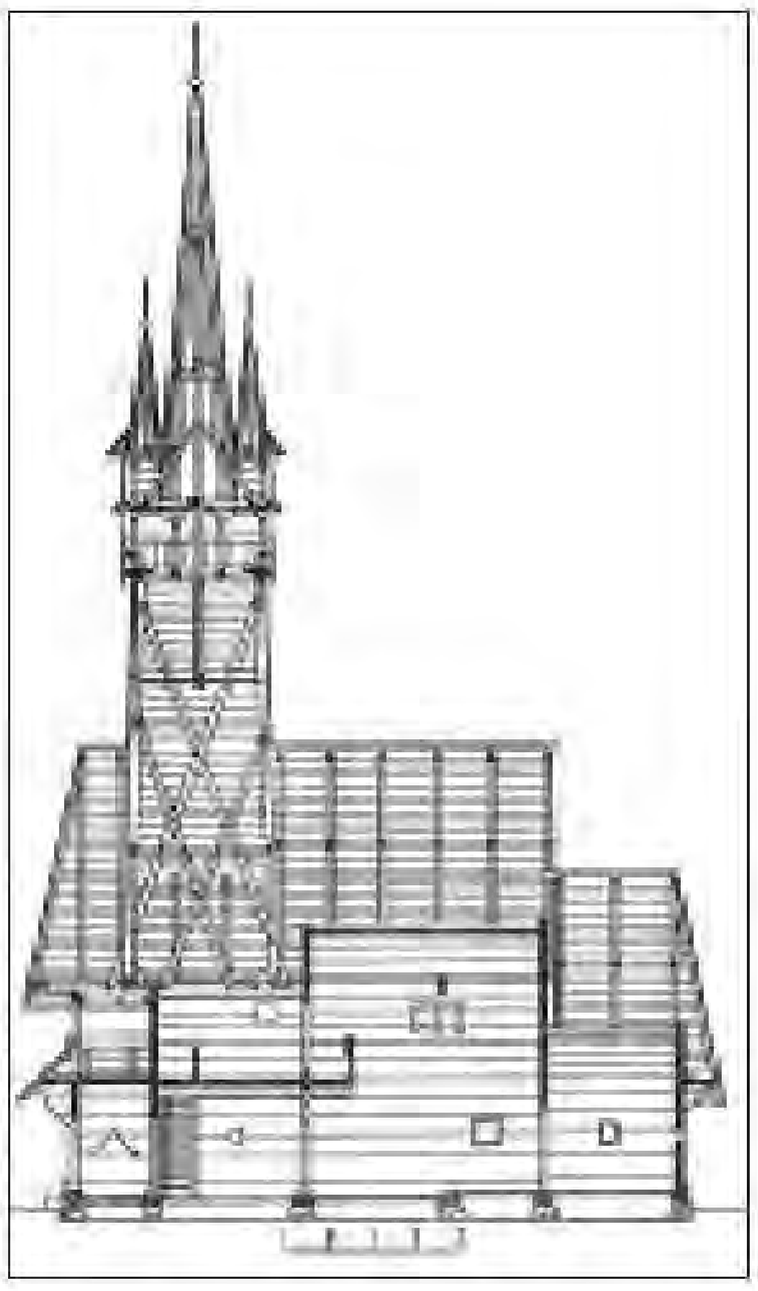


Покровська дерев'яна церква у с.Бакота (Пониззя). Гравюра кін. XIX ст.





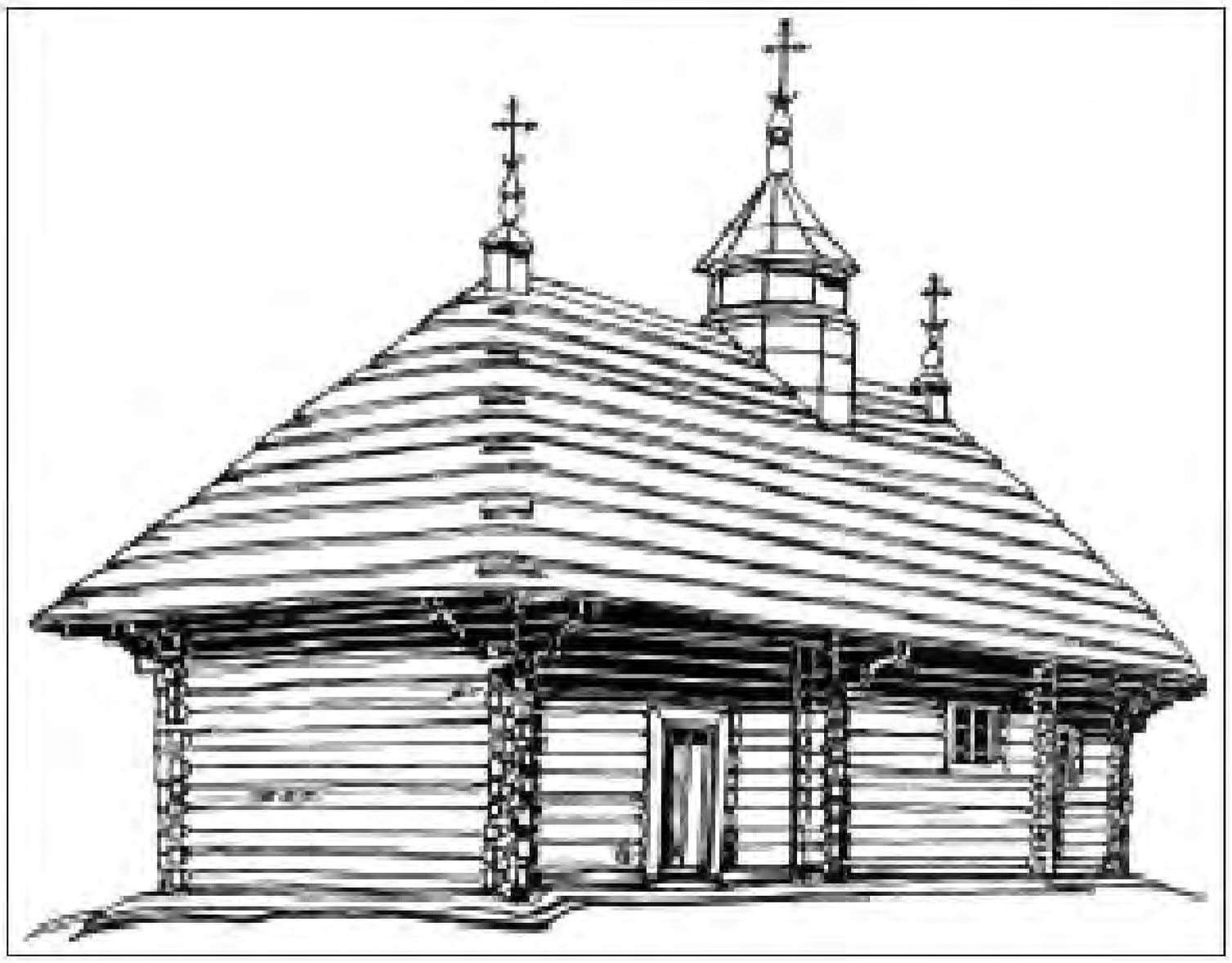
Церква Св. Юра (поздовжній розріз, план) та дзвіниця (фасад, план) у Дрогобичі. За І.Могитичем.



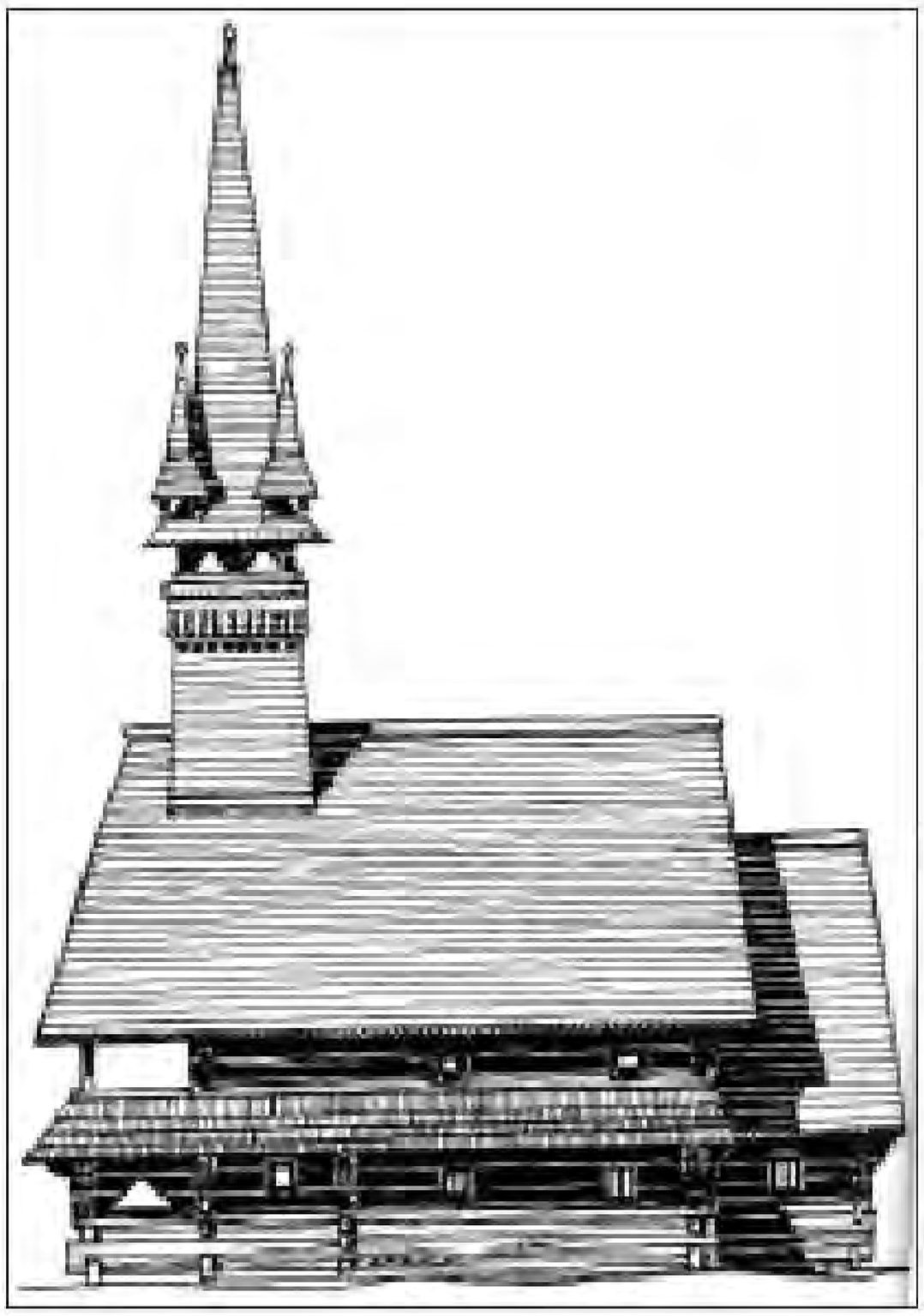
Поздовжній розріз Михайлівської церкви у с.Крайникове на Закарпатті. За П.Макушенком.

Троїцька церква у Жовкві.

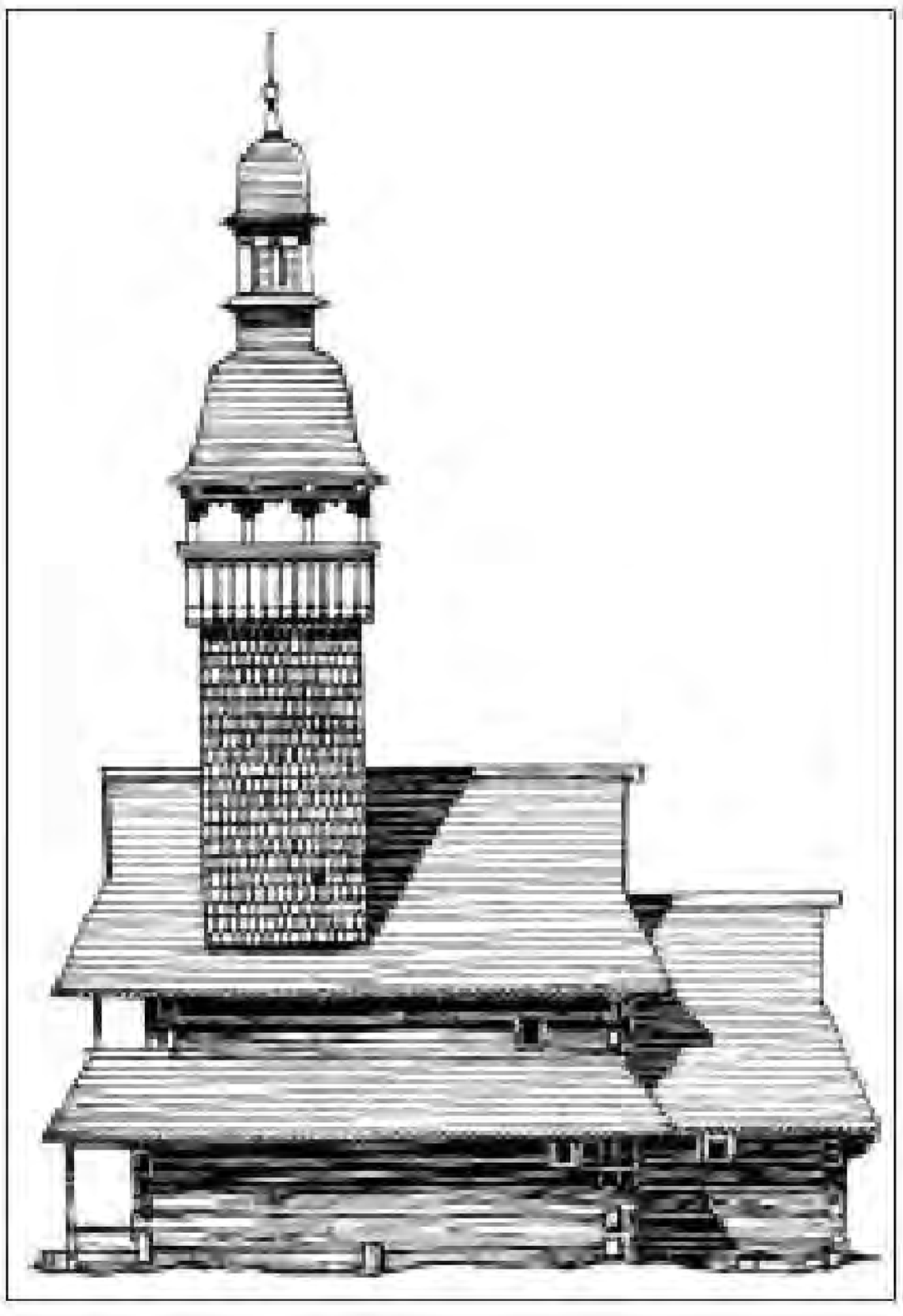




Миколаївська церква у с. Берегомет на Буковині. Рисунок В.Самойловича.



Миколаївська церква у с. Сокирниця на Закарпатті. Рисунок В.Самойловича.



Миколаївська церква у с.Колодне на Закарпатті. Рисунок В.Самойловича.

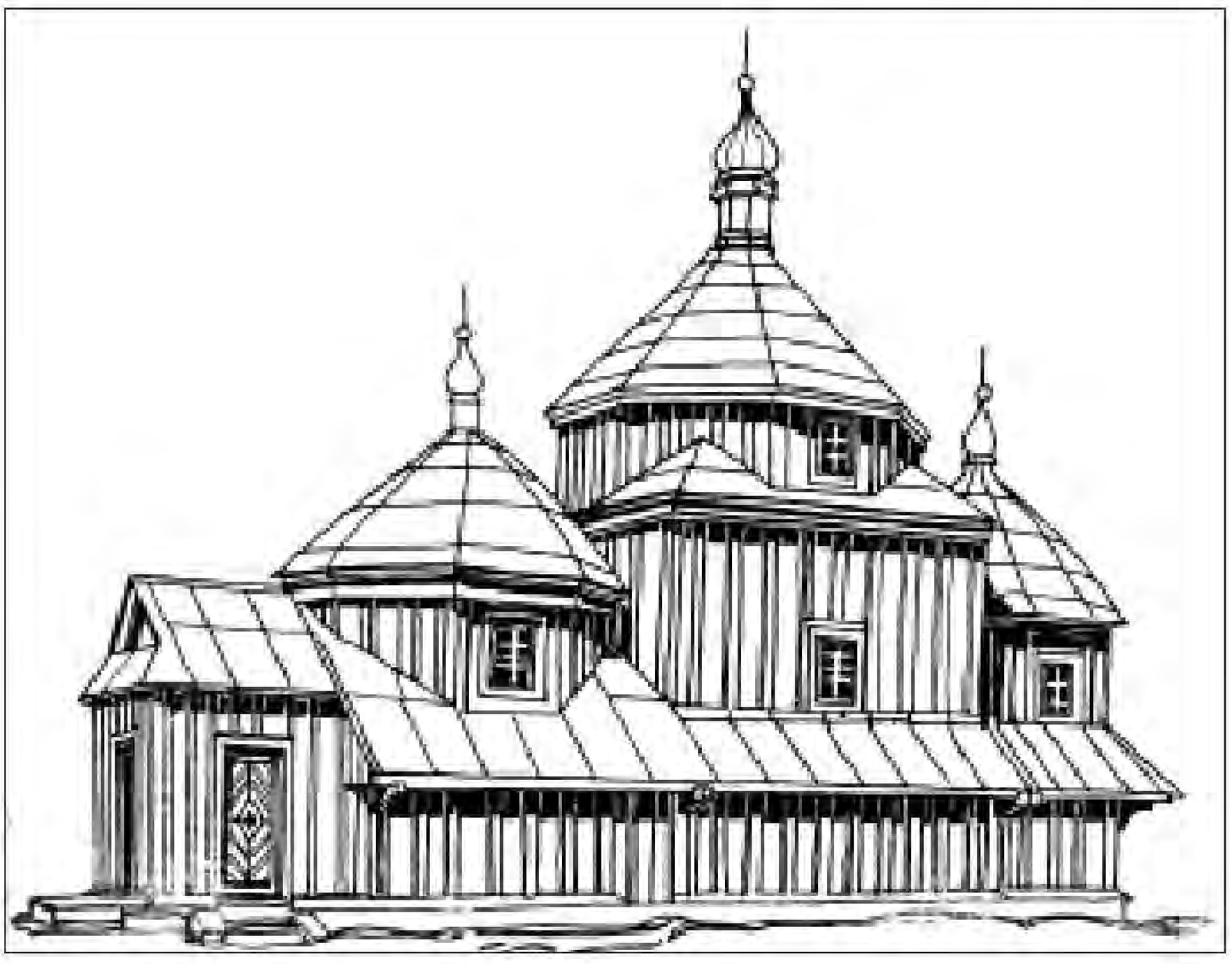


Церква Різдва Богородиці у Ворохті на Гуцульщині. Рисунок В.Самойловича.



Миколаївська церква у Сваляві на Закарпатті. Рисунок В.Самойловича.

Миколаївська церква у с.Борочиче на Волині. Рисунок В.Самойловича.



РОЗДІЛ 7. РОЛЬ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ У РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ Й МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ

7.1. Розвиток містобудівних утворень доби Гетьманщини у XIX-XX ст.

Після остаточної ліквідації української автономії у 80-х рр. XVIII ст. міста підросійської України розвивалися в річищі загальноімперських тенденцій, найголовнішою з яких було "регулярство", тобто регламентація та уніфікація всіх сторін суспільного життя, а особливо - у новоприєднаних землях, таких як Україна, Польща, Фінляндія і Прибалтика, щоб вони, за словами Катерини II, "перестали глядеть, как волки в лес". Одним із методів імперської уніфікації стало перепланування історично сформованих міст на території всієї держави, в тому числі й на теренах України.

Найлаконічнішу образну характеристику долі визначних міст доби Гетьманщини у XIX ст., за панування Російської імперії, дав Тарас Шевченко в поемі "Гайдамаки":

"Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн" [304].

У своїх подорожах по Україні Т.Шевченко відвідав усі гетьманські столиці - Чигирин, Батурин, Глухів, інші історичні міста Гетьманщини - Лубни, Переяслав, Прилуки, Полтаву, Чернігів, Ніжин, Козелець тощо. І скрізь шукав одного - слідів "козацької слави". Шукав і не знаходив. Це викликало його знамениті інвективи на адресу Богдана Хмельницького:

"Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подивився!
Упився б! Здорово упився!
І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмелився
Або в калюжі утопився,
В багні свинячім" (написано 18 авг. 1859 р. у Переяславі) [305].

А ось що поет побачив у Глухові: "...улицы были почти сухи и я пошел шляться по городу, отыскивая то место, где стояла знаменитая Малороссийская коллегия и где стоял дворец гетмана Скоропадского (...)

Но где же эта площадь? Где этот дворец? Где коллегия с своим кровожадным чудовищем - тайною канцелярией? Где все это? И следу не осталось! Странно! А все это так недавно, так свежо! Сто лет каких-нибудь мелькнуло, и Глухов из резиденции малороссийского гетмана сделался самым пошлым уездным городком.

Благовест к обедне прервал мои невеселые вопросы, и я, перекестяся, пошел в Николаевскую церковь, один-единственный памятник времен минувших" [306].

У цьому фрагменті з повісті "Капітанша" автор дуже точно підмітив суть містобудівної політики імперії стосовно головних міст Гетьманщини: перетворити їх на рядові адміністративні центри найнижчого рангу (Чигирин і Глухів - повітові міста) або навіть на позаштатні містечка, як Батурин (до речі, Батурин і дотепер лишається "селищем міського типу", навіть попри те, що заповідник, створений у ньому, має гучне найменування "Гетьманська столиця").

Що ж стосується Глухова, то йому нищівного удару завдала адміністративна реформа 27 жовтня 1781 р., за якою в тодішній Малоросії вводились загальноімперські форми управління і судівництва. Глухів утратив столичний статус, перетворившись 1782 р. на рядове повітове містечко Новгород-Сіверського намісництва. Справу довершила катастрофічна пожежа 7 серпня 1784 р., яка знищила всю дерев'яну забудову і пошкодила мурована. Провідні будівлі міста, які були мурованими і не могли згоріти дощенту, після пожежі не відновлювались, більше того - було кілька розпоряджень імперської влади про розбирання їх на цеглу. Так загинули Михайлівська церква, весь ансамбль мурованого дівочого монастиря і навіть така значна адміністративна будівля як Малоросійська колегія. Причини цих дій імперського уряду, на наш погляд, лежали не в господарській сфері, а в політичній: адже всі муровані споруди, пошкоджені пожежею, можна було відремонтувати, як це неодноразово робилося і в Глухові, і в інших містах України. Натомість Катерині II і її наступникам необхідно було знищити імпозантний архітектурний ансамбль гетьманської столиці як наочне, матеріалізоване нагадування про колишній автономний статус України. Зокрема, останні рештки Малоросійської колегії, в яких містилися глухівські "присутствені місця", знесли аж 1837 р. за указом імператора Миколи I.

Втрата архітектурних домінант супроводжувалася зламом історично сформованої розпланувальної мережі: згідно з проектом перепланування Глухова, затвердженим імперською владою 1802 р., все місто мало отримати перехресно-рядове розпланування з квадратними в плані кварталами 50 х 50 м у центрі та 200 х 200 м на периферії. На відміну від перепланувань Глухова доби Гетьманщини, здійснених під керівництвом архітектора А.Квасова, у 1802 р. нові вулиці прорізалися через сформовану забудову буквально "по живому", що викликало цілком зрозумілий опір населення. Новий план винесли в натуру під керівництвом глухівського землеміра Баженова, а вже наступного року з'ясувалося, що "...при снятии дворов и усадеб, подлежащих под площади и большие дороги, найдено во многих местах повыбрашиваны с своих мест вехи, а в иных местах вовсе нет, по причине несмотрения начальствующих в оном городе..." У зв'язку з цим глухівському поліцмейстеру послали "предписание о непременном и лутчем впредь смотрении, дабы поставленные вехи соблюдаемы были обывателями целостно на своих местах" [307]. У результаті таких адміністративно-поліційних заходів у Глухові була реалізована ортогональна розпланувальна мережа, основою якої став хрест головних вулиць Московської і Шостенської, що проходять у меридіональному й широтному напрямках. Деякі з нових вулиць пролягли по трасах старих (вул. Путивльська). На передмістях зі складною топографією (Білополівка, Красна Гірка) реконструкцію вуличної мережі не реалізовано. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 р. за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії князя О.Куракіна. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла Торгова площа шириною 90 м. У правобережній половині Глухова (Веригин, Синявка) перепланування взагалі не проводилось і там досьогодні збереглася розпланувальна мережа доби Гетьманщини.

У цілому з 1780-х рр. більшість міст України зазнали перепланувань на засадах класицистичної регулярності. Ці перепланування, як показав проведений нами з 1984 по 1993 рр. аналіз міських розпланувальних структур, були різної міри радикальності - від повного перепланування (Путивль) до тактовного регулювання історично сформованої вуличної мережі (Лебедин). Здійснювалися ці заходи поступово, упродовж 1780-1830-х рр.

Призначені з 1782 р. губернські й повітові земпеміри розпочали топографічну фіксацію міст і розроблення проектів їхнього перепланування. На зміну попереднім органічним містобудівним структурам утверджується принцип правильного (регулярного) міста. При цьому в дусі концепції імператриці Катерини II про "добре упорядковану поліцейську державу" ідея регулярності розумілася як засіб упорядкування міста, централізації, спрощення орієнтації в ньому та уніфікації забудови. Для кожного міста наперед обирався певний розпланувальний прийом, а ступінь складності міського плану був обумовлений чисельністю мешканців та площею сельбища. У малих повітових та позаштатних містах Наддніпрянщини й Лівобережжя зі Слобожанщиною застосовувався єдиний містобудівний прийом, здебільшого - ортогональна мережа вулиць (Чигирин, Путивль, Городня, Любеч, Прилуки, Переяслав), зрідка - регулярна віялоподібна (Остер, Козелець, Миропілля, Недригайлів) чи радіально-концентрична (Охтирка). У великих містах - Чернігові, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Полтаві, Лубнах, Ромнах, Сумах, Харкові - застосовували кілька розпланувальних прийомів з прив'язкою до існуючих трас головних вулиць. Вулиці були прямолінійними й орієнтувалися на архітектурні домінанти у вигляді строго вісьової перспективи. Головні міські площі розпланувалися поблизу берегів річок, а на місці знесених фортечних валів прокладалися бульвари (Чернігів, Полтава, Ромни, Переяслав).

У кін. XVIII ст. було затверджено нові плани Чернігова (1786 р.), Харкова та більшості повітових міст. До початку XIX ст. вони були частково реалізовані, проте виявилися їх суттєві недоліки, головним чином внаслідок ігнорування ландшафтних особливостей. Тому в 1803-1805 рр., після організації губернських креслярень (1802 р.), була розроблена друга серія проектів перепланування на основі попередньої. 1802 р. затверджено план Глухова, 1803 р. - Ніжина, 1805 р. - Чернігова, Новгорода-Сіверського, Остра, Коропа, Лубен, Миргорода, Хорола, інших повітових міст Полтавської губернії. 1810 р. затверджено новий план Переяслава. Проекти розроблялися в губернських креслярнях за участю архітекторів М.Амвросимова, його помічника Ф.Плотникова та А.Карташевського; затверджувалися ці проекти імператором Олександром I. Прийоми розпланування стали дещо різноманітнішими: створювалися анфілади площ (Чернігів), з'явилося чимало замкнутих перспектив, чим завершився перехід від давньоруської ландшафтної системи орієнтації, заснованої на об'ємних орієнтирах, яка була панівною за доби Гетьманщини, до лінійно-осьової системи вулиці-коридору. Уніфікувалося згідно з типовими проектами все - від фасадів будинків до малих архітектурних форм і навіть парканів. Ця друга серія проектів перепланування була здійснена частково через слабкий економічний стан більшості міст.

Найповніше нові містобудівні засади були реалізовані в проектах перепланування Полтави і Ромен 1803 р. На складну топографічну підоснову накладалася абстрактна вулична мережа, але робилося це не механічно, а з деяким урахуванням трасування ліній укріплень, вулиць і шляхів, розташування храмів і монастирів доби Гетьманщини. Забудова у перші десятиріччя XIX ст. велася за проектами тих же архітекторів, які опрацьовували розпланувальні проекти, з використанням "зразкових фасадів", що

регулярно надсилалися з Петербурга. Так були споруджені в стилістиці російського класицизму губернські й повітові остроги, губернські й повітові присутствені місця, будинки губернаторів, гімназії та училища, лікарні тощо. При цьому були детально опрацьовані: протипожежні вимоги, такі як необхідність залишати розриви між будинками, будувати брандмауери, заборона укривати дахи соломою; санітарні вимоги - винесення за місто, нижче за течією річки, кладовищ і виробничих об'єктів. Центральні квартали спеціально виділялися під мурована забудову. Тільки на периферії дозволялася дерев'яна забудова. Ширина вулиць строго нормувалася: головних - 10 саженів, другорядних - 5 саженів. Рядова забудова виводилася на червоні лінії, з'явилася периметральна забудова кварталів, поступово збільшувалась масштабність забудови.

1836 р. почалося розроблення третьої серії проектів. На цьому етапі більше уваги надавалося вивченню інженерно-геологічних, гідрологічних умов території, повніше й ощадливіше враховувалася наявна забудова, точніше намагалися визначити перспективи розвитку поселень. При цьому за зразок правили проекти, розроблені для Київської губернії архітектором В.Гесте. Саме за його проектом колишній гетьманський Чигирин, Черкаси, інші міста Наддніпрянщини отримали однакове прямокутно-прямолінійне розпланування.

Загалом мистецький рівень цих розпланувань був невисоким. А в зв'язку з передачею цієї роботи повітовим землемірам рівень реалізованих планів іще знизився. Але внаслідок здійснення цих заходів до середини XIX ст. центри більшості українських міст було перепланновано. Це нове розпланування призвело до радикальної зміни об'ємно-просторової композиції міст, зокрема і внаслідок розкриття у довкілля панорам ансамблів середмість Полтави, Чернігова, Переяслава, Прилук, Ніжина, Новгорода-Сіверського, Харкова та багатьох інших міст після знесення фортечних земляних валів. А околиці міст, колишні слободи й передмістя (форштадти) у багатьох випадках перепланувати не вдалося, тож їхні старі вулиці механічно підключалися до регулярного розпланування центрів [308-309].

Виняток становлять тільки деякі повітові й позаштатні міста, які не зазнали перепланування і тому зберегли розпланування XVII ст. (Батурин, частково - Лебедин). Розглянуті нами вище містобудівні заходи мали певне прогресивне значення, достатньо відображене у фаховій літературі [310], і йшли в загальноєвропейському річищі. Проте одержавленість цієї сфери і явний імперський диктат викликали цілком зрозумілі заперечення, і не тільки у Т.Шевченка. Ось як сприймали ці класицистичні перепланування у порівнянні з містобудуванням доби Гетьманщини інші сучасники, зокрема правнук останнього гетьмана К.Розумовського, видатний російський поет граф О.К.Толстой:

"Ревенный цвет и линия прямая -
Вот идеал изящества для нас.
Наследники Батыя и Мамая,
Командовать мы приучили глаз
И, площади за степи принимая,
Хотим глядеть из Тулы в Арзамас.
Прекрасное искать мы любим в пошлом -
Не так о том судили в веке прошлом" [311].

У цьому радикальному несприйнятті казенного російського класицизму нащадка К.Розумовського підтримав нащадок ще одного гетьмана - Євстафія (Остапа) Гоголя. У знаменитій статті М.Гоголя "Об архитектуре нынешнего времени" зроблено присуд

імперським тенденціям містобудівної уніфікації: "...новые города не имеют никакого вида. Они так правильны, так гладки, так монотонны, что, прошедши одну улицу, уже чувствуешь скуку и отказываешься от желания заглянуть в другую. Это ряд стен, и больше ничего (...) Прочь этот схоластицизм, предписывающий строения ранжировать под одну мерку и строить по одному вкусу! Город должен состоять из разнообразных масс, если хотим, чтобы он доставлял удовольствое взорам" [312].

Доба історизму (з середини XIX ст.), на відміну від раціоналістичності класицизму, привнесла багато нового, романтичного, у сприйняття архітектурно-містобудівної спадщини доби Гетьманщини. Звернемося знову до Т.Шевченка: "Посетите (...) полуразрушенный монастырь Густыню, по ту сторону реки Удая, верстах в трех от г. Прилуки. Могу вас уверить, что раскаиваться не будете. Это настоящее Сен-Клерское аббатство. Тут все есть. И канал, глубокий и широкий, когда-то наполнявшийся водою из тихого Удая. И вал, и на валу высокая каменная зубчатая стена со внутренними ходами и бойницами. И бесконечные склепы, или подземелья, и надгробные плиты, вросшие в землю, между огромными суховерхими дубами, быть может, самим ктитором насажденными. Словом, все есть, что нужно для самой полной романтической картины, разумеется, под пером какого-нибудь Скотта Вальтера или ему подобного списателя природы (...)

Я, изволите видеть, по поручению Киевской археографической комиссии, посетил эти полуразвалины и (...) узнал, что монастырь воздвигнут к о ш т о м и п р а ц е ю несчастного гетмана Самойловича в 1664 году, о чем свидетельствует портрет его яко ктитора, написанный на стене внутри главной церкви.

Узнавши все это и нарисовавши, как умел, главные, или святые, ворота, да церковь о пяти главах Петра и Павла, да еще трапезу и церковь, где погребен вечныя памяти достойный князь Николай Григорьевич Репнин, да еще уцелевший циклопический братский очаг, - сделавши, говорю, все это, как умел,я на другой день хотел было оставить Прилуки и отправиться в Лубны..." [313]. Так Т.Шевченко описав свої враження від Густинського монастиря у повісті "Музыкант". Дослідниками давно відзначена документальна точність Т.Шевченка - і в словесних описах, і в малюнках. Його малюнки архітектурних ансамблів доби Гетьманщини - Густинського, Почаївського, Межигірського, переяславських Вознесенського й Михайлівського монастирів, полтавського собору започаткували історико-мистецьке студіювання цих пам'яток. І зараз ці малюнки є незамінимими й неоціненними джерелами інформації для українських реставраторів.

Містобудівна ситуація, що створилася в результаті перепланувань першої пол. XIX ст., реконструкції ансамблів доби Гетьманщини та капітальної забудови XIX - поч. XX ст., послужила основою розвитку українських міст за радянської доби. Цей розвиток був вельми специфічним. Бо як би ми не критикували класицистичні реконструкції XIX ст., мусимо визнати, що в цілому вони забезпечували розвиток містобудівних утворень на засадах спадкоємності. Але ідеологія спадкоємного розвитку була повалена в 1920-х рр. під натиском духовної пошесті так званого російського комунізму, яка протягом семи десятиліть була в СРСР панівною тоталітарною ідеологією. За М.Бердяєвим, російський комунізм культивував "залюблену ненависть до минулого" [314], яка

на землях України обернулася найбільшою після монголо-татарської навали культурно-історичною катастрофою. Розпочавшись у суто ідеологічній сфері, явища історичного нігілізму перейшли в містобудівне проектування і в практику, затримавшись у них як метастази тоталітаризму до самого розвалу СРСР. Під таким кутом зору "соціалістичне" містобудування в Україні ще належним чином не досліджено і не проаналізовано [315].

Ідейні засади містобудівної політики 70 радянських років у концентрованій афористичній формі висловив ще у 1920 р. винахідник "пролетарської класики" російський архітектор І.Фомін:

"Ми зруйнуємо, ми відбудуємо - вся сила в нас самих.
На руїнах старого ладу ми збудуємо новий, кращий світ.
Ми перетворимо весь світ у квітучий сад,
Ми зруйнуємо старе, убоге, щоб будувати нове, прекрасне.
Ми зруйнуємо старе, гниле, щоб створювати нове, здорове" [316].

Такі максималістські установки, претендуючи на відкриття нової фахової свідомості, мали б передбачати великий запас конструктивних ідей. А насправді позитивна програма нового містобудування, опрацьована найкращими тогочасними умами, вражає убогістю і безпорадністю: найвищі її досягнення - теза проф. М.Ладовського про "соціалістичне місто - це тільки місто промислового пролетаріату" і теза архітектора О.Іваницького про "подолання архітектурної спадщини минулого" [317]. Характеризуючи проектні концепції, що випливали з цих засад, зокрема проект реконструкції Москви, запропонований знаменитим французьким архітектором Ле Корбюзьє, представник "старої школи" російського містобудування В.Семенов зауважив: "Для реконструкції потрібна хірургія. Але коли треба хірурга, то не запрошують ката!"

Ми не будемо зараз аналізувати, що думали з цього приводу українські архітектори, бо це не мало жодного практичного значення. Адже "мундир держави" (так називав Сталін архітектуру й містобудування) кроївся "у зореносній Кремлі", а на периферії все силоміць підганялося під цей стандарт. Так, коли постала проблема відбудови поруйнованого другою світовою війною історичного центру Києва, з Москви було відряджено для керівництва чільного архітектора О.Власова, позиція якого полягала в тому, що необхідність поєднувати нову забудову з дбайливим ставленням до архітектурної спадщини - ідея "давно отброшенная и политически несостоятельная" [318].

Отже панівним напрямком містобудування упродовж майже цілого XX ст. стало нігілістичне заперечення архітектурно-містобудівної спадщини. Передусім системи архітектурних домінант доби Гетьманщини - собори, церкви і дзвіниці - були цілковито неприйнятними для комуністичного режиму з ідеологічних міркувань. Це обернулося безпрецедентним у світовій історії свідомим руйнуванням містобудівної композиції таких визначних міст, як Київ, Полтава, Новгород-Сіверський та інші. Показово те, що в першу чергу нищилися пам'ятки доби Гетьманщини, які мали виразні риси національно-культурної своєрідності. Натомість церковні споруди загальноімперських стилів - класицизму, русько-візантійського чи неоросійського - лишилися неушкодженими. Лідери більшовизму, при всій своїй малокультурності, цілком адекватно трактували пам'ятки, приміром, "мазепинського бароко" як вибухонебезпечне сховище українських національних почуттів. Саме тому найбільшого удару було завдано по пам'ятках Києва - "цитаделі різних контрреволюційних націоналістичних угруповань" [319].

Після знищення архітектурних домінант другим важливим аспектом деструкції образної системи містобудівних утворень доби Гетьманщини стала втрата ландшафтної своєрідності поселень (приміром, внаслідок багатоповерхової забудови річкових заплав), особливо прикра там, де її було досягнуто внаслідок цілеспрямованих антропогенних дій. Не менш руйнівними виявилися і зміни розпланувальної системи: так зване укрупнення кварталів, розширення старих вулиць та прорізування нових прямо через історичну забудову, поширення у 1970-х рр. принципу мікрорайонування на історичні середмістя. Все це необоротно порушило масштабні співвідношення в "інтер'єрі" міста: зменшилася кількість архітектурних домінант і водночас різко збільшилися габарити рядової забудови. Особливо потерпіли від цього малі й середні історичні міста Лівобережжя і Наддніпрянщини з їхніми дискретними композиційними структурами (той самий Глухів), які виявились уразливішими на деструктивні впливи, ніж замкнуті, самодостатні ансамблі міст Західної України [320].

Наслідком усього вищезазначеного стало те, що автор цієї монографії називає ентропією містобудівних систем, себто розпадом, примітивізацією. То серйозна проблема, до спроб вирішення якої ми звернемося нижче. А на разі зазначимо, що проблема ця вже усвідомлена фахівцями, на її розв'язання спрямований відповідний методичний інструментарій, під який підводиться сучасна законодавча база.

У ситуації, що склалася, особливої уваги заслуговують, на нашу думку, сучасні практичні спроби подолати цю ентропію шляхом реабілітації містобудівної спадщини. Така спроба була досить успішно здійснена вже за часів незалежності в колишній гетьманській столиці - місті Глухові Сумської області. Робота, що називалася "Реабілітація історико-архітектурного середовища міста Глухова Сумської області" отримала Державну премію України в галузі архітектури 1998 року.

У своїй праці авторський колектив виходив з того, що хоч зараз Глухів і є містом обласного підпорядкування, райцентром з населенням 30 тис.чол., що відноситься до типу малих історичних міст, проте упродовж XVIII ст. він був столицею України, резиденцією гетьманів і зберіг архітектурно-містобудівну спадщину доби Гетьманщини. Він є одним з найвизначніших історичних міст України, в якому збереглося понад 50 пам'яток історії, містобудування та архітектури загальнонаціонального значення, неповторний історичний ландшафт та цінна старовинна міська забудова.

Роботи з дослідження та виявлення архітектурно-містобудівної спадщини Глухова розпочалися 1984 р. У 1991-1992 рр. історико-архітектурний опорний план було скориговано, розроблено проект зон охорони пам'яток, а також Проект організації історико-архітектурного заповідника. Ці напрацювання увійшли складовою частиною до Генерального плану міста, розробленого НДПІ містобудування (автор Т.Каштанова). При цьому було виявлено і поставлено на державний облік понад 30 нових пам'яток містобудування, архітектури, історії, монументального мистецтва і археології. Вперше було проведено ретроспективний аналіз розвитку містобудівної структури протягом X-XX століть, аналіз наявної розпланувально-просторової структури історичного ареалу міста, виявлено і забезпечено охорону зон композиційно-видового впливу всіх пам'яток містобудування і архітектури. В цілому така єдина система заходів по малому історичному місту була виконана вперше у вітчизняній практиці.

Це дало підстави для підготовки урядового рішення про оголошення Глухова Державним історико-культурним заповідником. Заповідник було створено постановою Кабінету Міністрів України від 08.02.94 р. Генеральний план міста затверджено в січні 1994 р. На цій основі протягом 1994-1997 рр. на високому професійному рівні проведено комплекс практичних заходів щодо реставрації та реабілітації пам'яток,

реконструкції та впорядження історичного центру міста, створення пам'ятних знаків і пам'ятників (серед них найзначнішим є парний пам'ятник славетним композиторам Д.Бортнянському і М.Березовському, основоположникам православної духовної музики), відтворення втрачених пам'яток (могила Ханенка), будівництва нових споруд за індивідуальними проектами (найзначнішою з них є Школа мистецтв ім. М.Березовського), створення сучасних інженерних мереж і транспортних комунікацій, оптимізації всієї міської інфраструктури та функціонального зонування міста (будівництво об'їзної автомагістралі, газифікація, каналізація, виведення в єдину промзону промислових підприємств, створення в історичному центрі пішохідної зони). Відтак нові будівлі й споруди зводяться в Глухові тільки за індивідуальними проектами, архітектурно-просторові й пластичні вирішення яких пов'язані з історичною забудовою. Завдяки цьому вдалося сформувати співмасштабне людині, історично осмислене, семантично наповнене гуманне архітектурне середовище центру малого міста. Це - єдиний в Україні приклад малого історичного міста, де послідовно реалізовано проект формування сучасного архітектурного середовища на основі реабілітації архітектурно-містобудівної спадщини. Присудження Державної премії цій роботі є прикметним у трьох аспектах:

- вперше Державна премія присуджена об'єкту з Сумської області;
- вперше відзначена робота над малим містом як цілісним об'єктом дослідження і проектування;
- вперше на рівних правах поціновано спільну роботу науковців, проектантів та управлінців, яка й уможливила досягнення позитивного результату.

Роботи в цьому напрямку продовжуються: розробляється генеральний план розвитку Заповідника; Урядом затверджена Комплексна програма збереження історичної забудови м. Глухова на період до 2005 року. Ця робота справила значний вплив на розгортання аналогічних заходів в інших містах, багатих на об'єкти містобудівної спадщини доби Гетьманщини - в Охтирці, Полтаві, Сумах, Ромнах, Чигирині тощо. Методичні підходи до цих питань ми розглянемо у розділі 7.3.

7.2. Вплив архітектурної спадщини доби Гетьманщини на формування архітектури XIX-XX ст.

Розвиток української національної архітектури XVIII ст. було перервано не новим стилістичним спрямуванням зодчества - класицизмом - а в неприродний, насильницький спосіб. 1801 р. петербурзький Синод заборонив будувати в Україні церкви "в малоросійском вкусе" [321]. З поч. XIX ст. всі адміністративні й громадські будівлі вимагалося зводити тільки за "зразковими проектами", які розсилалися з Петербурга. Їх головною прикметою була не класицистична стилістика, а "казарменний" образ, який створювався при реалізації на місцях цих, безумовно, якісних проектів, виконаних найкращими тогочасними зодчими (М.Казаков, А.Захаров). Більшість міст України забудовувалися саме за такими проектами. Найвизначніші, найякісніші в архітектурному сенсі реалізації цих типових проектів подибуємо в Полтаві (забудова Круглої площі, шпиталь, інститут шляхтянок тощо). У приватному будівництві панських садиб чи міських будинків класицизм запанував як явище архітектурної моди. Про це гарно написав уже згадуваний нами граф О.К.Толстой:

"В мои ж года хорошим было тоном
Казарменному вкусу подражать,
И четырем или восьми колоннам
Вменялось в долг шеренгою торчать

Под неизбежным греческим фронтоном.
Во Франции такую благодать
Завел, в свой век воинственных плебеев,
Наполеон, в России ж - Аракчеев" [322].

Отже, сучасників знеохочували не так самі класицистичні форми, як їхня загальнообов'язковість, насаджувана по всій імперії. Пізню, так звану миколаївську фазу класицизму вдало схарактеризував М.Гоголь: "Всем строениям городским стали давать совершенно плоскую, простую форму. Дома старались делать как можно более похожими один на другой, но они более были похожи на сараи или казармы, нежели на веселые жилища людей. Совершенно гладкая их форма ничуть не принимала живости от маленьких правильных окон. И этою архитектурою мы еще недавно тщеславились, как совершенством вкуса, и настроили целые города в ее духе! (...) В публичных огромных зданиях мы показываем такую архитектуру, которую вряд ли можно назвать особенным родом: в ней столько безмыслия, такое негармоническое соединение частей, такое отсутствие всякого воображения, что недостает сил назвать ее имеющею свой характер архитектурою" [323].

Зрозуміло, що у XIX ст. архітектурні об'єкти доби Гетьманщини сприймалися цілком чужорідними класицистичному архітектурному середовищу. Але проникливі, небайдужі, та ще й національно налаштовані спостерігачі, до яких можемо залічити, передусім, Т.Шевченка і П.Куліша, пам'ятки доби Гетьманщини сприймали й оцінювали як свідчення не тільки принципово іншого архітектурного напрямку, але й зовсім іншої культури, більше того - протилежної політичної традиції. Звернімося знову до Т.Шевченка, для якого храми доби Гетьманщини були живими представниками козаччини:

"А онде, онде за Дніпром,
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу...
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає тугу.
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ з домовини,
Може, чаєш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люде окрадені,
А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!.
І Трахтемиров геть горою
Нечепурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.
А он старе Монастирище,
Колись козацькеє село,
Чи те воно тойді було?..

Та все пішло царям на грище:
І Запорожжя, і село...
І монастир святий, скарбниця, -
Все, все неситі рознесли!.." [324].

Цей вірш-спогад про колишнє називається "Сон (Гори мої високії)". Написаний він 1847 р. на засланні, в Орській кріпості. Якщо згадана в ньому церковця є ніби узагальненим, типологічним образом козацького храму, то Іллінська церква-усипальниця Б.Хмельницького в с.Суботові у вірші, написаному на два роки раніше, виступає конкретніше - уособленням політичної програми засновника гетьманської держави (як розумів ту програму сам поет) та результатів її реалізації:

"Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився." [325].

Т.Шевченко у цьому творі пророче підмітив одну дуже характерну особливість: технічний стан пам'яток архітектури доби Гетьманщини (добрий, незадовільний чи аварійний) завжди, в усі епохи і за всіх політичних режимів найадекватніше відображає реальний, а не декларований чи удаваний стан України та її державності:

"Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Украйну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!" [326].

У нашого поета був також власний погляд на дослідження стародавніх пам'яток архітектури, які розпочалися в Російській імперії з 1830-х рр., а на Чигиринщині - у 1840-х рр. Сам беручи участь в археологічних розкопках як професійний художник, він дивився на ці "науково-дослідні" заходи не так тогочасної науки, як імперської адміністрації, негативно, але неоднозначно. З одного боку, виходячи зі стихійно сформованих українських позицій він аж ніяк не міг толерувати московські претензії на українську історико-культурну й політичну спадщину. Але водночас він дивився на всі ці вишукування у світлі знайомої йому ще з дитинства козацько-гайдамацької міфології Холодного Яру (Великий льох, у якому предки ніби-то сховали для нащадків щось містичне, велике і важливе, що в жодному разі не має потрапити до рук ворога). Ось як у світлі цієї двоєдиної позиції виглядають розкопки в Суботові:

"Копають день, копають два,
На третій насилу
Докопалися до муру
Та трохи спочили.
Поставили к а р а у л и.
Ісправник аж просить,

Щоб нікого не пускали,
І в Чигрин доносить
П о н а ч а л ь с т в у.
Приїхало
Н а ч а л ь с т в о мордате,
Подивилось. "Треба, каже,
Своди розламати,
Вернєй дєло..." Розламали
Та й перелякались!
Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.
От добро Богдана!
Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах!" [327].

Завершується цей сюжет містерії "Великий льох" на переможній ноті, у дусі козацької міфології Холодного Яру:

"Так малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась".

Шевченкову увагу привертали і пам'ятки останнього періоду Гетьманщини, пов'язані з родиною Розумовських. Показово те, що Т.Шевченко не любить згадувати про гетьманство К.Розумовського. Для нього Розумовський передусім граф Російської імперії. Відтак маємо тільки глуху й недоброзичливу згадку "як Кирило з старшиною пудром обсипались". А ближче до нашої теми, у повісті "Княгиня" знаходимо текст про храм у Козельці й будинок у Лемешах, навіть зі спробою атрибуції: "Город Козелец не отличается своею физиономиею от прочих своих собратий, поветовых малороссийских городов (...) Словом, городок ничем не примечательный; но проезжий, если он только не спит во время перемены лошадей или не закусывает у пана Тихоновича, то непременно полюбуется величественным храмом грациозной архитектуры растреллиевской, воздвигнутым Наталией Розумихою, родоначальницею дома графов Разумовских.

В шести верстах от г. Козельца, в селе Лемешах, в бедной хатке на с в о л о- к е , или балке, читаешь: "Сей дом соорудила раба Божия Наталия Розумиха 1710 року Божого". А в г. Козельце в величественном храме читаешь на мраморной доске: "Сей храм соорудила графиня Наталия Разумовская в 1742 году". Странные два памятника одной и той же строительницы!" [328].

У добу еклектики й історизму (з серед. XIX ст.) в Україні з'являється зацікавленість своєю історичною архітектурою. Це засвідчує такий хрестоматійно відомий об'єкт як "будинок для гостей" у садибі Г.Галагана в с. Лебединцях на Прилуччині (1854-1856 рр., архіт. Є.Червінський). Це починання дістало схвалення Т.Шевченка, який залишив лаконічний запис у своєму "Журнале": "Барская, но хорошая и достойная подражания затея" [329].

Архітектурно-конструктивні особливості храмів доби Гетьманщини знайшли розвиток у формах церков 2-ї пол. XIX ст. так званого єпархіального стилю. Особливо наочно це в дерев'яних храмах, де, попри наявність "знакових" московських елементів

(декоративних кокошників, цибулястих бань, наскрізного різьблення причілкових дощок тощо), структури храмів здебільшого традиційні - хрещаті й тридільні. Єпархіальною новацією є тільки повсюдно влаштовувані з західних фасадів церков дзвіниці, увінчані наметовим дахом чи, точніше, російським "шатром". Цікаво, що у всіх цих храмах перехід від четверика основного зрубу до восьмерика верху здійснюється за допомогою конструктивного прийому, генетично пов'язаного з традиційним українським заломом, з уживанням плоских трикутних пандативів та зрізаних пірамід. Такі храми зустрічаються по всій Україні і зводилися вони аж до часів більшовицького перевороту (церква Різдва Богородиці 1906 р. у с. Дептівка поблизу Конотопа, Троїцька церква 1895 р. у с. Грабові на Чернігівщині). Нам під час дослідницьких експедицій вдалося встановити ще один дуже важливий і промовистий факт: після падіння Російської імперії і скасування синодальних обмежень в Україні, навіть за більшовицького правління, сільські громади почали зводити дерев'яні храми в дещо модернізованих архітектурних формах доби Гетьманщини. Деякі з таких храмів збереглися донині, як-от церква Параскеви П'ятниці 1922 р. у с. Макарівка Бобровицького району Чернігівської області.

Не менш промовистим прикладом притягальності архітектурних форм храмового зодчества доби Гетьманщини є історія спорудження Покровської церкви у с.Плішивці на Полтавщині. 1902 р. архітектор І.Кузнецов запроектував цю споруду в класицистичних формах. Згодом під впливом смаків замовника - єпископа Парфенія (Левицького) і за порадою історика козацтва Д.Яворницького архітектор звернувся до структури і форм дерев'яного Троїцького собору в Новомосковську, трансформувавши їх для спорудження мурованого храму. Проект було радикально перероблено, внаслідок чого 1906 р. постала визначна пам'ятка українського національного стилю XX ст., взорована на спадщину доби Гетьманщини [330].

У перших десятиріччях XX ст. найбільшим пропагандистом архітектури Гетьманщини під назвою "український барокко" був Г.Лукомський, котрий цю стилістику як елітарну й аристократичну протиставляв мистецьким пошукам В.Кричевського, К.Жукова, П.Фетисова та інших майстрів українського архітектурного модерну поч. XX ст. Г.Лукомський сам опрацював кілька проектів будинків у пропагованій ним стилістиці (будинок художньо-промислової школи в Києві 1913 р.), які лишилися нереалізованими, проте вплинули на творчі пошуки в цій стилістиці архітекторів П.Альошина (прибутковий будинок по вул. Володимирській, 19 у Києві, 1914 р.), Д.Дяченка (комплекс Української сільськогосподарської академії в Києві, 1925-1930 рр.) [331].

Але передусім Г.Лукомський був мистецтвознавцем, дослідником і охоронцем архітектурних старожитностей. У його книжці "Киев", виданій 1923 р. у Мюнхені, проводиться лінія однозначної "бароковості" архітектури доби Гетьманщини: він визнає, щоправда, типологічну і конструктивну новизну храмів XVII ст., але "Внешний убор - всегда барокко и во всем: в куполах, в орнаметах, в карнизах" [332]. Хоча далі, з захватом описуючи "найцінніші й найбагатші власне українські пам'ятки" кін. XVII- поч. XVIII ст., він не втримується у межах своїх же стильових визначень: "Это - богатейшее художественное возрождение - настоящий Украинский ренессанс, давший не один десяток отличных памятников искусства" [333]. У цій книзі Г.Лукомський одним із перших дав систематизований архітектурознавчий опис багатьох київських споруд доби Гетьманщини.

Проте високі оцінки Г.Лукомського поділяли не всі. Відомий російський історик, філософ і публіцист Г.Федотов 1926 р. на еміграції опублікував статтю "Три столиці", в

якій побіжно розглядає архітектуру Гетьманщини з імперських російських позицій: "... на землі точиться й донині боротьба двох культур: візантійсько-руської і польсько-української. На чолах старожитніх церков археолог читає літопис цієї боротьби (...) Милуючись широкими викрутасами київського бароко, як не пошкодувати, що воно обліпило, немов шаром жиру, стрункі, скромні стіни княжих храмів? Хоч які дорогі спогади про національне пробудження України-Малоросії, вони щезають перед пам'яттю про велику, єдину добу Київської слави" [334]. Саме такі міркування через вісім років послужили для більшовицького режиму "науковим" обгрунтуванням знесення багатьох київських храмів XII-XVIII ст.

Більш зважену позицію з цього питання подибуємо у визначного "євразійця" П.Савицького, який 1937 р. у відповідь на більшовицькі руйнації видає у Празі книгу про втрачені пам'ятки Києва. Про Михайлівський Золотоверхий собор у "барокових шатах" він пише: "Та це нітрохи не зменшило його архітектурної краси та виразності. Можна навіть думати, що пізніші прибудови підвищили його мальовничість. Це живо відчував глядач, що мав нагоду милуватися собором у садибі колишнього Михайлівського монастиря. Це враження й тепер здатна справити будь-яка добра світлина собору. З цілковитою підставою М.Сичов і Ф.Ернст називали цю будівлю "казково-мальовничою" [335].

Практичний інтерес до архітектури доби Гетьманщини найяскравіше проявився в архітектурній творчості Д.Дяченка. Крім уже згаданого комплексу споруд Української сільськогосподарської академії в Голосієвому, йому ще належать реалізовані проекти будинку земської лікарні в Лубнах 1914 р. та будинку Климова у с. Круглику 1913 р., а також багато нереалізованих проектів. Його ж творчому впливу ми завдячуємо прекрасно прорисований фронтон на чолі залізничного вокзалу в Києві, який без цього "знакового" елементу залишився би безликою конструктивістською будівлею 1930-х років.

Для московсько-комуністичного режиму стилістика архітектури доби Гетьманщини була неприйнятною як з ідеологічних, так і з державницьких міркувань. Вона суперечила політиці імперської денаціоналізації. Цим ми пояснюємо той факт, що саме Д.Дяченко став одним з небагатьох архітекторів, хто був репресований і загинув. Цим же пояснюються і масові руйнування церков, соборів та цивільних пам'яток XVII-XVIII ст. у Києві, Полтаві, Глухові, Ромнах, а фактично - по всій території України з 1918 р. до 1980-х років. Всі ці моменти заакцентував ще 1937 р. уже згадуваний П.Савицький: "З непомильним чуттям і знанням справи нищиться властиво найкраще з того, що створено минулим українського народу. Не безобличні будівлі, а найцінніше замінюють "гаражами". Далеко заходить і боротьба проти "мазепинства". Знесено, серед іншого, дві найкращі споруди самого Мазепи (...) Найбільш "ударними" темпами Україна обертається в країну "без роду, без племені". Розвалюють храми великокняжої доби. Вже майже нічого не лишається й від київських пам'яток часів найбільшої самобутності українського зодчества (XVII-XVIII ст.)" [336].

Проте ці руйнації викликали вельми промовисту реакцію архітектурного співтовариства. Вона проявилася в повоєнній відбудові Києва, Чернігова та інших міст України. У конкурсах на проект відбудови Хрещатика в Києві позиції українських і запрошених до конкурсу російських архітекторів різко розійшлися. Якщо росіяни пропонували важкі неокласицистичні композиції, то українські архітектори явно віддавали перевагу стильовим формам так званого українського бароко. Попри те, що найрадикальніші пропозиції такого кшталту не могли бути реалізовані в умовах

сталінського режиму (проекти В.Заболотного), здійснена забудова Хрещатика стилістично тяжіє до архітектурних форм доби Гетьманщини. Ще більшою мірою це стосується повоєнної забудови площі Куйбишева (готель "Десна") і вулиці Леніна в Чернігові та району "Соцмісто" у Дарниці (Київ). Особливо плідно в цьому напрямку працював архітектор А.Добровольський. Однак хрущовська "перебудова" радянської архітектури поклала край цим стильовим пошукам.

У повоєнну добу розпочалися перші системні дослідження об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини доби Гетьманщини, стимульовані радянською державою. Однак здійснювалися вони дуже своєрідно, не з науковою а з політичною метою. Наочним прикладом цього є історія, що трапилася в ці роки з замком гетьмана І.Мазепи у містечку Любечі на Чернігівщині.

Кожен, хто цікавиться історією загалом та історією архітектури зокрема, знає "Любецький замок XI - XII століть". Він належить до хрестоматійних об'єктів. Без нього здається неможливою історія архітектури, як неможлива історія письменства, приміром, без "Слова о полку Ігоревім". Ще з інститутської лави майбутні історики, архітектори, мистецтвознавці мали затямити, що "Любечский комплекс впервые в истории РУССКОЙ археологии позволил представить себе облик богатого феодального замка XI в. с его планировкой и размещением военных и хозяйственных объектов" [337]. Подібні оцінки подибуємо і в новіших енциклопедичних виданнях, приміром, у довіднику "Чернігівщина"[338].

Автор цих рядків донедавна не смів ставити під сумнів такі авторитетні твердження. Однак останнім часом до його рук потрапили деякі документи, порівняльний аналіз яких привів до зовсім несподіваних висновків.

Любецький дитинець займав високу гору зі стрімкими схилами (вона підноситься над заплавою на 35-40 метрів). У плані це неправильний чотирикутник 104 х 32 м, площею 0,3 га. У 1957-1960 рр. дитинець досліджувала "Южнорусская экспедиция" Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом директора іституту, академіка АН СРСР, двічі лауреата Сталінської премії Б.Рибакова. На його думку, тут у XI-XII століттях був не укріплений осередок середньовічного міста, що звичайно називається дитинцем, а феодальний замок, який над цим містом панував. Цей замок у XII ст. неодноразово горів і відбудовувався.

Експедиція дослідила територію городища й з'ясувала дуже цікаві обставини: основний культурний шар датується XI - першою пол. XII ст. і пов'язаний із шаром пожарища (це єдиний шар пожарища з усіх прошарків). А культурний шар другої пол. XII - поч. XIII ст. взагалі чітко не простежується. Слідів монголо-татарської навали нема. Практично відсутній давньоруський побутовий інвентар, що дуже дивно. Натомість вельми потужним виявився культурний шар XVII ст. з численними рештками дерев'яних споруд, розвалами печей і кахлями [339].

Керівник розкопок виконав графічну реконструкцію замку за станом на середину XII ст. Вона потрапила до багатьох книжок у нас і за кордоном - від фундаментальних академічних праць до підручників і популярних видань. Отже, на думку шановного академіка, Любецький замок мав оборонну огорожу у вигляді земляного валу, в основі якого були городні - дерев'яні зруби, заповнені глиною. На валу стояли дубові рублені стіни із заборолами. З дворового боку до них прилягали зруби господарсько-житлового призначення, пласкі покрівлі яких були бойовими майданчиками для оборонців. Головний в'їзд до замку вів через рів із звідним мостом на ланцюгах. Від передньої надбрамної башти дорога круто підіймалася вгору поміж двома рівнолеглими

фортечними стінами й підводила до головної брами, що містилася в подвійній башті. Одразу ж за брамою посеред двору стояла чотириповерхова башта 6 х 6 м із подвійними стінами, що правила за "донжон", тобто останній прихисток захисників, і не сполучалася з іншими укріпленнями. Окрім згаданих, замок мав ще шість чотиригранних башт. З півдня до замкової стіни прилягала велика споруда, інтерпретованана Б.Рибаковим як "князівський палац". Поряд з ним була дерев'яна церква. Замок мав три підземні ходи.

Що ж тут неправдоподібного? По-перше, дивує велика кількість башт, до того ж багатоповерхових. І це притому, що розкопки укріплень дитинця іншого значного міста княжих часів, Путивля, що їх провів О.Сухобоков, не виявили жодної башти! Цілком неправдоподібна й архітектура замкового храму - Б.Рибаков подає тут типову московську "шатровую церковь".

Але це дрібниці. Порівняння з відомостями інших джерел дозволяють нам зовсім інакше інтерпретувати цю пам'ятку, "омолодивши" її на півтисячоліття. Так, у "Киевской старине" опубліковано інвентар Любецького замку 1606 р., в якому докладно описано всі споруди. Коли порівняти його з реконструкцією Б.Рибакова, вражає неправдоподібна ідентичність замку XII ст. (в інтерпретації академіка) та замку XVII ст. за інвентарем: так, дорога до замку йшла через міст, на якому "взвод о двух цепях"; в замку ворота і "немала вежа в два поверхи, збудована в дві стіни" (тобто з подвійними стінами). Оборонна огорожа складалася з городень, деякі з них були житловими. Окрім надбрамних, замок мав ще шість двоповерхових башт - точнісінько як на реконструкції Б.Рибакова! [340]

Така подібність здається дуже дивною, тим паче, що Б.Рибаков твердить: після 1147 р. Любецький замок не відбудовувся. Тоді як через 450 років могли з'явитися на тих-таки місцях майже ті самі споруди, які були, за Б.Рибаковим, у XI-XII ст.?

А втім, цей інвентар тільки посіяв сумніви - і не більше. А справжня сенсація очікувала в архіві. Якось, працюючи в Москві в Центральному державному військово-історичному архіві, автор цих рядків натрапив на великоформатний, ілюмінований "План пограничного местечка Любич з далною ситуациею на три версты сочинен в 1749 году". Придивившись до нього уважніше, з подивом з'ясовуємо, що замок, означений літерою В, зображений у загальних рисах майже таким, як його "реконструював" академік Б.Рибаков! І справді, дорога до замку йде поміж двох паралельних фортечних стін, головна брама міститься в подвійній башті. Є башта і посеред двору. А на місці "княжого палацу" під літерою С значиться дослівно таке: "в Замку старой дом, построенной бывшим Мазепою"![341].

Підбиваючи підсумки цього своєрідного розслідування, доходимо таких висновків. Загальновідомо, що в період гетьманування І.Мазепи Любеч належав йому - аж до подій 1708 р. Пам'ять про це досі живе в народі - любецький дитинець і нині мешканці називають Замком або Мазепиною горою. До речі, у своїй публікації 1964 р. Б.Рибаков витворив з цих двох топонімів щось середнє і небувале - "Замкову гору", напевне для того, щоб не згадувати зайвий раз зненавидженого Мазепу. Отже, ті рештки дерев'яних споруд, що їх Б.Рибаков інтерпретував як "русский замок XI-XII вв.", насправді були залишками замку, збудованого у кінці XVI ст., описаного в інвентарі 1606 р., реконструйованого наприкінці XVII ст. для гетьмана І.Мазепи й занепалого впродовж XVIII ст.

Звісно, всі науковці можуть помилятися. Але ми маємо свідчення іншого археолога, яке наводить на дуже неприємні думки - про можливість не мимовільної помилки академіка Б.Рибакова, а цілком свідомої фальсифікації.

1948 р. співробітник Інституту археології АН УРСР В.Гончаров перевів археологічні розвідки в Любечі, результати яких яких опубліковано 1952 р. Справа в тому, що більшість споруд, розкопаних Б.Рибаковим, локалізуються по краях городища, а не в його центрі. А В.Гончаров за 10 років до Б.Рибакова свідчить, що давньоруський культурний шар, не порушений будівництвом XVII ст., зберігся якраз і тільки в центрі городища. Тут на площі 100 кв. м знайдено одну землянку XI-XII ст. "У стінах окопів, що проходять вздовж краю плато над заплавою, простежується потужний культурний шар товщиною 1,5-1,8 м, що складається з обгорілих деревин від будівель, шарів печини і кахлів від зруйнованих печей". За характером речового матеріалу цей культурний шар датується XVII ст. "В окремих місцях простежується культурний шар X-XII століть. Він менш потужний і здебільшого поруйнований у XVII столітті, коли давнє городище перебудовувалось на замок" [342].

Тож чи міг за таких умов Б.Рибаков знайти більш-менш виразні залишки замку XII-го, а не XVII-го ст.? Відповідь однозначна - ні. Справа виглядає так, що московські археологи (а з Б.Рибаковим працювала велика група) прийняли замок І.Мазепи за давньоруський княжий замок, "помилившись" у датуванні на 500 років.

Остаточно нас у цьому переконують... публікації самого академіка. Здавалося б, такому "епохальному відкриттю", результатам чотирирічної праці великого колективу, слід було би присвятити хоча б монографію. Натомість маємо лише два повідомлення в журналах: 1960 р. - обсягом сім сторінок, дві з яких займають малюнки і фото поодиноких знахідок, і 1964 р. - обсягом неповних три сторінки " [337, 339]. Обидві публікації не подають жодних вихідних матеріалів - ні креслеників, ані фотофіксації перебігу розкопок. Натомість у директивному стилі проріkаються готові висновки щодо цього "русского феодального замка раннего средневековья". До речі, академік так і не пояснив, звідкіля в Україні взявся "русский замок".

Є в цих розкопках ще один аспект, який межує з професійним злочином. Повсюди у світі визнано міжнародні норми, що забороняють розкопувати "на знесення" археологічні пам'ятки. Певні ділянки мають резервуватися і лишатися нерозкопаними - як еталон, як поле для майбутніх досліджень і перевірки висновків. Поважний академік не міг не знати цих елементарних вимог. А проте "за четыре года работ все городище (3000 кв.м) раскопано полностью" [343]. Інакше кажучи, культурного шару на городищі зовсім не лишилося, тобто пам'ятку археології цілковито знищено. Для чого це зроблено ? Чи не для того, щоб замести сліди, щоб уже ніхто ніколи не зміг провести нові дослідження і підставово спростувати висновки "метра"?

У цілому ж сумна історія Мазепиного замку, перетвореного імперською "наукою" на пам'ятку міфічної "єдінай дрєвнєрусскай народнасті" XI-XII ст. ще раз наочно демонструє як ставлення комуністичного режиму до архітектурної спадщини доби Гетьманщини, так і основні методи нейтралізації історико-культурного потенціалу цієї спадщини: замовчування, фальсифікацію, руйнування [344].

7.3. Об'єкти архітектурної та містобудівної спадщини в структурі сучасних населених місць України.

Як показано вище, варварство комуністичної доби особливо наочно проявилося щодо пам'яток доби Гетьманщини, хоча руйнувалися і пам'ятки всіх інших епох (навіть радянської). Належна суспільна реакція на такий стан справ забарилася аж до 1970-х рр. Саме тоді в професійному середовищі почали поступово формуватися перші підходи до містобудівної охорони пам'яток містобудування і архітектури. У 1970-х рр. в інститутах КиївНДІТІ, КиївНДІПмістобудування та Волинській філії Діпроміcто були опрацьовані

перші історико-архітектурні опорні плани з проектами зон охорони пам'яток міст Переяслава-Хмельницького, Луцька, Кам'янця-Подільського та Києва [345]. При цьому фахівці користувалися загальносоюзними нормативними і методичними документами 1949 та 1962 рр. Постановою Ради Міністрів Української РСР від 24.11.1976 № 532 було визначено 39 найважливіших історичних міст, для яких слід було розробити зони охорони пам"яток і проекти їх впорядження. Ці заходи не були виконані, що засвідчила наступна постанова Ради Міністрів Української РСР від 01.10.1986 № 349 з грізною назвою "Про факти грубого порушення Закону Української РСР "Про охорону та використання пам'яток історії та культури".

Однак, незважаючи на індиферентність державних органів, в інститутах КиївНДІПмістобудування, КиївНДІТІ, Укрпроектреставрація широко розгорнулися історико-архітектурні передпроектні дослідження історичних міст України, піонерами яких стали Є.Водзинський, Т.Трегубова, Є.Тиманович, Б.Колосок, В.Шевченко та інші. Все це дозволило у 1982 р. узагальнити накопичений досвід і видати відповідні Методичні рекомендації [346]. Тут уперше були класифіковані містобудівні системи на території України, визначені методи виявлення і оцінки архітектурно-містобудівної спадщини, зон її композиційно-видового впливу, встановлення зон охорони пам'яток. Все це уможливило вихід на вищий рівень передпроектних досліджень: у 1980-х рр. метою таких досліджень стала не просто максимально повна фіксація культурної спадщини, а виявлення основних композиційних структур і закономірностей у динаміці розвитку містобудівних утворень з виходом на конкретні рекомендації для проектувальників. І якщо спочатку ці рекомендації мали суто негативістський характер (розроблення зон охорони з частковою чи повною забороною нового будівництва, або з обмеженням його параметрів), то приблизно з 1985 р. вони набувають форми довгострокових програм спадкоємного розвитку історичних поселень на основі вивчення історичної еволюції. Поступово зростає роль і значення таких робіт у формуванні культурної норми фахівця, котрий працює в історичному середовищі [347].

На початок 1990-х рр. КиївНДІТІ (нині ДНДІТІАМ) виконав історико-архітектурні дослідження до опорних планів 44 міст, селищ міського типу і сіл. Той же інститут разом з інститутими Київпроект, КиївНДІПмістобудування, Укрпроектреставрація, Київським державним художнім інститутом виконали історико-архітектурну інвентаризацію дев'яти найважливіших історичних міст - Києва, Чернігова, Ніжина, Одеси, Сум, Кіровограда, Харкова, Дніпропетровська, Кам'янця-Подільського. Тоді ж Львівський філіал інститута Укрпроектреставрація (нині інститут Укрзахідпроектреставрація) провів інвентаризацію історичної забудови по 35 містах Галичини, Закарпаття, Буковини, Волині, Поділля, у тому числі Львова [348].

На розвиток вітчизняної практики суттєво вплинули міжнародні документи 1980-х рр., зокрема принципово важливе визнання того, що старовинні міста становлять особливий вид культурно-історичних пам'яток. Теоретичні засади для виділення міських і сільських поселенських комплексів як особливого виду пам'яток культурної спадщини були вперше сформульовані 1964 р. в Міжнародній хартії з консервації і реставрації пам'яток і визначних місць, більш відомій фахівцям як Венеційська хартія. Наступним логічно обумовленим кроком стала Міжнародна хартія з охорони історичних міст, ухвалена ІКОМОС (Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць) на конгресі у Вашингтоні 1987 р. (так звана Вашингтонська хартія).

Підсумком науково-методичних напрацювань у сфері містобудівної охорони нерухомої культурної спадщини стала розроблена КиївНДІПмістобудування спільно з КиївНДІТАМ Інструкція до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України, затверджена наказом Держбуду України 24.06.1991 № 76 [349]. Найбільший практичний досвід розроблення історико-архітектурної підоснови та зон охорони пам'яток накопичено у Києві. Тут протягом багатьох років виникали найгостріші проблеми у сфері містобудівної охорони архітектурної спадщини, тому досвід столиці є вельми повчальним.

Ще 1973 р. українські реставратори (В.Шевченко та ін.) спільно з КиївНДІТІ здійснили історико-архітектурну інвентаризацію Києво-Подолу, що лягла в основу проекта реконструкції цього району (1975 р., Київпроект). У цій розробці було закладено прогресивний принцип поквартальної реконструкції, який, одначе, не був реалізований.

1979 р. Київський міськвиконком затвердив загальноміську систему зон охорони пам'яток, яка діє дотепер і охоплює практично весь історичний ареал міста і долину Дніпра. Було встановлено п'ять видів зон охорони: заповідні зони (Софійський ансамбль, Києво-Печерська лавра, Красна (тепер Контрактова) площа); охоронні зони (місто Ярослава, Поділ, вул. Володимирська, Хрещатик тощо); зони регулювання забудови трьох категорій (залежно від жорсткості режиму реконструкції); зони охоронюваного ландшафту; археологічні зони, які поділяються на археологічні заповідники (місто Ярослава, Лавра, Поділ) та археологічні охоронні зони.

Проте у 80-х рр. ця концепція охоронного зонування увійшла в суперечність як з новими нормативними документами, так і з реаліями пам'яткоохоронної діяльності (створення 1987 р. заповідника "Стародавній Київ"). Тому з 1989 р. і дотепер триває робота щодо перегляду системи охоронного зонування в Києві. На разі, ця робота ще далека від завершення.

Історія містобудівної охорони архітектурної спадщини Чернігова сповнена конфліктів. Багаторічними дослідженнями Є.Водзинського встановлено, що тут пам'ятки архітектури доби Київської Русі й Гетьманщини, які цілковито визначають виразний силует і панораму міста, в органічній єдності з неповторним ландшафтом формують ландшафтно-містобудівний комплекс, який за ступенем цілісності, збереженості, історичної та мистецької цінності належить до найвищих досягнень національної культури [350]. І хоча 1967 р. в Чернігові був створений архітектурно-історичний заповідник, визначена його територія, проте цим не забезпечувалася комплексна містобудівна охорона культурної спадщини. Тому 1986 р. за завданням Держбуду УРСР інститут КиївНДІПмістобудування виконав історико-архітектурний опорний план міста з проектом зон охорони пам'яток історії та культури. При цьому проведено комплексну оцінку територій за різними чинниками, проаналізовано тенденції містобудівного розвитку й на цій основі запропонована єдина для всього міста комплексна система зон охорони пам'яток. Практично при цьому були відкориговані межі й поточнено режим раніше встановлених зон та визначені нові. Їхній склад такий: архітектурно-історичний заповідник, територія якого складається з чотирьох ділянок вздовж пругу високого придеснянського плато; охоронна зона заповідника; охоронні зони окремих пам'яток; зона регулювання забудови на плато; території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва (мають заповідний статус); зона охоронюваного ландшафту в заплаві річок Десни і Стрижня; археологічні охоронні зони. У цілому площа зон охорони становить 4497 га або 50 % території Чернігова. Аналізуючи цю концепцію охоронного зонування ми вважаємо необхідним відзначити два проблематичні моменти: по-перше, завищена

поверховість нової забудови на території давньоруського посаду; по-друге - негативним чинником є розчленованість території заповідника, яку не вдається подолати протягом десятиліть незважаючи на те, що П.Барановський ще 1946 р., опрацьовуючи найперший проект Чернігівського заповідника, визначив його цілісну територію - від гирла р. Стрижень на сході до Болдиних гір на заході.

Є.Водзинський, який протягом останніх десятиліть досліджує Чернігів, проаналізував кілька різних стратегій майбутнього розвитку міста і дійшов висновку, що цілком прийнятним з історико-містобудівної точки зору є варіанти розвитку в північному напрямку та виходу забудови на лівобережжя Десни. Дослідник проаналізував альтернативний варіант, який завзято відстоювала міська влада у 1970-1980-х рр., пов'язаний із забудовою так званої Лісковиці, тобто заплави біля підніжжя Єлецької гори і Болдиних гір. Було створено кілька фотопанорам з різних видових напрямків які показали, що в разі забудови Лісковиці новий житловий район спотворить історично сформований архітектурно-ландшафтний комплекс [350].

Ми приєднуємось до висновку Є.Водзинського про те, що попри виняткову гостроту колишнього конфлікту довкола Лісковиці, у Чернігові не втрачено передумови для збереження архітектурно-містобудівної спадщини та подальшого нормального розвитку міста. Тут на практиці була підтверджена відсутність антагоністичних суперечностей між вимогами сучасного розвитку та охорони культурної спадщини. Приклад Чернігова, на наш погляд, наочно показав, що принциповий, послідовний і непоступливий підхід до охорони нерухомої культурної та природної спадщини стимулює пошук оптимальних рішень і підтверджує ефективність містобудівних методів охорони історичних населених місць та їх архітектурної спадщини.

З іменами Є.Пламеницької та О.Пламеницької пов'язані історико-містобудівні дослідження і заходи містобудівної охорони пам'яток Кам'янця-Подільського. Це місто ще 1977 р. було оголошене Державним історико-архітектурним заповідником, проте до 1987 р. воно не стало предметом комплексних історико-містобудівних досліджень. У результаті створилася парадоксальна ситуація: заповідне місто не мало історико-архітектурного опорного плану і повноцінного проекту зон охорони пам'яток. Таку роботу виконала 1987 р. О.Пламеницька, застосувавши оригінальну методику "кінематографічного" аналізу покадрового сприйняття Старого міста з найважливіших шляхів, видових точок, природних рубежів [351]. На наш погляд ця методика є дуже перспективною для аналізу складних містобудівних утворень доби Гетьманщини, оскільки дозволяє синтетично описати складну містобудівну структуру з великою кількістю домінант, акцентів, різноманітних за типологією просторів. А в цілому протягом 1990-х рр. по Кам'янцю-Подільському було опрацьовано кілька комплексних проектів і програм регенерації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, розпочалася їхня фрагментарна реалізація, так що місто перетворилося на своєрідний містобудівний експериментальний полігон для апробації новітніх методик науково-проектних розробок по історичних містах.

Історико-архітектурні дослідження Полтави виконали 1984 р. фахівці інституту КиївНДІТІ за участю автора цієї монографії. Приводом стало розроблення нового генерального плану міста. Проведений аналіз природної підоснови та етапів містобудівного розвитку дав дуже цікаві результати й уможливив висновок про багатоповерхову забудову заплави р. Ворскли, здійснену в 1960-1970-х рр., як про значну містобудівну помилку, зумовлену повним ігноруванням композиційних аспектів

розвитку цього визначного міста Гетьманщини [352]. Для Полтави охоронне зонування було розроблено узагальнено, без деталізації у зв'язку з тим, що висока щільність пам'яток історії та культури в історичному середмісті диктувала створення тут комплексної охоронної зони з майже заповідним режимом.

У ті ж роки творча бригада інституту Укрпроектреставрація опрацювала пропозиції щодо визначення меж історико-архітектурного заповідника в Одесі (1985 р.), а бригада КиївНДІТІ за участю автора цих рядків 1986 р. опрацювала історико-архітектурний опорний план з проектом зон охорони пам'яток Чернівців. В останній роботі зроблено висновок про те, що архітектурно-містобудівна спадщина в межах міського ядра має всі якості архітектурного заповідника. Чернівці - компактне місто західноєвропейського типу зі щільною забудовою і великою кількістю вертикалей - вежами, дзвіницями, храмами. Чернівцям пощастило - їх не руйнували впродовж XX ст., тож місто чудово зберегло весь історико-архітектурний комплекс, захист якого має забезпечити детально опрацьована система охоронного зонування [353].

Авторові цих рядків 1987 р. довелося розв'язувати незвичайну проблему при розробленні на прохання інституту Діпроміcто історико-містобудівної підоснови Чигирина. Йшлося про виконання історико-архітектурного опорного плану міста, яке не мало тоді жодної пам'ятки архітектури! Нашими дослідженнями було доведено, що попри відсутність явних архітектурних шедеврів Чигирин характерний високим ступенем історичної та ландшафтної своєрідності. Необхідність наших досліджень була продиктована планами будівництва Чигиринської АЕС та містечка атомників - фактично паралельного міста з 9-16-поверховою забудовою. Тобто мова йшла про збереження містобудівної своєрідності колишньої гетьманської столиці. Тому зони охорони пам'яток були визначені з огляду на провідний композиційно-видовий вплив ландшафтної домінанти - Богданової (Кам'яної, Замкової) гори [354]. Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток Чигирина затверджено рішенням Черкаського облвиконкому від 15.02.1988 № 40. За результатами наших досліджень було зроблено два принципових висновка, які згодом радикально вплинули на долю Чигирина і Чигиринщини: доведено необхідність реконструкції Богданової гори з частковим відтворенням укріплень замку Б.Хмельницького-П.Дорошенка (зараз тривають відновлювальні роботи); показана доцільність створення на базі культурної і природної спадщини міста й околиць історико-культурного заповідника (нині діє Національний заповідник "Чигирин").

1988 р. на прохання місцевої влади інститут КиївВНДІТІАМ опрацював історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток м. Нікополя Дніпропетровської області, де колись була Микитинська Запорозька Січ. Автори (Н.Кондель-Пермінова, В.Ясієвич, О.Зінченко) висунули тезу про історико-архітектурний опорний план як засіб консолідації громадськості, підприємств і органів влади довкола ідеї розвитку міста за рахунок відновлення його глибинних історико-містобудівних структур. Ця робота, на наш погляд, стала важливим етапом пошуків нових напрямків, форм і методів охорони культурної спадщини, інтеграції цієї спадщини в сучасне суспільне життя, досягнення якісно вищого рівня містобудівного регулювання [355].

Аналіз розглянутих нами вище робіт дозволяє дійти висновку, що у 1985-1990 рр. у професійній сфері стався поворот від мислення пасивно-охоронницького, яке домінувало у 1970-х рр., до мислення композиційного. Це виявилося в розробленні й реалізації програм спадкоємного розвитку композиційних структур містобудівних утворень із відновленням у необхідних випадках частково деструктованої містобудівної

структури. Саме на це були спрямовані численні проектні пропозиції щодо створення історико-архітектурних заповідників, а також історико-містобудівні дослідження цілих регіонів, на чому ми зупинимось докладніше.

У 1980-х рр. в багатьох регіонах України актуалізувалася проблема містобудівної охорони архітектурного середовища не лише окремих міст, а й цілих систем поселень, агломерацій. Практично одночасно різні наукові інституції розпочали дослідження в цьому напрямку: КиївНДІТІ - по Криму й Волині, Львівський філіал Укрпроектреставрації - по Галичині й Поділлю, КиївНДІПмістобудування - по Чернігівщині.

Б.Колосок з 1968 р. досліджує історичні міста Волині. Він виконав пропозиції до історико-архітектурного опорного плану Володимира-Волинського, проект створення Луцького історико-архітектурного заповідника, а 1985 р. здійснив передпроектні історико-архітектурні дослідження до проекту генерального плану Луцька. 1988 р. опрацьовано історико-архітектурні плани з проектами зон охорони пам'яток сіл Жидичин і Перемиль Волинської обл., які за княжої доби були містами.

З 1980 р. КиївНДІТІ (Є.Тиманович, Т.Трегубова та інші) розробляв історико-архітектурні опорні плани населених місць Південного берега Криму. 1989 р. завершено таку роботу по регіону Великої Ялти, що охоплює територію від Артека до Фороса. Підсумком цієї великої праці стало виявлення близько 200 доти не облікованих пам'яток архітектури, встановлення охоронного зонування в Ялті, Гурзуфі, Сімеїзі, Кореїзі, Гаспрі, Алупці й Місхорі, пропозиції про створення заповідника в Ліваді тощо [356].

З 1984 р. автор цієї монографії розпочав систематичні дослідження архітектурної та містобудівної спадщини Сумської області. Інтерес до неї був викликаний, по-перше, її недослідженістю; по-друге - відносно невисоким ступенем урбанізації та індустріалізації, а внаслідок цього доброю збереженістю містобудівної спадщини; по-третє - особливостями історичної долі цього краю, що був тривалий час російсько-українським прикордонням: південно-східна частина області належить до Слобожанщини, а північна - до Північного Лівобережжя або Сіверщини; сюди ж входять кілька територій історичної Полтавщини і навіть окраїни Росії (Путивль, Миропілля). Тому Сумщина цікава взаємодією традицій різних архітектурно-етнографічних регіонів. Різноманітність і багатство архітектурних, містобудівних традицій Сумщини пов'язані з наявністю тут багатьох історичних населених місць, що зберегли об'єкти культурної спадщини. До найцінніших, за колишньою всесоюзною класифікацією, належали Глухів, Путивль, Ромни. Ще 11 поселень вважалися історичними так званого республіканського значення. Ще в 1980-1982 рр. були спроби класифікувати історичні населенні місця за трьома класами цінності, відповідно до яких жодне місто Сумщини не потрапило до першого, найвищого класу цінності [357]. На підставі такої попередньої класифікації склалося хибне загальне уявлення про малоцінність історичних населених місць регіону. Тож не випадково, що до 1984 р. жодне з міст регіону не отримало повноцінного історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони пам'яток. Протягом 1984-1992 рр. такі документи були розроблені нами для міст Глухова, Путивля, Ромен, Лебедина, Охтирки, Тростянця, Сум, Конотопа, Білопілля і села Лифиного. Така ж розробка по м. Кролевцю лишилася незавершеною через брак фінансування. Тепер по кожному з цих населених пунктів є детально опрацьована концепція охоронного зонування з топографічно точними межами зон охорони та продуманою регламентацією містобудівного режиму кожної зони. У більшості випадків нам вдалося уникнути конфлікту інтересів охорони архітектурної спадщини з тенденціями містобудівного розвитку.

При розробленні історико-архітектурних опорних планів ми обстежили всю міську забудову, виявили понад 100 нових пам'яток архітектури, серед яких багато національної категорії цінності. Більшість з цих нововиявлених пам'яток взято на державний облік.

Найбільший соціальний ефект був пов'язаний з історико-архітектурними дослідженнями Путивля 1986-1987 рр. Окрім традиційних історико-архітектурного опорного плану та проекту зон охорони пам'яток тут були опрацьовані й одразу ж реалізовані на практиці проектні пропозиції про створення Державного історико-культурного заповідника, а також розроблено проект реконструкції Городка - дитинця стародавнього Путивля, з натурним відтворенням трьох дерев'яних фортечних башт та позначенням фортифікаційних ліній і башт, які не збереглися [358]. Це послужило основою для опрацьованої нами методики відтворення фортифікаційних ансамблів у історичних середмістях Лівобережної України та Наддніпрянщини [359]. Вона включає шість принципів:

Принцип документальності (вірогідності) відтворення.

Принцип містобудівної необхідності й доцільності.

Принцип мінімізації відсотка новоробів, який передбачає натурне відтворення тільки мінімально необхідної кількості й номенклатури архітектурних елементів.

Принцип відтворення тільки ієрархічно панівних містобудівних домінант і акцентів.

Принцип композиційного узгодження відтворюваних споруд із ландшафтом та довколишньою забудовою.

Принцип репрезентативності: відтворювані та різним чином означувані фрагменти повинні давати максимально повне уявлення про комплекс (ансамбль) у цілому.

Окрім того, досліджуючи Путивль і визначаючи мінімально необхідні межі території заповідника та його зон охорони, ми вдалися до комплексної оцінки міської території за ступенем історико-культурної цінності (включає такі параметри, як археологія, історія, архітектура, ландшафт, візуальне розкриття об'єктів культурної спадщини та їхнього довкілля). Внаслідок цього було встановлено найвищу цінність нешрокої (до 400 м) смуги берегових схилів уздовж р. Сейму та кількох кварталів історичного середмістя на плато, а територія заповідника була визначена площею лише 2 га. Проте зона регулювання забудови, площею 170 га, охопила майже все місто на високому плато, а зона охоронюваного ландшафту площею 8000 га - заплаву р. Сейма у межах до 2 км від берегових схилів.

Серед розроблених нами історико-архітектурних опорних планів та проектів зон охорони пам'яток частина була затверджена відповідними органами влади (Суми, Глухів, Путивль, Лебедин), а частина - ні. Проте всі ці напрацювання використовуються як історико-містобудівна підоснова при вирішенні питань розвитку, реконструкції та забудови цих міст. Ці роботи не тільки поповнили державні списки пам'яток, але й спонукали до перегляду списків історичних міст і принципів їх ціннісної категоризації. Найяскравішим є приклад м. Лебедина, який доти не входив до жодних переліків історично цінних поселень, проте зберіг розпланування серед. XVII ст. та 15 пам'яток архітектури. Неспроможність прийнятої у 1980-х рр. класифікації історичних міст підтверджена тим, що за результатами наших історико-містобудівних досліджень Путивль, Глухів і Суми слід віднести до найвищої ціннісної категорії зі створенням заповідників, а міста Охтирка, Ромни, Лебедин, Тростянець і Конотоп не можуть бути однозначно віднесені ні до другої ні до третьої категорії цінності. З цього випливає висновок про необхідність подальшої диференціації та поточнення градацій ціннісної класифікації історичних населених місць.

Описані дослідження цінні тим, що при належному врахуванні допомагають уникати непоправних містобудівних помилок. У цьому сенсі характерним є приклад м. Ромни, де згідно з генпланом передбачався вихід багатоповерхової житлової забудови на намивні території у заплаві р. Сули поблизу історичного середмістя. Наші опрацювання цього питання довели, що це призведе до спотворення історичного устрою міста та його ландшафту. Зрештою було знайдено оптимальне рішення і заплава лишилася вільною від багатоповерхової забудови.

Оскільки історико-містобудівні дослідження не є самоціллю, а виходять на кардинальні питання розвитку міст, важливою проблемою завжди було співвідношення цих досліджень з проектно-розпланувальною містобудівною документацією. Згідно з чинними у 1980-х рр. нормами історико-архітектурні опорні плани та проекти зон охорони пам'яток мали розроблятися на стадії підготовки техніко-економічних обгрунтувань (ТЕО) генеральних планів. Розроблення ж проекту детального планування району (ПДП) без історико-архітектурної підоснови взагалі заборонялося. Проте в дійсності діяли генплани і ПДП, опрацьовані й затверджені без необхідних історико-архітектурних досліджень (Глухів, Ромни, Тростянець), у зв'язку з чим ми поставили питання про призупинення чинності їх та потребу коригування [360]. Водночас генплани Лебедина і Охтирки, ПДП центру Путивля були опрацьовані інститутами містобудівного профілю з належним урахуванням архітектурно-містобудівної спадщини.

Наші дослідження дозволили прояснити історико-культурну специфіку історичних населених міст Сумщини й запропонувати дещо іншу, аніж раніше, методику оцінки й класифікації архітектурної спадщини. Для малих і середніх міст і селищ міського типу цього регіону характерні такі риси.

Неоднаковий ступінь збереженості компонентів містобудівної структури різних хронологічних етапів (наприклад, розпланування XVII ст., а домінінти XIX ст.).
Втрата багатьох, а нерідко і провідних містобудівних домінант.

Змінність містобудівних домінант, що забезпечила спадкоємний розвиток містобудівних утворень (дерев'яні домінанти доби Гетьманщини у XIX ст. замінено мурованими: у нових стильових формах, проте на тих же місцях). Внаслідок цього системи архітектурних домінант XIX-поч. XX ст. нерідко зберігають особливості об'ємно-просторової композиції поселень доби Гетьманщини.

Споруди доби еклектики та історизму, які до 1980-х рр. ігнорувалися, нерідко лишилися єдиними домінантами, що відзначають поселення в довколишніх ландшафтах і зосталися чи не останніми історичними об'єктами, що зберігають пам'ять місця і зв'язок часів.

Основна маса рядової забудови, що визначає "інтер'єр" історичних середмість, датується XIX-поч. XX ст., проте в основних параметрах (парцеляція, модуль, масштабність) повторює забудову доби Гетьманщини.

З урахуванням вищезазначених особливостей ми запропонували нову ієрархію критеріїв для оцінки архітектурної спадщини Сумщини.

1. Місце і роль об'єкта в містобудівній структурі, ландшафті, панорамі, силуеті міста, перспективах вулиць і площ, на локальних ділянках середовища.

2. Архітектурно-мистецька й наукова цінність, унікальність чи типовість.

3. Час створення, авторство.

Вирішальне значення має критерій 1 [361]. Ми вважаємо, що ця система критеріїв придатна для застосування в усьому регіоні Північного Лівобережжя, Слобожанщини та Наддніпрянщини.

Наш досвід показує, що комплексні історико-містобудівні дослідження великих історико-культурних регіонів є дуже корисними і перспективними в плані опрацювання стратегій розвитку на засадах, влучно сформульованих В.Глазичевим як "розвиток-через-збереження і збереження-через-розвиток" [362]. Цей же досвід уможливлює висновок про необхідність послідовної перманентної праці на всіх стадіях розробок по одному місту, групі міст чи регіону стабільного науково-творчого колективу, єдиного ядра фахівців, котрі бачать проблеми цілісно і мають інтуїцію місця і часу, що досягається шляхом тривалого послідовного заглиблення у предмет дослідження і проектування.

У практиці реконструкції історичних містобудівних утворень України 1970-1980-х рр. можна простежити три основні тенденції.

1. На території історичного середмістя здійснюється знесення рядової історичної забудови (крім пам'яток архітектури) і широке нове будівництво. Ця тенденція була особливо характерна для малих і середніх історичних міст Лівобережжя й Наддніпрянщини (Ромни, Чигирин, Охтирка).

2. Історичне середмістя консервується, сучасний центр міста розвивається на суміжних територіях. Результатом такого підходу стає поступова деградація історичного середмістя (Львів, Чернівці, Кам'янець-Подільський).

3. Розосереджене вкраплення нових житлових і громадських будівель в історичну забудову зі збереженням загальної містобудівної структури. Результатом таких дій стають, здебільшого, випадкові поєднання старого з новим і неможливість комплексного вирішення проблем реконструкції районів історичної забудови (Київ, Полтава, Чернігів, Переяслав-Хмельницький) [363].

Комплексна реконструкція кварталів і районів історичної забудови, яка довела свою ефективність у містах Прибалтики й Росії, не кажучи вже про закордон, в Україні не практикувалася, хоча теоретично визнавалася. А з 1990-х рр., коли держава значною мірою втратила важелі централізованого керівництва у містобудівній сфері, коли різко зменшилися інвестиційні спроможності, про комплексну реконструкцію (регенерацію, ревалоризацію, ревіталізацію) взагалі мови не йде. В останні роки значна будівельна діяльність зосереджена в Києві, у т.ч. і в його історичному середмісті. Проте ця діяльність провадиться на засадах, викладених вище у пункті 3, тобто в режимі "ручного управління" вирішуються питання щодо розміщення чи реконструкції, як правило - з надбудовою, окремих об'єктів без уваги до проблем комплексності реконструкції історично сформованих містобудівних утворень. У суспільстві вже визріло усвідомлення ненормальності такого стану справ, проте на практиці зламати цю хибну тенденцію на разі не вдається.

З початку 1990-х рр. у питаннях містобудівної охорони архітектурної спадщини з'явився принципово новий аспект: відтворення втраченого. Процес відродження української державності поставив на порядок денний проблему відбудови зруйнованих національних святинь. З усією гостротою ця проблема вперше виринула ще в радянській Україні в 1980-х роках у вигляді дилеми - як саме відбудовувати зруйнований 1941 року Успенський собор Києво-Печерської лаври. Тоді далі дискусій справа не пішла.

Протягом 1991-1993 рр. у часописі "Пам'ятки України" розгорнулася наукова дискусія фахівців (Н.Логвин, Л.Скорик, О.Пламеницька) щодо правомірності натурного відтворення втрачених архітектурних та містобудівних об'єктів. У квітні 1994 р. Міністерство культури України провело науковий семінар "Відтворення втрачених пам'яток: історичний та правовий аспекти". Було заслухано 23 доповіді, у дискусії взяли участь 37 фахівців різних спеціальностей, у т.ч. доктори наук Г.Логвин, В.Акуленко,

кандидати наук Т.Трегубова, Н.Логвин, О.Олійник, Т.Товстенко, О.Титова, С.Кілессо, Б.Колосок, а також М.Яковина, Є.Водзинський, Є.Тиманович, О.Пламеницька та автор цих рядків. Проблема була висвітлена всебічно і об'єктивно. Тези виступів опубліковані в журналі "Пам'ятки України: історія та культура" [364]. Вислідом семінару стали Методичні рекомендації, які також опубліковано [365]. В них визначені науково-методичні засади, якими слід керуватися при вирішенні питань відтворення. Головним постулатом є визнання абсолютної цінності автентичної пам'ятки і відносної цінності - відтвореного об'єкту. 10 пунктів цих рекомендацій стали відправним пунктом для формування методології відтворення зруйнованих пам'яток.

Реальне відтворення втрачених визначних пам`яток у загальнодержавному масштабі було започатковано Указом Президента України Л.Д.Кучми від 9 грудня 1995 року "Про заходи щодо відтворення видатних пам`яток історії та культури". Цим Указом було створено Комісію з питань відтворення видатних пам`яток історії та культури при Президентові України, головою якої призначено академіка П.Тронька, передбачено створення Всеукраїнського фонду відтворення пам`яток [366]. Цим же Указом Кабінету Міністрів України було доручено розробити і затвердити довгострокову Державну програму відтворення визначних пам`яток історії та культури. Розроблення цієї програми Кабінет Міністрів України поклав на відповідні міністерства і відомства, Комісію з питань відтворення визначних пам`яток історії та культури при Президентові України та НАН України.

До опрацювання програми було залучено провідні науково-дослідні організації України, зібрано пропозиції щодо відтворення пам`яток від обласних, Київської і Севастопольської міських державних адміністрацій, уряду Автономної Республіки Крим. На цій основі фахівці інституту "Укрпроектреставрація", Управління охорони та реставрації пам`яток містобудування і архітектури Держбуду України за участю автора цієї монографії протягом 1996-97 рр. опрацювали перелік пам`яток, методичні та організаційні засади їх відтворення.

Проект Державної довгострокової програми відтворення визначних пам`яток історії та культури України в 1998 р. було розглянуто і схвалено Науково-методичною радою з питань охорони та реставрації пам`яток містобудування і архітектури Держбуду України, Комісією з питань відтворення визначних пам`яток історії та культури при Президентові України, а також Мінкультури, НАН України, Українським товариством охорони пам`яток історії та культури, Українським комітетом Міжнародної ради з питань пам`яток і визначних місць (ІКОМОС). У ході доопрацювання перелік об`єктів, запропонованих до відтворення, був значно змінений.

На цій основі Кабінет Міністрів України постановою від 23.04.1999 № 700 затвердив Програму відтворення видатних пам'яток історії та культури України. В ній визначено перелік пам'яток, які передбачається відтворити, критерії та підстави допустимості та правомірності відтворення, порядок ведення науково-дослідних, проектних, реставраційних та будівельних робіт.

На Держбуд України покладено функції координації та нормативно-методичного забезпечення всіх робіт з відтворення пам'яток. Міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям доручено продовжити роботу з вивчення та складання реєстру втрачених пам'яток історії та культури, розробити комплекс заходів щодо забезпечення реалізації Програми. Їм також доручено вишукувати кошти для реалізації заходів Програми.

За підрахунками фахівців, в Україні лише в XX ст. знищено близько 10 тис. архітектурних об'єктів, які мали історико-культурну цінність. Щонайменше по 700 з них збереглася фіксаційна документація різної міри докладності (описи, гравюри, малюнки, фотографії, креслення, окремі деталі тощо). Відносно повна фіксація є тільки по 150 об'єктах [367]. Тому в основу формування "Переліку визначних пам'яток історії та культури, які потребують першочергового відтвореня", було покладено критерії історичної, мистецької та культурної їх цінності, а також методологію реставрації.

Під реставраційним відтворенням пам'ятки розуміється науково-обгрунтована відбудова будівлі, понад 50% наземного об'єму якої втрачено. Відтворення пам'ятки є унікальним актом, що здійснюється у виняткових випадках при наявності достатньої документації. Зважений відхід від такої позиції можливий лише в окремих випадках, з огляду на безпрецедентні акти вандалізму щодо об'єктів історико-архітектурної спадщини України.

Культурна багатоманітность України, наявність в ній різних історико-культурних регіонів обумовили особливості укладання переліку визначних втрачених пам'яток історії та культури.

Визначними пам'ятками історії та культури національного значення визнаються об'єкти, що відповідають таким критеріям в сукупності, або одному з них:

справили визначальний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва України впродовж тривалого історичного періоду;

були безпосередньо пов'язаними з історичними подіями, ідеями, віруваннями, видатними особистостями, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток культури і мистецтва;

репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців;

були унікальними витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Відповідність кожного об'єкта цим критеріям оцінюється спеціалізованими науковими радами і є підставою для постановки питання про відтворення об'єкту.

Постановою Уряду визначені критерії допустимості і правомірності відтворення. Згідно з ними, об'єкт відтворення має бути таким, що знищений внаслідок акту вандалізму, воєнних дій, стихійного лиха, пожежі, землетрусу тощо, інших причин руйнівного характеру.

Об'єкт відтворення має бути таким, втрата якого спричинила деформацію історичного містобудівного середовища, а його відтворення диктується вимогами повернення історичному ансамблю (комплексу) його містобудівної цілісності.

Об'єкт відтворення має бути забезпечений архівною фіксаційною документацією, необхідною для відтворення (описи, обміри, проектні та виконавські креслення, гравюри, малюнки, фото, макети). Мінімально необхідний набір фіксаційної документації має включати:

креслення плану і двох фасадів;

натурну фотофіксацію - три загальні фото з різних точок та фото фрагментів чи деталей.

За документацію не можуть служити натурні фотографії об'єкту без креслеників. Рішення про достатність чи недостатність джерельної бази до відтворення об'єкту ухвалює в кожному конкретному випадку спеціалізована наукова рада. Відтворення об'єкту за відсутності архівної документації та натурних досліджень, на підставі лише наукових реконструкцій, не допускається.

Об'єкт має відтворюватись, як правило, на його історичному місці, зафіксованому обмірами або збереженими натурними залишками. Відтворення об'єкту на іншому місці, з причин пізнішої забудови його історичної території, може допускатися тільки у виняткових випадках.

Науково-дослідні та проектні роботи з реставраційного відтворення пам'яток здійснюються на підставі чинного законодавства України з питань охорони культурної спадщини, Державних будівельних норм, нормативів з розроблення і погодження документації для пам'яток культурної спадщини, з урахуванням рекомендацій міжнародних конвенцій і хартій із збереження культурної спадщини.

До розроблення науково-проектної документації залучаються, як правило, на конкурсних засадах, наукові і проектні організації, проектні колективи та окремі фахівці, які мають ліцензії на право здійснення науково-проектних робіт з реставрації. У разі необхідності вирішення складних технічних задач відтворення пам'яток провадяться конкурси для пошуку кращих інженерно-технічних рішень. Зокрема, 1998 р. такий конкурс було проведено для пошуку оптимальних технічних вирішень відбудови Успенського собору Києво-Печерської лаври. Опрацюванню проектної документації завжди передують археологічні, історико-архівні дослідження та інженерні вишукування.

Затвердження проектів здійснюється в установленому порядку за погодженням з Держбудом та Комісією з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури при Президентові України.

Реставраційні та будівельні роботи з відтворення пам'яток виконуються спеціалізованими реставраційними та будівельними організаціями, які мають достатній досвід, належний виробничий потенціал і відповідну матеріально-технічну базу при наявності ліцензій на проведення таких робіт. До відтворення пам'яток можуть залучатися різні організації України через проведення тендерів, конкурсів на виконання робіт як в цілому, так і окремих їх видів. Поки що ці роботи в Україні ведуть тільки реставраційні виробничі організації, об'єднані в корпорацію "Укрреставрація".

Для фінансового забезпечення відтворення пам'яток залучаються кошти державного та місцевих бюджетів, кошти юридичних та фізичних осіб, добровільні внески і пожертви. Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування вишукують інші джерела фінансування відповідно до чинного законодавства України. Відтворення містобудівних комплексів і ансамблів буде вестися, як правило, коштом інвесторів.

Перелік пам'яток, внесених до "Програми", включає 56 об'єктів з усіх регіонів України. Найбільшою кількістю пам'яток (11) представлено місто Київ. Прикметно те, що з цих 56 об'єктів майже половина, а саме - 26 походять з доби Гетьманщини. Зокрема, потребують першочергового відтворення такі об'єкти:

м.Київ.

Комплекс Михайлівського Золотоверхого монастиря, XII-XVIII ст. (собор з іконостасом, мури, дзвіниця, брама). Зруйновано в 1934-36 рр.

Успенський собор Києво-Печерської Лаври, 1078-1883 рр. Знищено 1941 р.

Богоявленський собор та дзвіниця Братського монастиря, XVII-поч. XIX ст. Зруйновано 1935 р.

Надбрамна церква з дзвіницею Кирилівського монастиря, 1760 р. Зруйновано 1937 р.

Будинок Київського магістрату на Контрактовій площі, XVIII ст. Зруйнований 1815 р.

Дзвінниця Троїцької церкви Китаївської пустині, 1768 р. Зруйновано в 1950-х рр.

Церква (дерев'яна) із с. Вороблячин Львівської області, XVII ст. Розібрана і перевезена в 1980-х рр. на територію Музею народної архітектури та побуту України (м. Київ). Підлягає відтворенню на території Музею.

Донецька область.

Павільйон біля церкви Антонія і Феодосія XVII ст. у Святогірському монастирі в м. Слов'яногірську. Знищено в 1920-х рр.

Івано-Франківська область.

Хрестовоздвиженська церква (дерев'яна) Скиту Манявського в с. Манява Богородчанського району, 1681 р. Спалена 1914 р.

Церква Святої Параскеви П'ятниці (дерев'яна) в с. Космач, Косівського району, 1753 р. Спалена в 1960-х роках.

Кіровоградська область.

Фортеця Святої Єлисавети, 1754 р., м. Кіровоград. Значні руйнації в XIX-XX ст..

Луганська область.

Михайлівська церква (дерев'яна) в с. Осинове Новопсковського району, 1789 р. Знищено в 1930-х рр.

Полтавська область.

Успенський собор у м. Полтаві, 1748-1770 рр. Зруйновано 1934 р.

Успенська церква в с. Лютеньки, Лубенського району, 1686 р. Зруйнувалася в 1974 р.

Іконостас Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря, 1762-65 рр. Знищений у 1930-х рр.

Рівненська область.

Замок XV-XVIII ст., м. Корець. Зруйнований в XIX-XX ст.

Сумська область.

Покровська церква (дерев'яна) в м. Ромнах, 1764-70 рр. Перенесена до Полтави 1908 р., спалена 1943 р.

Троїцький собор у м. Глухові, 1720-1806 рр. Зруйновано 1963 р.

Тернопільська область.

Міська ратуша, XVIII ст., м. Заліщики. Зруйнована 1974 р.

Харківська область.

Михайлівська церква (дерев'яна) в с. Верхній Бишкін Першотравневого району, 1772 р. Знищена в 1930-ті роки.

Хмельницька область.

Комплекс забудови Ринкової площі Старого міста, XIII-XVIII ст., м. Кам'янець-Подільський. Зруйновано у 1940-х рр.

Черкаська область.

Замок, XVII ст., м. Чигирин. Зруйнований в 1678 р. та в XIX ст.

Миколаївська церква (дерев'яна) Ведмедівського монастиря, XVIII ст., с. Ведмедівка Чигиринського району. Зруйнована в 1930-х рр.

Чернігівська область.

Покровська церква у с. Дігтярівка Новгород-Сіверського району, 1710 р. Частково зруйнована впродовж 1960-90-х рр.

Троїцька церква у с. Пакуль Чернігівського району, 1710 р. Зруйновано в 1930-х рр. Відтворення - на території Музею народної архітектури і побуту України (м. Київ).

Вознесенська церква (дерев'яна) в смт. Березні Менського району, 1759 р. Зруйнована в 1930 р. Відтворення - на території Музею народної архітектури і побуту України (м.Київ).

При наявності фінансових можливостей в органах місцевого самоврядування, крім вказаних об'єктів, визначених Програмою, можуть бути відтворені також інші, при відповідному обгрунтуванні.

Найпершою відтвореною пам'яткою стала церква Успіння Богородиці Пирогощої в Києві. Вона закладена 1132 р. Була тринавовою, триапсидною, хрещато-банною з одною банею. В 1613-1614 рр. церкву було реконструйовано італійським архітектором Себастіано Браччі. У той час, коли з 1613 по 1633 рр. собор св.Софії був у руках уніатів, церква стала кафедральним собором київських православних митрополитів. У 1770-х рр. реконструйована в барокових формах архітектором І.Григоровичем-Барським, який, здогадно, і був тут похований. Тоді церква стала п'ятибанною. Після пожежі 1811 р. бічні бані зняли і церкву перебудували в класицистичних формах за проектом архітектора А.Меленського. 1934 р. церква знову стала кафедральним собором Української автокефальної православної церкви. Закрита 1935 р. і тоді ж знесена.

В 1970-х рр. проведено (у кілька етапів) археологічні дослідження пам'ятки і поставлено питання про її відбудову. Рішення про відбудову церкви ухвалив виконком Київради 14.04.1989. Було проведено конкурс, за результатами якого цілком довільно було вирішено відбудувати пам'ятку в гіпотетичних первісних формах. Остаточний варіант проекту відбудови схвалено 9 квітня 1997 р. Будівельні роботи завершено в березні 1998 р. Автори проекту - професор Ю.Асєєв, архітектори В.Шевченко і В.Отченашко.

Михайлівський Золотоверхий монастир був заснований близько 1062 р. як Дмитріївський монастир великим князем київським Ізяславом Ярославовичем. У 1108-1113 рр. коштом великого князя Святополка Ізяславовича збудовано Михайлівський Золотоверхий собор. У 1240 р. його пограбували і частково зруйнували монголо-татари. З середини XV ст. монастир дістав найменування Михайлівського Золотоверхого. У 1-й пол. XVIII ст. на території монастиря велося велике будівництво: 1713 р. споруджено муровану трапезну (реставровано в 1979-1980 рр.), в 1716-1720 рр. - мурована дзвіницю. У 1934-1937 рр. собор і дзвіницю знищено московсько-комуністичною владою. Питання про відбудову монастиря порушила українська інтелігенція в кін. 1980-х рр. 27.01.1996 Президент України затвердив "Першочергові заходи" з відтворення комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря. Протягом квітня-листопада 1996 р. завершено археологічні дослідження підмурків собору, а протягом листопада 1996 р. - квітня 1997 р. відбудовано мур з Економічною брамою. У листопаді 1997 р. завершено опрацювання проектно-кошторисної документації і розпочалися будівельні роботи на дзвіниці (відбудовано в травні 1998 р.) і соборі (завершені в 1999 р.). Собор освячено на День Києва 28 травня 2000 р.

Відбудова Михайлівського Золотоверхого собору виявилася справою надто контроверсійною. Вже по завершенні робіт з'ясувалося, що собор, всупереч вимогам офіційно затвердженої "Концепції", відтворено зовсім не в тих архітектурних формах, яких він набув у добу розквіту бароко в середині XVIII ст. Справа в тім, що були відтворені контрфорси, які оточують основний об'єм собору з півдня і півночі, але не були відтворені одноповерхові приміщення між контрфорсами, які були зведені одночасно з останніми й забезпечували співмасштабність собору й людини, підкреслювали основну композиційну ідею пірамідального наростання мас від периферії до центру композиції - головної бані, яка уособлює Ісуса Христа. Внаслідок цього архітектурний образ храму виявився безнадійно спотвореним. Замість відродженого храму XII- XVIII ст. ми отримали антиісторичну фальшивку. Довершило справу антихудожнє пофарбування фасадів собору в інтенсивний синій колір з різнобарвним малюванням ліпленого декору.

Успенський собор Києво-Печерської лаври був і лишається однією з найшанованіших православних святинь. Його руйнація 1941 р., до якої, як тепер з'ясовано, доклали рук і московські комуністи, і німецькі нацисти, була незагойною раною Києва. Тому стосовно цього храму не було дискусій - відбудовувати його, чи ні. Дискутувалося про інше - як саме відбудовувати. В результаті десятилітньої напруженої праці вдалося знайти прийнятні технічні вирішення щодо фундування собору, пов'язання воєдино його старої та відтворюваної частин, збереження археологічного культурного шару, поховань, часточок мощів святих тощо. Проектом інституту "Укрпроектреставрація", одностайно схваленим, передбачено відтворення собору станом на період розквіту українського бароко 2-ї пол. XVIII ст. Навесні 2000 р. основні будівельні роботи на соборі були завершені й розпочалося оздоблення інтер'єру.

Успенський собор у Полтаві заплановано відтворити як кафедральний храм Полтавської єпархії Української православної церкви - Київського патріархату. Для призбирування коштів створено громадський фонд, силами місцевих архітекторів опрацьовано ескізний проект. Проте справу відтворення собору стримує брак фінансування.

Цей короткий огляд дозволяє зробити такі висновки з практики відтворення пам'яток архітектури у незалежній Україні.

По-перше, після десятиліть антихристиянського й антиукраїнського терору відбудова поруйнованих пам'яток, і передусім храмів - справа закономірна й неминуча. По-друге, відтворення втрачених пам'яток не можна ставити на конвеєр, як спорудження житлових будинків. Ми вже стикаємося з небезпекою відвертої чи завуальованої фальсифікації історичних та архітектурних пам'яток. Цього не можна допустити, інакше буде дискредитована сама ідея відродження духовності й культури.

Все, наведене у цьому розділі, дозволяє зробити ще кілька висновків.

Визначальними у розвитку містобудівних утворень доби Гетьманщини протягом XIX ст. були властиві Російській імперії тенденції до регулярності, які проявилися в класицистичних перепланування міст. При цьому значною мірою зберігалися засади спадкоємного розвитку містобудівних утворень. На відміну від цього радянська доба характеризується свідомою та широкомасштабною руйнацією архітектурної та містобудівної спадщини, а також поступовою ентропією містобудівних утворень доби Гетьманщини, що є дуже небезпечною тенденцією.

Архітектурна спадщина доби Гетьманщини за панування в Україні Російської імперії зазнала заборони і спотворення, хоча і впливала, здебільшого опосередковано, на розвиток архітектури протягом XIX ст. Для діячів же українського національного відродження саме архітектурна спадщина доби Гетьманщини засвідчувала не тільки наявність в Україні автохтонної архітектурної традиції, архітектурного напрямку, принципово відмінного від загальноімперського, але й живу присутність зовсім іншої культури, більше того - політичної традиції, протилежної російській. Зокрема, храми доби Гетьманщини виступали в цьому контексті ніби зацілілими представниками української козаччини. Таму в добу національного відродження кін. XIX - поч. XX ст. саме на архітектуру доби Гетьманщини орієнтувалися в своїх стилістичних пошуках провідні тогочасні архітектори. Аналогічна тенденція проявилася і в повоєнній (1940-1950-х рр.) забудові деяких українських міст. Ставлення ж російського комуністичного режиму до архітектурної спадщини доби Гетьманщини було різко негативним. Свідченням цього стали радикальні методи нейтралізації історико-культурного потенціалу цієї спадщини: замовчування, фальсифікація і зрештою - масове руйнування пам'яток упродовж тривалого історичного періоду (з 1930-х по 1980-і рр.).

Новий етап опанування і захисту українським суспільством своєї архітектурно-містобудівної спадщини розпочався у 1970-х рр. з широким упровадженням у практику історико-архітектурних планів і проектів зон охорони пам'яток архітектури й містобудування в історичних населених місцях. Ця сфера науково-практичної і проектної діяльності з того часу активно розвивалася, внаслідок чого у 1985-1990 рр. у професійній сфері - серед пам'яткоохоронців, архітекторів і містобудівників - стався поворот від двох антагоністичних способів мислення: "новаторського" та пасивно-охоронницького, які домінували у 1970-х рр., до мислення композиційного. Це виявилося в розробленні й реалізації програм спадкоємного розвитку композиційних структур містобудівних утворень (історичних міст, їх районів, кварталів та ансамблів) із відновленням у необхідних випадках частково деструктованої містобудівної структури. Виявлені нами основні риси розвитку містобудівних утворень доби Гетьманщини протягом XIX-XX ст., втрата впродовж цього періоду значної кількості архітектурних об'єктів спонукає до перегляду як ціннісної категоризації історичних населених місць, так і методики оцінки й класифікації об'єктів архітектурної спадщини.

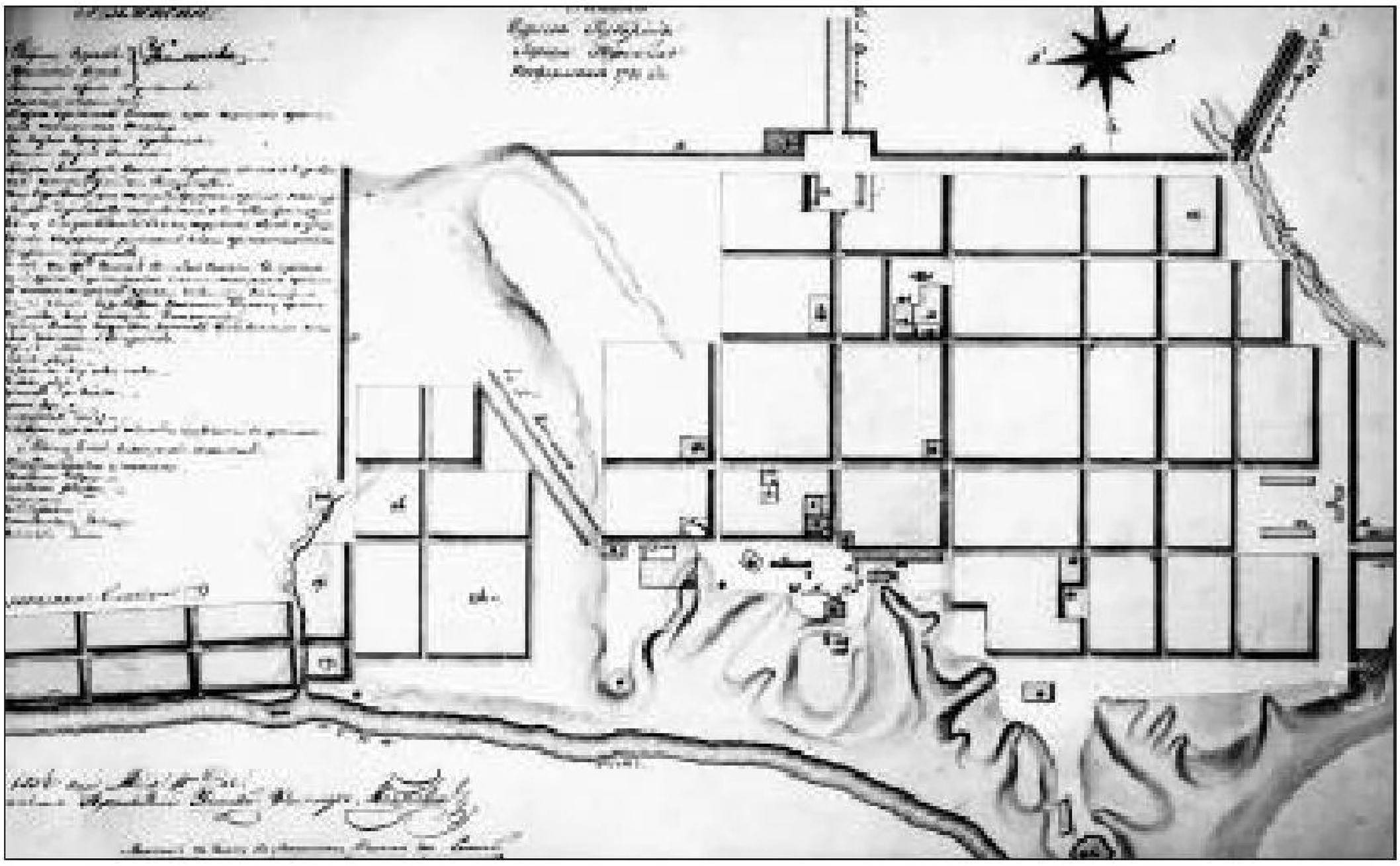
Запропонована нами ієрархія критеріїв для оцінки об'єктів архітектурної спадщини є наступною:

1. Місце і роль об'єкта в містобудівній структурі, ландшафті, панорамі, силуеті міста, перспективах вулиць і площ, на локальних ділянках середовища.

2. Архітектурно-мистецька й наукова цінність, унікальність чи типовість.

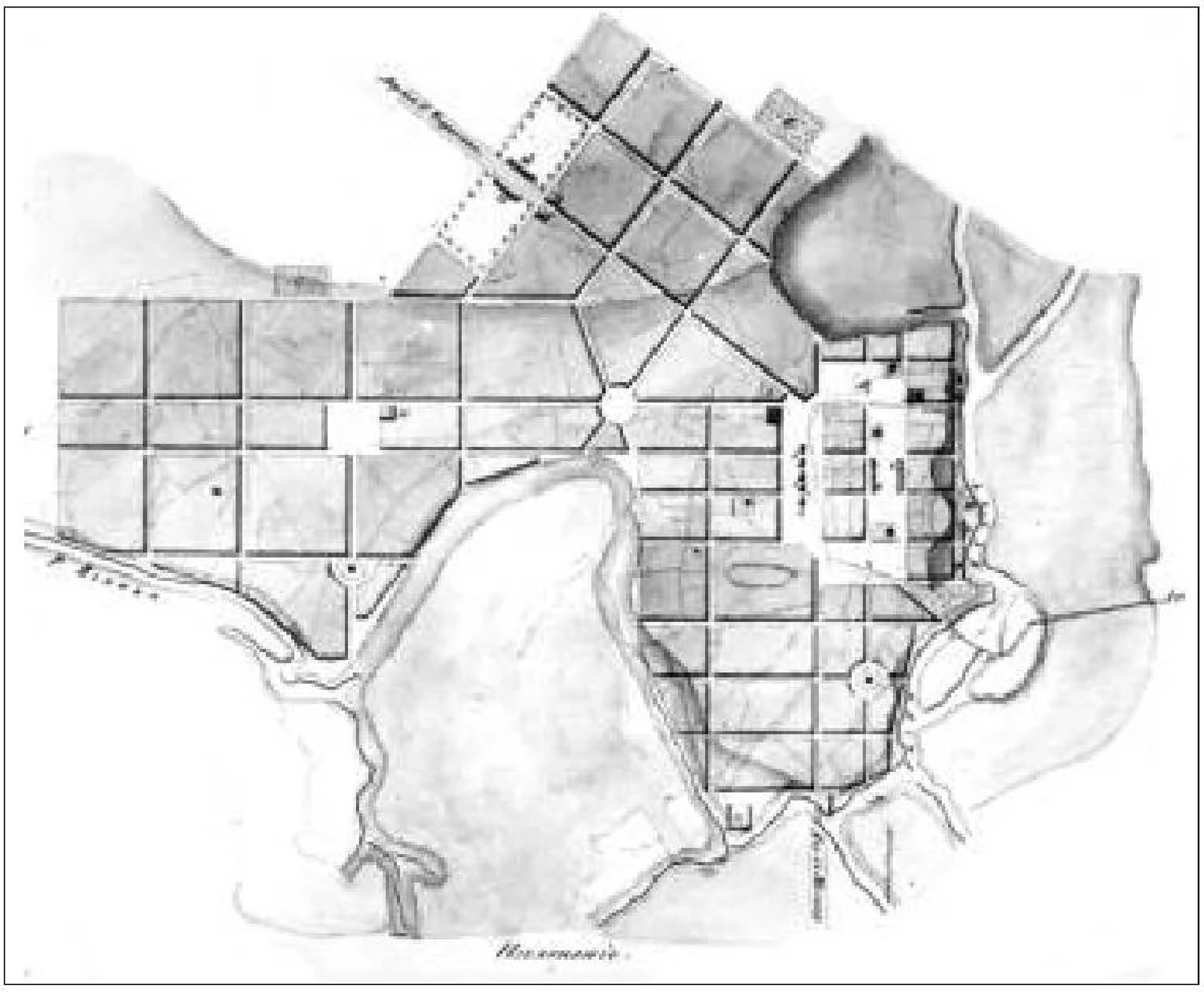
3. Час створення, авторство.

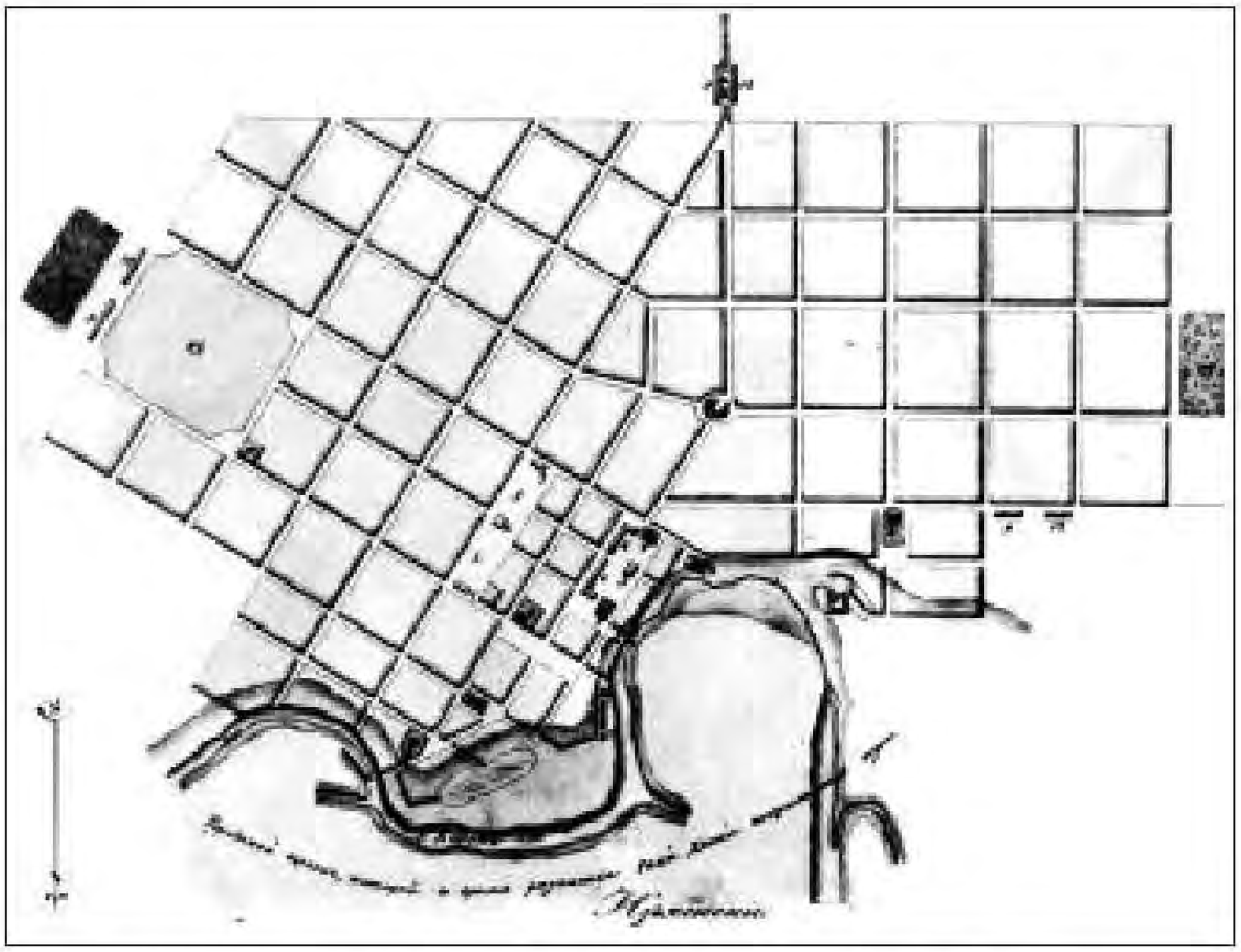
Вирішальне значення повинен мати критерій 1.



Проект перепланування Путивля 1784 р.

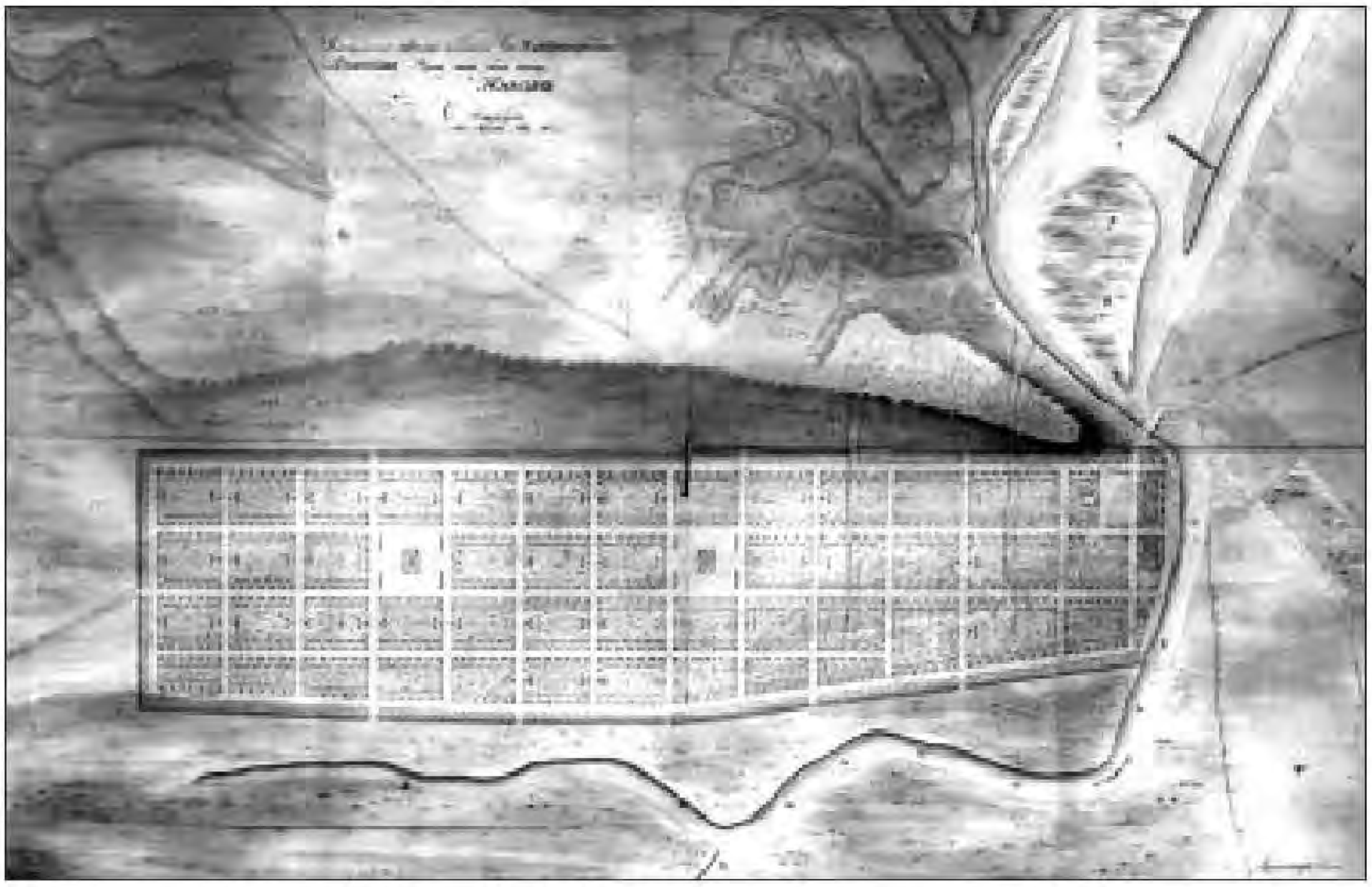
Фрагмент проекту перепланування Сосниці 1803 р.





Проект перепланування позаштатного міста Коропа 1805 р.

Проект перепланування Чигирина архітектора В.Гесте 1826 р.





Чигирин з Суботівського шляху. Малюнок Т.Шевченка.

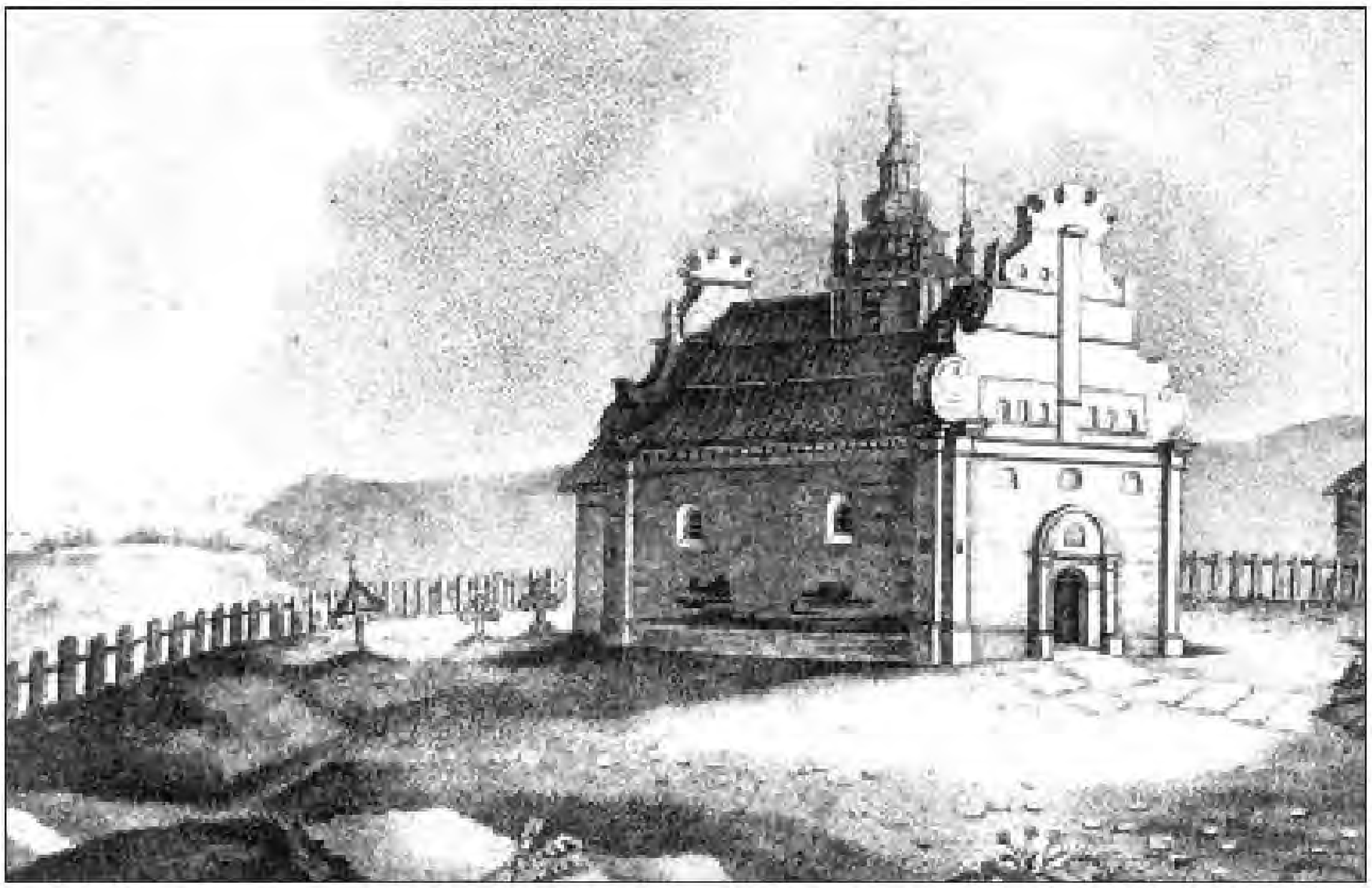
Чигиринський дівочий монастир. Малюнок Т.Шевченка.





Руїни Густинського монастиря у 1844 р.

Іллінська церква у Суботові в 1820-х рр. Гравюра О.Осипова.





Богданові руїни в Суботові. Малюнок Т.Шевченка.

Руїни замку Б.Хмельницького в Суботові (?). Гравюра серед. XIX ст.





Руїни палацу І.Мазепи в Батурині. Гравюра серед. XIX ст.

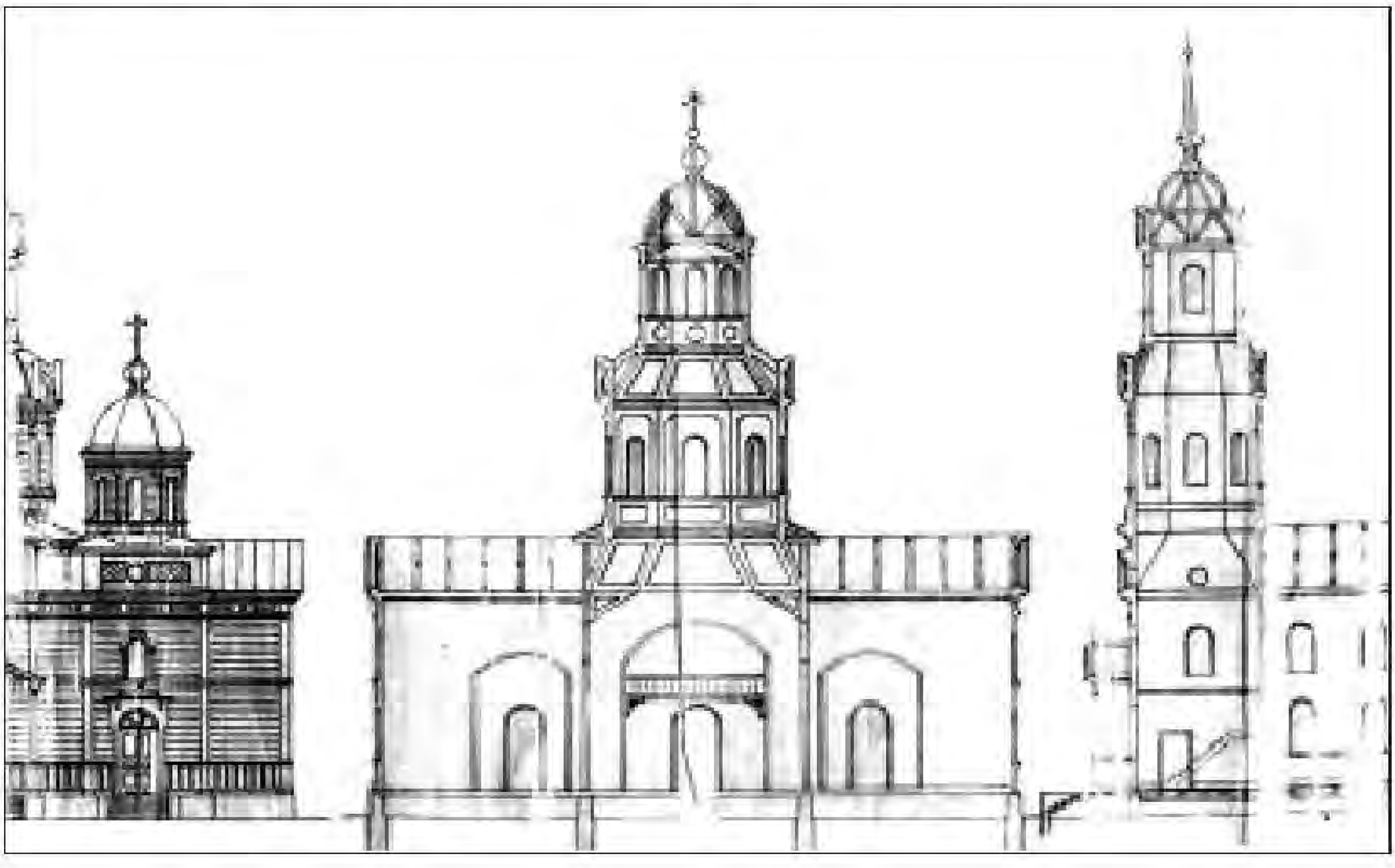
Кирилівська церква з надбрамною дзвіницею у Києві. Обмірний кресленик архітектора А.Меленського поч. XIX ст.

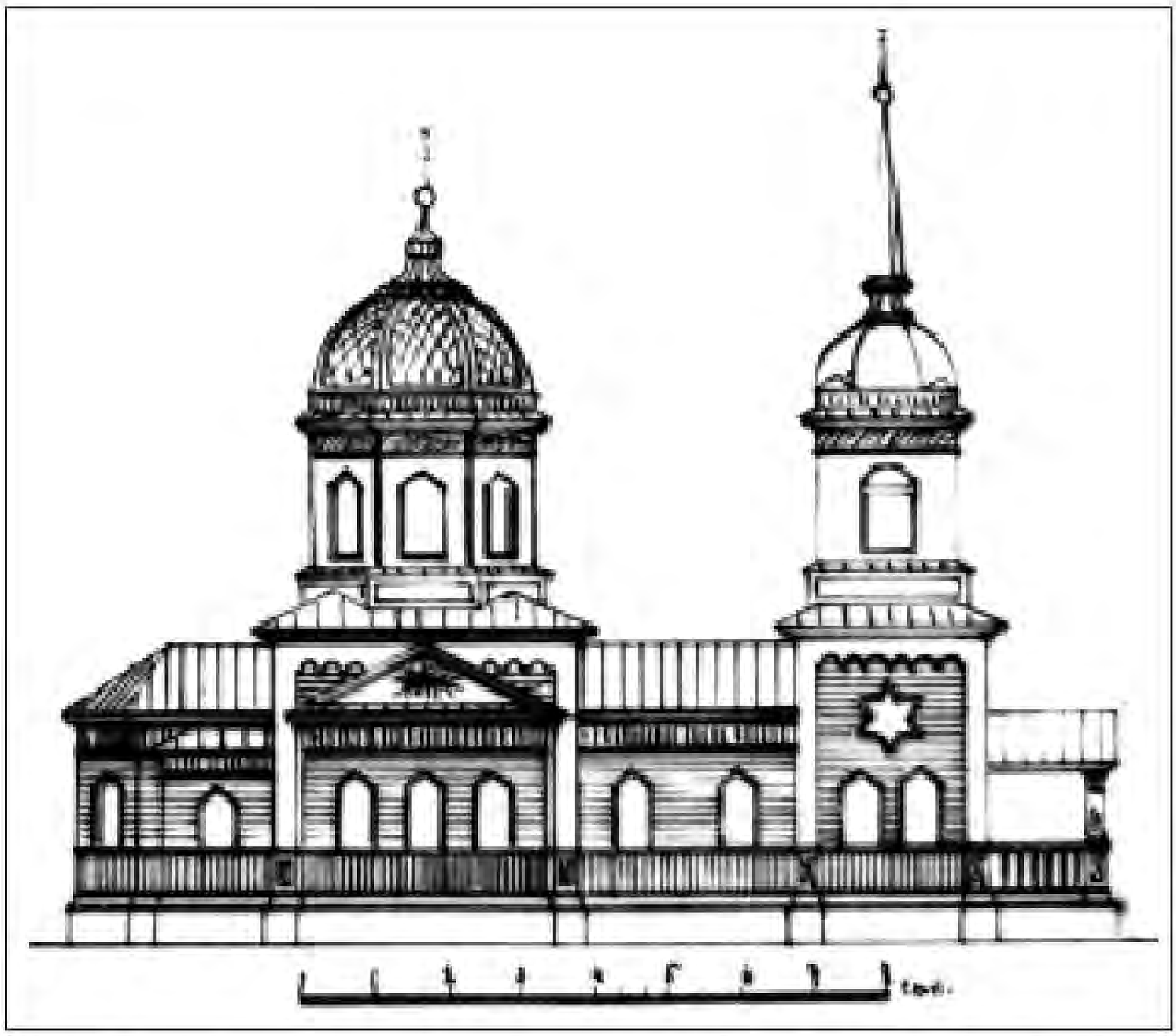




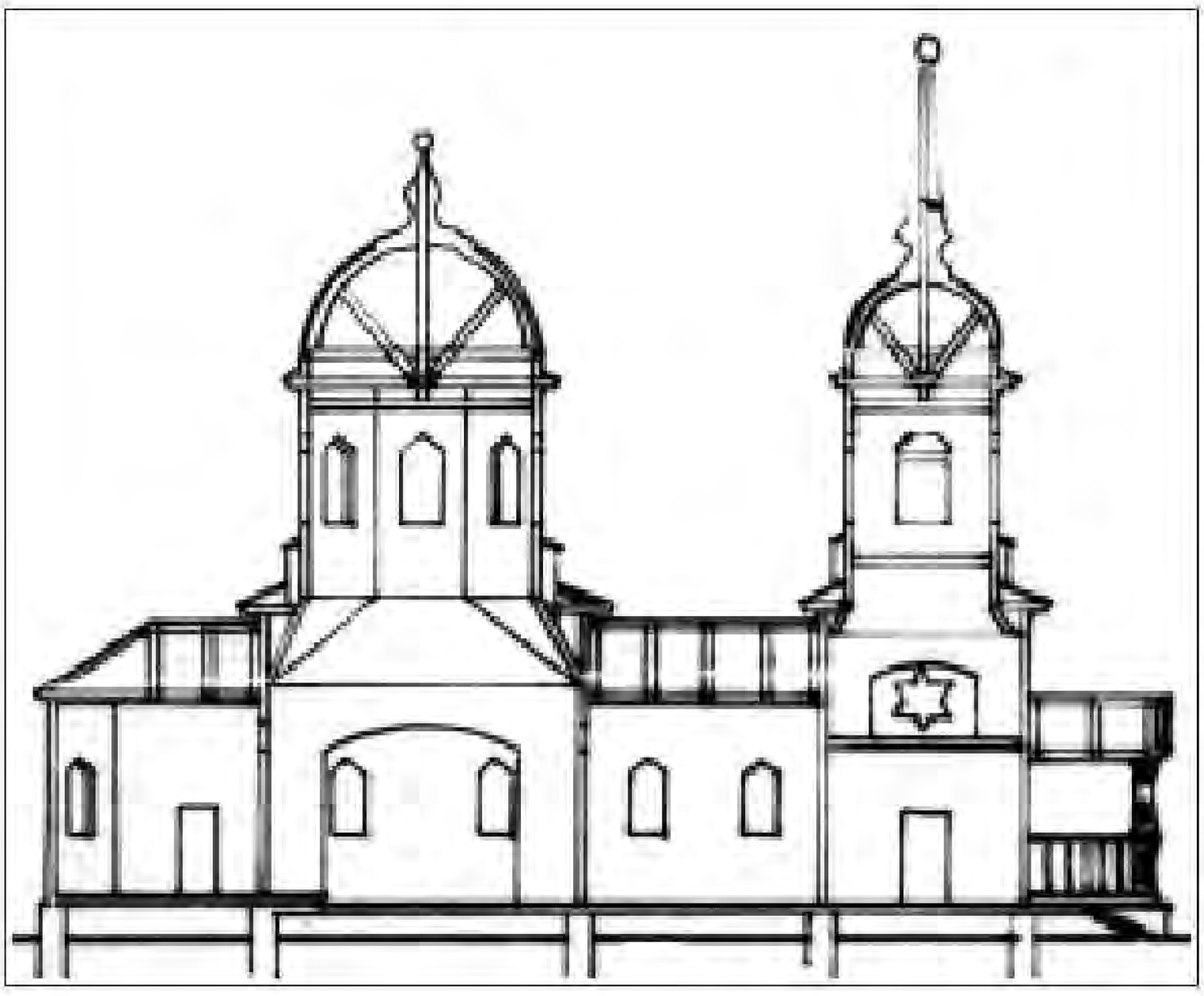
Спасо-Преображенський собор Межигірського монастиря під Києвом. Обмірний кресленик поч. XIX ст.

Проект дерев'яної церкви Рідзва Богородиці у с.Дептівка під Конотопом 1902 р.

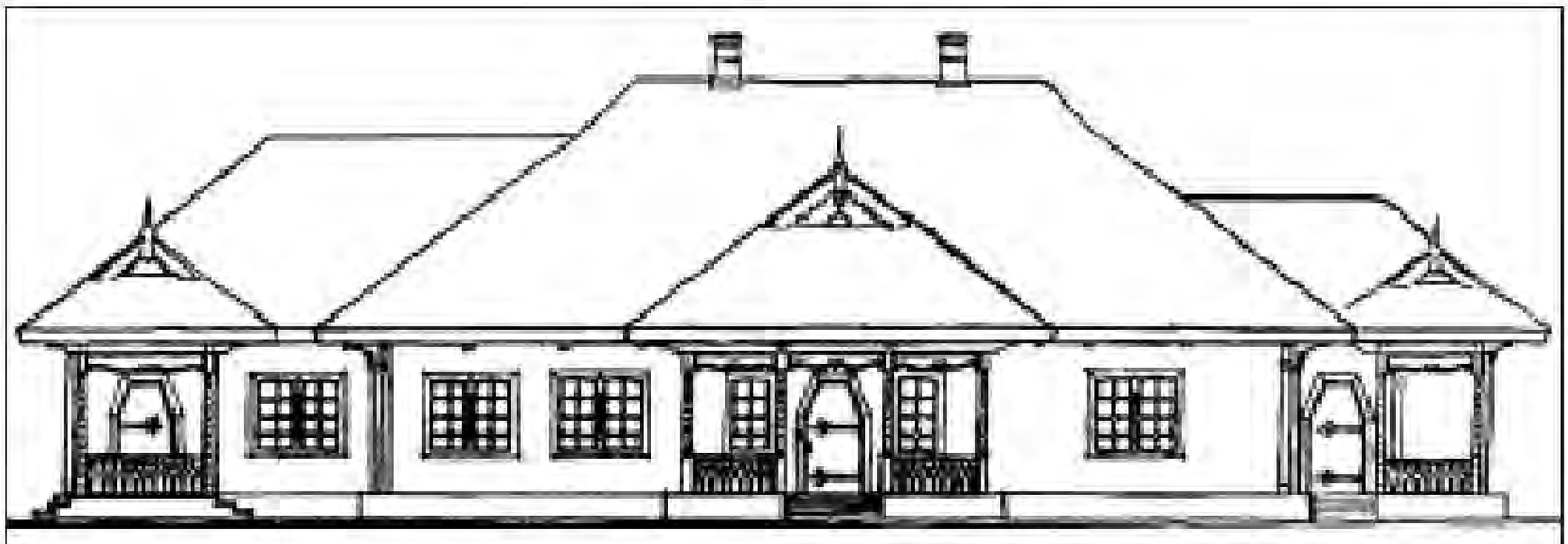




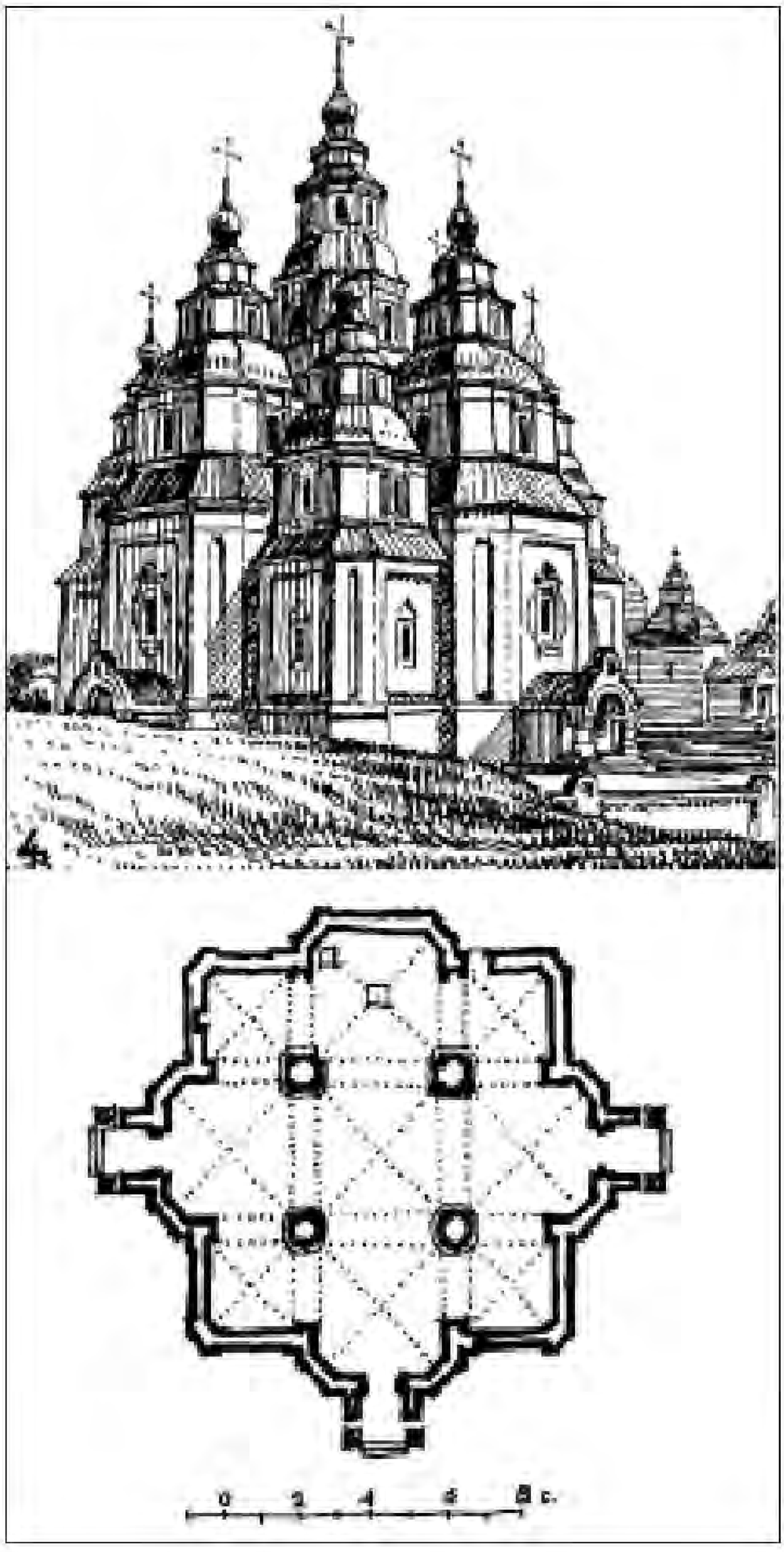
Проект дерев'яної Миколаївської церкви у с.Гути під Конотопом 1896 р.
Північний фасад.



Проект дерев'яної Миколаївської церкви у с.Гути. Подовжній розріз.



Будинок для гостей у садибі Г.Галагана в с.Лебединцях під Прилуками. Реконструкція В.Чепелика.

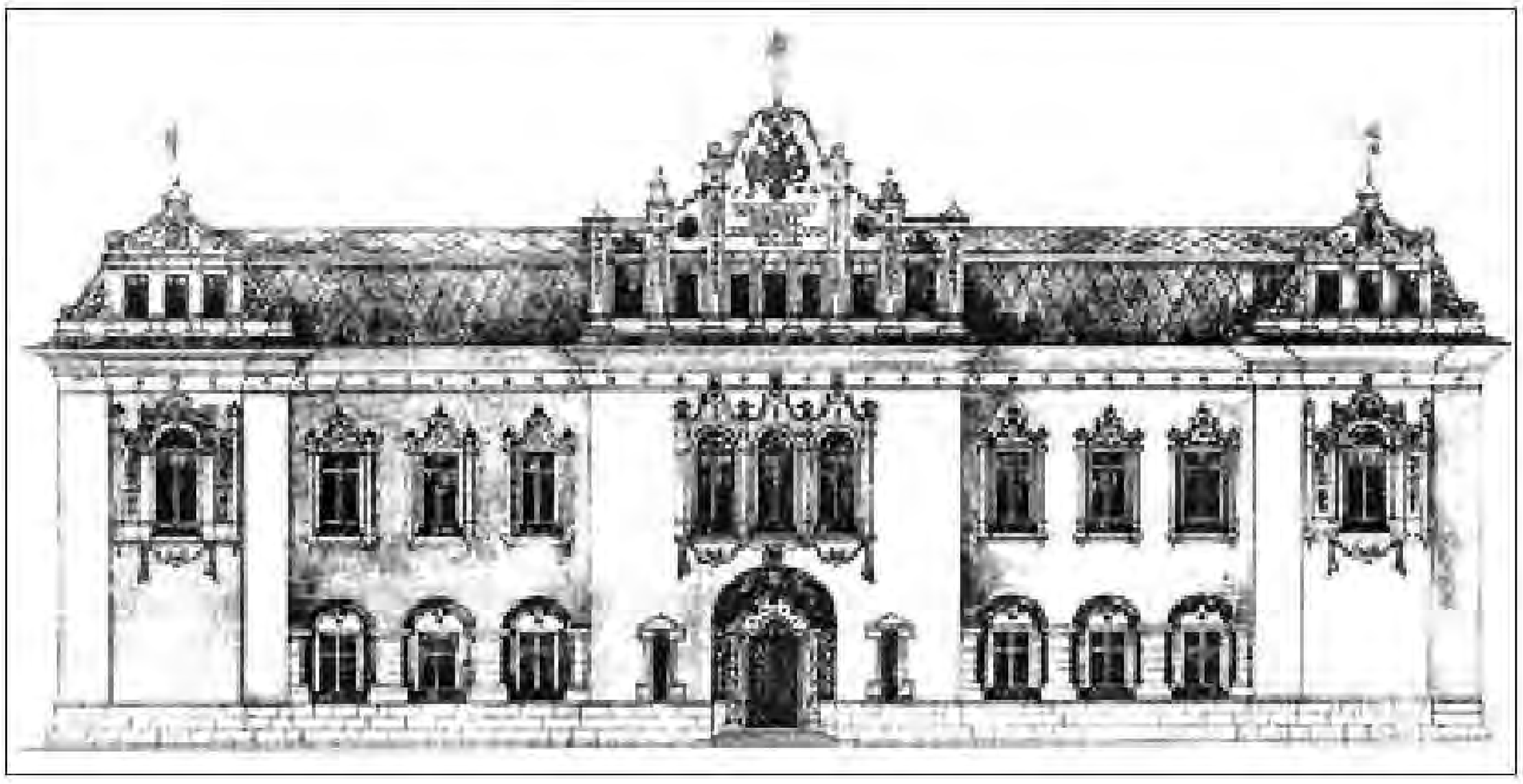


Покровська церква у с.Плішивець на Полтавщині. Загальний вигляд і план. Рисунки В.Чепелика.



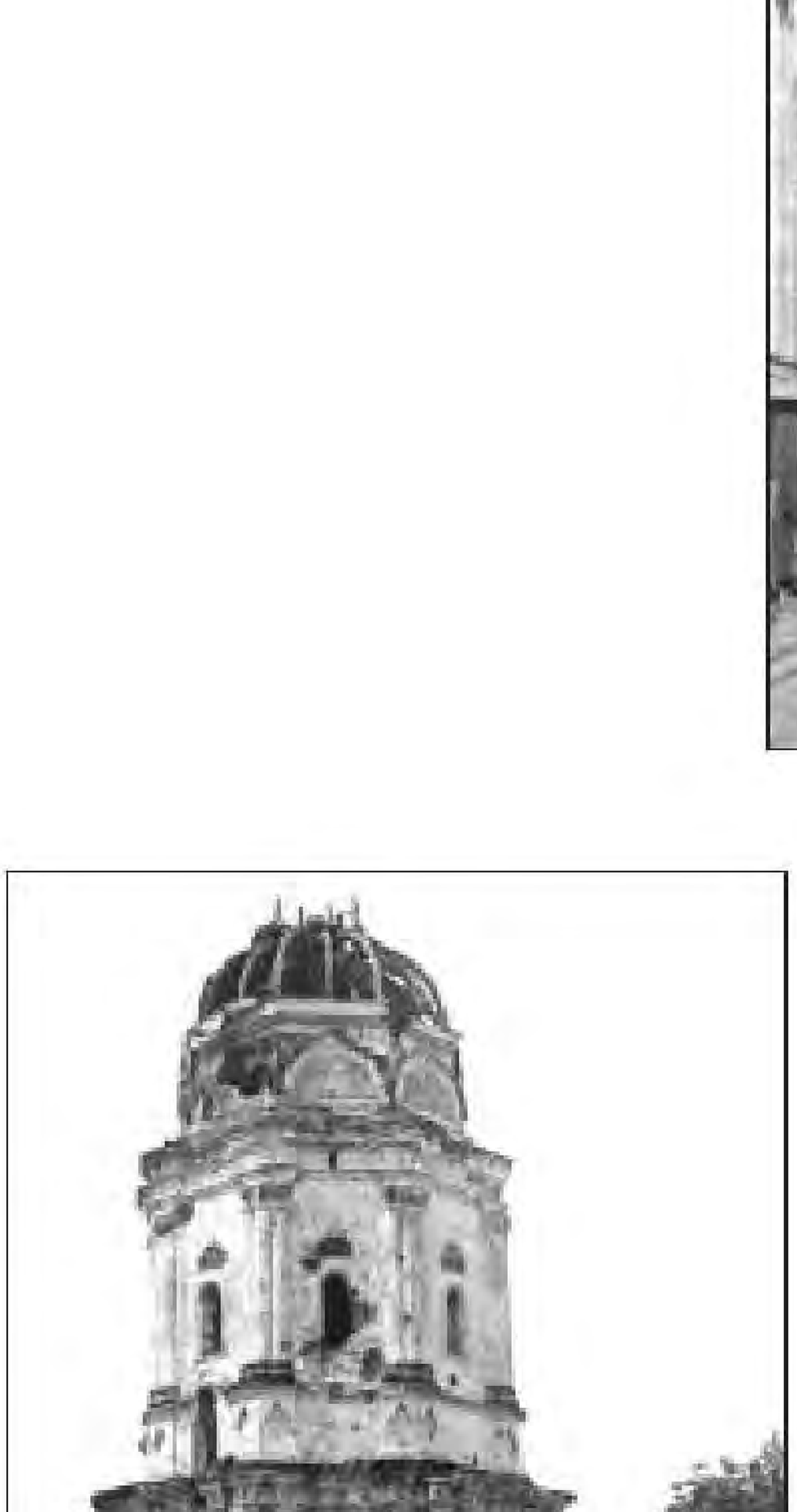
Будинок по вул. Володимирській, 19 у Києві. Проект архітектора П.Альошина.

Проект Художньо-промислової школи у Києві Г.Лукомського.



Руйнування Микільського (Військового) собору в Києві.



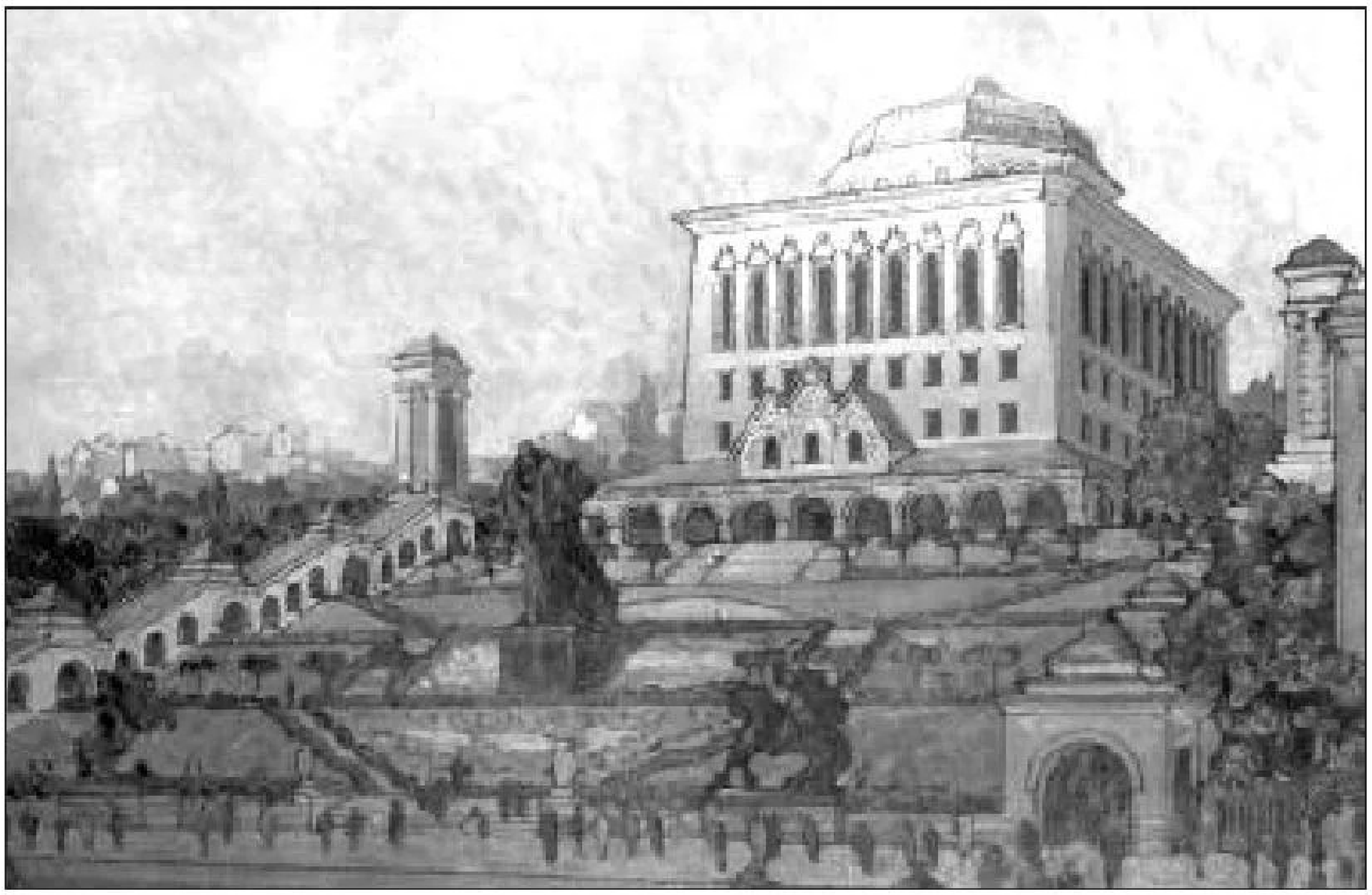


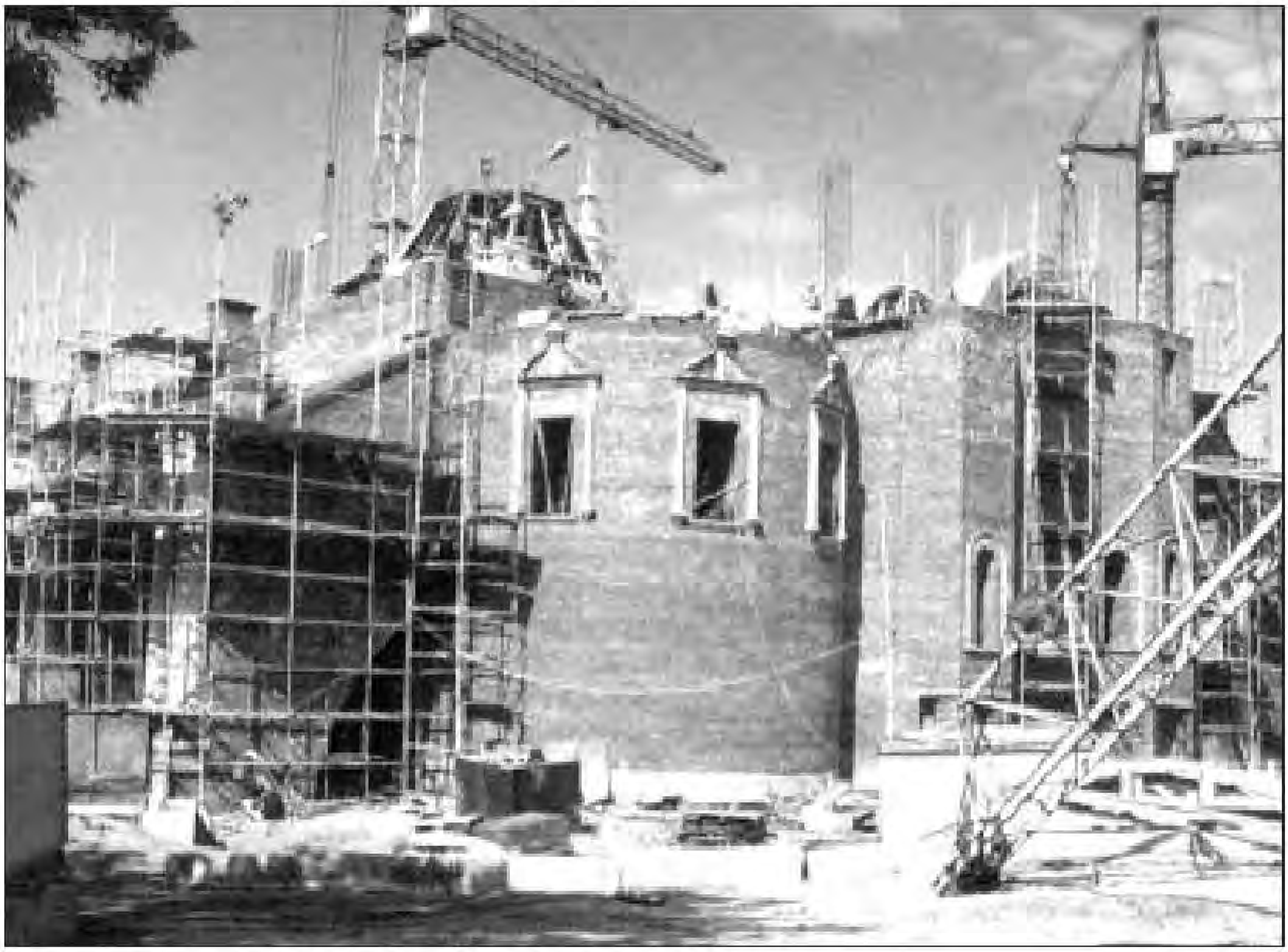
Руйнування дзвіниці Микільського (Військового) собору в Києві.



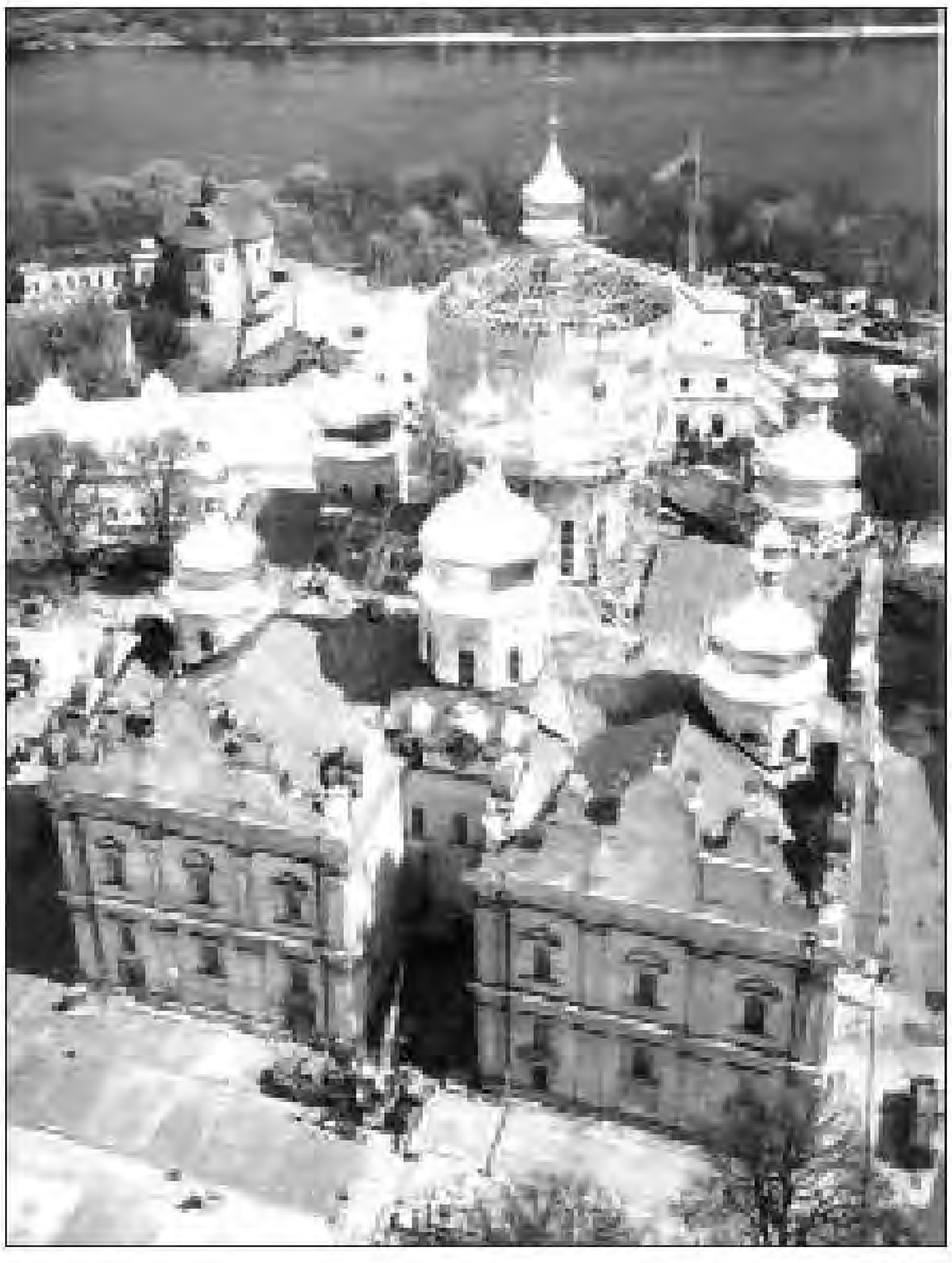
Фонтан "Самсон" на Подолі в Києві після вибуху. Фото С.Притикіна 1934 р.

Проект забудови вул. Хрещатик у Києві. Архітектор В.Заболотний.

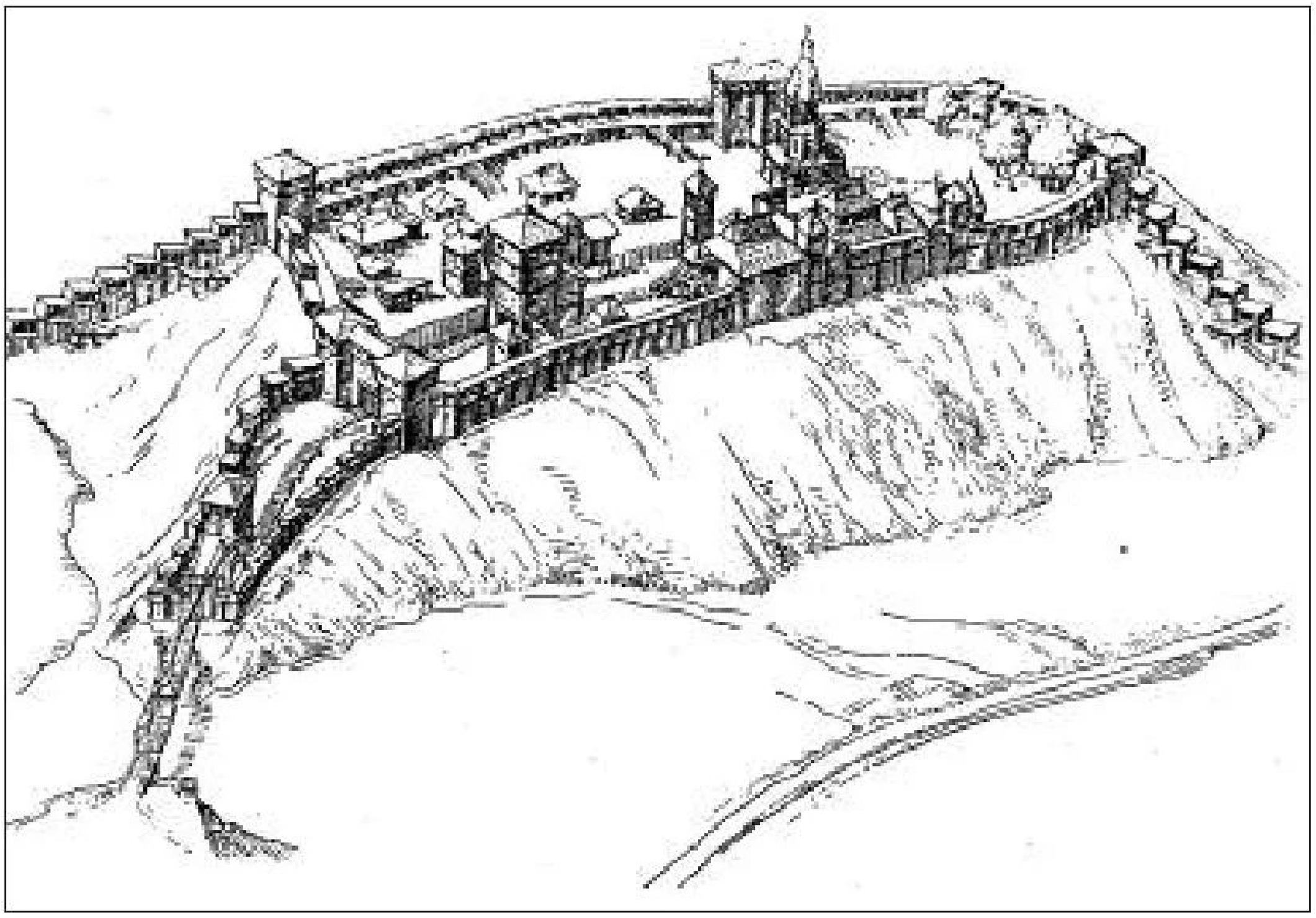




Відбудова Михайлівського Золотоверхого собору в Києві 1998 р.

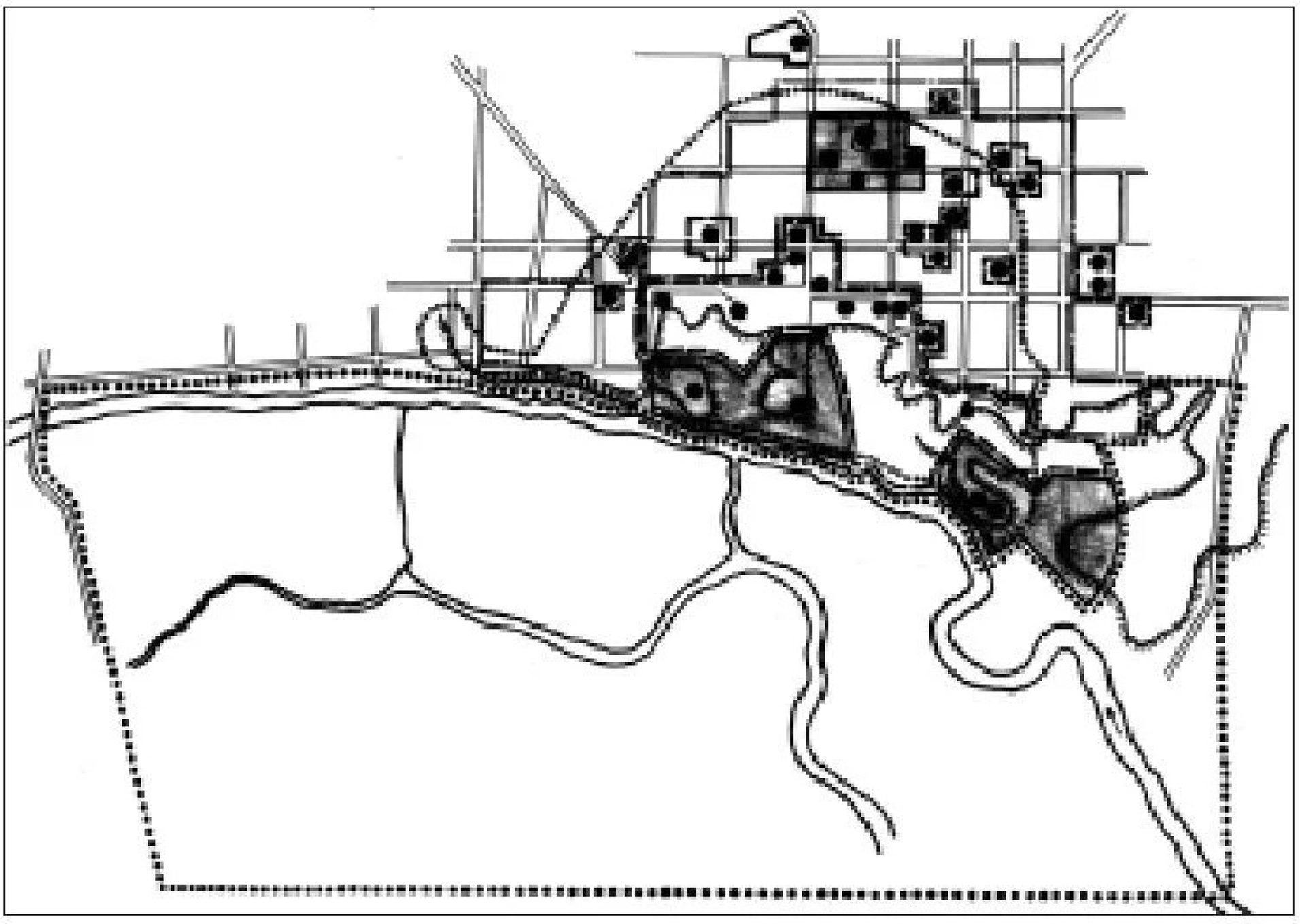


Відбудова Успенського собору Києво-Печерської лаври 1999 р.



Любецький замок за реконструкцією Б.Рибакова.

Заповідні території та зони охорони пам'яток Путивля. Кресленик автора.



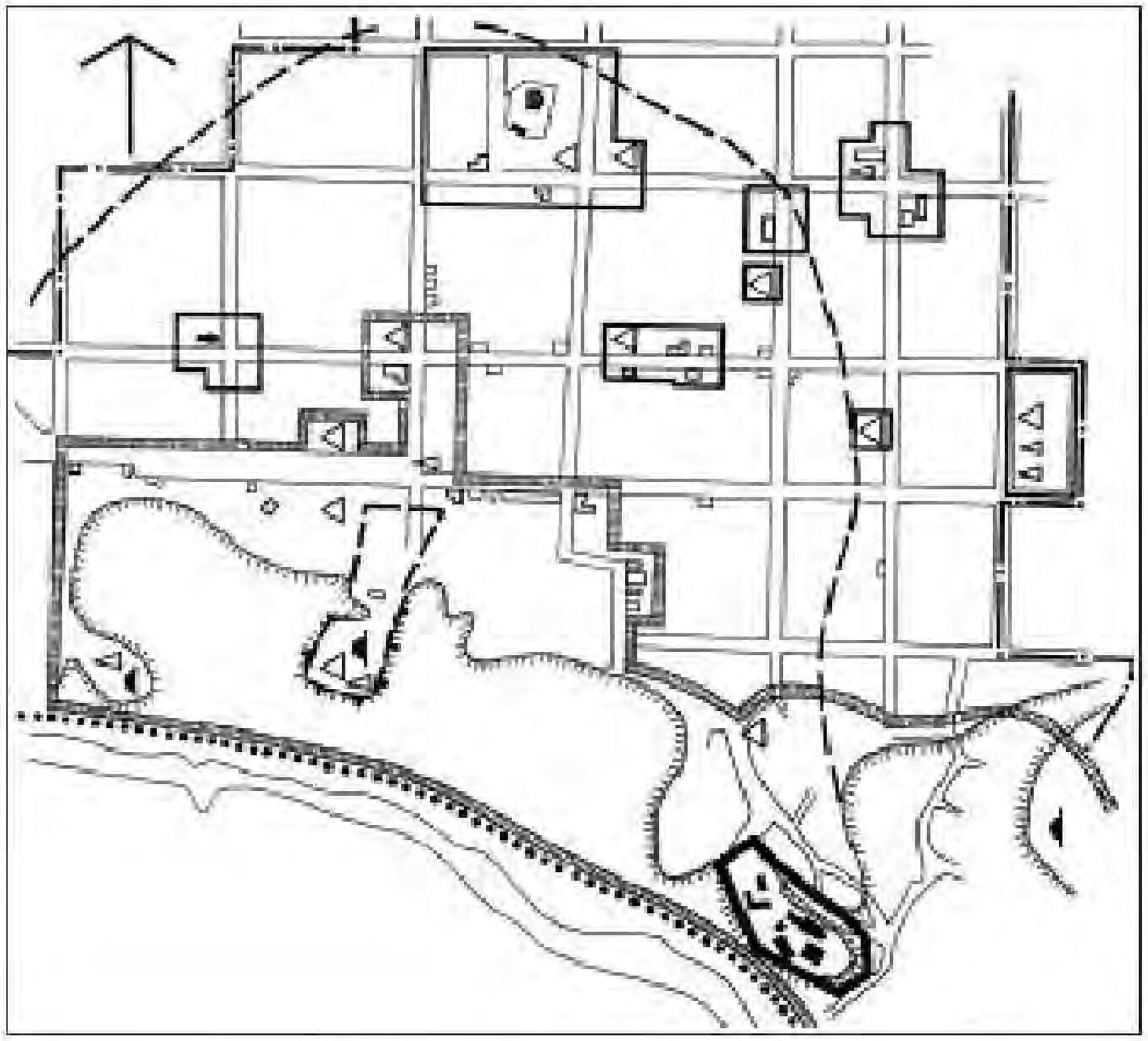


Схема розміщення пам'яток та зон охорони центральної частини Путивля. Кресленик автора.

Авторський проект фрагментарного відтворення укріплень XVII ст. на "Городку" в Путивлі.

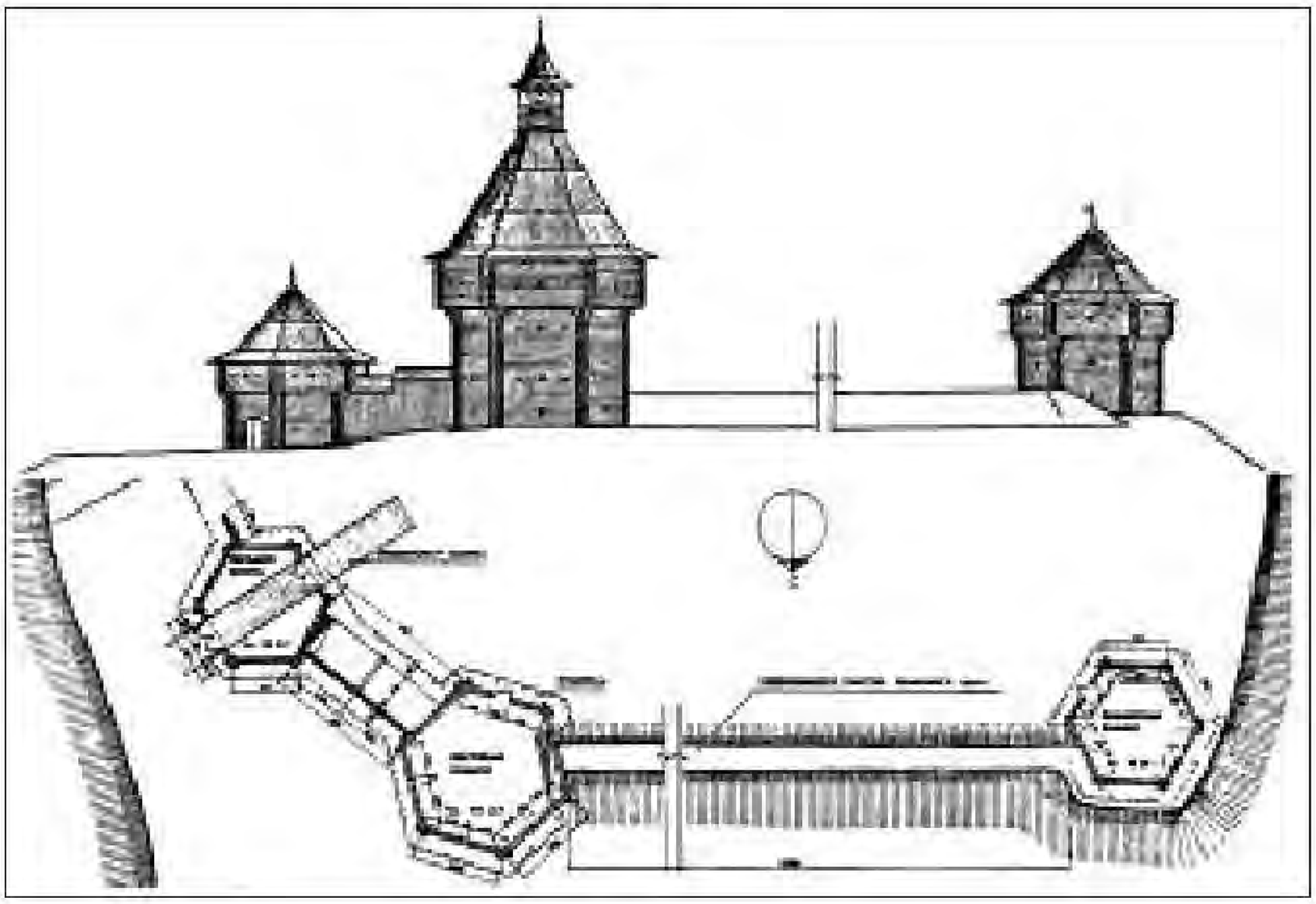
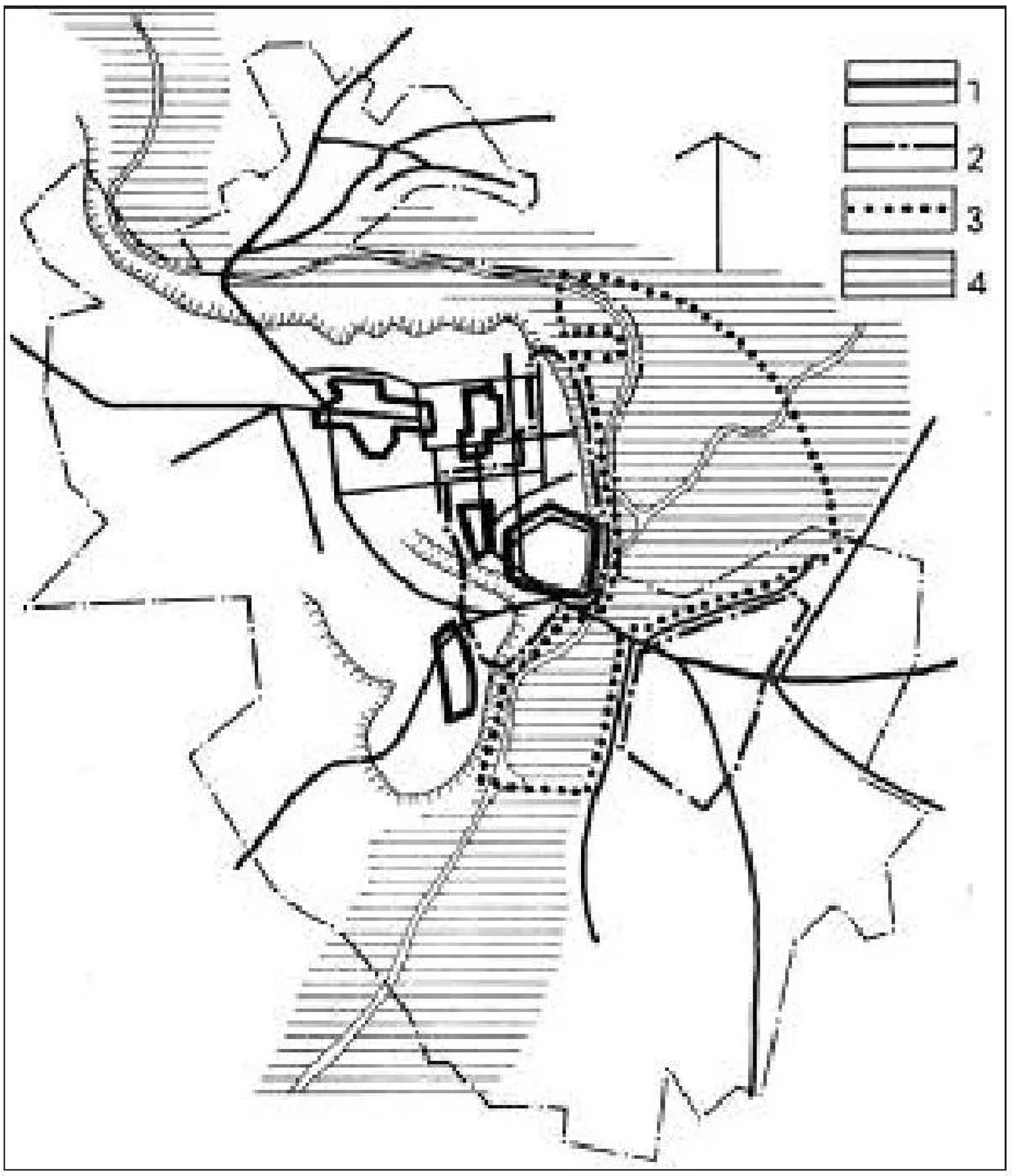




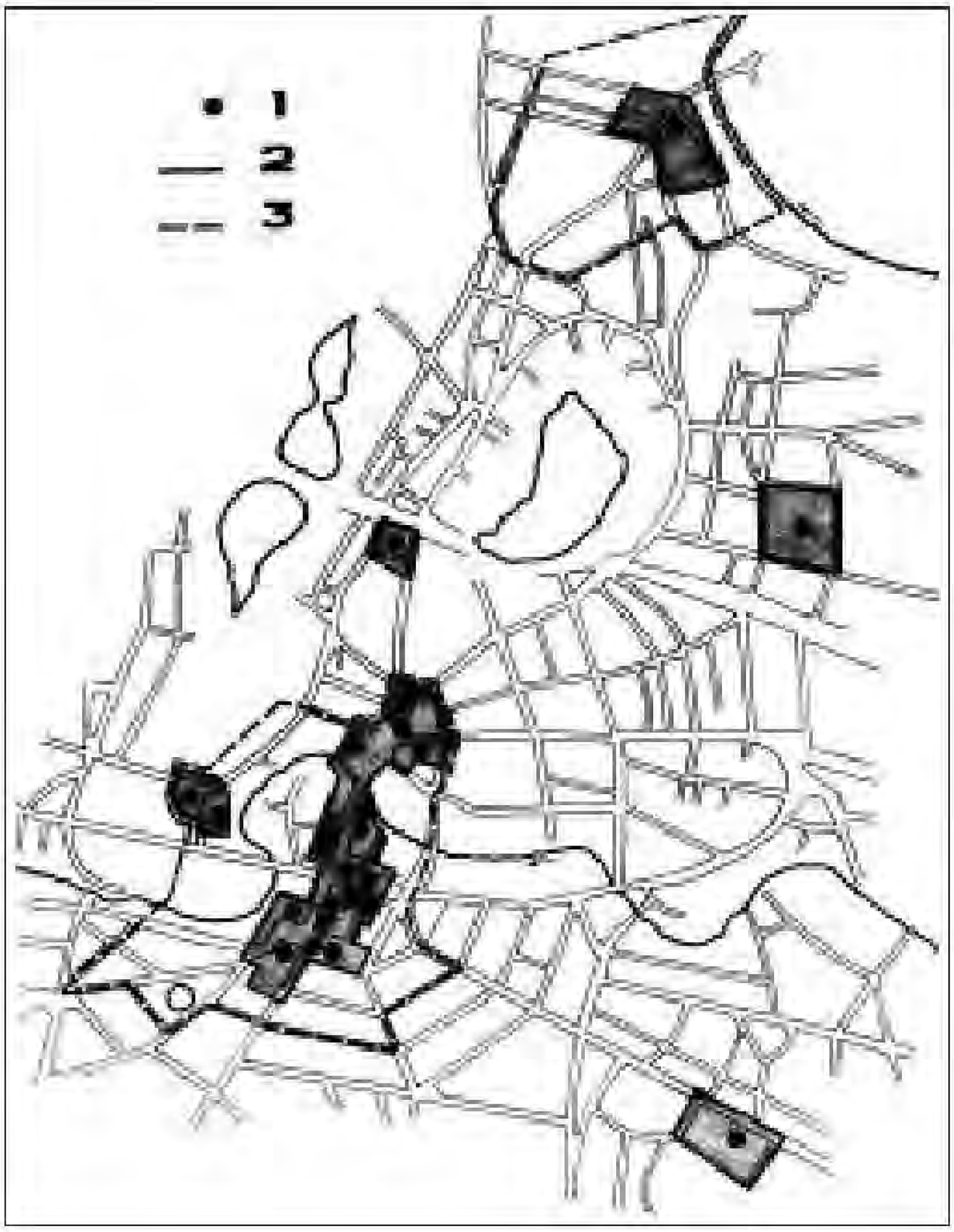
Схема розміщення пам'яток та зони охорони пам'яток Ромен. Кресленик автора.



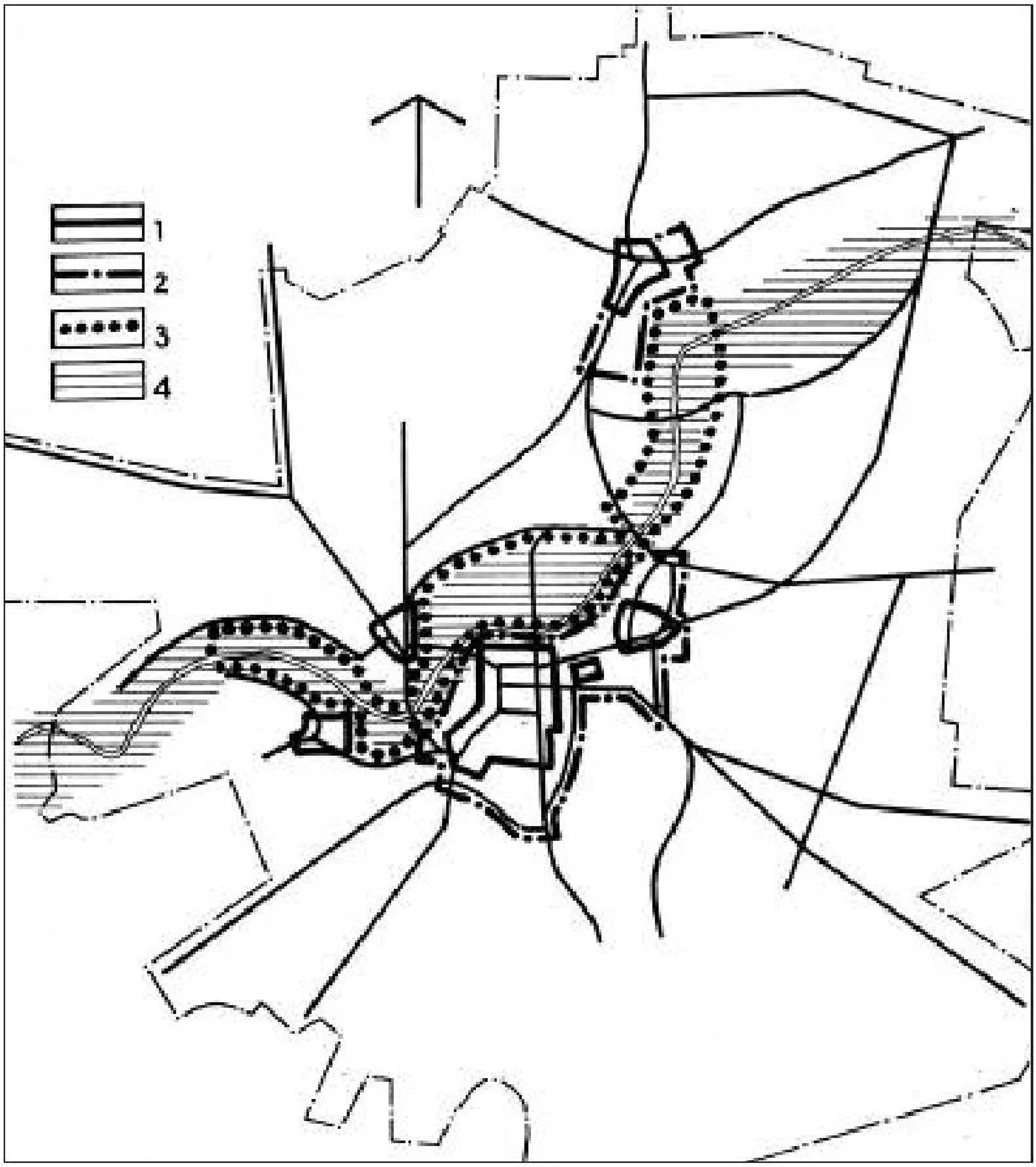
Зони охорони пам'яток Ромен. Кресленик автора.



Зони охорони пам'яток Полтави. Кресленик автора.



Зони охорони пам'яток Охтирки. Кресленик автора.



Зони охорони пам'яток Лебедина. Кресленик автора.



Дисгармонійна багатоповерхова забудова 1970-х рр. в історичному середмісті Ромен.



Дисгармонійна забудова 1970-х рр. в історичному середмісті Глухова.

Забудова 1970-х рр. в історичному середмісті Дрогобича.



РОЗДІЛ 8. ОХОРОНА І РЕСТАВРАЦІЯ АРХІТЕКТУРНОЇ ТА МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ

8.1. Облік та охорона пам'яток архітектури.

Питання охорони та реставрації архітектурної та містобудівної спадщини доби Гетьманщини є складовою ширшої проблеми - охорони й реставрації пам'яток архітектури, містобудування всіх хронологічних періодів, а загалом - всієї нерухомої культурної спадщини України.

Саме поняття охорони культурної спадщини є багатоаспектним. Чинне законодавство [368] визначає охорону культурної спадщини як комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації, та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.

Архітектурні й містобудівні пам'ятки доби Гетьманщини мають свою пам'яткоохоронну специфіку, пов'язану, передусім, з категоризацією пам'яток. У цілому нерухомі пам'ятки у нас поділяються на дві категорії:

- місцевого значення;
- національного значення (раніше ця категорія мала різні найменування - республіканського, загальнодержавного, державного значення).

Серед пам'яток національного значення є кілька комплексів, внесених до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Це ансамблі Софії Київської, Києво-Печерської лаври та історичного середмістя Львова. Вони вважаються пам'ятками всесвітнього значення.

Якщо пам'ятки архітектури Княжої доби з огляду на їхню стародавність і нечисленність всі без винятку належать до категорії пам'яток національного значення, абсолютна більшість пам'яток литовсько-польської доби теж належать до цієї ж категорії, а переважна більшість пам'яток архітектури XIX-XX ст. є пам'ятками місцевого значення, то спадщина доби Гетьманщини в цьому сенсі займає проміжне становище. Як видно з таблиць 1.3 та 1.4 розділу 1, переважна більшість архітектурної спадщини розглядуваної доби облікована як пам'ятки національного значення, хоча відомо й кількасот пам'яток місцевого значення цієї доби. Ми не виключаємо навіть можливості віднайдення нових, досі нікому не відомих і тому не облікованих пам'яток архітектури доби Гетьманщини.

Тому проблеми обліку, охорони та реставрації пам'яток архітектури й містобудування доби Гетьманщини можна з'ясувати тільки в загальному контексті пам'яткоохоронної проблематики.

На момент проголошення незалежності Україна мала дуже складну й неоднозначну ситуацію в пам'яткоохоронній сфері. У суспільстві вже визрівало усвідомлення того, що охорона національної культурної спадщини є пріоритетним і неуникним обов'язком держави. В останні роки перебування в СРСР Україна поступово почала приєднуватися до міжнародно-правових документів про охорону культурної спадщини, таких як Гаазька конвенція 1954 р., Міжнародна конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р. тощо. У практичній роботі вже почали враховуватися численні рекомендації ЮНЕСКО з цих питань, хартії ІКОМОС (Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць).

У світлі проголошеної орієнтації на світові стандарти корисно проаналізувати тодішнє наше пам'яткоохоронне законодавство і відповідну практику.

Найпершу вимогу про належну класифікацію і державну реєстрацію культурної спадщини - пам'яток, ансамблів і пам'ятних місць - Україна не виконувала. Вимога щодо заснування повноважних державних служб охорони культурної спадщини також ігнорувалася. Ще з 1980-х рр. пам'яткоохоронна громадськість вела боротьбу за створення єдиного державного органу охорони культурної спадщини, проте і досі (в 2001 р.) державні повноваження в цій сфері розчленовано між органами Мінкультури та Держбуду, які мають обмаль персоналу, засобів і досить редуковані повноваження. Так само було і з іншими вимогами міжнародних конвенцій: науково-технічні розробки в цій галузі майже не розвивалися; цілеспрямована підготовка кадрів зовсім не провадилася; видавнича діяльність щодо популяризації пам'яток була пущена на самоплив, оскільки не мала належної державної підтримки. Довголітня державна політика СРСР призвела до того, що культурна спадщина не мала поважних функцій у суспільному житті, тоді як згадувана Конвенція 1972 р. прямо вимагала надання спадщині цих функцій.

Всі міжнародні документи передбачають заходи відповідальності за порушення, які в загальному вигляді включають державний примус щодо порушника з метою відновлення зруйнованих об'єктів культурної спадщини і руйнування будь-яких незаконно зведених споруд. В Україні дійових механізмів реалізації цих настанов не було створено, тож винні лишалися безкарними. Ускладнювала справу з заходами відповідальності й повна відсутність майнової відповідальності за руйнування пам'яток. Надзвичайно нагальне питання оцінки грошової вартості пам'яток не було вирішено на державному рівні. А від цього залежали й такі прозаїчні, але доконечно необхідні в пам'яткоохоронній практиці речі, як страхові відшкодування, орендна плата і фінансові санкції за порушення пам'яткоохоронних вимог.

Загалом, пам'яткоохоронні питання у 1990-х рр. регулювалися багатьма нормативно-правовими актами [369].

Але обширна і розгалужена нормативно-правова база не створила, однак, чіткого правового поля пам'яткоохоронної галузі. Більше того, у зв'язку з процесами роздержавлення і приватизації держава поступово втрачала всі важелі керівництва пам'яткоохоронною сферою (її бюджетне фінансування - один з основних важелів - було зведено майже нанівець), не створивши натомість альтернативних механізмів недержавної підтримки цієї сфери.

Ось тільки кілька прикладів. Навряд чи знайшовся б в Україні сміливець, який зміг би чітко і недвозначно відповісти на просте питання: чи можна приватизувати нерухомі пам'ятки історії та культури ? А між тим приватизація ішла повним ходом - у Києві, Одесі, Львові, Криму, інших регіонах. А біда була в тім, що в різних нормативно-правових актах Законодавець вживав різну, не узгоджену між собою термінологію: "національні культурні та історичні цінності" (Закон "Про власність"); "пам'ятки історії та культури" (вищезазначена Постанова Верховної Ради України); "будівлі або їх окремі частини, які становлять національну, культурну та історичну цінність і перебувають під охороною держави" (Закон про малу приватизацію); "національні культурні та історичні цінності" (Закон "Про приватизацію майна державних підприємств"). Одне слово - погано, коли закони пишуть письменники. Краще б це робили правники.

Здається, тільки в одному нормативному акті питання роздержавлення і приватузації було викладено чітко і недвозначно - у статті 14 Основ законодавства України про культуру: "Не підлягають роздержавленню і приватизації об'єкти національного культурного надбання". Та от біда: Державний реєстр національного культурного довго ніким не затверджувався, бо Законодавець не визничився - хто саме повинен затверджувати той реєстр !

Тому спеціально уповноважені центральні державні органи охорони пам'яток (Держбуд і Мінкультури) вирішували цю колізію в такий спосіб: пам'ятки, що бралися на державний облік

облвиконкомами (обласними держадміністраціями) як пам'ятки місцевого значення, могли приватизуватись в порядку, визначеному статтею 5 Закону УРСР "Про охорону та використання пам'яток історії та культури". Ті ж пам'ятки, що бралися на державний облік постановами Ради Міністрів УРСР - приватизації не підлягали. Такої ж позиції дотримувався і Комітет з питань культури і духовності Верховної Ради України.

Перелік казусів і неузгодженостей пам'яткоохоронного законодавства можна було б продовжити. Проте висновок з усього цього був цілком очевидним - треба було наводити лад. Такою спробою став новий Закон України "Про охорону культурної спадщини", який опрацьовувався ще з 1990 р. Закон був прийнятий Верховною Радою України 8 червня 2000 р. й набрав чинності з 12 липня того ж року.

Основний варіант законопроекту розробили Держбуд і Мінкультури. Його і вніс Кабінет Міністрів України на розгляд Верховної Ради. Альтернативні законопроекти опрацьовували Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (П.Толочко), народні депутати Б.Олійник і В. Яворівський. Всі ці проекти були враховані при остаточному доопрацюванні проекту Закону, в якому брав участь і автор цієї монографії. Закон має 10 розділів і 49 статей. У розділі "Загальні положення" вперше у вітчизняній нормотворчій практиці даються визначення багатьох фундаментальних понять: культурна спадщина, об'єкт культурної спадщини, історичне населене місце, історичний ареал, традиційний характер середовища, реабілітація тощо. Подано нову класифікацію пам'яток, узгоджену з міжнародною. Передбачено ведення єдиного Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Принципово важливим є розділ IV - "Особливості здійснення права власності на пам'ятки". Він визначає, що пам'ятка може бути у будь-якій формі власності, передбаченій законодавством України, у т.ч. й у приватній. Виняток зроблено тільки для пам'яток археології: всі вони є державною власністю і не підлягають роздержавленню. Передбачено особливості відчуження пам'яток. Вони полягають у необхідності отримання погодження державного органу охорони культурної спадщини. Забороняється суборенда пам'яток. Зберігається привілеєве право держави на придбання пам'ятки в разі, якщо власник хоче її продати. Примусове відчуження пам'ятки допускається тільки за рішенням суду. Законом унормовано також питання реставрації і реабілітації пам'яток, розроблення проектів, отримання дозволів, погоджень тощо.

Юридичною новелою є розділ "Захист традиційного характеру середовища та об'єктів культурної спадщини", у якому передбачена конфіденційність інформації про характер культурних ресурсів певних територій, порядок визначення меж і режимів зон охорони пам'яток, статус історичних міст. У цьому ж розділі окремою статтею передбачено питання оголошення і функціонування заповідників.

Розділ "Фінансування охорони культурної спадщини" передбачає фінансування з різних джерел і можливість поєднання їх. Головний фінансовий тягар утримання пам'яток лягає на їхніх власників та користувачів. Окрема стаття (ст.42) проголошує, що держава здійснює політику пільгового оподаткування у сфері охорони культурної спадщини.

Для того, щоб цей Закон функціонував у повному обсязі, необхідно прийняти низку підзаконних актів, понад 10 з яких зазначено у тексті Закону. На цьому питанні ми докладно зупинимось нижче.

Найважливішою проблемою є державна реєстрація об'єктів культурної спадщини. До прийняття Закону "Про охорону культурної спадщини" у цій царині було багато нелогічного і незрозумілого. У цьому сенсі етапним явищем стало ухвалення Верховною Радою України в 1992 р. "Основ законодавства України про культуру". У статті 14, яка присвячена питанням збереження і використання культурних цінностей, зазначено, що

унікальні цінності матеріальної та духовної культури, а також культурні цінності, що мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного культурного надбання і заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання. Далі в тій же статті зазначено, що об'єкти національного культурного надбання не підлягають роздержавленню і приватизації [370].

Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 затверджено Положення про Державний реєстр національного культурного надбання. Цим Положенням визначено, що до Державного реєстру національного культурного надбання заносяться пам'ятки історії, археології, містобудування і архітектури, мистецтва та інші. Ці об'єкти заносять до Державного реєстру, відповідно до своєї компетенції, Міністерство культури (нині його правонаступником є Міністерство культури та мистецтв України), Міністерство інвестицій і будівництва (його правонаступником є Держбуд України) та Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. Правила обліку, охорони, реставрації та використання об'єктів національного культурного надбання визначаються чинним законодавством, а також нормативно-правовими актами зазначених міністерств і відомств [371].

З 1993 р. у системі Держбуду і Мінкультури розпочалося складання переліків нерухомих пам'яток для внесення до реєстру. Ця велика і складна праця завершилась тільки 1999 р. виданням двох наказів:

- наказом Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 2 червня 1999 р. № 128 затверджено Державний реєстр національного культурного надбання в частині пам'яток містобудування і архітектури;
- наказом Міністерства культури і мистецтв України від 16 червня 1999 р. № 393 затверджено Державний реєстр національного культурного надбання в частині нерухомих пам'яток історії, археології, монументального мистецтва і заповідників.

Обидві частини цього єдиного реєстру видано у вигляді спецвипусків наукового часопису "Пам'ятки України: історія та культура" [372, 373]. Єдність цих двох частин реєстру підкреслено суцільною порядковою нумерацією пам'яток та узгодженням охоронних номерів. Проте порівняння двох частин реєстру дозволяє зробити певні висновки щодо ролі, місця і значення окремих видів пам'яток у національному культурному надбанні України: так, якщо пам'яток архітектури й містобудування в цьому реєстрі обліковано 3541, то пам'яток археології, історії і монументального мистецтва разом взятих - тільки 582, тобто в шість разів менше, ніж пам'яток архітектури!

При формуванні Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури) ми врахували пропозиції профільного комітету Верховної Ради України, місцевих державних адміністрацій, напрацювання науковців наших провідних інститутів: Державного науково-дослідного інституту теорії, історії архітектури й містобудування та "Укрпроектреставрація". За основу було взято Список пам'ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави, затверджений постановою Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 [374] та Доповнення до списку пам'яток архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави, затверджене постановою Ради Міністрів Української РСР від 6 вересня 1979 р. № 442.

При укладанні Державного реєстру докладно перевірено, згідно з даними новітніх досліджень, атрибуцію кожної пам'ятки, а також її місцезнаходження. Реалізовано принципи якнайповнішого включення до реєстру всіх складових комплексу чи ансамблю, якщо останній внесено до реєстру. Встановлено, що до Державного реєстру

національного культурного надбання кожна пам'ятка включається, як правило, з тим охоронним номером, якого вона вже набула. Це викликано усвідомленням того, що і адреси, і атрибуції пам'яток (найменування і датування) можуть змінюватись і поточнюватись. При цьому охоронний номер пам'ятки має лишатися її незмінним ідентифікаційним кодом.

Нижче подаємо зразок фрагменту Державного реєстру, а саме - його відкритої форми, що призначена для публікації.

Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури) м.Київ

NN п/п	Найменування пам'ятки	Датування	Місцезнаходження	Охоронний номер та номер в комплексі
1	2	3	4	5
1	**Національний заповідник "Софія Київська" (мур.)**	11-19 ст.	вул.Володимирська, 24	1 0
2	Собор Св.Софії (мур.)	1037 р.	вул.Володимирська, 24	1 1
3	Дзвінниця (мур.)	1698-1748 рр.	вул.Володимирська, 24	1 2
4	Будинок митрополита (мур.)	1722-1730 рр.	вул.Володимирська, 24	1 3
5	Трапезна церква (мур.)	1722 р.	вул.Володимирська, 24	1 4
6	Бурса (мур.)	1763-1767 рр.	вул.Володимирська, 24	1 5
7	Брама Заборовського (мур.)	1746 р.	пров.Георгіївський	1 6
8	Північна вїзна башта (мур.)	к. 17-18 ст.	вул.Володимирська, 24	1 7
9	Братський корпус (мур.)	1750-1760 рр.	вул.Володимирська, 24	1 8
10	Мури (мур.)	18-19 ст.	вул.Володимирська, 24	1 9
11	Консисторія (мур.)	1722-1730 рр., 19 ст.	вул.Володимирська, 24	1 10
12	Приїзні келії (мур.)	п.п. 19 ст.	вул.Володимирська, 24	1 11
13	Монастирський готель (корпус № 3)	к. 19 ст.	вул.Володимирська, 24	1 12

Розгорнута форма Державного реєстру, призначена тільки для службового користування, містить докладнішу інформацію про кожну пам'ятку, зокрема номер і дату рішення про взяття на державний облік, ступінь капітальності, наявність охоронної та облікової документації, проведені реставраційні роботи тощо.

Цей реєстр подає об'єктивну картину наявності історико-архітектурної спадщини в різних регіонах нашої держави. Так, якщо загальна кількість об'єктів і комплексів, включених до Державного реєстру, становить 3541, то Львівська область, приміром, представлена 795 позиціями реєстру, а Запорізька - тільки 5 позиціями. Докладніше ця інформація подана в наступній таблиці.

Кількість пам'яток архітектури і містобудування національного значення, взятих під державну охорону

Найменування області	Кількість пам'яток
м.Київ	390
Автономна Республіка Крим	193
м.Севастополь	23
Вінницька область	167
Волинська область	200
Дніпропетровська область	35
Донецька область	13
Житомирська область	64
Закарпатська область	137
Запорізька область	5
Івано-Франківська область	149
Київська область	91
Кіровоградська область	17
Луганська область	25
Львівська область	794
Миколаївська область	14
Одеська область	72
Полтавська область	62
Рівненська область	109
Сумська область	127
Тернопільська область	180
Харківська область	73
Херсонська область	32
Хмельницька область	230
Черкаська область	56
Чернівецька область	112
Чернігівська область	171
ВСЬОГО ПО УКРАЇНІ:	3541

Пам'ятки архітектури й містобудування місцевого значення на сьогодні обліковані з достатньою повнотою. Їхня загальна кількість сягає 12696 одиниць. Розподіл пам'яток цієї категорії обліку по областях подано в наступній таблиці.

Кількість пам'яток архітектури і містобудування місцевого значення, взятих під державну охорону

Найменування області	Кількість пам'яток
м.Київ	329
Автономна Республіка Крим	549
м.Севастополь	239
Вінницька	473
Волинська	295
Дніпропетровська	317
Донецька	63
Житомирська	262
Закарпатська	59
Запорізька	23
Івано -Франківська	1297
Київська	117
Кіровоградська	372
Луганська	314
Львівська	2637
Миколаївська	129
Одеська	1540
Полтавська	141
Рівненська	243
Сумська	388
Тернопільська	1135
Харківська	726
Херсонська	76
Хмельницька	111
Черкаська	126
Чернівецька	667
Чернігівська	68
Всього по Україні	12696

Отже, пам'ятки архітектури на сьогодні зареєстровані і мають законодавче визначення. Проте питання "що таке пам'ятка архітектури" не можна вважати вичерпаним. Адже, відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини", пам'ятки архітектури та містобудування - це "історичні центри, вулиці, квартали, площі, архітектурні ансамблі, залишки давнього планування та забудови, окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва". Щоправда, у цьому ж Законі зазначено, що "пам'ятка - об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України". У свою чергу "об'єкт культурної спадщини - місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з

антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність" [368]. Тому можна зробити висновок, що при визначеннні поняття пам'ятки архітектури

Законодавець акцентує три принципові моменти:

видову належність об'єкта (будівля, споруда);

культурну цінність об'єкта;

автентичність.

У зв'язку з цим нам видається близьким до оптимального те визначення поняття "пам'ятка архітектури", яке запропонував московський дослідник Ю.Ранинський: "Пам'яткою архітектури є архітектурний витвір, що має історичну, наукову, мистецьку чи іншу культурну цінність, зберіг достатню повноту архітектурних форм, який охороняється в конкретному середовищі й своїми формами визначає подальші реконструктивні заходи в цьому середовищі" [375].

Згідно з Законом порядок визначення категорій пам'яток при занесенні об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України визначається Кабінетом Міністрів України. У 2001 р. проект такого нормативно-правового акта підготовлено (з участю автора цієї монографії) і подано на затвердження Уряду. Згідно з ним категорії пам'яток при занесенні об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі - Реєстр), залежно від виду об'єктів культурної спадщини, визначає Держбуд або Мінкультури на підставі висновків спеціалізованих установ і організацій науково-методичного, науково-дослідного і проектного профілю сфери охорони культурної спадщини.

На всі об'єкти культурної спадщини, які пропонуються до занесення в Реєстр, складається облікова документація. Відповідні органи охорони культурної спадщини, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, інші громадські організації, до статутних завдань яких належать питання охорони культурної спадщини, подаючи пропозиції Держбуду або Мінкультури, зобов'язані одночасно представити облікову документацію. Занесення об'єкта культурної спадщини до Реєстру без наявності облікової документації не допускається.

Ця облікова документація, у тому числі й на об'єкти, які визнані непридатними до включення до Реєстру, а також на об'єкти, виключені в установленому порядку з Реєстру, підлягає обов'язковому постійному зберіганню в органах управління у сфері охорони культурної спадщини. Облікова документація на об'єкт культурної спадщини включає:

- облікову картку об'єкта;
- паспорт об'єкта;
- коротку історичну довідку;
- акт технічного стану.

Складання облікової документації передбачає виявлення, дослідження, фіксацію, атрибуцію, визначення історичної, архітектурної, наукової, художньої чи іншої культурної цінності об'єктів культурної спадщини. Складання облікової документації забезпечують органи охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування, відповідно до їхньої компетенції, або за їхнім дорученням установи і організації науково-методичного, науково-дослідного і проектного профілю сфери охорони культурної спадщини.

Облікова картка повинна містити відомості про розташування, датування, первісне

призначення і найменування, характер сучасного використання, ступінь збереженості, тип і вид об'єкта культурної спадщини, наявність наукової та проектної документації, короткий опис та фотофіксацію, а також обміри (при потребі), а для пам'ятки - охоронний номер та реквізити рішення, яким пам'ятку взято на державний облік.

Форми облікової картки і паспорта затверджують Держбуд або Мінкультури (відповідно до виду пам'ятки).

Паспорт повинен містити наукові відомості і фактичні дані про об'єкт культурної спадщини, зокрема: історія об'єкту та його сучасний стан, функціональне використання, роль у довкіллі, відомості про територію, комплекс пов'язаних з пам'яткою споруд, ландшафт, наявні твори мистецтва тощо, попередню оцінку історичного, наукового, художнього чи іншого культурного значення, а також відомості про основні історико-архітектурні, археологічні, іконографічні, архівні та бібліографічні матеріали, про наявність наукової та проектної документації та місце її зберігання, а також про охоронні зони (якщо вони визначені). У паспорті зазначається тип і вид об'єкту культурної спадщини, пропонована чи затверджена категорія значення пам'ятки, охоронний номер пам'ятки з посиланням на документ про взяття на державний облік. У складі паспорта повинні бути матеріали фотофіксації, генеральний план з позначенням території об'єкта та зон охорони (якщо вони визначені), поповерхові плани, розрізи, креслення фасадів (при потребі).

Для комплексів (ансамблів) та визначних місць складаються:

- облікова картка і паспорт на комплекс (ансамбль), визначне місце в цілому;
- облікова картка і паспорт на кожен окремий об'єкт культурної спадщини комплексу, ансамблю, визначного місця;
- генеральний план з позначенням меж комплексу, ансамблю, визначного місця і кожного окремого об'єкту культурної спадщини, а також зон охорони пам'яток;
- фотофіксація як окремих об'єктів культурної спадщини, так і загального вигляду всього комплексу, ансамблю, визначного місця.

На об'єкти архітектурної спадщини, в інтер'єрах чи екстер'єрах яких збереглися твори мистецтва (розписи, мозаїка, ліплення, кераміка тощо), додатково складаються облікові картки та паспорти на внутрішнє оздоблення чи екстер'єр. Ці облікові картки та паспорти зберігаються у комплекті з основними картками та паспортами.

Облікова картка і паспорт складаються у чотирьох примірниках, один з яких передається до Держбуду або Мінкультури, інші зберігаються у місцевих органах охорони культурної спадщини різного рівня. Облікова картка і паспорт підлягають доповненню при отриманні нових даних про об'єкт культурної спадщини (пам'ятку).

Категорії пам'яток визначаються на основі таких критеріїв:

Пам'ятками національного значення визнаються об'єкти, що відповідають таким критеріям в сукупності, або одному з них, а також критерію автентичності:

- справили визначальний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва України впродовж тривалого історичного періоду;
- були безпосередньо пов'язаними з історичними подіями, ідеями, віруваннями, видатними особистостями, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток науки, культури і мистецтва;
- репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів, скульпторів, художників чи інших митців;
- були унікальними витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Критерій автентичності означає, що пам'ятка має зберегти в значній мірі свою форму й матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також зв'язок з довкіллям.

Пам'ятками місцевого значення визнаються об'єкти, що відповідають таким

критеріям в сукупності, або одному з них, а також критерію автентичності:

- справили вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного регіону чи населеного місця впродовж певного історичного етапу;
- були пов'язаними з історичними подіями, ідеями, віруваннями, відомими особистостями, які справили вплив на перебіг регіональної чи місцевої історії, розвиток науки, культури і мистецтва;
- є творами відомих архітекторів, скульпторів, художників чи інших митців;
- були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю;
- представляють культурну спадщину національної меншини чи регіональної етнічної групи.

Відповідність кожного об'єкта (пам'ятки) архітектури цим критеріям оцінюється спеціалізованими науковими (ученими) радами установ і організацій науково-методичного, науково-дослідного і проектного профілю сфери охорони культурної спадщини. За результатами цієї оцінки оформляється відповідний протокол, у якому має бути конкретно зазначено, яким саме критеріям відповідає кожен об'єкт. Цей протокол надсилається Держбуду, який у п'ятиденний термін передає його разом з обліковою документацією на розгляд спеціалізованої експертної ради.

Склад експертної ради затверджує Голова Держбуду. До складу експертної ради входять не менше трьох фахівців, кожен з яких повинен мати науковий ступінь кандидата чи доктора наук з відповідної спеціальності (18.00.01 - теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури). Експертна рада у п'ятиденний термін готує експертний висновок щодо об'єкта (пам'ятки). Цей експертний висновок підлягає затвердженню Науково-методичною радою Держбуду.

Відповідність об'єкта культурної спадщини (пам'ятки) критеріям, встановлена експертним висновком, затвердженим Науково-методичною радою Держбуду, є підставою для занесення пам'ятки архітектури до Реєстру за категоріями національного чи місцевого значення.

Всі пам'ятки при занесенні до Реєстру отримують індивідуальні охоронні номери. Охоронні номери пам'яток не можуть дублюватися.

Об'єкти, включені до списків (переліків) пам'яток історії та культури відповідно до Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" і визнані пам'ятками відповідно до "Прикінцевих положень" Закону України "Про охорону культурної спадщини", зберігають свої охоронні номери.

Стосовно ж пам'яток, які заносяться до Реєстру згідно з вищезазначеним регламентом, встановлюється така система охоронних номерів. Пам'ятки національного значення отримують охоронний номер, що складається з цілого числа без літерних позначок або з позначкою "Н", яка означає пам'ятку національного значення (наприклад: 8-Н). Пам'ятки місцевого значення отримують охоронний номер, що складається з цілого числа та літерних позначок, які містять дві літери, перша з яких прописна. Це означає пам'ятку місцевого значення певної області (наприклад: 128-См - пам'ятка місцевого значення Сумської області). Для комплексів (ансамблів) та визначних місць надається єдиний охоронний номер. Кожен об'єкт у складі комплексу (ансамблю, визначного місця) отримує індивідуальний охоронний номер, що складається з охоронного номера комплексу (ансамблю, визначного місця) та номера об'єкта у складі комплексу, наприклад: 128-См/3. Охоронний номер пам'ятки, виключеної із Реєстру, не може бути використаний повторно.

Важливою методичною, організаційно-управлінською, економічною та правовою

проблемою досі лишається можливість приватизації пам'яток архітектури. Для її розв'язання ми опрацювали Перелік пам'яток, які не підлягають приватизації. Його необхідність визначена статтею 18 Закону України "Про охорону культурної спадщини".

Відповідно до цього Держбуд після консультацій з фахівцями, на підставі наукових опрацювань, здійснених відповідними науковими інститутами (Укрпроектреставрація, ДНДІТІАМ, Укрзахідпроектреставрація та ін.), а також на основі списків-пропозицій, розроблених Радою міністрів АР Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями і погоджених з відповідними радами, розробив проект Переліку пам'яток, які не підлягають приватизації, та проект Закону України про затвердження цього Переліку.

По кожній пам'ятці, що увійшла до цього Переліку, вказано її найменування, датування, місцезнаходження (адреса) та охоронний номер. До переліку включено тільки ті пам'ятки, які на сьогодні перебувають у державній та комунальній власності.

Прийняття цього акта Верховною Радою України дозволить упорядкувати процес зміни форм власності на пам'ятки, забезпечити дієвіший державний контроль у цій сфері, а також залучити значні інвестиції до справи охорони, утримання та реставрації пам'яток, зменшивши при цьому навантаження на Державний бюджет України та бюджети всіх рівнів.

На вирішення цієї ж проблеми спрямований проект ще одного нормативно-правового акта, який ми розробили спільно з колегами. Це Порядок надання органами управління у сфері охорони культурної спадщини погоджень на відчуження, передання об'єктів культурної спадщини, що є пам'ятками, власником або уповноваженим ним органом у володіння, користування чи управління іншим юридичним або фізичним особам.

У ньому визначено, що якщо власник пам'ятки бажає її відчужити або передати у володіння, користування чи управління іншій юридичній чи фізичній особі, то він повинен письмово звернутись для одержання погодження до відповідного органу управління у сфері охорони культурної спадщини:

- якщо об'єкт культурної спадщини є пам'яткою національного значення - до Держбуду чи Мінкультури;
- якщо об'єкт культурної спадщини є пам'яткою місцевого значення - до органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, органів охорони культурної спадщини місцевого самоврядування, відповідно до їхньої компетенції.

Разом з письмовим зверненням має подаватись така пам'яткоохоронна облікова документація:

Паспорт пам'ятки з фотофіксацією, генеральним планом, на якому позначено територію пам'ятки і зони охорони, та поповерховими планами.

Історико-архітектурна довідка про пам'ятку.

Акт технічного стану.

Документ про належність пам'ятки до державної, комунальної чи приватної власності.

Інформація про розташування пам'ятки на територіях заповідників, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва тощо.

Охоронний договір, а при його відсутності - інформація про покупця пам'ятки, юридичну чи фізичну особу, якій пам'ятка передається у володіння, користування чи управління, та про майбутнє функціональне використання пам'ятки.

Для об'єкту культурної спадщини, що є пам'яткою національного значення -

попередній висновок і рекомендації органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, органів охорони культурної спадщини місцевого самоврядування, відповідно до їхньої компетенції.

Згідно з чинним законодавством пам'яткою можна володіти чи користуватися тільки на підставі охоронного договору. Статті 5, 6, 23, 25 Закону України "Про охорону культурної спадщини" визначають обов'язковість та особливості укладання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини. Охоронний договір визначає режим збереження і порядок використання пам'ятки чи її частини, а також території пам'ятки. Відповідно до цих вимог ми разом з колегами розробили Порядок укладання охоронних договорів, який має бути затверджений Кабінетом Міністрів України.

У ньому визначено, що всі власники пам'яток чи їхніх частин або уповноважені ними органи, юридичні та фізичні особи, у користуванні яких перебувають пам'ятки, зобов'язані не пізніше ніж через один місяць з моменту отримання пам'ятки чи її частини у власність чи у користування укласти охоронний договір з відповідним органом охорони культурної спадщини згідно з територіальним розташуванням пам'ятки (органом охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органом охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій або з іншим органом охорони культурної спадщини).

Якщо пам'ятка належить до категорії національного значення, охоронний договір підписується вищезазначеним органом охорони тільки після погодження з Держбудом чи Мінкультури. На пам'ятки національних заповідників та державних заповідників, підпорядкованих безпосередньо Держбуду чи Мінкультури, охоронний договір укладається з цими органами.

Термін дії охоронного договору встановлюється з моменту підписання його сторонами на весь час володіння, користування пам'яткою чи її частиною. Охоронний договір може бути укладений заздалегідь і набирати чинності з моменту отримання власником або уповноваженим ним органом пам'ятки чи її частини у власність чи у користування.

Охоронний договір містить визначення особливостей режиму використання пам'ятки, види і терміни виконання реставраційних, консерваційних, ремонтних робіт на пам'ятці, робіт з упорядження її території, інші пам'яткоохоронні заходи, які визнає необхідним орган охорони, відповідно до типової форми охоронного договору, затвердженої Кабінетом Міністрів України.

Невід'ємними складовими охоронного договору є:

а) акт техічного стану пам'ятки, що фіксує її стан на момент оформлення охоронного договору. Для пам'яток, що являють собою ансамбль (комплекс) сладаються окремі акти, які фіксують стан кожного об'єкта ансамблю (комплексу). Акт технічного стану підлягає поновленню не рідше ніж раз на 5 років, а у випадках, коли стан пам'ятки значно змінився (після проведення ремонтних, реставраційних, інших робіт чи внаслідок дії чинників, що призвели до руйнування або пошкодження) - у п'ятиденний термін;

б) опис культурних цінностей і предметів, які знаходяться в пам'ятці, на її території чи пов'язані з нею, і які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність, з визначенням місця і умов їх зберігання та використання;

в) плани поверхів пам'яток-будівель і споруд у масштабі 1:100;

г) плани інженерних комунікацій та зовнішніх мереж;

д) генеральний план земельної ділянки, що є територією пам'ятки, у масштабі 1:50, 1:100, 1:500, 1:1000 або 1:2000;

е) паспорт пам'ятки.

Власники пам'яток чи їхніх частин або уповноважені ними органи, юридичні та

фізичні особи, у користуванні яких перебувають пам'ятки, повинні забезпечити дотримання вимог органів протипожежної, санітарної, екологічної охорони, виконання режиму збереження і порядку використання пам'яток та пов'язаних з ними будівель, територій, культурних цінностей.

Власники пам'яток чи їхніх частин або уповноважені ними органи, юридичні та фізичні особи, у користуванні яких перебувають пам'ятки, не мають права в односторонньому порядку розривати укладені охоронні договори. Зміни до укладених охоронних договорів оформлюються додатковими договорами, які набирають чинності з моменту підписання сторонами. Для пам'яток національного значення зміни до укладених охоронних договорів мають бути погоджені Держбудом чи Мінкультури.

Якщо власник пам'ятки чи її частини або уповноважений ним орган, юридична чи фізична особа, у користуванні якої перебуває пам'ятка, вважає необхідним здійснити будь-які роботи на пам'ятці, він повинен подати до відповідного органу охорони культурної спадщини на погодження науково-проектну документацію. Роботи можуть провадитись тільки після погодження проектної документації, з письмового дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

8.2. Реставрація пам'яток архітектури.

Для фізичного збереження пам'яток архітектури, підтримання їх у належному технічному й експозиційному стані, забезпечення цивілізованого використання, повернення пам'яткам втраченого чи спотвореного дисгармонійними нашаруваннями історико-мистецького образу провадяться спеціальні технічні заходи, які зазвичай називають ремонтно-реставраційними роботами, а простіше - реставрацією.

Існує кілька видів і ступенів ремонтно-реставраційних робіт:

Ремонт (експлуатаційний і реставраційний), тобто комплекс заходів щодо підтримання технічного стану пам'ятки архітектури без зміни її вигляду.

Консервація - технічні заходи, що запобігають дальшому руйнуванню пам'ятки, забезпечують захист і посилення конструктивних елементів і декору без зміни історично сформованого вигляду пам'ятки.

Реставрація (у вузькому значенні цього терміна) - комплекс науково-технічних заходів, що забезпечують збереження і виявлення історичного архітектурно-мистецького образу пам'ятки через видалення дисгармонійних нашарувань, відновлення втрачених елементів на підставі науково обгрунтованих даних.

Пристосування - заходи, що провадяться для створення умов сучасної експлуатації пам'ятки без шкоди для її історико-культурної вартості й збереженості.

Відтворення - архітектурно-творчі та практичні відбудовчі заходи щодо відтворення втраченого образу визначної з історико-культурного погляду пам'ятки за наявності достатніх для цього наукових підстав і даних [376].

Закон України "Про охорону культурної спадщини" дає дещо інакше визначення понять реставрації і консервації, а також визначає такі нові для нашої реставраційної практики поняття як реабілітація і музеєфікація:

"реставрація - сукупність науково обгрунтованих заходів щодо укріплення (консервації) фізичного стану, розкриття найбільш характерних ознак, відновлення втрачених або пошкоджених елементів об'єктів культурної спадщини із забезпеченням збереження їхньої автентичності;

консервація - сукупність науково обгрунтованих заходів, які дозволяють

захистити об'єкти культурної спадщини від подальших руйнувань і забезпечують збереження їхньої автентичності з мінімальним втручанням у їхній існуючий вигляд;
реабілітація - сукупність науково обгрунтованих заходів щодо відновлення культурних та функціональних властивостей об'єктів культурної спадщини, приведення їх у стан, придатний для використання;

музеєфікація - сукупність науково обгрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування" [377].

Реставрацію поділяють на фрагментарну (може стосуватися окремих частин будівлі чи містобудівного ансамблю) і цілісну. За методом вона може бути аналітичною і синтетичною. Проте завжди реставрації передує повний комплекс науково-дослідних і проектних робіт, що виконують спеціалізовані організації, які мають відповідні ліцензії.

Сучасна наукова методика ремонтно-реставраційних робіт охоплює такі реставраційні прийоми, як зміцнення, розкриття, заміна, відтворення, реконструкція, доповнення.

Характер ремонтно-реставраційних робіт на кожній конкретній пам'ятці залежить від її містобудівної ролі в середовищі (домінанта, акцент, рядова будівля), історико-культурного значення та технічного стану. Фахова реставрація прагне до єдності методичних засад і технології. Методика реставрації передбачає вибір мети і ставлення завдань, проведення досліджень із застосуванням спеціальних технічних прийомів (шурфи, зондажі, хіміко-технологічні аналізи тощо), розроблення ескізного проекту, технічних креслеників, кошторисної документації, експертизу, погодження і затвердження проектів. Технологія реставрації являє собою технічне виконання поставлених завдань на основі досягнень сучасної науки і техніки.

Відмінність реставрації від звичайного проектно-будівельного процесу полягає в проведенні рівнобіжно будівельних, проектних і дослідних робіт. Нерідко в ході їх на пам'ятці розкриваються такі її особливості, які примушують змінювати проектну документацію, а відтак коригувати виробничий процес.

Згідно з сучасними професійними уявленнями під час реставрації архітектурної пам'ятки не ставиться і не повинно ставитись завдання відновити її стилістичну єдність. Історичні нашарування всіх епох з їх архітектурно-мистецькою своєрідністю слід зберегти як справжній життєпис пам'ятки.

Ті загальні принципи, які викладені вище, сформувалися в останні часи. А в цілому реставраційна справа в Україні має складну і драматичну історію. Ми вважаємо першими українськими реставраторами видатних діячів національно-культурного відродження XVII-XVIII ст. митрополита Петра Могилу, архімандрита Йоаникія Галятовського, гетьманів Івана Мазепу та Івана Скоропадського, які відновлювали чи реконструювали поруйновані храми ще Княжої доби - Десятинну церкву, Софійський собор, церкву Спаса на Берестові в Києві, Успенський собор Києво-Печерської лаври, церкви й собори Чернігова.

Сучасна наукова методика реставрації веде свій родовід з кін. XIX ст. і репрезентована іменами академіка О.Щусєва, професорів А.Прахова, Г.Котова, П.Покришкіна, Д.Мілєєва. Об'єктами їхньої уваги були найстародавніші унікальні пам'ятки Київської Русі: Мстиславів собор у Володимирі-Волинському, Василівська церква в Овручі, київська церква Спаса на Берестові й Софія Київська. З позицій сучасної методики цим фахівцям можна закинути чимало, але вони були першими !

За так званої радянської доби аж до повоєнних часів про якусь наукову реставрацію

говорити годі. Бо попри те, що в 20 - 30-х рр. низку визначних архітектурних ансамблів оголосили державними заповідниками, попри самовіддану працю подвижників пам'яткоохоронної справи - М.Макаренка, С.Таранушенка, Ф.Ернста, І.Моргилевського, Ф.Шмідта та інших, наслідком тогочасної державної політики стало системне нищення культурної спадщини українського народу.

Тільки в роки другої світової війни обставини змусили сталінське керівництво частково переорієнтуватися на пошанування історичних надбань задля піднесення патріотизму громадян. У зв'язку з цим трохи змінилося на краще ставлення до архітектурних пам'яток, розпочалися певні роботи щодо облікування, охорони та реставрації їх.

1944 р., одразу ж після визволення України від гітлерівців у 14 областях було проведено експедиції для обстеження пошкоджених і зруйнованих під час війни і в попередні роки історичних споруд. Із 2 тисяч обстежених тоді об'єктів 10 виявилися зруйнованими дощенту, а 102 зазнали значних руйнувань [378]. Того ж року було створено Управління в справах архітектури при Раді Народних Комісарів Української РСР, на яке покладалася відповідальність за охорону й реставрацію пам'яток архітектури в республіці. Це Управління склало на 1945 р. план відбудови й реставрації 25 найвизначніших пам'яток архітектури Києва, Чернігова, Полтави, Одеси на загальну суму 1 мільйон рублів. Вживалося заходів до створення республіканських проектно-реставраційних майстерень, а також художньо-ремісничих училищ, у яких мали готуватися кадри реставраторів.

З 1946 р. в системі Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР діяв Спеціалізований трест будівництва монументів і реставрації пам'ятників архітектури - прообраз сучасних реставраційних організацій. 25 серпня 1947 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову № 1407 "Про затвердження виробничого профілю Спеціалізованого тресту будівництва монументів і реставрації пам'ятників архітектури", згідно з якою тресту дали скорочену назву "Будмонумент", а його завданнями визначили "спорудження монументів і пам'ятників, що будуються за постановами Уряду, а також виконання робіт по реставрації та відбудові пам'ятників архітектури і споруд союзно-республіканської підпорядкованості, які мають архітектурно-історичну цінність" [379].

Для потреб реставрації в ті скрутні часи, як це не дивно, знаходили і кошти, і матеріали, і майстрів. За короткий час було піднято з руїн архітектурні пам'ятки Києва, Переяслава, Чернігова, Полтави, Південної і Західної України. Загалом, незважаючи на всілякі ідеологічні "зигзаги" в ставленні правлячого режиму до архітектурної спадщини, протягом 50-х рр. сформувалася українська школа реставрації, біля джерел якої стояв видатний російський практик реставрації П.Барановський. Найвищого розвитку українська школа реставрації досягла на зламі 70 - 80-х рр. минулого століття. Вона представлена такими іменами, як М.Говденко, О.Годованюк, В.Іваненко, І.Могитич, В.Корнєєва, Є.Лопушинська, В.Шевченко, Є.Пламеницька.

Рівнобіжно з виробничими реставраційними підрозділами розвивалися науково-дослідні й проектні. У складі тресту "Будмонумент" було сформовано підрозділ, що провадив науково-дослідні й проектні роботи для потреб реставрації пам'яток. Згодом трест перейменували на Республіканські спеціальні науково-реставраційні майстерні. На базі їх 1970 р. постало Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління (УСНРВУ) при Держбуді Української РСР. 1980 р. науково-дослідні й проектні підрозділи УСНРВУ реорганізували в інститут "Укрпроектреставрація" з філіями в Львові та Сімферополі. З часом на базі львівської філії розгорнув свою діяльність інститут "Укрзахідпроектреставрація".

УСНРВУ підпорядковувались 8 міжобласних реставраційних майстерень - у Києві,

Львові, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Одесі, Сімферополі, Сумах, Харкові, а також реставраційна дільниця в Луцьку та експериментальна майстерня в Києві. При кожній міжобласній майстерні було організовано комплексні архітектурно-реставраційні відділи для виконання найнеобхідніших дослідницьких робіт і розроблення проектно-кошторисної документації.

Реставратори, рятуючи пам'ятки, змушені були ще й самотужки розвивати свою виробничу, будівельну базу. Так у 80-х рр. постали виробничі бази в Сумах, Кам'янці-Подільському, Сімферополі, Києві, Луцьку. Вже за часів незалежної України, 1992 р. на базі УСНРВУ і всіх інших виробничих та проектних організацій реставраційного профілю було створено потужну корпорацію "Укрреставрація", яка успішно працює досьогодні.

За повоєнний період в радянській Україні було відреставровано понад 500 визначних пам'яток архітектури. Щорічний обсяг реставраційних робіт збільшився з 200 тисяч рублів за сталінської доби (1947 р.) до 15,5 мільйона рублів на початку "перебудови" (1986 р.) [380].

Усе це дає підстави стверджувати, що маємо дуже значний потенціал. Належне використання його, що пов'язане насамперед зі створенням сприятливих економічних умов, забезпечить прорив у реставраційній справі. Українська школа реставрації зараз впевнено виходить на міжнародні обшири, здобуваючи авторитет для нашої держави.

Роль української держави в цих питаннях може бути окреслена дуже чітко: не заважати фахівцям у їх професійній праці; надавати мінімально необхідну економічну підтримку; забезпечити стабільну нормативно-правову базу. На це і спрямована зараз діяльність відповідних державних органів, передусім Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України (Держбуду України).

Серед нормативних документів, які регулюють питання реставрації пам'яток, дуже важливими є реставраційні норми і правила. На жаль, ми в незалежній Україні досі не спромоглися затвердити свої норми (хоча вони розробляються). Тому поки що, згідно з вказівкою Держбуду від 27.10.97 № 17-7/5-163, користуємося колишнім союзним РНіП 102-84 - Тимчасовою інструкцією про склад, порядок розроблення, погодження і затвердження науково-проектної документації по пам'ятках історії та культури, затвердженою наказом Міністерства культури СРСР від 23.08.84 № 446.

Щоправда, наказом Держбуду України від 28.02.2000 № 34 визначено порядок підготовки й надання реставраційних завдань на пам'ятки. Встановлено, що на реставрацію всіх пам'яток історії та культури обов'язково видаються реставраційні завдання. Видачу реставраційних завдань забезпечують:

- на пам'ятки історії, монументального мистецтва, археології - Мінкультури та його органи на місцях;
- на пам'ятки містобудування і архітектури:

Держбуд (на пам'ятки, внесені до Державного реєстру національного культурного надбання);

Республіканський комітет з охорони та використання пам'яток історії та культури Автономної Республіки Крим, структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій (на пам'ятки місцевого значення).

У випадку реставрації пам'ятки без зміни її функціонального призначення та розпланувально-просторових характеристик видається реставраційне завдання; у випадку реставрації пам'ятки із зміною її функціонального призначення, розпланувально-просторових характеристик, характеру впорядження (благоустрою) прилеглої території - видається реставраційне завдання та архітектурно-планувальне завдання.

Цим же наказом затверджено типову форму реставраційного завдання і доручено

Управлінню охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду спільно з інститутами Укрпроектреставрація, Укрзахідпроектреставрація та їх регіональними філіалами забезпечити підготовку, погодження і видачу реставраційних завдань в установленому порядку.

Кожен опрацьований проект реставрації пам'ятки перед затвердженням його замовником обов'язково має бути погоджений відповідним органом охорони культурної спадщини, залежно від категорії обліку пам'ятки. Так, проекти реставрації пам'яток архітектури національного значення мають погоджуватися з Держбудом України. Для фахового вирішеня цих питань в Комітеті вже понад 10 років функціонує Науково-методична рада з питань охорони культурної спадщини, до складу якої після останньої реорганізації, проведеної в березні 2001 р., входить 45 провідних в Україні спеціалістів пам'яткоохоронної справи.

Серед понад 3,5 тисяч пам'яток архітектури національного значення є кілька десятків набільш загрожених, які вимагають проведення серйозних реставраційних робіт. У Держбуді за участю автора цієї монографії складено перелік таких пам'яток. До нього увійшло 52 об'єкта. З них 19 належать до доби Гетьманщини. Нижче подаємо перелік їх.

Перелік пам'яток архітектури доби Гетьманщини, які потребують першочергових ремонтно-реставраційних робіт в період 2001-2010 рр.

№№ п\п	Найменування пам'ятки	Датування та охоронний номер	Місцезнаходження
1	2	3	4
	м. Київ.		
1	Об'єкти Національного заповідника «Софія Київська»	11-19 ст., ох. № 1	вул.Володимирська, 24
2	Києво- Печерська Лавра	11-19 ст. ох. № 4	вул. Січневого повстання, 21
3	Церква Спаса на Берестові	1113-1125рр., 17 ст. ох..№ 2	вул Січневого повстання, 15
4	Арсенал	1784-1801рр., ох. № 6	вул Січневого повстання, 30
5	Братський монастир	17-19 ст., ох. № 15	Контрактова площа, 3
	Вінницька обл.		
6	Комлекс споруд замку	16-18 ст., ох. №№ 997, 998	м.Шаргород, вул.К.Маркса,65, вул.Щорса
	Волинська обл.		
7	Монастир Шартлок	18-19 ст., ох. № 1006	м.Луцьк,вул.Кафедральна, 17,19

1	2	3	4
	Дніпропетровська обл.		
8	Пустельно-Миколаївський Самарський монастир	1782-1820 рр., ох. № 1081	м.Новомосковськ
	Донецька обл.		
9	Святогірський Успенський монастир	17-19 ст., ох. № 154	м.Слов'яногірськ
	Житомирська обл.		
10	Келії єзуїтського монастиря	1724 р., ох. № 1091	м.Житомир, вул. Черняховського, 12
	Івано-Франківська обл.		
11	Замок	1367 – 1658 рр., ох. №1152	м.Галич
12	Комплекс Скиту Манявського	1611 – 1690 рр., ох. №239	Богородчанський р-н, с.Манява
	Львівська обл.		
13	Синагога	1742 р., ох. № 403	м.Броди, вул.Гончарська, 12
14	Синагога	1687 р., ох. № 389	м.Жовква
	Полтавська обл.		
15	Спасо-Преображенський Мгарський монастир	17-19 ст., ох. № 593	Лубенський р-н, с.Мгар
	Сумська обл.		
16	Мовчанський монастир	п.17-к.19 ст., ох. № 622	м.Путивль, вул. Щорса
	Чернівецька обл.		
17	Комплекс споруд Хотинської фортеці	13-18 ст., ох. № 803	м.Хотин
	Чернігівська обл.		
18	Густинський монастир	1614-1844 рр., ох. № 859	Прилуцький р-н, с.Густиня
19	Георгіївська церква	17-18 ст., ох. № 1789	Чернігівський р-н, смт.Седнів

8.3. Дослідження, охорона та реконструкція історичних населених місць.

Законодавча база щодо охорони містобудівних утворень, історичних населених місць в останні роки зазнала принципових змін. Вони визначені новими законами України, зокрема "Про основи містобудування", "Про планування і забудову територій", "Про охорону культурної спадщини". Так, у новій редакції Закону України "Про основи містобудування" (від 08.02.2001), у статті 1 дано нове і принципово важливе визначення поняття містобудування: "Містобудування (містобудівна діяльність) - це цілеспрямована діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадян, об'єднань громадян по створенню та підтриманню повноцінного життєвого середовища, яка включає (...) реконструкцію історичних населених пунктів при збереженні традиційного характеру середовища, реставрацію та реабілітацію об'єктів культурної спадщини..." [381]. Закон "Про планування і забудову територій" надає великого значення формуванню місцевих правил забудови для кожного населеного пункта, в яких мають бути обов'язково враховані пам'яткоохоронні вимоги [382]. А Закон "Про охорону культурної спадщини" містить стільки законодавчих новел, що на цьому питанні варто спинитися докладніше.

Перш за все, у статті 1 дано визначення нових термінів:

історичне населене місце - населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України;

історичний ареал населеного місця - частина населеного місця, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку;

традиційний характер середовища - історично успадкований вигляд та об'ємно-просторовий устрій історичного населеного місця.

Принципової ваги є розділ VI - "Захист традиційного характеру середовища та об'єктів культурної спадщини". У ньому передбачено, що з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) навколо них повинні встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Межі та режими використання зон охорони пам'яток визначаються відповідною науково-проектною документацією та затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини або уповноваженими ним органами охорони культурної спадщини. Порядок визначення меж зон охорони пам'яток встановлюється цим же центральним органом.

З метою захисту традиційного характеру середовища населених місць вони заносяться до Списку історичних населених місць України. Список історичних населених місць України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини затверджується Кабінетом Міністрів України.

Межі та режими використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на територіях історичних ареалів населених місць визначаються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, відповідною науково-проектною документацією, яка затверджується органами охорони культурної спадщини. На охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняються

містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини [383].

З вищенаведеного зрозуміло, наскільки важливим моментом є підготовка і затвердження науково обгрунтованого Списку історичних населених місць (міст і сіл України). Із цим списком ситуація була досі майже такою ж заплутаною, як з Державним реєстром національного культурного надбання. У колишньому СРСР та в Українській РСР на державному рівні було ухвалено кілька офіційних списків історичних міст, жоден з яких досі не скасований. Кількість поселень у цих списках різна - від 19 до 375. Окрім того є чимало наукових напрацювань, зокрема список, підготовлений інститутом ДНДІТІАМ на початку 90-х рр., що містив 1399 історичних поселень.

Протягом 1999 р. в Управлінні охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду України В.В.Вечерський, М.М.Кучерук та О.Б.Ткаченко підготували першу версію "Списку", куди увійшли тільки міські поселення - міста і селища міського типу.

Список сільських поселень може бути складений тільки після проведення додаткових спеціальних досліджень, кошти на які зараз, на жаль, відсутні. За основу можна взяти "Список", який підготував і опублікував 1995 р. Л.В.Прибєга [384].

При формуванні Списку історичних населених місць ми повною мірою використали всі напрацювання наших попередників, і перш за все - офіційно затверджені списки історичних міст. Розглянемо їх в хронологічній послідовності:

5 серпня 1968 р. Держбуд УРСР затвердив "Список стародавніх міст, селищ і сіл Української РСР, проекти планіровки і забудови яких повинні погоджуватись з органами охорони пам'ятників культури". До Списку увійшло 108 міст, 50 селищ міського типу, 145 сіл. Вказано найменування й адміністративна належність кожного населеного місця, дату заснування (якщо вона відома), основні пам'ятки з датами їх виникнення [385].

24 листопада 1976 р. постановою № 532 Рада Міністрів Української РСР затвердила "Перелік старовинних малих і середніх міст та інших населених пунктів республіки, що мають пам'ятники історії, археології, містобудівництва і архітектури". До Переліку увійшло 39 населених місць, переважно заснованих у добу Київської Русі. З них міст - 33, селищ міського типу - 2, сіл - 4. Метою затвердження Переліку проголошувалися "подальший розвиток, благоустрій і планомірна забудова" цих населених місць. Відповідним органам було доручено визначити зони охорони пам'яток в цих поселеннях та забезпечити встановлення пам'ятних знаків.

1982 р. за рішенням Держбуду УРСР було видано російською мовою Методичні рекомендації щодо дослідження історико-містобудівної спадщини в містах Української РСР. В додатку № 1 опубліковано "Перелік поселень Української РСР з цінною архітектурно-містобудівною спадщиною" на 185 позицій. Тут вказано дату заснування чи першої писемної згадки кожного поселення, наявність цінних містобудівних систем та окремих об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, а також визначено категорію цінності кожного поселення (від І - найціннішої до ІІІ - найменш цінної). Цей перелік був складений на основі згаданого вище "Списку" 1968 р., а також за

результатами натурних досліджень, проведених тодішніми провідними фахівцями галузі Є.Водзинським, Ю.Нельговським, Є.Тимановичем, Т.Трегубовою. Дати заснування чи першої писемної згадки населеного місця визначалися за "Історією міст і сіл Української РСР" [386].

17 січня 1986 р. наказом Міністерства культури СРСР № 23 був затверджений всесоюзний "Список історичних міст та інших населених пунктів СРСР, проекти розпланування, забудови та реконструкції яких підлягають погодженню з Міністерством культури СРСР". Цей список, погоджений з Держбудом СРСР, містив 19 українських міст. До речі, вони подані в Списку не за алфавітом чи адміністративною належністю, а за ступенем історико-культурної цінності: Київ, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Львів, Ужгород, Мукачево, Севастополь, Судак, Керч, Бахчисарай, Володимир-Волинський, Виноградів, Білгород-Дністровський, Путивль, Хотин, Біла Церква, Новгород-Сіверський, Полтава, Ромни. Список цей викликає дуже багато запитань: чому, приміром, є Новгород-Сіверський, але немає Ніжина; чому є Ужгород але немає Чернівців; чому, зрештою, немає Луцька, Івано-Франківська, Одеси, Глухова, Сум і так далі? Хоча цим рішенням союзні органи прагнули взяти під контроль процес неминучих містобудівних перетворень в історичних центрах міст, проте важливої ролі зазначений список не відіграв.

Наказом Держбуду України від 24 червня 1991 р. № 76 затверджена "Інструкція до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України", в якій додатком № 3 подано "Список міст і селищ України з цінною комплексною історико-культурною спадщиною" [387]. Цей список містить 375 населених місць і є на сьогодні найповнішим з усіх офіційно затверджених. Його ми й поклали в основу нашого Списку історичних населених місць України (міста і селища міського типу), який містить 364 поселення. У кінці 2000 р. цей Список було направлено на затвердження Уряду. 27 березня 2001 р. на засіданні Урядового комітету соціального та гуманітарного розвитку його було розглянуто і в основному схвалено.

Для населених місць, що увійшли до вищенаведеного списку необхідно:

- розробити чи скоригувати розроблені раніше історико-архітектурні опорні плани;
- на основі історико-архітектурних опорних планів розробити і затвердити в установленому порядку:

а) межі історичних ареалів;

б) межі й режими використання зон охорони пам'яток;

в) місцеви правила забудови.

Всі проекти розпланування, забудови, реконструкції, що стосуються історичних ареалів цих поселень повинні погоджуватись з центральними органами охорони культурної спадщини; з цими ж органами слід погоджувати програми і концепції соціально-економічного й культурного розвитку, оскільки вони заторкують питання просторового устрою і розвитку цих міст.

Серед цих 364 міст є такі, що вимагають проведення відповідних науково-дослідних, проектних і практичних робіт. Вони подані в наступній таблиці.

Історичні міста, стан історичної забудови яких вимагає проведення невідкладних науково-дослідних, проектних та ремонтно-реставраційних робіт в період 2001-2010 рр.

№	Назва історичного населеного місця	Дата заснування або першої писемної згадки	Види і характер робіт, які необхідно виконати
1	2	3	4
	Автономна Республіка Крим		
1	м.Судак	3 ст.	Проект зон охорони нерухомих пам'яток історії та культури. Комплексний проект регенерації. Реставрація і пристосування Генуезької фортеці.
	Вінницька обл.		
2	смт. Шаргород	кін. 16 ст.	Комплексний проект регенерації. Ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках архітектури.
	Волинська обл.		
3	смт. Олика	12 ст.	Розробка (корегування) історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони нерухомих пам'яток історії та культури. Ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках архітектури.
	Закарпатська обл.		
4	м.Ужгород	8 ст.	Розробка (корегування) історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони нерухомих пам'яток історії та культури. Комплексний проект регенерації. Ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках архітектури.
	Київська обл.		
5	м.Переяслав-Хмельницький	1009 р.	Корегування історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони нерухомих пам'яток історії та культури. Комплексний проект регенерації. Ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках архітектури.
	Львівська обл.		
6	м.Львів.	1256р.	Виконання заходів, передбачених Комплексною програмою збереження історичної забудови м.Львова (1997 р.)
7	м.Жовква	1368 р.	Комплексний проект регенерації. Ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках архітектури. Регенерація забудови історичного центру.
	Одеська обл.		
8	м.Одеса	1794р.	Реалізація Комплексної програми збереження історичної забудови м.Одеси
9	м.Білгород-Дністровський	4 ст. до н.е.	Виконання комплексу робіт, передбачених заходами щодо відзначення 2500-річчя м. Білгорода-Дністровського (1997 р.).

1	2	3	4
10	**Рівненська обл.** м.Дубно	1099 р.	Розробка генерального плану міста з урахуванням розвитку Державного історико-культурного заповідника. Історико-архітектурна інвентаризація забудови. Комплексний проект регенерації. Ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках архітектури.
11	**Сумська обл.** м.Глухів	кін.16 ст.	Виконання заходів, передбачених Комплексною програмою збереження історичної забудови м. Глухова (1998 р.)
12	**Тернопільська обл.** м.Збараж	13 ст.	Розробка і реалізація Комплексної програми збереження пам'яток історії та культури й ліквідації аварійного стану забудови центральної історичної частини м. Збаража.
13	**Хмельницька обл.** м.Кам'янець-Подільський	2 ст., 11ст.	Виконання заходів, передбачених Комплексною програмою розвитку Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець" (1999 р.)
14	**Черкаська обл.** м.Умань	1616р.	Коригування історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони нерухомих пам'яток історії та культури. Завершення історико-архітектурної інвентаризації забудови. Коригування генерального плану міста.
15	**Чернівецька обл.** м.Чернівці	12 ст.	Комплексний проект регенерації. Ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках архітектури.
16	**Чернігівська обл.** м. Чернігів	7 ст.	Коригування історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони нерухомих пам'яток історії та культури. Завершення історико-архітектурної інвентаризації забудови. Коригування генерального плану міста.
17	м.Новгород-Сіверський	1096 р.	Коригування історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони нерухомих пам'яток історії та культури. Виконання історико-архітектурної інвентаризації забудови. Коригування генерального плану міста.

Ми вже згадували вище "Інструкцію до складання історико-архітектурних опорних планів історичних населених місць України". У цьому відомчому нормативному акті вперше в Україні було унормовано роботу з історичним містом (поселенням) як цілісним середовищем і закладено методичні основи для аргументованого визначення зон охорони пам'яток.

У 2000-2001 рр. ДНДІТІАМ (Є.Водзинський) під керівництвом автора цієї монографії було опрацьовано й затверджено Держбудом України Порядок визначення меж зон охорони пам'яток [388]. Він містить систематизовані вимоги до встановлення

меж та загальне визначення режиму зон охорони окремих пам'яток та їх комплексів. Для великої кількості взаємопов'язаних пам'яток, історичних населених місць заходи щодо збереження традиційного характеру середовища мають вирішуватись шляхом організації історико-культурних заповідників і розроблення зон охорони для всього історичного населеного місця.

Визначено, що зони охорони встановлюються навколо пам'яток архітектури і містобудування, історії, археології, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також включених до списків (переліків) пам'яток історії та культури відповідно до Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури". Зони охорони пам'яток, встановлені до 2000 р. включно відповідно до Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури", зберігають чинність до визначення нових зон охорони пам'яток згідно з цим "Порядком".

Відповідальними за визначення та затвердження зон охорони пам'яток є Держбуд і Мінкультури. Зони охорони пам'яток встановлюють з метою збереження пов'язаного з пам'ятками довкілля, ролі і значення пам'яток в архітектурному і природному середовищі, а також для забезпечення охорони пам'яток від дії негативних природних і техногенних чинників. До складу зон охорони пам'яток включаються території, на які поширюється композиційно-видовий вплив пам'яток і де відповідно до цього запроваджується режим, сприятливий для збереження як самих пам'яток, так і їх містоформуючої ролі. Зони охорони пам'яток є формою захисту пам'яток засобами регулювання їх довкілля. Зони охорони пам'яток регламентують архітектурну та містобудівну діяльність у середовищі довкола пам'яток, визначають його допустимі перетворення і характер використання. Наявність зон охорони пам'яток спрямовує реконструкцію населених місць, сприяє збереженню традиційного характеру середовища пам'яток і їх органічному включенню в сучасне архітектурне середовище, максимальному використанню композиційних і пейзажно-видових якостей пам'яток. Провідну роль у збереженні нерухомої культурної спадщини населених місць відіграють зони охорони пам'яток архітектури та містобудування з огляду на великі розміри цих зон і суттєві наслідки запроваджуваного на їх територіях режиму використання.

Межі зон охорони пам'яток і режим використання територій зон фіксують містобудівні охоронно-регулятивні документи, що мають назву "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)". Склад, зміст, порядок розроблення, погодження, затвердження і застосування цих документів визначають відповідні Державні будівельні норми (ДБН).

Територіальна організація охорони пам'яток передбачає, що конкретні заходи щодо охорони пам'яток та прилеглих до них територій залежать від типу (споруди, комплекси, визначні місця), виду пам'яток (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні), а також від характеру антропогенного і природного середовища.

У цілому зони охорони пам'яток є складовою частиною охоронного зонування як містобудівного засобу збереження культурної спадщини. До охоронного зонування, крім зон охорони пам'яток, належать території пам'яток всіх видів, типів і категорій та території історико-культурних заповідників. Зони охорони пам'ятки - це зони, що регламентують містобудівну діяльність у довкіллі пам'ятки з метою збереження історичного середовища пам'ятки, виявлення її композиційно-художньої цінності та доцільного використання. До зон охорони пам'ятки належать: охоронна зона; зона регулювання забудови; зона охоронюваного ландшафту; зона охорони археологічного культурного шару.

Зони охорони є інструментом контролю за перетвореннями в межах впливу пам'яток у населених пунктах та поза ними. Зони охорони регламентують архітектурні риси, масштаб, висоту і розміри в плані об'єктів нової забудови; характер впорядження; розпланувальні, земельні, інженерні та інші роботи; використання споруд і територій. Відхилення від визначеного режиму використання територій зон охорони можливе тільки на підставі спеціально виконаного проекту, який містить необхідні композиційні та інші обгрунтування прийнятих рішень. Цей проект має бути погоджений відповідним органом охорони культурної спадщини. Дозвіл на проведення робіт в межах зон охорони видається відповідним органом охорони культурної спадщини за поданням виконавчого комітету місцевої Ради. Цей дозвіл є одним із обов'язкових документів, за наявності якого інспекція Державного архітектурно-будівельного контролю видає дозвіл на виконання будівельних робіт. З зон охорони пам'яток виводяться або перепрофілюються промислові підприємства, майстерні, склади, що завдають шкоди пам'ятці, спричиняють виникнення динамічних навантажень, значних вантажних потоків, забруднення грунту, повітря, водоймищ.

Межі зон охорони пам'яток визначають на основі детальної інформації щодо історичного розвитку прилеглої до пам'яток території та ролі пам'яток у довкіллі, з максимальним використанням матеріалів здійснених досліджень і обстежень. Склад і зміст таких досліджень визначає "Інструкція до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України" 1991 р. Якщо таких досліджень не було, вони повинні здійснюватись при розробленні зон охорони для наукового обгрунтування меж і режимів зон охорони пам'яток.

Для пам'яток, які знаходяться в межах історико-культурних заповідників, охоронні зони не виділяють, оскільки охоронний статус території заповідника вищий, ніж статус охоронної зони. На всіх інших територіях охоронні зони обов'язково слід визначити. У пам'яток, що не відіграють активної ролі в довкіллі, і таких, які втратили своє історичне середовище, охоронна зона може суміщатися з територією пам'ятки.

Цим нормативно-правовим актом передбачений також регламент розроблення і порядок використання зон охорони. Завдання на розроблення історико-архітектурного опорного плану та зон охорони пам'яток міста (селища, села) та Програмне завдання на проведення досліджень культурної спадщини міста (селища, села) видає Держбуд за погодженням з Мінкультури. Документи "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" розробляють науково-дослідні та проектні організації, спеціалізовані в галузі охорони культурної спадщини, на замовлення відповідних органів охорони культурної спадщини чи власників (користувачів) пам'яток. "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" розробляються з використанням матеріалів "Історико-архітектурного опорного плану" населеного місця та "Історико-архітектурної інвентаризації забудови давньої частини міста (селища, села)", а також інших матеріалів досліджень культурної спадщини населеного місця, містобудівної документації. "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" розробляють у повній формі як комплексний містобудівний документ, що містить матеріали досліджень, обгрунтування і визначення меж та режимів зон охорони.

Розроблені "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" мають бути розглянуті на науково-технічній (вченій, науково-методичній) раді організації - розробника. Після схвалення науково-технічною (вченою, науково-методичною) радою "Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" направляють на затвердження:

"Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" національного значення затверджуються: Держбудом - щодо пам'яток архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтних, монументального мистецтва (пов'язаних з архітектурними пам'ятками, комплексами, ансамблями); Мінкультури - щодо пам'яток археології, історії, монументального мистецтва (не пов'язаних з архітектурними пам'ятками, комплексами, ансамблями);

"Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" місцевого значення затверджуються органами охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій або визначеними ними іншими органами охорони культурної спадщини.

Межі зон охорони пам'яток в обов'язковому порядку наносять на основне креслення генерального плану міста (селища, села), на основне креслення проекту детального планування району, що містить пам'ятки, і на основне креслення проекту забудови території, що має пам'ятки. У пояснювальних записках цих містобудівних проектів повинні бути викладені вимоги до використання територій зон охорони, які визначає встановлений для кожної зони режим охорони.

"Зони охорони пам'ятки (пам'яток)" як містобудівні охоронно-регулятивні документи мають використовуватись при розробленні місцевих правил забудови, при видачі завдань на проектування, складанні архітектурно-планувальних завдань та інших проектних завдань для об'єктів, розташованих в межах зон охорони пам'яток, для розроблення всіх видів проектної документації, передбаченої чинними документами про склад, порядок розроблення, погодження і затвердження проектів планування і забудови міст, селищ і сіл, проектів реконструкції, озеленення і впорядження історичних ареалів населених місць та їх окремих частин і проектів інженерних споруд та робіт, пов'язаних з перетворенням ландшафту в межах зон охорони пам'яток.

Юридичною новелою Закону України "Про охорону культурної спадщини" є також запровадження поняття "історичний ареал". Цій проблемі присвячено ще один нормативно-правовий акт, розроблений ДНДІТІАМ (Є.Водзинський) за участю автора цієї монографії і поданий на затвердження Уряду. Це Порядок визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць. Його розроблено відповідно до вищезгаданого Закону "Про охорону культурної спадщини"; Закону України "Про основи містобудування", статтями 11 і 12 якого передбачено встановлення органами місцевого самоврядування правил забудови населених місць; Закону України "Про відповідальність підприємств, їх об"єднань, установ та організацій за правопорушення в сфері містобудування", стаття 1 якого встановлює відповідальність за порушення правил забудови; Закону України "Про планування і забудову територій"; статтей 72, 75 "Земельного Кодексу України", а також розділу 11 "Охорона історичного середовища, пам'яток історії та культури" ДБН 360 - 92* "Містобудування. Планування і забудова міських та сільських поселень".

Порядок містить критерії визначення меж історичних ареалів населених місць та вимоги щодо збереження зосереджених в них об'єктів культурної спадщини, збереження традиційного характеру середовища, а також визначає обмеження господарської діяльності на території цих ареалів та особливості їх взаємозв'язку з іншими частинами населених місць.

Історичні ареали визначаються тільки в населених місцях, занесених до затвердженого Кабінетом Міністрів України Списку історичних населених місць України. Історичний ареал охоплює історично сформовану частину населеного місця, що зберегла старовинні вигляд, розпланування і характер забудови.

Режим використання території історичного ареалу визначається його історико-культурним потенціалом, а саме: кількістю, видами, типами і категоріями об'єктів культурної спадщини, наявністю чи відсутністю заповідників, загальною містобудівною структурою, а також встановленими зонами охорони пам'яток.

Відповідальними за визначення меж і режимів використання територій історичних ареалів населених місць є Держбуд та уповноважені ним органи охорони культурної спадщини.

Межі історичних ареалів населених місць визначаються спеціальною науково-проектною документацією при опрацюванні історико-архітектурних опорних планів цих населених місць. Режим використання територій історичних ареалів населених місць фіксують розроблені на основі історико-архітектурних опорних планів зони охорони пам'яток і Правила охорони і використання історичних ареалів.

Збереження традиційного характеру середовища історичних ареалів, охорона і раціональне використання розташованої в межах історичних ареалів нерухомої культурної спадщини, збереження її містоформуючої ролі є пріоритетним напрямком діяльності в межах історичних ареалів, визначаючи спрямування подальшого містобудівного і соціально-економічного розвитку відповідних населених місць. Для історичного ареалу кожного населеного місця розробляються і за погодженням з органами місцевого самоврядування та Мінкультури або уповноваженим ним органом охорони культурної спадщини затверджуються Держбудом або уповноваженими ним органами охорони культурної спадщини "Правила охорони і використання історичного ареалу", які конкретизують загальний охоронний статус історичного ареалу. Ці Правила є чинним містобудівним документом, яким слід керуватися при вирішенні питань розпланування, забудови та реконструкції в межах історичного ареалу.

В історичних ареалах міст, селищ і сіл основним видом містобудівної діяльності є реконструкція. Містобудівні перетворення в межах історичних ареалів можливі тільки на засадах комплексної реконструкції. Опрацюванню проектних рішень, що забезпечують збереження традиційного характеру середовища історичних ареалів і використання їхньої культурної спадщини, мають передувати історико-містобудівні обгрунтування.

У межах певного населеного місця може бути визначено один або кілька історичних ареалів. Статус історичного ареалу визначає систему містобудівних, адміністративних та економічних заходів, які стимулюють додержання визначених заходів охорони культурної спадщини та традиційного характеру середовища. До системи цих заходів належить розроблення державних, регіональних та місцевих програм з дослідження, збереження і реабілітації пам'яток, обмеження господарської діяльності, стимулювання розвитку туризму і т. ін.; організаційно-адміністративне забезпечення, включаючи виділення окремих ареалів як адміністративних одиниць; запровадження системи фінансування окремих видів діяльності і програм; надання дотацій і пільг відповідно до чинного законодавства.

Історичний ареал населеного місця є окремою спеціально виділеною територією історико-культурного значення з затвердженими межами, яка має фіксуватися в усіх землевпорядних і містобудівних документах та розглядатися як специфічний об'єкт містобудівного проектування. Значна частина територій історичних ареалів, а саме: території пам'яток та їхніх охоронних зон, заповідники, охоронювані археологічні території належать до земель історико-культурного призначення.

Визначення меж історичних ареалів грунтується на матеріалах наукових досліджень. Історичний ареал населеного місця - це найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що вирізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини серед інших, менш освоєних або погано збережених частин населеного місця.

Визначені науково-проектною документацією межі історичних ареалів населених місць погоджуються відповідним органом місцевого самоврядування, Мінкультури або уповноваженим ним органом охорони культурної спадщини та затверджуються Держбудом або уповноваженим ним органом охорони культурної спадщини.

Визначення режиму використання території має свої особливості. Розробленню містобудівних проектів в історичних населених місцях мають передувати історико-містобудівні обгрунтування, до складу яких входить дослідницький, регулятивний та рекомендаційний розділи. Матеріали дослідницького та регулятивного розділу мають входити до складу аналітичних матеріалів генерального плану, а рекомендаційний розділ - до складу архітектурно-планувальних завдань на розроблення генерального плану і проекту детального планування району та мають враховуватись в їх рішеннях.

Результати досліджень, здійснених при розробленні історико-містобудівних обгрунтувань, фіксує історико-архітектурний опорний план - основний документ, який виявляє культурну спадщину населеного місця і визначає історико-культурну цінність його території.

Результатом регулятивного розділу історико-містобудівних обгрунтувань є визначення зон охорони пам'яток на території історичного населеного місця. При цьому визначаються допустимі перетворення історичного середовища і виділяються відповідні режимні території, а саме:

- історико-культурні заповідники;
- зони охорони пам'яток.

Державні історико-культурні заповідники оголошуються в порядку, визначеному Законом України "Про охорону культурної спадщини". Ці заповідники є цілісними системними об'єктами найсуворішої містобудівної охорони. Територія заповідника обов'язково повинна включатися до історичного ареалу населеного місця.

Зони охорони пам'яток встановлюють відповідно до статті 32 Закону України "Про охорону культурної спадщини".

Режим використання території історичного ареалу визначається його історико-культурним потенціалом, ступенем збереженості традиційного характеру середовища, природними умовами, розпланувально-просторовою організацією, місцем в структурі міста (селища, села).

Перетворення на території заповідника регулюються Положенням про нього. На всій іншій території історичного ареалу режим її використання визначають зони охорони пам'яток.

Вимоги до дотримання охоронного режиму на території історичного ареалу мають визначити "Правила охорони і використання історичного ареалу". Правила містять вимоги до збереження традиційного характеру середовища і визначають стандарти його розпланування і забудови, а саме: основні параметри і архітектурні характеристики забудови; вимоги до збереження і можливих перетворень розпланування. Ці Правила погоджуються органом місцевого самоврядування, Мінкультури або уповноваженим ним органом охорони культурної спадщини і затверджуються Держбудом або уповноваженим ним органом охорони культурної спадщини. Вимоги цих Правил включають до архітектурно-планувальних завдань на розробку проектів регенерації, реконструкції територій в межах історичного ареалу, проекта детального планування центру.

Правила охорони і використання історичних ареалів мають всебічно враховуватись при розробленні місцевих правил забудови, які розробляються відповідно до Закону України "Про планування і забудову територій". Розроблення місцевих правил забудови є першочерговим для міст, занесених до затвердженого Кабінетом Міністрів України Списку історичних населених місць України. Для цих міст місцеві правила забудови затверджуються відповідними радами за погодженням з Держбудом, Мінкультури або уповноваженим ним органом охорони культурної спадщини.

При реконструкції історичних ареалів слід керуватися принципом підпорядкування сучасних функцій і потреб вимогам охорони культурної спадщини, можливостям використання її споруд, комплексів і визначних місць. Найбільш ефективною, що відповідає складності містобудівних завдань, які вирішуються в межах історичних ареалів населених місць, та сучасним вимогам до охорони культурної спадщини, є комплексна реконструкція цих територій.

Важливим і ефективним способом містобудівної охорони комплексів і ансамблів нерухомої культурної спадщини є створення державних заповідників. Нині їх (історико-культурного профілю) налічується 51 [389]. Створювати систему заповідників в Україні почали ще в 20-х рр., коли партійно-урядовими постановами організовано десять перших державних заповідників (Ольвія, Могила Т.Шевченка у Каневі, Всеукраїнський музейний городок (Києво-Печерська лавра), Кам'янець-Подільська фортеця, Монастир босих кармелітів у Бердичеві, Замок Острозьких у Старокостянтинові, Кирилівський монастир у Києві, Спасо-Преображенський собор, Троїцько-Іллінський та Єлецький монастирі в Чернігові, Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському, дендропарк "Софіївка" в Умані). Московсько-більшовицький погром української культури й масове нищення пам'яток у 30-х рр. поклали край діяльності більшості заповідників. По війні деякі з них відродилися. 1944 р. створено заповідник "Софійський музей" у Києві, філією якого 1958 р. стала Судацька фортеця в Криму. У 50-60-х рр. ухвалено постанови про організацію історико-культурних заповідників "Кам'яна Могила", "Хутір Надія", "Хортиця". А в 70-х рр. стався поворот до комплексної охорони пам'яток разом із довкіллям. Почалося створення заповідників, що охоплювали історичні середмістя Львова (1975 р.), Чернігова, Новгорода-Сіверського (1978 р.), Переяслава-Хмельницького (1979 р.), Острога (1981 р.), Луцька (1985 р.), Путивля (1986 р.), Києва (1987 р.). Різноманітність видів комплексної історико-культурної спадщини відбилася в організації таких різновидів історико-культурних заповідників, як історико-архітектурні, історико-археологічні, історико-меморіальні, садово-паркові, музеї-заповідники.

Найбільше заповідників створено від 1990 р., особливо за десять років незалежності України - близько 30. Етапом розвитку заповідної справи став Указ Президента України від 11 жовтня 1994 р. про надання провідним заповідникам України статусу національних закладів культури із заліченням їх до невідкличної загальнодержавної власності й підпорядкуванням безпосередньо Мінкультури або Держбуду.

Сучасне пам'яткознавство розглядає заповідник як спеціально виокремлені терени, на яких містяться історичні комплекси, ансамблі, що становлять видатну наукову, історичну, мистецьку чи іншу культурну цінність і які охороняються державою та вилучаються з певних видів господарського використання.

За видами і категоріями 51 історико-культурний заповідник, що нині діє в Україні, класифікуються так: національних - 11, історико-архітектурних - 11, історико-археологічних - 2, історико-меморіальних - 2, історико-культурних - 17, палацо-паркових - 1, музеїв-заповідників - 10, історико-етнографічний - 1.

Управління заповідниками перебуває в такому стані: Мінкультури підпорядковано 7 заповідників, Держбуду - 5, Президії НАН України - 1, урядові Автономної Республіки Крим - 5, міським радам - 4, решта - обласним державним адміністраціям.

Нині мережа заповідників охоплює: Середню Наддніпрянщину (12), Лівобережну Україну - Сіверщину (6), Полтавщину (3) і Слобожанщину (3), Південь (5), Крим (6), Волинь (4), Галичину (8), Поділля (4).

Навіть побіжний огляд засвідчує, наскільки нерівномірна й нерівноцінна система заповідників України з географічного й пам'яткознавчого боку. Нормально розгалужену, ієрархічно структуровану, типологічно різноманітну цілісну систему заповідників створено тільки в Черкаській області (6 заповідників, з них 2 національних). В усіх інших областях ця система не має повної структури.

Донедавна у чинному законодавстві була юридична колізія, пов'язана з Законом України "Про музеї та музейну справу". Стосувалася вона створення історико-культурних заповідників. У радянські часи законодавство передбачало чіткий юридичний порядок їх створення і функціонування (стаття 30 Закону УРСР "Про охорону та використання пам'яток історії та культури"). У загальному вигляді цей порядок зводився до того, що ансамблі й комплекси пам'яток визначної (особливої) історичної, наукової та іншої культурної цінності рішенням Уряду оголошувалися заповідниками, охорона яких здійснювалися на підставі окремого про кожний з них положення.

Згідно ж із статтею 6 Закону України "Про музеї та музейну справу" заповідник може створити навіть ... громадянин! І для цього йому достатньо "прийняти рішення"! Щоправда, цей чудернацький Закон ще й зобов'язує громадянина (ст.7) забезпечити заповідник всім необхідним - матеріальною базою, фінансуванням, кадрами, охороною і т.д. Ми не заперечуємо доцільності створення і діяльності приватних музеїв. Але ж не можна в цьому сенсі ставити в один ряд музеї й історико-культурні заповідники!

З заповідниками і приватизацією пов'язаний ще один правовий казус: згідно з Законом України "Про приватизацію державного житлового фонду" на територіях заповідників заборонено приватизувати квартири і будинки, навіть якщо ці будівлі не є пам'ятками істрії та культури. Водночас на приватизацію нежитлових будинків на територіях заповідників заборони чомусь немає!

Донедавна у нас не було необхідної чіткості і в найменуваннях заповідників. Нам на підставі проведеного аналізу установчих документів удалося виділити аж 13 видів найменувань заповідників.

1. Державний історико-культурний заповідник
2. Державний історико-архітектурний заповідник
3. Державний архітектурно-історичний заповідник
4. Державний історико-археологічний заповідник (історико-археологічний заповідник)
5. Державний історико-меморіальний заповідник (історико-меморіальний заповідник)
6. Державний музей-заповідник
7. Державний історико-культурний музей-заповідник
8. Державний палацо-парковий музей-заповідник
9. Історико-архітектурний музей-заповідник
10. Національний заповідник
11. Національний історико-культурний заповідник.
12. Національний архітектурно-історичний заповідник
13. Національний історико-етнографічний заповідник.

У Законі України "Про охорону культурної спадщини" це питання вирішено так: "Ансамблі і комплекси пам'яток, які становлять виняткову антропологічну, археологічну, естетичну, етнографічну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність, можуть бути оголошені рішеннями Кабінету Міністрів України державними історико-культурними (історико-архітектурними, архітектурно-історичними, історико-меморіальними, історико-археологічними, історико-етнографічними) заповідниками чи музеями-заповідниками, охорона яких здійснюється відповідно до цього Закону" [390].

Законом передбачено також затвердження Кабінетом Міністрів України Типового положення про заповідник. Проект такого типового положення розроблено за участю автора цієї монографії. Він передбачає такі основні моменти.

Заповідник створюється постановою Кабінету Міністрів України на основі комплексу чи ансамблю пам'яток культурної спадщини. Він може бути у державній власності з віднесенням до сфери управління одного з центральних органів виконавчої влади, чи у комунальній власності.

Заповідник є науково-дослідним, культурно-просвітницьким закладом, що забезпечує вивчення, охорону, реставрацію і використання культурної спадщини свого населеного пункту і довкілля, здійснює функції місцевого органу охорони культурної спадщини. У своїй діяльності Заповідник взаємодіє з органами місцевого самоврядування.

Заповідник є юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із зображенням Державного герба України і своїм найменуванням.

Межі Заповідника, перелік його об'єктів, межі та режими використання його зон охорони мають бути затверджені рішеннями відповідних органів виконавчої влади.

Основними завданнями Заповідника є охорона закріплених за Заповідником об'єктів нерухомої культурної спадщини та пов'язаних з ними територій, творів монументального, образотворчого, декоративного та ужиткового мистецтва, забезпечення належного використання пам'яток містобудування і архітектури, реставрації пам'яток, а також проведення пам'яткоохоронної, науково-дослідницької, культурно-освітньої та інформаційної роботи з метою духовного збагачення громадян, популяризації значущості культурної спадщини у формуванні державності.

Заповідник, згідно з покладеними на нього завданнями, здійснює виявлення, наукове вивчення, фіксацію, складання облікових документів, класифікацію об'єктів нерухомої культурної спадщини; забезпечує утримання, реставрацію та регенерацію об'єктів нерухомої культурної спадщини, проведення комплексу науково обгрунтованих заходів щодо її збереження та використання; виступає замовником робіт з ремонту, реставрації та регенерації об'єктів Заповідника; розробляє перспективні та поточні програми охорони, реставрації, використання пам'яток і регенерації історичного середовища, залучає до цієї роботи фахівців інших організацій.

Заповідник також організовує і координує науково-дослідні, проектні, ремонтно-реставраційні та відбудовчі роботи на пам'ятках та інженерно-будівельні роботи на інших об'єктах території Заповідника, погоджує всі містобудівні, архітектурно-художні та інженерні рішення на території Заповідника та в його зонах охорони; проводить архітектурно-археологічні дослідження, археологічні розкопки, отримує археологічні матеріали від наукових та проектних установ, приватних осіб, інші культурні цінності, пов'язані з діяльністю Заповідника.

Заповідник має право виготовляти проектно-кошторисну документацію на поточний ремонт та впорядкування об'єктів Заповідника, передавати в оренду або користування свої об'єкти, організовувати виготовлення та реалізацію сувенірної продукції, створення відповідних виробничих і торгових закладів культурного обслуговування туристів, здійснювати інформаційно-видавничу діяльність з популяризації культурної спадщини.

Заповідник має право вести у встановленому порядку науково-дослідну, виробничу і творчу діяльність, пов'язану з виконанням покладених на нього завдань, визначати порядок реалізації виготовленої ним друкованої та іншої продукції, надання відповідних платних послуг і встановлювати ціни на них, утворювати в разі потреби

госпрозрахункові підрозділи, комісії та експертні групи, проводити конкурси, конференції, скликати наради з проблемних питань для здійснення основної діяльності, одержувати від органів виконавчої влади, підприємств, установ і організацій інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на нього завдань, залучати на договірній основі юридичних та фізичних осіб для вирішення питань, що належать до його компетенції.

Заповідник має виключне право використовувати власні позначення (офіційне найменування, зображення об'єктів Заповідника, репродукцій ландшафтних, архітектурних, художніх та інших пам'яток), а також надавати право використовувати ці позначення іншим юридичним та фізичним особам; організовувати проведення платних культурно-освітніх заходів на території та об'єктах Заповідника; реалізовувати квитки на відвідання його території та об'єктів; проводити екскурсії та інші культурно-освітні заходи на його території та об'єктах.

Майно Заповідника не підлягає приватизації, передачі будь-яким органам, підприємствам, установам чи організаціям, не може бути предметом застави, а також використовуватися для цілей, не пов'язаних з виконанням покладених на нього завдань. Колекції, зібрання, бібліотечні та архівні фонди Заповідника не входять до складу майна, відображеного в балансі Заповідника, і обліковуються у спеціальній обліково-хранительській документації.

Джерелами формування майна Заповідника є майно:

- передане Заповіднику власником або уповноваженою ним особою у встановленому порядку;
- придбане Заповідником за рахунок власних коштів, у тому числі за рахунок прибутків від науково-виробничої діяльності;
- одержане Заповідником як добровільні внески і пожертви від юридичних та фізичних осіб.

Фінансування діяльності Заповідника здійснюється за рахунок коштів відповідних бюджетів, позабюджетних надходжень та інших джерел, не заборонених законодавством.

Для забезпечення функціонування Заповідника та здійснення контролю за його діяльністю створюється Наглядова рада, персональний склад якої затверджується засновником. Для розгляду питань охорони об'єктів культурної спадщини, реставрації та використання пам'яток, регенерації забудови, проведення науково-дослідної, науково-методичної, інформаційної та культурно-освітньої роботи при Заповіднику створюється Вчена рада з учених і висококваліфікованих спеціалістів. Склад Вченої ради і положення про неї затверджує директор Заповідника.

Розглядаючи перспективи розвитку заповідників, хочемо підкреслити, що на сьогодні сформувалося кілька типологічних груп заповідників, які узагальнено можна окреслити так:

1.Заповідник-комплекс (Національний заповідник "Софія Київська").

2.Заповідник-місто (Національний історико-архітектурний заповідник "Кам'янець").

3.Проміжний тип (Національний заповідник "Чернігів стародавній"

На наш погляд, перспективним є тільки перший тип. Що стосується другого типу (заповідник-місто), то тут закладена внутрішня суперечність: адже якщо поняття заповідника трактувати поважно, то мусимо визнати, що історичний центр сучасного міста (Львова, Луцька, Києва, Чернігова, навіть Глухова і Збаража) не може бути заповідним у строгому визначенні цього терміна! Бо не може заповідна територія з її

численними пам'яткоохоронними обмеженнями вмістити і розвивати весь необхідний функціональний спектр сучасного міста. І зовсім інша справа - відокремлений тим чи іншим чином від довкілля комплекс (монастир, замок, фортеця, "мертве місто" тощо), де домінує одна функція - охорони й використання культурної спадщини. Цікаво, що більшість заповідників, які створюються останнім часом в Україні, належать саме до цього, найперспективнішого типу.

8.4. Організаційно-управлінські проблеми охорони архітектурно-містобудівної спадщини.

Відповідно до чинного законодавства в Україні державному обліку й охороні підлягає широкий спектр об`єктів, комплексів та визначних місць архітектурної та містобудівної спадщини: окремі будівлі, їхні комплекси та ансамблі, монастирі і фортеці, квартали, площі й історичні центри стародавніх міст, сади і парки, історико-меморіальні будинки, городища і вали, історичні ландшафти тощо. На сьогодні під охорону держави взято 16237 пам'яток містобудування і архітектури всіх категорій обліку. За категоріями пам'ятки поділяються на національного і місцевого значення. До Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО включено три комплекси. Готуються подання до ЮНЕСКО щодо включення до Списку всесвітньої культурної спадщини історичних центрів міст Кам'янця-Подільського, Одеси та деяких інших міст України, а також дендропарку "Софіївка" в м. Умані Черкаської області.

Незважаючи на різну категорійність, основні засади охорони всіх пам'яток, узятих на державний облік, майже ідентичні. Крім цих пам'яток, існує значна кількість (понад 6800) нововиявлених пам'яток містобудування і архітектури, які після відповідних досліджень мають бути взяті на державний облік за відповідною категорією цінності. Окрім цього, в Україні є 1399 міст і селищ та понад 8 тисяч сіл з цінною історико-архітектурною спадщиною. Загалом фонд історичних будівель і споруд у цих населених пунктах, за підрахунками українських фахівців, перевищує 70 тисяч об`єктів.

На сьогодні в Україні історично склалася система, за якої центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини (пам'яток містобудування і архітектури) є Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України (Держбуд), в якому діє Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури.

У виконанні функцій, визначених чинним законодавством, Держбуд взаємодіє з місцевими органами містобудування і архітектури. У деяких регіонах України створено об`єднані комітети чи управління охорони всієї нерухомої культурної спадщини. Це Автономна Республіка Крим, Одеська область, міста Київ і Львів. На сьогодні служби охорони пам`яток містобудування і архітектури існують в частині управлінь містобудування і архітектури облдержадміністрацій. Але в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Закарпатській, Житомирській і Київській областях підрозділів охорони пам`яток містобудування і архітектури взагалі немає.

Отже, організація державного захисту пам'яток на сьогодні недостатньо ефективна, оскільки, незважаючи на прийняття прогресивного Закону, ще не сформовано чіткої виконавчої вертикалі центральних і місцевих органів охорони культурної спадщини.

Для реалізації державних пам'яткоохоронних заходів Держбудом створено потужну і розгалужену систему науково-дослідних, проектних і виробничих організацій. Це інститути "Укрпроектреставрація" (Київ), "Укрзахідпроектреставрація" (Львів), їхні підрозділи в областях України, Державний науково-технологічний центр "Конрест", який у 2000 р. створив свою філію в м. Одесі, Державний НДІ теорії та історії

архітектури й містобудування, кілька науково-дослідних центрів, 36 спеціалізованих підрядних реставраційних організацій. Управління системою реставраційних організацій здійснюється на функціональних засадах.

Інститути "Укрпроектреставрація", "Укрзахідпроектреставрація", ДНТЦ "КОНРЕСТ" та 13 акціонерних товариств з власними виробничими базами об'єднані в потужну Спеціальну науково-реставраційну проектно-будівельно-виробничу корпорацію "Укрреставрація" з кількістю працюючих понад 2,5 тис. чоловік. В Корпорації збережено єдиний науково-технологічний реставраційний комплекс і в порівнянні з 1995 р. нема зменшення кадрів.

За роки більш ніж 50-річної діяльності фахівцями корпорації відреставровано і повернуто до життя понад 1,5 тис. пам'яток, серед яких всесвітньовідомі Софія Київська і ансамбль Києво-Печерської лаври, Кирилівська церква, Маріїнський палац та Національний театр опери та балету у Києві, оперні театри в Одесі і Львові, пам'ятки Кам'янця-Подільського та Судацької фортеці, Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському, дерев'яні церкви на Львівщині, Івано-Франківщині та Закарпатті і багато інших.

Здатність корпорації виконувати найвідповідальніші замовлення в нинішніх складних умовах підтверджена здійсненими реставраційними роботами на спорудах історичного центру Львова, Кам'янця-Подільського, Києва та інших міст України. Особливо це підтверджується виконанням складних науково-проектних, інженерно-технічних і технологічних робіт з реставраційного відтворення варварськи зруйнованих у попередні роки XX століття святинь українського народу: Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Повернення цих об'єктів до життя є дуже важливим для національно-державного відродження України.

У цілому ж реставраційні організації України здатні забезпечити виконання реставраційно-ремонтних робіт на пам'ятках архітектури річним обсягом 50-60 млн. гривень.

Заходи з охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури фінансуються окремим рядком у Державному бюджеті України. Заходи щодо реставрації конкретних пам'яток, згідно з чинним законодавством, мають здійснюватись коштом власників чи користувачів цих пам'яток.

Практично кожний об'єкт архітектурно-містобудівної спадщини потребує проведення комплексу науково-дослідних і реставраційно-ремонтних робіт. Майже кожна друга пам'ятка знаходиться в незадовільному стані, а кожна десята в аварійному. На незадовільний стан пам'яток архітектури і містобудування, особливо тих, що використовуються бюджетними установами або не знаходяться в господарському використанні, впливає значне скорочення державного фінансування реставраційно-ремонтних робіт. Так за 1993-2000 рр. сума передбачених у Державному бюджеті коштів різко скоротилась - у 25 разів (!).

Законом України "Про Державний бюджет України на 2001 рік" на реставрацію пам'яток архітектури передбачено 16 750 тис. грн., що теж не покриває мінімальних науково обгрунтованих потреб.

У зв'язку з цим більшість об'єктів, на яких вкрай необхідне проведення робіт, не реставруються, що призводить до подальшого пошкодження їх, руйнування та в подальшому асигнування набагато більших коштів на реставрацію. Проведення найневідкладніших першочергових протиаварийних та консерваційних робіт (реставрація дахів, горищних перекрить, укріплення фундаментів, склепінь, стін) зараз потребують понад сто пам'яток архітектури національного значення. Серед них

Іллінська церква та Антонієві печери у Чернігові, палац Розумовського у Батурині, комплекс споруд Мовчанського монастиря в Путивлі, пам'ятки Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та інші. Вартість цих робіт, згідно з кошторисними розрахунками, становить понад 40 млн.гривень.

Постійне недофінансування сфери охорони та реставрації культурної спадщини призводить до невиконання передбачених обсягів реставраційно-ремонтних робіт навіть на пам'ятках, визначених у заходах щодо реалізації Указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України.

Отже, цей складний стан пояснюється такими основними причинами:

- відсутністю належного державного фінансування в необхідних обсягах;
- низькою фінансовою спроможністю користувачів пам'яток архітектури;
- запізненням у створенні відповідних правових умов для залучення інвестицій до справи охорони пам'яток;
- недостатньою суспільною визначеністю пріоритетності справи збереження пам'яток архітектурної спадщини.

Враховуючи це, Держбуд постійно і досі безуспішно ставить питання про необхідність передбачення до 2005 р. у Державному бюджеті коштів на реставрацію пам'яток архітектури в сумі 50-60 млн. гривень щорічно.

Збереження історико-архітектурної спадщини є державною справою. Тому всі органи влади повинні належно ставитись до цих проблем і вирішувати їх. У цьому сенсі найактуальнішими управлінськими проблемами найближчого часу є такі:

- створення сучасної нормативно-правової та науково-методичної бази охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури, садово-паркового мистецтва, ландшафтів, історичних населених місць;
- забезпечення проведення ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках і комплексах, визначених Указами Президента України та урядовими рішеннями;
- забезпечення реалізації Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України, інших державних програм;
- оптимізація структури управління галуззю охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури, організаційно-методичне забезпечення діяльності місцевих органів охорони культурної спадщини та заповідників;
- посилення державного контролю за дотриманням вимог чинного законодавства щодо охорони культурної спадщини.

Окрім пам'яток містобудування і архітектури під охороною держави перебуває чимало пам'яток інших видів:

- понад 64 000 пам'яток археології (по мірі здійснення вичерпних археологічних досліджень ці пам'ятки поступово вилучаються з державних реєстрів);
- понад 54 000 пам'яток історії (з них абсолютна більшість - поховання, братські могили та інші об'єкти, пов'язані з радянським періодом);
- близько 7 000 пам'яток монументального мистецтва (з них понад половина - пам'ятники В.Леніну та іншим комуністичним "вождям");

До 2000 р. згідно з Законом Української РСР "Про охорону та використання пам'яток історії та культури" державні повноваження в цій сфері були розмежовані між органами Мінкультури та Держбуду. На рівні областей, міста Севастополя повноваження щодо охорони культурної спадщини здебільшого були розподілені між управліннями містобудування й архітектури та управліннями культури обласних, Севастопольської міської державних адміністрацій.

А з набранням чинності Законом України "Про охорону культурної спадщини" втратив чинність Закон Української РСР "Про охорону та використання пам'яток історії

та культури" від 1978 р., згідно з яким функції спеціально уповноважених державних органів охорони пам'яток було покладено на Держбуд і Мінкультури.

Згідно з новим Законом державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України а також спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини, систему яких очолює центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини [291]. Однак в Законі цей орган не конкретизовано. Внаслідок цього виникла правова невизначеність щодо виконання Закону, розроблення і прийняття численних підзаконних актів, ведення Державних реєстрів пам'яток тощо.

На виконання відповідних урядових доручень Держбуд України після всебічних консультацій як з державними так і з громадськими організаціями, відомими вченими та фахівцями, причетними до справи збереження нерухомих пам'яток культурної спадщини, вніс пропозицію щодо утворення Державного департаменту у справах охорони культурної спадщини, як урядового органу державного управління. Департамент пропонувалося утворити у складі Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України (Держбуду) на базі структурних підрозділів у сфері охорони об'єктів нерухомої культурної спадщини - Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури зазначеного Комітету та відділу охорони культурної спадщини Міністерства культури і мистецтв України.

Доцільність створення департаменту у справах охорони культурної спадщини саме в складі Держбуду випливає із статті 5 Закону України "Про охорону культурної спадщини" щодо визначених повноважень центрального органу, переважна більшість яких на даний час вже практично здійснюється Держбудом.

Окрім того, Держбуд та його попередники створили та підтримують діяльність розгалуженої мережі органів охорони і організацій, спроможних забезпечити на належному професійному рівні весь комплекс заходів, необхідних для виявлення, вивчення, державного обліку, належного захисту, збереження, утримання, відтворення, регенерації та використання об'єктів культурної спадщини. Плідна високопрофесійна діяльність цих організацій підтверджена включенням до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО Софійського собору з ансамблем споруд, Києво-Печерської лаври та історичного центру м. Львова, а також науковими працями, які пропагують багатовікові культурні здобутки України. Остаточні науково-проектні, мистецькі, технічні та технологічні рішення щодо реставрації та відтворення таких найвизначніших пам'яток, як ансамбль Михайлівського Золотоверхого монастиря, Успенський собор Києво-Печерської лаври, собор Св. Володимира у Херсонесі, церква Богородиці Пирогощої у Києві, Спасо-Преображенський собор у м.Одесі ухвалювалися Держбудом. Для опрацювання рішень з таких принципових пам'яткоохоронних питань у Комітеті створена і функціонує на постійній основі Науково-методична рада. Час і перебіг подій довели правильність такого підходу.

Порівняно з деякими європейськими країнами, де органи охорони пам'яток здійснюють переважно інспекційні функції, в Україні необхідно забезпечити надзвичайно великий обсяг робіт щодо дослідження нерухомих об'єктів культурної спадщини, взяття їх на облік, здійснення комплексу робіт з консервації, реставрації, реабілітації та адаптації до сучасних умов використання. Окрім того, слід узяти до уваги, що, згідно з Указом Президента України від 09.12.1995 №1138/95 "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури", при Президентові України утворено Комісію з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури. Указом Президента України від 05.05.1999 №473/99 організаційне та технічне забезпечення діяльності цієї Комісії покладено на Держбуд.

У другому півріччі 2000 р. активно обговорювалась проблема створення Державного комітету туризму і культурної спадщини як центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Всебічно вивчивши пропозиції щодо створення цього органу, більшість фахівців дійшла висновку, що це не вирішує проблему створення у державі єдиного органу з охорони культурної спадщини. Понад те, передання Комітету, в основі діяльності якого є туризм, невластивих йому функцій з працюючої і налагодженої системи призведе до значного погіршення пам'яткоохоронної справи. Виходячи з наведеного зрозуміло, що найприйнятнішим варіантом лишається створення Державного департаменту у справах охорони культурної спадщини як урядового органу державного управління у складі Держбуду України.

У подальшому після створення належних умов, а саме - відпрацювання і запровадження нормативно-правової бази, доопрацювання та затвердження Державної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини тощо - можна буде ставити питання про створення на базі зазначеного Департаменту окремого центрального органу виконавчої влади з охорони культурної спадщини.

У системі Держбуду України активно провадиться видавнича діяльність пам'яткознавчого спрямування: це і щорічник "Архітектурна спадщина України", і "Вісник" інституту "Укрзахідпроектреставрація", і науковий щорічник інституту ДНДІТІАМ, і збірник наукових праць "З історії української реставрації", і різноманітні довідники й посібники з пам'яткознавства і реставрації [392].

Держбуд також понад 10 років провадить значну роботу щодо інформатизації пам'яткоохоронної справи. Основні роботи зосереджені в Держбудівських НДІ теорії та історії архітектури й містобудування та в НДІ автоматизованих систем у будівництві. На сьогодні ми вже маємо не просто розробки, а конкретні результати, які можуть використовуватися в практичній діяльності - як науковій, так і проектній і оргуправлінській. Саме на цих моментах варто зупинитися докладніше.

Координацію обліку пам'яток архітектури національного значення здійснює Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду України. На сьогодні сформована єдина інформаційна база даних по пам'ятках ахітектури - об'єктах національного культурного надбання. Вона включає 3541 об'єкт з усіх регіонів України. Сформований на цій основі Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) затверджено наказом Держбуду України від 02.06.99 № 128 в редакції наказу від 17.03.2000 № 51 і опубліковано в журналі "Пам'ятки України: історія та культура" (№ 2-3 за 1999 рік). Зазначений реєстр підтримується базою даних, написаних на FOXPRO. Над цим працюють, під керівництвом автора цієї монографії, провідний спеціаліст Управління О.Ткаченко та співробітники НДІ автоматизованих систем у будівництві І.Бондарева та О.Лабутіна.

Одночасно з цим обліковуються пам'ятки архітектури місцевого значення, а їх зараз в Україні - близько 13 тисяч. Це, фактично, продовження тої ж самої інформаційної бази даних, яка ведеться спільно з НДІ автоматизованих систем у будівництві.

Але найбільшим нашим здобутком є створення в Інтернеті нашого сайту "Пам'ятки України". Цей сайт створили і підтримують спільно Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Держбуду України та редакція наукового часопису "Пам'ятки України: історія та культура". Сайт був розроблений протягом другого півріччя 2000 р. під керівництвом В.Вечерського. Веб-дизайнер Ю.Женжера, адміністратор сайту О.Женжера. Це - суто український ресурс, до того ж - ресурс не комерційний, а культурологічний, яких, на жаль, в Інтернеті поки-що вкрай мало. Обсяг

сайту станом на 20 березня 2001 р. - понад 5 мегабайт. Він постійно поповнюється як текстовою, так і графічною інформацією. Можливі наукові публікації на сайті, а також обмін публікаціями з сайтами аналогічного спрямування. Робочі мови - українська і англійська. Адреса сайту: *http://www.heritage.com.ua*

Структура сайту включає шість основних розділів:

1.Законодавство
2.Реєстри
3.Краєзнавство
4.Архітектура
5.Історія
6.Мистецтво.

Кожен з цих розділів, у свою чергу, поділяється на підрозділи. Так, розділ "Законодавство" містить рубрики:

Закони (тут розміщено Закон України "Про охорону культурної спадщини", будуть розміщуватися інші законодавчі акти, дотичні до пам'яткоохоронної сфери);

Підзаконні акти (укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти міністерств і відомств);

Міжнародні документи (міжнародні конвенції, хартії, декларації, рекомендації ЮНЕСКО, ІКОМОС, ІККРОМ, інших міжнародних організацій).

Розділ "Реєстри" містить Список історичних населених місць України та Державний реєстр національного культурного надбання (за видами пам'яток, включаючи реєстр державних заповідників). У цьому розділі плануємо розмістити Список пам'яток, які не підлягають приватизації, та поступово вносити сюди реєстри пам'яток місцевого значення.

Розділ "Краєзнавство" містить як інформаційні, так і дослідницькі матеріали за двома рубриками:

Заповідники.

Регіони.

Наступні три розділи містять, переважно, наукові, дослідницькі, а також публіцистичні публікації за видами пам'яток.

Розділ "Архітектура" має рубрики: дослідження; реставрація; публіцистика; архітектори (тут є матеріали як про архітекторів-творців, так і про дослідників, реставраторів, архітектурознавців).

Розділ "Історія" містить рубрики: дослідження; публіцистика; історичні постаті (маються на увазі як історичні діячі, так і самі історики); геральдика.

Розділ "Мистецтво" має рубрики: дослідження; публіцистика; митці.

Ми свідомо відмовилися включати до сайту розділ про археологію з огляду на те, що археологічних сайтів і серверів на сьогодні є достатньо і дублювати їх нема потреби. Хоча в разі надходження до нас якихось цікавих наукових розвідок з царини археології ми готові розмістити їх окремою рубрикою в розділі "Історія".

Ми вже маємо прецедент першопублікації на нашому сайті, коли наукове дослідження в електронному засобі інформації опубліковано раніше, ніж на паперовому носії. Йдеться про першопублікацію в березні 2001 р. автореферату кандидатської дисертації автора цієї монографії "Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648-1781 рр.)", захищеної 25 січня 2001 р. в Спеціалізованій вченій раді Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури за спеціальністю "теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури" (розділ "Архітектура", рубрика "Дослідження").

Матеріали на сайті оновлюються що два тижні. Адреса адміністратора: oksana@vtg.com.ua

З ініціативи Українського товариства охорони пам'яток історії та культури фахівці, представники установ, організацій і державних органів, пов'язаних з охороною культурної спадщини, протягом 2000-2001 рр. систематично обговорювали в режимі наукових семінарів і конференцій проблеми інформатизації пам'яткоохоронної справи.

Ознайомившись із розробленим ними проектом Програми інформатизації культурної спадщини України, вважаємо необхідним висловити кілька міркувань з цього приводу.

По-перше, така Програма вкрай необхідна, але вона вимагає грунтовного опрацювання з урахуванням наявних розробок різних організацій і відомств, окремих фахівців, і з залученням всіх необхідних спеціалістів, організацій, центральних органів виконавчої влади.

По-друге, для узгодженого розгортання робіт необхідно створити Координаційну наукову раду з питань інформатизації культурної спадщини з залученням до неї фахівців Мінкультури, Держбуду, НАН України, УТОПК та ін.

По-третє, пропоноване деякими фахівцями створення Центру інформатизації культурної спадщини України та єдиної інформаційної бази даних по всіх нерухомих пам'ятках України є на даному етапі завданнями нереалістичними, відірваними від реальної пам'яткоохоронної роботи.

Натомість необхідно розробляти і впроваджувати в практику бази даних по окремих видах пам'яток різних категорій (національного й місцевого значення) двох типів:

1 - загальнодоступні бази даних, що містять точно визначений необхідний мінімум інформації, і які можуть бути розміщені в Інтернеті й використовувитися в навчальних та загальнокультурних цілях;

2 - закриті бази даних для службового користування, що містять максимально повну інформацію.

Особливо хочу наголосити на небезпечності запровадження у вільний інформаційний обіг інформації про пам'ятки археології з огляду на те, що й Закон України "Про охорону культурної спадщини" передбачає закритість інформації про археологічні ресурси.

Зрозуміло, що всі ці окремі бази даних мають розроблятися за єдиними методичними принципами, з єдиним програмним забезпеченням і бути сумісними між собою.

В останні роки надається великого значення розробленню різних програм у галузі охорони культурної спадщини - як локальних, регіональних, так і загальнодержавних. У цьому контексті на виконання доручення Президента України за результатами Всеукраїнської наради будівельників 1999 р. Держбуд за участю обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій розробив проект Програми збереження і використання пам'яток архітектури та історичних міст. Автор цієї монографії є одним із розробників цієї Програми. У грудні 1999 р. проект Програми був схвалений Мінкультури, Мінекономіки, Мінфіном, Мін'юстом та Національною академією наук і переданий до Кабінету Міністрів України. Однак Урядом ця програма так і не розглядалася, а відтак не була схвалена.

Проте Програма є наслідком серйозної аналітичної роботи, а запропоновані нею заходи є вкрай назрілими й необхідними. Тому ми вважаємо необхідним коротко зупинитися на основних положеннях програми, які й висвітлюють головну проблематику пам'яткоохоронної галузі [393].

Програма була спрямована на створення правових, організаційних та матеріально-технічних засад збереження і використання пам'яток архітектури та історичних міст. Її комплексний і довготерміновий характер передбачав реалізацію першочергових заходів до 2005 р. Програма кореспондується з Концепцією сталого розвитку населених пунктів, схваленою Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 р. № 1359-XIV, іншими програмами, затвердженими Кабінетом Міністрів України, а саме:

- Програма розвитку туризму в Україні до 2005 року (постанова Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. № 702);
- Програма відтворення видатних пам'яток історії та культури України (постанова Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 р. № 700);
- Комплексна програма збереження історичної забудови м.Львова (постанова Кабінету Міністрів України від 15 листопада 1997 р. № 1266);
- Комплексна програма збереження історичної забудови м.Глухова (постанова Кабінету Міністрів України від 11 грудня 1998 р. № 1958);
- Комплексна програма розвитку Національного історико-архітектурного заповідника "Кам'янець" (постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 1999 р. № 378).

Метою програми було визначено:

1. Створення сприятливого організаційно-правового й економічного середовища для розвитку пам'яткоохоронної діяльності.

2. Забезпечення включення пам'яток архітектури та історичних міст в сучасне життя суспільства.

Для реалізації поставленої мети необхідно вирішити такі основні завдання:

- встановити комплекс заходів з виявлення, дослідження і взяття на державний облік пам'яток містобудування і архітектури;
- визначити засади залучення інвестицій для збереження, реставрації і використання пам'яток та регенерації історико-культурного середовища;
- забезпечити ефективність залучених інвестицій;
- закласти основи визначення особливостей правового статусу історичного міста для забезпечення узгодженого розроблення місцевих правил охорони пам'яток та забудови історичних частин міст;
- удосконалити нормативно-методичне забезпечення у сфері охорони та використання пам'яток архітектури та історичних міст;
- удосконалити організаційні структури управління пам'яткоохоронною діяльністю;
- забезпечити раціональне використання історико-архітектурних ресурсів України в цілому та окремих її регіонів;
- створити розвинену інфраструктуру реставраційних, науково-дослідних організацій, заповідників та інших неприбуткових організацій пам'яткоохоронної сфери;
- забезпечити формування кваліфікованого кадрового і наукового потенціалу галузі, створити системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів;
- активніше розвивати міжнародне співробітництво.

Передбачалося реалізувати комплекс таких першочергових заходів:

- забезпечення державних гарантій щодо підтримки справи охорони та реставрації найвизначніших пам'яток архітектури національного значення;
- створення нормативно-правової бази у сфері збереження пам'яток містобудування і архітектури, що відповідали б сучасним світовим вимогам;
- правове забезпечення недержавних інвестицій до справи утримання, охорони, реставрації та використання пам'яток архітектури;

- створення протекціоністських умов для розвитку та популяризації вітчизняної пам'яткоохоронної справи, зокрема випуску спеціальної друкованої продукції, відео- та аудіовидань.

Була визначена також взаємопов'язана система заходів забезпечення виконання Програми у різних її аспектах.

По нормативній базі Держбуду разом з зацікавленими міністерствами і відомствами визначено розробити і ввести в дію:

Кошторисні ресурсні норми на реставраційно-відновлювальні роботи по пам'ятках архітектури;

Нормативи про охорону пам'яток під час надзвичайних ситуацій;

Методику визначення вартості майна, майнових і немайнових прав щодо нерухомих пам'яток містобудування і архітектури;

Нормативи страхування нерухомих пам'яток національного надбання;

Державний облік пам'яток архітектури та історичних міст слід удосконалити в таких напрямках:

Запровадити комплекс заходів щодо систематичного виявлення, дослідження і взяття на державний облік пам'яток містобудування і архітектури.

Забезпечити виконання науково-дослідних і проектних робіт зі складання історико-архітектурних опорних планів, проектів зон охорони пам'яток, інвентаризації забудови і на цій основі - розроблення генеральних планів історичних населених місць. Розробити єдину систему документування, обліку та збереження документації по пам'ятках архітектури та містобудування .

Створити національний банк даних пам'яток архітектури та містобудування по пам'ятках національного надбання, а також регіональні й місцеві банки даних; створити Центр документації (ЦД) по пам'ятках архітектури і містобування України.

З метою удосконалення системи управління та організації робіт необхідно виконати низку узгоджених заходів у таких напрямках:

Запровадити галузеву систему атестації фахівців-реставраторів (дослідників, проектувальників, виробничників).

Розробити і впровадити систему заходів щодо забезпечення реставраційної галузі спеціальними технічними засобами і механізмами, приладами, інструментами, а також матеріалами, виробленими на вітчизняних підприємствах.

Запровадити постійний науково-технічний моніторинг за станом пам'яток архітектури національного значення, заповідників. Готувати і подавати за належністю щорічні аналітичні доповіді з цих питань.

У сфері підготовки та перепідготовки кадрів для пам'яткоохоронної діяльності необхідно:

Розробити і подати на затвердження до Кабінету Міністрів України номенклатуру спеціальностей пам'яткоохоронної галузі в т.ч. для закладів освіти усіх рівнів акредитації.

Створити в Україні на базі навчальних закладів усіх рівнів акредитації та форм власності міст Києва, Львова, Одеси, Харкова систему підготовки та перепідготовки фахівців з охорони пам'яток та історичних міст.

Сприяти організації підготовки спеціалістів-реставраторів та спеціалістів з регенерації і реконструкції історичних міст на базі вітчизняних спеціалізованих реставраційних організацій, а також в організаціях і навчальних закладах інших країн.

Забезпечити розроблення та видання підручників і навчальних посібників, необхідних для підготовки фахівців з реставраційної і пам`яткоохоронної справи та збереження містобудівної спадщини.

У сфері видавничої діяльності пріоритети мають бути такими:

Забезпечити фінансову підтримку і підготовку видання Зводу пам'яток історії та культури України.

Забезпечити підготовку і видання науково-методичної літератури з питань охорони та реставрації пам'яток і збереження містобудівної спадщини:

щорічника "Архітектурна спадщина України" та додатків до нього;

наукового часопису "Пам'ятки України: історія та культура".

Програмою передбачено також активізувати участь громадськості у пам`яткоохоронних заходах. Громадські й наукові пам`яткоохоронні організації покликані сприяти популяризації історико-культурних надбань, надавати допомогу державним органам у поліпшенні охорони та реставрації пам`яток, охороні історичних міст і пов'язаних з ними природних ландшафтів. Для цього необхідно підтримувати діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури щодо залучення громадян України до пам'яткоохоронної справи, пропаганди культурної спадщини, здійснення громадського контролю за схоронністю і реставрацією пам'яток, збереженістю історичних містобудівних утворень і парків. Слід використовувати різні форми залучення представників громадських пам'яткоохоронних організацій до участі в роботі науково-методичних рад, експертних комісій з питань охорони та реставрації пам'яток, розгляду проектів регенерації та забудови історичних містобудівних утворень.

Міжнародна діяльність у галузі охорони та реставрації об'єктів архітектурної спадщини повинна бути спрямована на популяризацію національних історико-культурних надбань за межами України, репрезентацію української пам'яткоохоронної школи на міжнародній арені, а також впровадження світових досягнень у практику охорони та реставрації пам'яток архітектури та збереження містобудівної спадщини України.

Для цього необхідно створити умови та фінансово підтримати діяльність в Україні міжнародних та неурядових пам'яткоохоронних організацій, зокрема, Українського комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS), Українського комітету міжнародної ради музеїв (ICOM). Слід забезпечити створення умов для вступу України до Міжнародного центру вивчення, охорони та реставрації культурних надбань (ICCROM) та наступного навчання в цьому центрі українських фахівців.

Назріла необхідність скласти та затвердити перспективний список пам'яток національної культурної спадщини особливої значущості для занесення їх у Список об'єктів всесвітньої культурної і природної спадщини UNESCO та вирішити питання фінансового забезпечення підготовки відповідної документації.

Реалізація описаної тут Програми мала би дати інтенсивний поштовх соціально-культурним зрушенням у сфері збереження архітектурно-містобудівної спадщини. Передусім - формуванню в українському суспільстві шанобливого ставлення до історико-культурних надбань; усвідомлення доконечної необхідності збереження їх для нинішнього і прийдешнього поколінь як необхідного чинника патріотичного виховання і підтримання національно-культурної самобутності як українського народу, так і всіх інших народів і національних груп, що мешкають в Україні.

Реалізація такої Програми дозволила б захистити історичне середовище більшості населених пунктів України від спотворення та іншого необгрунтованого втручання в їхню матеріально-просторову структуру, підвищити рівень управлінських рішень, що приймаються в галузі архітектури й містобудування. Вона сприяла б забезпеченню сталого розвитку населених пунктів.

Виконання основних заходів Програми захистило б і з часом примножило історико-культурні туристичні ресурси України, що сприяло б розвитку туристичної галузі як однієї з найперспективніших в економіці нашої держави. Програма сприятиме залученню необхідних коштів не тільки державного бюджету, але й коштів місцевих бюджетів, користувачів, орендарів та власників пам'яток, фізичних та юридичних осіб України та інших держав, а також інших інвестицій, створенню умов щодо використання об'єктів культурної спадщини в цілях розвитку індустрії туризму. За умови забезпечення ефективності капіталовкладень та їх віддачі, це дозволило б скоротити з 2005 р. обсяги видатків державного бюджету на пам'яткоохоронні заходи.

Зрештою, реалізація такої програми сприяла б просуванню України до Європейської спільноти як держави, що виконує свої міжнародно-правові зобов'язання в галузі охорони нерухомої культурної і природної спадщини.

Аналіз основних проблем охорони й реставрації архітектурної та містобудівної спадщини, зроблений у цьому розділі, дозволяє дійти таких висновків.

Визначення сутності пам'ятки архітектури, прийняте чинним законодавством, для професійного середовища не може бути визнано задовільним. У зв'язку з цим нам видається близьким до оптимального таке визначення: "Пам'яткою архітектури є окремий архітектурний витвір або комплекс споруд, що має історичну, наукову, мистецьку чи іншу культурну цінність, зберіг достатню повноту архітектурних форм, який перебуває на державному обліку й охороняється в конкретному середовищі, визначаючи своїми формами подальші реконструктивні заходи в цьому середовищі".

Наукові критерії визначення категорій пам'яток архітектури, вперше запропоновані нами, мають базуватися на таких засадах:

Пам'ятками національного значення визнаються об'єкти, що відповідають таким критеріям в сукупності, або одному з них, а також критерію автентичності:

- справили визначальний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва України впродовж тривалого історичного періоду;
- були безпосередньо пов'язаними з історичними подіями, ідеями, віруваннями, видатними особистостями, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток науки, культури і мистецтва;
- репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів, скульпторів, художників чи інших митців;
- були унікальними витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Критерій автентичності означає, що пам'ятка має зберегти в значній мірі свою форму й матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також зв'язок з довкіллям.

Пам'ятками місцевого значення визнаються об'єкти, що відповідають таким критеріям в сукупності, або одному з них, а також критерію автентичності:

- справили вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного регіону чи населеного місця впродовж певного історичного етапу;
- були пов'язаними з історичними подіями, ідеями, віруваннями, відомими особистостями, які справили вплив на перебіг регіональної чи місцевої історії, розвиток науки, культури і мистецтва в регіоні;

- є творами архітекторів, скульпторів, художників чи інших митців, чия творчість вплинула на регіональне (місцеве) мистецьке середовище;

- були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю регіонального засягу;

- представляють культурну спадщину національної меншини чи регіональної етнічної групи.

У цьому контексті найважливішого значення набуває чітко визначена процедура верифікації, тобто перевірки, оцінки відповідності кожного об'єкта архітектури цим критеріям.

Протягом 2-ї пол. XX ст. в Україні досить активно розвивалася наукова реставрація пам'яток архітектури. Накопичено значний науковий і практичний потенціал. Належне використання його, що пов'язане насамперед зі створенням сприятливих економічних умов, має забезпечити якісний прорив у реставраційній справі XXI ст. Українська школа реставрації зараз впевнено виходить на міжнародні обшири, здобуваючи авторитет для нашої держави. Роль української держави в цих питаннях окреслюється трьома аспектами: сприяти фахівцям у їхній професійній діяльності; надавати необхідну економічну підтримку; забезпечити стабільну нормативно-правову базу.

Кінець XX ст. ознаменувався новаціями в царині містобудівних методів охорони культурної спадщини і зокрема пам'яток архітектури та їхніх комплексів. До цих новацій належать: диференційоване зонування; вичленування історичних ареалів; визначення списків історичних населених місць; розроблення місцевих правил забудови та охорони культурної спадщини; практичні заходи з реабілітації архітектурно-містобудівної спадщини.

Важливим і ефективним способом містобудівної охорони комплексів і ансамблів нерухомої культурної спадщини є створення державних заповідників. Нині їх (історико-архітектурного та історико-культурного профілю) налічується 51. Ми розглядаємо заповідник як спеціально виокремлені терени, на яких містяться історичні комплекси, ансамблі, що становлять видатну наукову, історичну, мистецьку чи іншу культурну цінність і які охороняються державою та вилучаються з певних видів господарського використання.

На сьогодні сформувалося три типологічні групи заповідників:

1. Заповідник-комплекс.
2. Заповідник-місто.
3. Проміжний тип.

На наш погляд, перспективи розвитку має тільки перший тип, де домінує одна функція - охорони й використання культурної спадщини. Другий тип (заповідник-місто) має нездоланну внутрішню суперечність між пам'яткоохоронними обмеженнями і необхідним функціональним спектром сучасного міста.

В останньому десятиріччі XX ст., попри відродження української держави, стан національної архітектурно-містобудівної спадщини значно ускладнився. Це пояснюється такими основними причинами:

- наслідками загальної суспільно-економічної кризи з відсутністю належного державного фінансування в необхідних обсягах та низькою фінансовою спроможністю власників і користувачів пам'яток архітектури;

- запізненням у створенні відповідних правових умов для залучення інвестицій до справи охорони пам'яток;

- недостатньою суспільною визначеністю пріоритетності справи збереження архітектурної та містобудівної спадщини.

Збереження архітектурної та містобудівної спадщини є загальнодержавним пріоритетом. У цьому сенсі найактуальнішими управлінськими проблемами на найближчі п'ять років є такі:

- створення сучасної нормативно-правової та науково-методичної бази охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури, садово-паркового мистецтва, ландшафтів, історичних населених місць;

- забезпечення проведення ремонтно-реставраційних робіт на провідних пам'ятках і комплексах, визначених Указами Президента України та урядовими рішеннями;

- забезпечення реалізації Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України, інших державних програм;

- оптимізація структури управління галуззю охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури, організаційно-методичне забезпечення діяльності місцевих органів охорони культурної спадщини та заповідників;

- посилення державного контролю за дотриманням вимог чинного законодавства щодо охорони культурної спадщини.

Актуальною проблемою протягом останніх 20 років є створення єдиного державного органу охорони нерухомої культурної спадщини. Правові підстави для формування такого органу створив Закон України "Про охорону культурної спадщини". Аналіз ситуації в оргуправлінській сфері показує, що найприйнятнішим варіантом є створення Державного департаменту у справах охорони культурної спадщини як урядового органу державного управління у складі Держбуду України. У подальшому після створення належних умов, у т. ч. й відпрацювання і запровадження розгалуженої нормативно-правової та науково-методичної бази, можна буде ставити питання про створення на базі зазначеного Департаменту окремого центрального органу виконавчої влади з охорони культурної спадщини.

Важливим етапом вітчизняної пам'яткоохоронної діяльності стало створення у 2001 р. першого в історії України спеціалізованого сайту в Інтернеті "Пам'ятки України", що дозволило вивести на сучасний світовий рівень справу популяризації архітектурно-містобудівної спадщини України та значно спростило, зробило демократичнішим доступ громадян до цих інформаційних ресурсів. У зв'язку з цим виникла нагальна необхідність розробляти і впроваджувати в практику бази даних по окремих видах пам'яток (архітектури, містобудування, історії, археології, монументального мистецтва) різних категорій (національного й місцевого значення) двох типів:

1 - загальнодоступні бази даних, що містять точно визначений необхідний мінімум інформації, і які можуть бути розміщені в Інтернеті й використовуватися в навчальних та загальнокультурних цілях;

2 - закриті бази даних для службового користування, що містять максимально повну інформацію для вузького кола фахівців і управлінців.

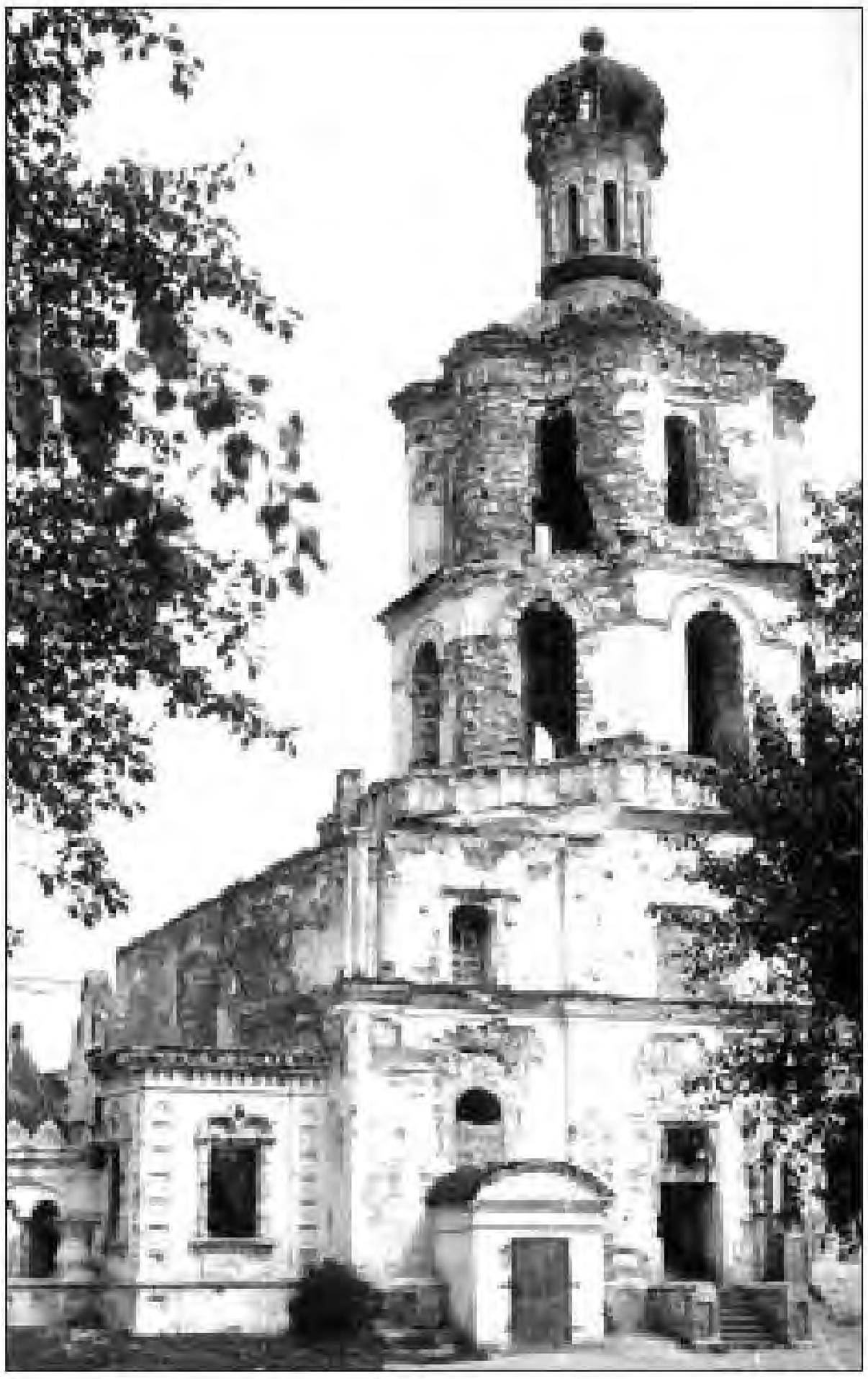
У зв'язку з розвитком пам'яткоохоронної діяльності в загальнодержавному масштабі зростає необхідність розроблення і затвердження вищими органами влади науково обґрунтованої, організаційно і фінансово забезпеченої Державної програми охорони архітектурно-містобудівної спадщини.



Церква Феодосія Печерського у Києві після руйнувань другої світової війни.



Успенська церква у с.Лютеньках після руйнувань другої світової війни.



Колегіум в Чернігові після руйнувань другої світової війни.

Корпус келій Києво-Печерської лаври, зруйнований під час другої світової війни.





Монастир босих кармелітів у Бердичеві перед початком реставраційних робіт у 1950-х рр.

Житлові будинки XVII ст. на Ринковому майдані Кам'янця-Подільського. Реставраційна реконструкція 1980-х рр. за проектом архітектора Є.Пламеницької.

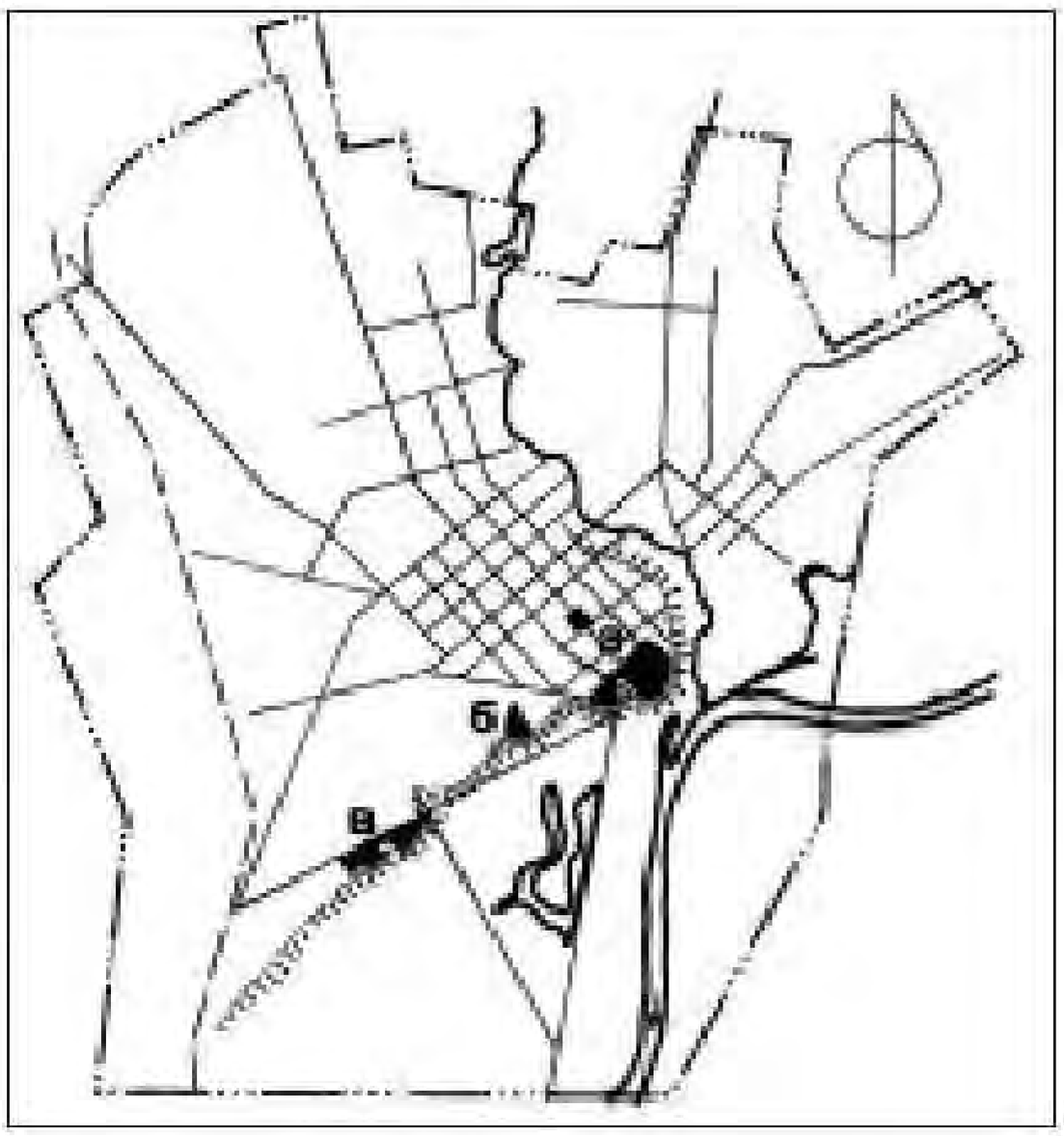


Проект реставрації замку в Корці. Архітектор І.Фуголь.



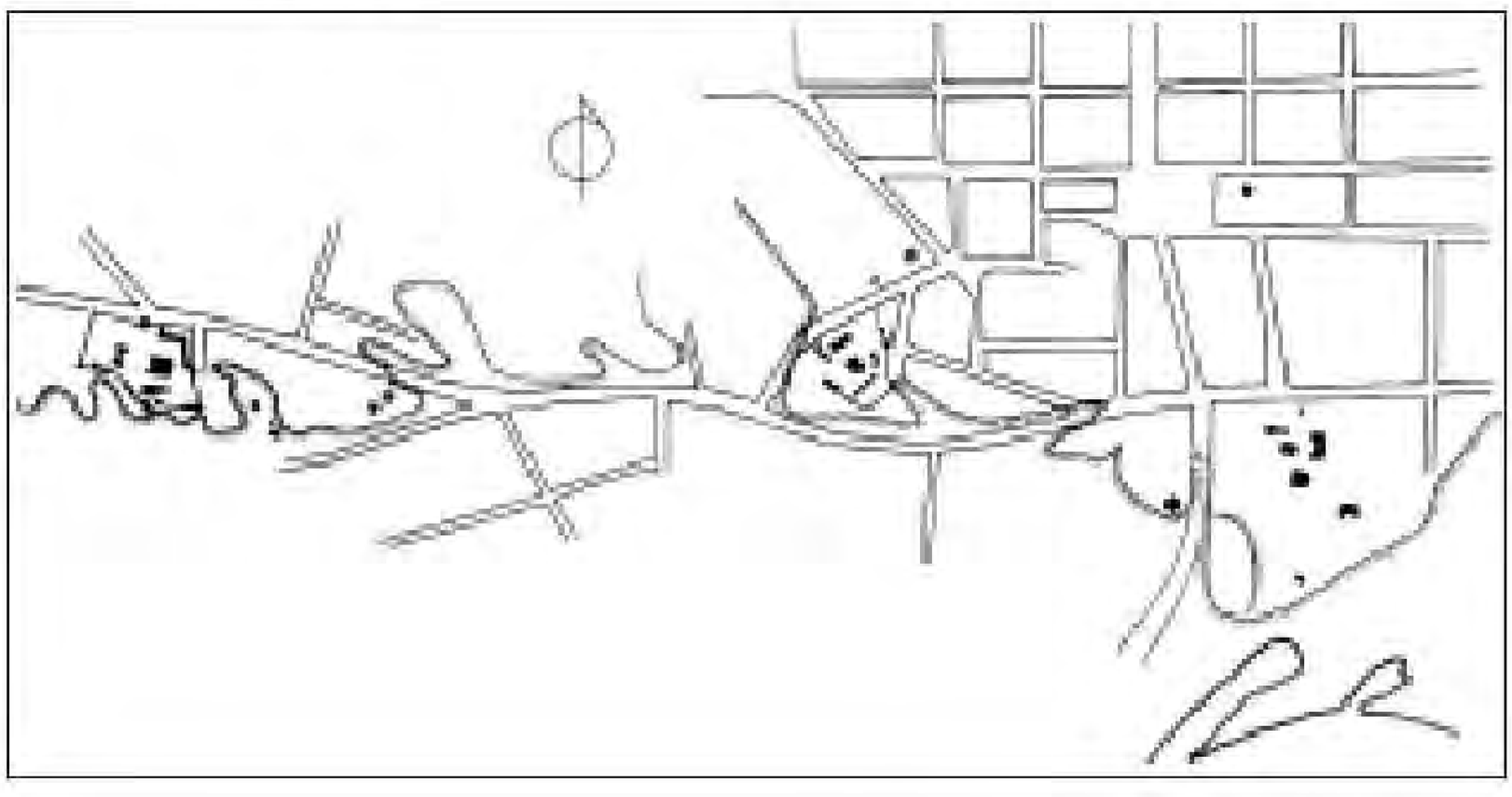


Авторський проект реставрації Мовчанського монастиря в Путивлі.



Чернігів. Території заповідника в структурі міста. Кресленик автора.

Чернігів. Пам'ятки Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній" у структурі центральної частини міста. Кресленик автора.





Глухів. Проект організації Державного історико-культурного заповідника. План території заповідника. Кресленик автора.

ВИСНОВКИ

Здійснений у попередніх розділах аналіз бібліографічної бази, вивчення архівних матеріалів, а також проведені натурні дослідження та проектні розробки дозволяють дійти таких висновків:

Тема цього монографічного дослідження досі не була предметом комплексного, об'єктивного вивчення. У літературі вона розкрита недостатньо, оскільки архітектурна й містобудівна спадщина України доби Гетьманщини досі досліджувалася фрагментарно, що не дозволило дати їй об'єктивну оцінку. Тому ця тема вимагає подальшого розроблення.

Найважливішими досягненнями дотеперішнього етапу розвитку українського архітектурознавства в царині дослідження архітектури й містобудування доби Гетьманщини є створення фактографічної бази історії української архітектури; з'ясування того, що в Україні безперервно, на засадах спадкоємності розвивалася власна самобутня архітектура, пов'язана з європейською; започаткування територіального принципу розгляду архітектурних явищ і творів; спроби дати аргументовані стильові дефініції; з'ясування основних взаємозв'язків і взаємообумовленості масової та елітарної архітектурної творчості.

Окрім бібліографічних матеріалів, значну джерелознавчу цінність, на сьогодні ще недооцінену, мають архівні картографічні матеріали щодо розпланування і забудови міст, сіл, а також окремих архітектурних комплексів.

До окремого, найважливішого розряду джерел, слід віднести збережені донині пам'ятки містобудування і архітектури доби Гетьманщини, натурне дослідження яких дозволяє виявити нові факти і закономірності розвитку архітектури й містобудування.

Дослідження українських та зарубіжних вчених і практиків-реставраторів протягом останніх двох десятиліть багато в чому змінили наші уявлення про архітектуру й містобудування України розглядуваної доби за рахунок нових атрибуцій пам'яток, виявлення нових, доти невідомих фактів, узагальнення й осмислення досвіду охорони та реставрації пам'яток архітектури доби Гетьманщини.

Революційні соціально-культурні зміни в Україні у результаті переможної національно-визвольної та станової революції (Хмельниччини) мали визначальний вплив на бурхливий розвиток архітектури й містобудування. Найвизначнішими суспільними досягненнями українського етносу після Хмельниччини стало створення своєї держави на значній частині української етнічної території, а також розширення своєї етнічної території на схід і південь, містобудівне освоєння велетенських, надзвичайно багатих і майже знелюднених теренів колишнього Дикого Поля - Слобідської України. Ці два потужні суспільні процеси стимулювали розвиток містобудування і архітектури.

Основою розвитку архітектури й містобудування доби Гетьманщини стала спадщина попередньої доби (XVI - середини XVII ст.) у системі розселення, фортифікації, типології споруд та їх стилістиці, в організації будівельної справи. Містобудівна й архітектурна спадщина Київської Русі, опосередкована литовсько-польською добою, збагачена надбаннями європейського Ренессансу, мала великий вплив на формування новітніх тенденцій, що розвивалися в добу після Хмельниччини.

У добу Гетьманщини архітектурно-містобудівна діяльність характеризується такими основними рисами:

- значним розвитком у Наддніпрянщині, Лівобережжі й на Слобожанщині водночас із занепадом її в інших регіонах; центром такої діяльності стає і лишається до кінця доби Київ;

- безпрецедентним, у порівнянні з попередніми епохами, розвитком мурованого будівництва;

- домінуючою суспільною роллю державних замовлень у становленні нової архітектурної типології та стилістики, головною роллю замовника у визначенні архітектурної програми;

- частковим збереженням артільних методів професійної праці при повній юридичній і фінансовій відповідальності майстра - голови артілі; поєднанням в одній особі архітектора-художника і підприємця-підрядника, виробника й постачальника будівельних матеріалів; поступовим, протягом розглядуваного періоду, переходом від середньовічних методів професійної праці (за вказаними замовником зразками) до розробки й "апробації" проектних креслеників і ведення за ними будівельних робіт, у зв'язку з чим у кінці періоду значно зросла роль індивідуальної архітектурної творчості: в мурованому елітарному будівництві на перший план виходить постать дипломованого архітектора, формується сучасне розуміння професії архітектора.

Етапи суспільно-політичного розвитку України розглядуваної доби відобразилися в етапах розвитку архітектури й містобудування. У розглядувану добу виділяються три основні етапи архітектурного розвитку:

1. 1648 р. - 1720-і рр. Етап революційних новацій в архітектурі й містобудуванні.

2. 1720-і рр. - 1750 р. Етап кризового розвитку.

3. 1750 р. - 1781 р. Етап подолання кризових явищ, посилення державної регламентації архітектурно-містобудівної діяльності.

Результатом містобудівних процесів доби Гетьманщини стало формування містобудівного каркасу й основних рис архітектурного середовища українських міст з притаманною їм семантичною повнотою, ієрархічністю композиції, гармонійним зв'язком з природним ландшафтом, естетичною виразністю. Просторовий устрій міст, сформований у розглядувану добу, значною мірою обумовив їхній містобудівний розвиток у наступні століття і нині становить невід'ємну складову національної архітектурно-містобудівної спадщини.

Життєво важливого значення у добу Гетьманщини надавалося створенню фортифікаційних комплексів, які в силу цього відігравали роль провідного містоформуючого чинника. Протягом розглядуваної доби фортифікаційні комплекси поступово, за рахунок ліквідації башт і збільшення потужності оборонних огорож, бастіонів і равелінів, позбуваються рис архітектурних домінант і акцентів, натомість збільшується їхня містобудівна роль як елементів, що членують і відмежовують структурні частини міського простору. Геополітичні зміни, що сталися у 2-й пол. XVIII ст., призвели до поступового занепаду фортифікаційних комплексів і зникнення їх протягом наступної доби. Проте їхні сліди збереглися в розпланувальній та об'ємно-просторовій структурі більшості історичних населених місць України і зараз багато в чому визначають устрій їх середмість.

Для монастирських комплексів доби Гетьманщини характерна концентричність забудови. Виявлено 2 основних варіанта взаєморозташування основних функціональних зон - концентричний і послідовний.

Католицькі та уніатські монастирі на західних землях і православні монастирі в інших регіонах розвивалися за традиціями, притаманними кожній з цих конфесій. Тому не може бути вироблено спільної для всіх конфесій класифікації композиційних типів монастирів. Поточнюючи висновки попередників, пропонується розрізняти такі композиційні типи монастирів:

Для католицьких - замкнутий; компактний; блокований.

Для православних - павільйонний центричний; павільйонний лінійний (фронтальний).

Для греко-католицьких (уніатських) - блокований, павільйонний лінійний (фронтальний).

Найхарактернішою рисою розвитку монастирських комплексів у розглядувану добу була активізація їхньої провідної ролі в об'ємно-просторовій композиції поселень за рахунок появи нових архітектурних домінант.

У просторовому устроєві й розпланування всіх комплексів розглядуваної доби - як фортифікаційних, так і монастирських - спостерігаються спільні особливості: опанування ландшафтних зон високої композиційної активності; ізоляція від довкілля; чітка ієрархічна структура; тенденція до регулярності.

Доба Гетьманщини ознаменувалася розвитком розпланувальних і об'ємно-просторових стуктур будівель і споруд різних функціональних типів - житлових, громадських (культових, адміністративних, навчальних тощо), оборонних, виробничих і т.д., а особливо - дзвіниць, трапезних, нових типів репрезентативних мурованих навчальних, житлових, адміністративних і господарських споруд. Проте провідним функціональним типом упродовж усієї доби були церковні будівлі як такі, що уособлювали найважливіші суспільні функції.

У православному церковному будівництві виділяються дві чітко окреслені типологічні групи, які найбільше розвинулися саме в цю добу.

Перша з них відроджує розпланувально-просторові структури мурованих храмів Княжої доби і несе деякі впливи західного бароко. Ці храми відомі тільки в мурованому будівництві й не мають прототипів у дерев'яній церковній архітектурі. Вони тринавові, з трансептом, шестистовпні, хрещато-банні, багатоверхі.

Друга типологічна група пов'язана з розвитком розпланувально-просторових композицій, традиційних для українського дерев'яного монументального будівництва ще з попередньої доби. Особливістю доби Гетьманщини стало те, що храми цієї типологічної групи набули значного розвитку як у мурованому, так і в дерев'яному будівництві. Їх можна розподілити на два підтипи:

тридільні одно- триверхі (найпоширеніший тип невеликого парафіяльного храму);

хрещаті центричні, серед яких є підтипи: п'ятидільних одно- п'ятиверхих (рідше - триверхих); дев'ятидільних з різною (як правило - непарною) кількістю верхів (один, п'ять, дев'ять).

Окрім цих основних типів, які були наймасовішими й визначали картину архітектурного розвитку доби Гетьманщини, існували й розвивалися маргінальні типи православних храмів - безбанні зального типу, триконхові, тетраконхові, а також різноманітні контамінації основних типів. Типологічні контамінації та маргінальні типи відіграли велику роль в розвиткові архітектури у зв'язку з тим, що саме на цих архітектурних типах зосереджувались новаторські пошуки у сферах типології, конструкцій, тектоніки й нової образності. На жаль, ці пошуки не знайшли розвитку і продовження у наступній добі у зв'язку з забороною, яку російська імперська влада наклала на українську національну архітектуру.

У неправославній культовій архітектурі розглядуваної доби панували тенденції ретроспективізму, особливо властиві іудейській та ісламській сакральній архітектурі. Для католицького костельного будівництва під кінець доби характерна майже буквальна ретрансляція центральноєвропейських взірців.

Новації в конструктивно-технічних особливостях зведення будівель і споруд були спричинені розвитком їхніх розпланувальних й об'ємно-просторових структур. Це суттєво вплинуло на архітектурно-пластичні вирішення будівель і споруд, для яких характерні переважання об'ємних композицій над фронтально-площинними; центричність та ієрархічність форм; поєднання мальовничості силуетів і форм з регулярністю розпланувальної побудови, що забезпечило логічність архітектурної форми і ясність її візуального сприйняття; тектоніка на основі неканонічно (декоративно і символічно) трактованого ордера; вживання однакових пластичних засобів для будівель усіх функціональних типів: кількість застосованої пластики залежала тільки від ступеня репрезентативності будівлі.

У стильовому відношенні в архітектурі України розглядуваної доби чітко розрізняються два напрямки:

провінційне відгалуження центральноєвропейського бароко в західних регіонах;

суттєво відмінну від бароко стилістику, що розвивалася у Наддніпрянщині, на Лівобережжі й Слобожанщині.

Стиль архітектури доби Гетьманщини, який досі звично називали "українським бароко", має глибокі феноменологічні відмінності від європейського бароко. Попри проникнення барокової стилістики і навіть рококо (під кінець доби), українська архітектура розвивала власні засади як в типології, так і в архітектурно-пластичних вирішеннях. Тому стилістично архітектуру України доби Гетьманщини ми визначаємо як ренесансно-бароковий синтез в умовах хронологічної ретардації. З певним спрощенням це стилістичне явище можна назвати "українським відродженням".

Архітектурно-містобудівна спадщина доби Гетьманщини в межах регіонів України розподілена дуже нерівномірно, що відображає реальну нерівномірність процесів розвитку архітектури й містобудування. Найбільше об'єктів цієї спадщини зосереджено у Середній Наддніпрянщині та Північному Лівобережжі, в Галичині, а найменше - на Півдні України. Зрозуміло, що регіони з високою інтенсивністю архітектурно-містобудівних процесів мають бути у центрі уваги дослідників.

Різкі відмінності в містобудуванні Заходу і Сходу України спостерігаються протягом усього періоду Гетьманщини. Головною відмінністю містобудування Східної України в цю добу від містобудування Правобережжя і Західної України є відсутність так званих магдебурзьких регулярних розпланувальних структур центрів міст. У той же час Південь України жив своїм, окремішнім життям. Найвизначнішою містобудівною новацією тут стали регулярні міста-фортеці другої половини XVIII ст., покликані до життя російською експансією в Північне Причорномор'я. Ці міста-фортеці на нових теренах і в нових соціально-політичних умовах продовжили ренесансну традицію "ідеальних міст", поширену в XVI-XVII ст. у Західній Україні.

Під кінець доби геополітичні зміни (поділ українських земель між двома імперіями - Російською та Австрійською) призвели до певної уніфікації містобудівних утворень.

У народній монументальній (передусім - церковній) архітектурі доби Гетьманщини регіональні відмінності є дуже яскравими і виразними. Ці відмінності зростають під кінець доби. Та попри це, риси спільності в цих регіональних школах є суттєвішими, ніж відмінності, особливо в сфері архітектурної типології. Це засвідчує єдність української архітектури в межах усієї української етнічної території. У Наддніпрянщині, на Лівобережжі й Слобожанщині народна монументальна архітектура визначально впливала на формування регіональної специфіки мурованої елітарної архітектури. На відміну від цього регіону, на Правобережжі і в Західній Україні елітарна мурована архітектура, пов'язана з католицьким культурним колом, не має регіональних

відмінностей, оскільки вона розвивалася в загальному річищі архітектури Центрально-Східної Європи розглядуваної доби.

Архітектурний процес 1648-1781 рр. став завершенням семивікового розвитку середньовічної української архітектури. Саме ця доба дала архітектурні й містобудівні пам'ятки, в яких найяскравіше відбився мистецький геній українського народу. Засвоєння світової архітектурної спадщини (класичні ордери, хрещато-банні структури) й розвиток автохтонних об'ємно-просторових композицій дозволили синтезувати неповторний національний архітектурний стиль доби Гетьманщини, який став найвагомішим внеском України до скарбниці світового зодчества.

Протягом XIX ст. визначальними у розвитку містобудівних утворень доби Гетьманщини були тенденції до регулярності, які проявилися в класицистичних перепланування міст. При цьому значною мірою зберігалися засади спадкоємного розвитку містобудівних утворень. На відміну від цього радянська доба характеризується свідомою та широкомасштабною руйнацією, а також поступовою ентропією містобудівних утворень доби Гетьманщини.

Архітектурна спадщина доби Гетьманщини за панування в Україні Російської імперії зазнала заборони і спотворення, хоча і впливала, здебільшого опосередковано, на розвиток архітектури XIX ст. Для діячів українського національного відродження архітектурна спадщина доби Гетьманщини засвідчувала наявність в Україні принципово відмінного від загальноімперського архітектурного напрямку, іншої культури, а також політичної традиції, протилежної російській. Зокрема, храми доби Гетьманщини виступали в цьому контексті ніби живими представниками козаччини. Тому в добу національного відродження кін. XIX - поч. XX ст. саме на архітектуру доби Гетьманщини орієнтувалися в своїх стилістичних пошуках провідні архітектори. Аналогічна тенденція проявилася і в повоєнній забудові деяких українських міст. Ставлення російського комуністичного режиму до архітектурної спадщини доби Гетьманщини було різко негативним, свідченням чого стали радикальні методи нейтралізації історико-культурного потенціалу цієї спадщини: замовчування, фальсифікація і руйнування пам'яток.

Новий етап опанування і захисту українським суспільством своєї архітектурно-містобудівної спадщини розпочався у 1970-х рр. з широким упровадженням у практику історико-архітектурних планів і проектів зон охорони пам'яток архітектури й містобудування в історичних населених місцях. У 1985-1990 рр. у професійній сфері серед архітекторів і містобудівників стався поворот до композиційного мислення. Це виявилося в розробленні й реалізації програм спадкоємного розвитку композиційних структур містобудівних утворень із відновленням у необхідних випадках частково зруйнованої містобудівної структури.

Виявлені нами основні риси розвитку містобудівних утворень доби Гетьманщини протягом XIX-XX ст., втрата в цей період значної кількості архітектурних об'єктів спонукає до перегляду як ціннісної категоризації історичних населених місць, так і методики оцінки й класифікації об'єктів архітектурної спадщини. Запропонована нами ієрархія критеріїв є наступною:

1. Місце і роль об'єкта в містобудівній структурі, ландшафті, панорамі, силуеті міста, перспективах вулиць і площ, на локальних ділянках середовища.

2. Архітектурно-мистецька й наукова цінність, унікальність чи типовість.

3. Час створення, авторство.

Вирішальне значення має критерій 1.

З огляду на значні масштаби і системність руйнувань архітектурної спадщини доби Гетьманщини протягом XX ст., відтворення найвизначніших зруйнованих об'єктів є історичною необхідністю в контексті відродження української державності.

Визначення поняття пам'ятки архітектури у чинному законодавстві не задовольняє вимог професійної роботи з історично сформованим архітектурним середовищем. У зв'язку з цим пропонується уточнити це визначення: "Пам'яткою архітектури є окремий архітектурний витвір (об'єкт) або комплекс будівель чи споруд, що має історичну, наукову, мистецьку чи іншу культурну цінність, зберіг достатню повноту архітектурних форм, який перебуває на державному обліку й охороняється в конкретному середовищі, визначаючи своїми формами подальші реконструктивні заходи в цьому середовищі".

Наукові критерії визначення категорій пам'яток архітектури, вперше запропоновані нами, мають базуватися на таких засадах:

Пам'ятками національного значення визнаються об'єкти, що відповідають таким критеріям в сукупності, або одному з них, а також критерію автентичності:

- справили визначальний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва України впродовж тривалого історичного періоду;
- були безпосередньо пов'язаними з історичними подіями, ідеями, віруваннями, видатними особистостями, які справили визначальний вплив на перебіг національної історії, розвиток науки, культури і мистецтва;
- репрезентують шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів, скульпторів, художників чи інших митців;
- були унікальними витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Критерій автентичності означає, що пам'ятка має зберегти в значній мірі свою форму й матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також зв'язок з довкіллям.

Пам'ятками місцевого значення визнаються об'єкти, що відповідають таким критеріям в сукупності, або одному з них, а також критерію автентичності:

- справили вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного регіону чи населеного місця впродовж певного історичного етапу;
- були пов'язаними з історичними подіями, ідеями, віруваннями, відомими особистостями, які справили вплив на розвиток науки, культури і мистецтва, на перебіг регіональної чи місцевої історії,;
- є творами архітекторів, скульпторів, художників чи інших митців, чия творчість вплинула на регіональне (місцеве) мистецьке середовище;
- були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю регіонального засягу;
- представляють культурну спадщину національної меншини чи регіональної етнічної групи.

У цьому контексті з метою уникнення суб'єктивізму в оцінках найважливішого значення набуває чітко визначена процедура верифікації, тобто перевірки, оцінки відповідності кожного об'єкта архітектури цим критеріям.

Протягом 2-ї пол. XX ст. в Україні активно розвивалася наукова реставрація пам'яток архітектури. Накопичено значний науковий і практичний потенціал. З метою його належного використання і розвитку держава має: сприяти фахівцям у їхній професійній праці; надавати необхідну економічну підтримку; забезпечити стабільну нормативно-правову базу.

Кінець XX ст. ознаменувався новаціями в царині містобудівних методів охорони культурної спадщини і зокрема пам'яток архітектури та їхніх комплексів. До них належать визначення списків історичних населених місць, вичленування історичних ареалів, диференційоване охоронне зонування, розроблення місцевих правил забудови та охорони культурної спадщини, практичні заходи з реабілітації архітектурно-містобудівної спадщини.

Ефективним способом містобудівної охорони комплексів і ансамблів нерухомої культурної спадщини є створення державних заповідників як спеціально виокремлених теренів, на яких містяться історичні архітектурні комплекси, ансамблі, що становлять видатну наукову, історичну, мистецьку чи іншу культурну цінність і які охороняються державою та вилучаються з певних видів господарського використання.

Нами виявлено три типологічні групи заповідників:

1. Заповідник-комплекс.
2. Заповідник-місто.
3. Проміжний тип.

На наш погляд, перспективи розвитку має тільки перший тип, де домінує одна функція - охорони й використання культурної спадщини. Другий тип (заповідник-місто) має нездоланну внутрішню суперечність між пам'яткоохоронними обмеженнями і необхідним функціональним спектром сучасного міста.

В останньому десятиріччі XX ст., попри відродження української держави, стан національної архітектурно-містобудівної спадщини значно ускладнився. Збереження історико-архітектурної спадщини є загальнодержавним пріоритетом. Тому найактуальнішими управлінськими проблемами на найближчі п'ять років є такі:

- створення сучасної нормативно-правової та науково-методичної бази охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури, садово-паркового мистецтва, ландшафтів, історичних населених місць;
- забезпечення проведення ремонтно-реставраційних робіт на провідних пам'ятках і комплексах, визначених Указами Президента України та урядовими рішеннями;
- забезпечення реалізації Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України, інших державних програм;
- оптимізація структури управління галуззю охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури, організаційно-методичне забезпечення діяльності місцевих органів охорони культурної спадщини та заповідників;
- посилення державного контролю за дотриманням вимог чинного законодавства щодо охорони культурної спадщини.

Актуальною проблемою є створення єдиного державного органу охорони нерухомої культурної спадщини. Правові підстави для формування такого органу створив Закон України "Про охорону культурної спадщини". Аналіз ситуації в оргуправлінській сфері показує, що найприйнятнішим варіантом є створення Державного департаменту у справах охорони культурної спадщини як урядового органу державного управління у складі Держбуду України.

Важливим етапом пам'яткоохоронної діяльності стало створення у 2001 р. першого в історії України спеціалізованого сайту в Інтернеті "Пам'ятки України", що дозволило вивести на сучасний світовий рівень справу популяризації архітектурно-містобудівної спадщини України та значно спростило, зробило демократичнішим доступ громадян до пам'яткоохоронних інформаційних ресурсів. У зв'язку з цим постала необхідність розробляти і впроваджувати в практику бази даних по окремих видах пам'яток

(архітектури, містобудування, історії, археології, монументального мистецтва) різних категорій (національного й місцевого значення) двох типів: як загальнодоступних баз даних, що містять точно визначений необхідний мінімум інформації, і які можуть бути розміщені в Інтернеті й використовувитися в навчальних та загальнокультурних цілях; як закритих баз даних для службового користування, що містять максимально повну інформацію для вузького кола фахівців і управлінців.

У зв'язку з розвитком пам'яткоохоронної діяльності в національному масштабі зростає необхідність розроблення і затвердження вищими органами влади науково обгрунтованої, організаційно і фінансово забезпеченої Державної програми охорони архітектурно-містобудівної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Вступ

1. Січинський В. Історія українського мистецтва: Архітектура.- Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1956.- Т. 1.- С. 6.

2. Вечерский В.В. Историко-архитектурные предпроектные исследования городов Украины (Обзорная информация).- М.: ВНИИТАГ, 1990.- 80 С.

3. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред А.П.Мардера та В.В.Вечерського.- К.: Техніка, 2000.- 664 С.: іл.

4. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) / М.М.Кучерук, В.В.Вечерський, О.Б.Ткаченко / Відп. ред. В.В.Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура.- 1999.- № 2-3.- С. 1-176.

5. Вечерский В.В. Исследования архитектурно-градостроительного наследия Сумской области при подготовке Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР // Тезисы докладов и сообщений первой Сумской научной историко-краеведческой конференции.- Сумы, 1990.- С. 129-130.

6. Пламеницька О.А., Вечерський В.В., Ленченко В.О. Фортеці і замки України: Каталог-путівник (Словник об'єктів).- К., 1988.- Рукопис.- 34 С. / Особистий архів автора.

7. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).- К.: Держбудвидав УРСР, 1957.- С. 3-4.

8. Історія українського мистецтва: В 5 т.- К.: Гол. ред. УРЕ, 1968.- Т. 3.- С. 5-6.

9. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков.- М.: Стройиздат, 1967.- С. 6, 28-29.

10. Січинський В. Українська архітектура // Українська культура: Лекції за редакцією Д.Антоновича.- К.: Либідь, 1993.- С. 248.

11. Вечерский В.В. Концепция создания заповедника в Глухове // Градостроительство / Научно-технический сборник.- Вып. 45.- К.: НИПИградостроительства, 1993.- С. 72-84.

Розділ 1

12. Левицкий И. Город Путивль // Труды XII археологического съезда.- Т. 3.- М., 1905.- С. 111-164.

13. Эрнст Н. Путивль и его посад в первой половине XVII в. - К., 1914.- 22 С.

14. Курилов И. Роменская старина: В 4 частях.- Ромны, 1898.- 345 С.

15. Самчевский И. Материалы для историко-статистического описания города Новгорода-Северского.- К., 1852.- 30 С.

16. Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625-1760) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.- К., 1896 .- Кн. VI.- Отд. 2.- С. 105-122.

17. Каманин И. Договоры о сооружении церквей в Малоросии в XVII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.- К., 1904 .- Кн. XVIII.- Вып. 1.- Отд. 1.- С.26-27.

18. Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Киевская старина.- 1898.- № 1.- С. 160-166.

19. Модзалевський В. Будування церков у Лубенському Мгарському монастирі в рр. 1682-1701 // Наше минуле.- К., 1918.- № 3.- С.49-80.

20. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России: В 2 частях.- СПб., 1858, 1861.

21. Мышлаевский А. Крепости и гарнизоны в Южной России в 1718 г.- СПб., 1897.- 62 С.

22. Чернигів та Північне Лівобережжя: Збірник наукових праць під редакцією академіка М.Грушевського.- К.: Державне видавництво України, 1928.- 270 С.

23. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. - К.: Видавництво АН УРСР, 1963.- 388 С.

24. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 6 кн.- Харьков-Москва, 1857-1859.

25. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии: В 7 кн.- Чернигов, 1873-1874.

26. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии: Часть 3: Описание городов, местечек и селений.- Полтава, 1852.

27. Арандаренко Н. Зазначена праця...- С. 43.

28. История русского искусства.- М.-СПб.: Издание І.Кнебель, 1912-1914.- Т.2.- 479 С.

29. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII-XVIII віків.- К., 1919.- 32 С.

30. Макаренко Н. На родине последнего гетмана Запорожского П.Ив.Калнышевского // Искусство и художественная промышленность.- 1901. - Май. - № 8(32). - С. 253-257.

31. Макаренко Н. Памятники украинского искусства XVIII века./ Отдельный оттиск из журнала "Зодчий" за 1908 г.- СПб., 1908.- 9 С.

32. Шумицький М. Український архітектурний стиль. - К., 1914. - С.9.

33. Модзалевский В., Савицкий П. Очерки искусства Старой Украины: Чернигов // Чернігівська старовина: збірник праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. - Чернігів: Сіверянська думка, 1992. - С.119.

34. Там само...- С. 123.

35. Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII-XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. - Вип. 1. - К.: Українознавство,1994. - С.102-113; Вечерський В. Архітектура й містобудування України доби Гетьманщини (Особливості становлення і розвитку. 1648-1781 рр.): Автореф. дис... канд. архітектури: 18.00.01 / Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури.- К., 2001.- 20 С. .

36. Вечерський В. Вивчення історії української архітектури в перших десятиріччях XX століття // Вісник УТОПІК.- 1999.- № 1.- С.29.

37. Таранушенко С. Покровський собор у Харкові: Обміри І.Тенне.- Х., 1923.- 32 С., 22 табл.

38. Таранушенко С. Лизогубівська кам'яниця у Седневі.- Х.: Рух, 1932.- 52 С.

39. Таранушенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII-XVIII віків // Питання історії архітектури та будівельної техніки України.- К.: Держбудвидав УРСР, 1959.- С. 44-80.

40. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.- К.: Будівельник, 1976.- 336 С.

41. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки.- К.: Мистецтво, 1968.- 462 С.

42. Логвин Г.Н. Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель.- М.: Искусство, 1982.- 454 С.

43. Цапенко М.П. Архитектура Левобережной Украины XVII-XVIII веков.- М.: Стройиздат, 1967.- 234 С.

44. Яблонский Д.Н. Порталы в украинской архитектуре.- К.: Издательство Академии архитектуры УССР, 1955.- 142 С.

45. Всеобщая история архитектуры: В 12 т.- М.: Стройиздат, 1968.- Т.6: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV- первой половины XIX вв. - С. 339-452.

46. Історія українського мистецтва: В 5 т.- К.: Гол. ред. УРЕ, 1968.- Т. 3.- С. 13 - 16.

47. Тверской Л.М. Русское градостроительство до конца XVII в.: Планировка и застройка русских городов.- М.-Л.: Госстройиздат, 1953.- 215 С.

48. Тимофеенко В.И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР).- К.: КиевНИИТИ, 1986.- 284 С.

49. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.- К.: Наукова думка, 1984.- 218 С.

50. Ленченко В.О. Архітектура XVI-XVIII ст. в Україні // Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.: Навчальний посібник.- К.: ІЗМН, 1997.- С. 135-156.

51. Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII століть.- К.: Мистецтво, 1981.- 159 С.

52. Січинський В. Історія українського мистецтва: Архітектура.- Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1956.- Т. 1.- 179 С.

53. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період).- К.: Держбудвидав УРСР, 1957.- С. 104-149, 200-231.

54. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: В 3 т.- К.: Наукова думка, 1989.- Т. 1.- 328 С.

55. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 Т.- К.: Будівельник, 1983-1986.

56. З історії української реставрації.- К.: Українознавство, 1996.- 276 С.

57. Українське барокко та європейський контекст.- К.: Наукова думка, 1991.- 256 С.

58. Hornung Z. Jan de Witte architekt kosciola dominikanow we Lwowie.- Warszawa, 1995.- 303 S.

59. Прибєга Л.В. Кам'яне зодчество України: Охорона та реставрація.- К.: Будівельник, 1993.- 70 С.

60. Прибєга Л.В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України.- К.: Мистецтво, 1997.- 143 С.

61. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.- К.: УРЕ, 1990.- 1006 С.

62. Полтавщина: Енциклопедичний довідник.- К.: Українська енциклопедія, 1992.- 1024 С.

63. Кордт В. Материалы по истории русской картографии.- К., 1910.- Вып. 2.- Табл. II, IX, XXV, XXVI.

64. Вечерський В. Чи бував Боплан у Новгороді-Сіверському // Пам'ятки України: історія та культура.- 1995.- № 1.- С. 164.

65. Вечерський В.В. Плани міст Лівобережної України XVII-XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.105-121.

66. Чернігівщина...- С. 931.

67. Гольденберг Л. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России.- М.: Наука, 1966.- С. 425-427.

68. РДВІА.- Ф. 349.- Оп. 12.- Спр. 993.

69. РДВІА.- Ф. 349.- Оп. 12.- Спр. 989.

70. РДВІА.- Ф. 349.- Оп. 12.- Спр. 991.

71. РДВІА.- Ф. 349.- Оп. 12.- Спр. 990.

72. РДВІА.- Ф. 349.- Оп. 27.- Спр. 6.

73. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 22369.

74. Борисов В. Полтавская битва: 1709-1909.- СПб., 1909. - Додатки 1-16.

75. Бібліотека РАН.- Відділ рукописів.- Опис карт і планів.- Спр. 2515.
76. Полтавщина... - С. 675.
77. РДВІА.- Ф. 418.- Оп. 1.- Спр. 608.
78. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник.- СПб., 1914.- С. 88-89.
79. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 21678, 22368.
80. РДВІА.- Ф. 349.- Оп. 12.- Спр. 23.
81. РДВІА.- Ф. 349.- Оп. 17.- Спр. 3302.
82. РДВІА.- Ф. 349.- Оп. 19.- Спр. 23, 1536.
83. РДВІА.- Ф. 418.- Оп. 1.- Спр. 556-557.
84. Полтавщина... - С. 676-677.
85. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 22813, 22814; Ф. 418.- Оп. 1.- Спр.591.
86. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 22771.
87. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 21865; Ф. 418.- Оп. 1.- Спр.590.
88. НБУ ім. В.Вернадського.- Відділ картографії.- Од. збереження 23439.
89. НБУ ім. В.Вернадського.- Відділ картографії.- Од. збереження 23440.
90. РНБ.- Відділ рукописів.- Ф. 40.- Спр. 447.
91. Пономаренко Л. Історичне планування Києва // Журн. "А.С.С.".- 1998.- № 1. - С. 14-21.
92. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 22364, 22365; Ф. 418.- Оп. 1.- Спр. 667.
93. Ричков П. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України в збірках Відня // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 2. - К.: Українознавство, 1996. - С.31-43.
94. Вечерский В.В., Ленченко В.А. Путивль: проблемы реконструкции детинца // Строительство и архитектура.- 1987.- № 2.- С. 22-24.
95. ДАЧО.- Ф. 679.- Оп. 1.- Спр, 1276.
96. ДАЧО.- Ф. 712.- Оп. 2.- Спр. 7.
97. ДАЧО.- Ф. 679.- Оп. 4.- Спр. 172.
98. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 19166.
99. ЦДІА України.- Ф. 54.- Оп. 3.- Спр. 7508, 8291, 6738, 7631, 10704, 13137, 11662.
100. ЦДІА України.- Ф. 54.- Оп. 1.- Спр. 11, 517.
101. З української старовини: Альбом.- К.: Мистецтво, 1991.- 316 С.
102. Крощенко Л. Успенський собор Києво-Печерської лаври в XVII-XVIII ст.: Описи та іконографія // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 2. - К.: Українознавство, 1996. - С.44-56.
103. Каталог гравюр XVII-XX ст. з фондів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника АН УРСР (Архітектура Львова).- К.: Наукова думка, 1989.- 46 С.
104. Вуйцик В. Архітектор Петро Полейовський у світлі нових архівних знахідок // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 2. - К.: Українознавство, 1996. - С.182-189.
105. Список городов, поселков и сел Украинской ССР с ценным историко-культурным наследием: Отчет о НИР / КиевВНИИТАГ.- К., 1989.- 197 С.- Поточний архів Управління охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України.
106. Вечерський В.В. Проблема відтворення визначних пам'яток історико-архітектурної спадщини України // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Вип.8. - К.: Рідний край, 1999. - С.40-46.
107. Ленченко В.О. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура.- 1994.- № 3-6.- С. 63-68.

108. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури).- К.: 1993.- 337 С. (Препр. / Асоціація інформатики історичної забудови "Інформстар").

109. Пламеницька О.А., Вечерський В.В., Ленченко В.О. Фортеці і замки України: Каталог-путівник (Словник об'єктів).- К., 1988.- Рукопис.- 34 С. / Особистий архів автора.

110. Корнєєва В. Андріївська церква у Києві: знахідки реставраторів // З історії української реставрації.- К.: Українознавство, 1996.- С. 25-29.

111. Могитич І. Датування та реконструкція будівельних періодів пам'ятки архітектури XVI-XVIII ст. - церкви св. Юрія у Дрогобичі // Вісник Укрзахідпроектреставрації.- 1996.- № 5.- С. 48-55.

112. Синагоги України // Вісник Укрзахідпроектреставрації.- 1998.- № 9.- Спеціальний випуск.- 180 С.

113. Кадомська М., Отченашко В. Будинки XVIII ст. по вул. Притисько-Микільській у Києві // З історії української реставрації.- К.: Українознавство, 1996.- С. 30-35.

114. Вечерский В.В. Исследования архитектурно-градостроительного наследия Сумской области при подготовке Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР // Тезисы докладов и сообщений первой Сумской научной историко-краеведческой конференции.- Сумы, 1990.- С. 129-130.

Розділ 2

115. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т.- Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966.- Т. 2.- С. 91-92.

116. Липинський В. Листи до братів-хліборобів.- К.: Інститут східноєвропейських досліджень, 1995.- С. 82.

117. Дорошенко Д. Зазначена праця...- С. 113-119.

118. Багалій Д. Історія Слобідської України.- Х.: Основа, 1990.- С. 63-69.

119. Компан О. Зазначена праця...- С.57, 71.

120. Малий словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін. К.: Либідь, 1997.- С. 55, 113, 441.

121. Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок.- 1862.- 29 апреля.- № 4.

122. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. - К.: Генеза, 1997.- С. 290.

123. Літопис Самовидця.- К.: Наукова думка, 1971.- С. 62, 170.

124. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 201-203.

125. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 242-243.

126. Дорошенко Д. Зазначена праця...- С. 46-49.

127. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки.- К.: Товариство "Знання", 1992.- С. 52-55.

128. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 143.

129. Шевчук В. Козацька держава.- К.: Абрис, 1995.- С. 68-86.

130. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 243-244.

131. Субтельний О. Україна: історія / Переклад з англійської Ю.І.Шевчука; Вступна стаття С.В.Кульчицького.- 2-е вид.- К.: Либідь, 1992.- С. 177-178.

132. Січинський В. Чужинці про Україну.- К.: Довіра, 1992.- С. 82.

133. Гадяцький договір // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Перевидання в Україні.- Т.1.- Львів: НТШ, 1993.- С. 333.

134. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України // Пам'ятки України.- 1991.- № 6.- С. 16-19.

135. Цапенко М. Зазначена праця...- С. 5.

136. Морозов О. Пам'ятка козацької слави // Пам'ятки України.- 1992.- № 2-3.- С. 45-48.

137. Малий словник історії України / В.Смолій, С.Кульчицький, О.Майборода та ін. К.: Либідь, 1997.- С. 19.

138. Ковальчик Є. Пізньобарокові костели Кам'янецької дієцезії // Архітектурна спадщина України. - Вип. 4. - К.: Українознавство, 1997. - С.59-72.

139. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: В 3 т.- К.: Наукова думка, 1989.- Т. 1.- С. 40.

140. Трегубова Т.О., Мих Р.М. Львів: Архітектурно-історичний нарис.- К.: Будівельник, 1989.- С. 52-56.

141. Пламеницька О. Оборонно-гідротехнічний комплекс у Кам'янці-Подільському // Пам'ятки України: історія та культура.- 1998.- № 3-4.- С. 88-96.

142. Січинський В. Чужинці про Україну...- С. 84.

143. П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі.- К.: Видавництво АН УРСР, 1960.- С. 44-45.

144. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 Т.- Т. 3.- К.: Будівельник, 1985.- С. 106-107.

145. Логвин Г.Н., Нельговский Ю.А., Колобанов С.К. Строительство в период феодализма (вторая половина XIII - первая половина XVII в.)// Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: В 3 т.- К.: Наукова думка, 1989.- Т. 1.- С. 50-71.

146. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 Т.- Т. 4.- К.: Будівельник, 1986.- С. 66-67.

147. Вечерский В.В. Путивль - пограничная крепость Русского государства (К вопросу о структуре города и характере укреплений) // Древнерусский город Путивль / Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000-летию г. Путивля.- Путивль, 1988.- С. 29-32.

148. Трегубова Т.О., Мих Р.М. Львів...- С. 56-62.

149. Пламеницкая О.А. Средневековая жилая застройка Каменца-Подольского // Архитектурное наследство. Вып. 37./ ВНИИ теории архитектуры и градостроительства. - Москва: Стройиздат. - 1990. - С.223-233.

150. Чернігівщина...- С. 546.

151. Липа К. Французький трактат з фортифікації в українській книгозбірні // Пам'ятки України: історія та культура.- 1998.- № 3-4.- С. 81-83.

152. Шевченко В. Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера: втілення в Україні // Пам'ятки України: історія та культура.- 1998.- № 3-4.- С. 84-87.

153. Цапенко М. Зазначена праця...- С. 42-44.

154. Яковенко Н. Зазначена праця...- С.246-247.

155. Говденко М. Дві споруди зодчого Йоганна Баптиста // З історії української реставрації.- К.: Українознавство, 1996.- С. 244-251.

156. Пуцко В. Маловідома споруда А.Квасова в Україні // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.121- 130.

157. Таранушенко С. Народні елементи в монументальній мурованій архітектурі XVII-XVIII століть на Слобожанщині // Пам'ятки України.- 1992.- № 2-3.- С. 58-60, 119-122.

158. Ленченко В.А., Колобанов С.К. Строительство после воссоединения Украины с Россией (вторая половина XVII-XVIII в.) // Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: В 3 т.- К.: Наукова думка, 1989.- Т. 1.- С. 72-91.

159. Ленченко В.О. Архітектура XVI-XVIII ст. в Україні...- С. 150-156.

160. Михайлов О. Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки.- СПб., 1777.- Ч.1.

161. Історія українського мистецтва: В 5 т.- К.; Гол. ред. УРЕ, 1968.- Т. 3.- С. 387.

162. Січинський В. Іван Мазепа - людина і меценат.- Філадельфія: Видавництво "Америка", 1951.- С. 25-26.

163. Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією // Пам'ятки України.- 1995.- № 1.- С. 82-92.

164. Кілессо Т.С. Формування архітектури Києва другої половини XVII - 80-х років XVIII століть: Автореф. дис... канд. архітектури: 18.00.01 / Академія образотворчого мистецтва і архітектури.- К., 1996.- 20 С.

165. Ленченко В.А., Колобанов С.К. Зазначена праця...- С. 91.

166. Багалій Д. Зазначена праця...- С. 193.

167. Дорошенко Д. Зазначена праця...- С. 184.

168. Багалій Д. Зазначена праця...- С. 216.

169. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // І.Мазепа / Збірник.- Варшава, 1938.- С. 130-131.

170. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 258.

171. Русское градостроительное искусство: Градостроительство Московского государства XVI-XVII веков / НИИ теории архитектуры и градостроительства; Под общ. Ред. Н.Ф.Гуляницкого.- М.: Стройиздат, 1994.- С. 80-86.

172. Требник ілі Євхологіон.- К., 1646.

173. Пуцко В. Московская стоительная артель Матвея Ефимова на Украине // Строительство и архитектура.- 1981.- № 1.- С. 28-29.

174. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України.- К.: Будівельник, 1976.- С. 9-10.

175. История русской архитектуры.- 2-е изд., перераб. и доп.- С-Петербург: Стройиздат СПб., 1994.- С. 298.

176. Новаковська Н. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України.- К.: Держбудвидав УРСР, 1959.- С. 148-158.

177. Історія українського мистецтва: В 5 т.- К.: Гол. ред. УРЕ, 1968.- Т. 3.- С. 115-123.

178. Грушевський М. Ілюстрована історія України.- Київ-Львів, 1913.- С. 296-470.

179. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. - К.: Либідь, 1992.- Т. 2.- С. 10-101.

180. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т.- Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966.- Т. 2.- 349 С.

181. Жуковський А., Субтельний О. Історія України // Енциклопедія українознавства.- Словникова частина - доповнення.- Т. 11.- Париж-Нью-Йорк: Видавництво "Молоде життя", 1995.- С. 51-58.

182. Логвин Г. Этапы развития и стилевые особенности архитектуры украинского барокко // Памятники архитектуры Украины (новые исследования).- К., 1986.- С. 12-41; Логвин Г.Н. Українське барокко в контексті європейського мистецтва // Українське барокко та європейський контекст.- К.: Наукова думка, 1991.- С. 10-23.

183. Дорошенко Д. Зазначена праця...- С. 159-194.

184. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 263, 286-287.

185. Там само...- С. 282.

186. Цапенко М. Зазначена праця...- С. 94-96.

187. Ковальчик Є. Пізньобароккові магнатські резиденції на Волині та Львівщині // Українське барокко та європейський контекст.- К.: Наукова думка, 1991.- С. 50-63.

Розділ 3

188. Прибєга Л.В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України.- К.: Мистецтво, 1997.- С. 50-54.

189. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 203.

190. Компан О. Зазначена праця...- С. 261-262.

191. Вечерский В.В. Градостроительное развитие Полтавы в XVII -XVIII вв. // Архитектурное наследство. Вып. 39. ВНИИ теории архитектуры и градостроительства. - Москва: Architektura. - 1992. - С.139-147.

192. Вечерський В.В. Глухів: Феномен столичності // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28-29 травня 1998 р., м.Глухів Сумської області. - Київ: Ін Юре, 1999. - С.47-53.

193. Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века: Историко-архитектурный очерк. - К.: Наукова думка.- С.87-93.

194. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 268.

195. Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом К.Томашевича 1673-1679 рр.: До проблеми дослідження української ведути // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.82-105.

196. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 269.

197. Ричков П. Західноукраїнські міста-фортеці XVI-XVIII століть // Пам'ятки України.- 1990.- № 2.- С. 20-22.

198. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 291.

199. ЦДІА України.- Ф. 220.- Колекція Київської археографічної комісії.- Спр. 630.

200. Ленченко В.А., Колобанов С.К. Зазначена праця...- С. 75-76.

201. Там само...- С. 76.

202. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.- К.: Наукова думка, 1984.- С. 35-57.

203. Тимофеенко В.И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины (Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР).- К.: КиевНИИТИ, 1986.- С. 20-21.

204. Цапенко М.П. По равнинам Десны и Сейма.- М.: Искусство, 1967.- С. 54.

205. Іваничук Р. Орда // Дзвін.- 1992.- № 1-2.- С. 33.

206. Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок.- 1862.- 29 апреля.- № 4.

207. РДАДА.- Ф. 248.- Оп. 12.- Кн. 682.- Спр. 6.- Арк. 794-864.

208. РДВІА.- Ф. 349. - Оп. 12.- Спр. 993.

209. ЦДІА України.- Ф 51.- Оп. 3.- Спр. 9920.

210. Михайлов А. Архитектор Д.Ухтомский и его школа.- М.: Госстройиздат, 1954.- С. 281.

211. Там само...- С. 282-285.

212. РДВІА.- Ф. 348.- Оп. 12.- Спр. 988.

213. РДВІА.- Ф. 418.- Оп. 1.- Спр. 605.

214. Михайлов А. Зазначена праця...- С. 285.

215. Пуцко В. Маловідома споруда А.Квасова в Україні // Архітектурна спадщина України. - Вип. 3, част. 1. - К.: Українознавство, 1996. - С.121- 130.

216. Новаковська Н. Найкрупніша громадська споруда на Україні в XVIII ст. // Вісник АБіА УРСР.- 1959.- № 1.- С. 15-18.

217. Новаковська Н. Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України.- К.: Держбудвидав УРСР, 1959.- С. 148-158.

218. Шевченко Т. Кобзар.- К.: Держ. вид-во художньої літератури, 1963.- С. 400-403.

219. Вечерский В.В. Ромны: не повторять прошлых ошибок. // Строительство и архитектура. - 1989. - № 5. - С. 22-23; Вечерский В.В. Градостроительное развитие Полтавы в XVII-XVIII вв. // Архитектурное наследство. Вып. 39. ВНИИ теории архитектуры и градостроительства. - Москва: Architektura. - 1992. - С. 139-147.

220. Там само.

221. Вечерський В.В. Лебедин // Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. - К.: Гол. редколегія Зводу пам'яток історії та культури України, 1994. - С.95-114.

222. Ленченко В.А., Колобанов С.К. Зазначена праця...- С. 74.

223. Чернігівщина...- С. 566-569.

224. Ленченко В.О. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура.- 1994.- № 3-6.- С. 63-68.

225. Алферова Г.В., Харламов В.А. Зазначена праця...- С. 34.

226. Чернігівщина...- С. 889.

227. Ленченко В.О. Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура.- 1994.- № 3-6.- С. 63-68.

228. Вечерский В.В., Ленченко В.А. Путивль: проблемы реконструкции детинца // Строительство и архитектура.- 1987.- № 2.- С. 22-24.

229. Кілессо С. Суботів // Пам'ятки України: історія та культура.- 1994.- № 3-6.- С. 70-73.

230. Зображення опубліковано: Вечерський В. Глухівська старовина // Пам'ятки України: історія та культура.- 1994.- № 3-6.- С. 57.

231. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.- СПб., 1878.- Т. 10.- С. 829.

232. Там само.

233. Вечерський В.В. Глухів: Феномен столичності // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28-29 травня 1998 р., м.Глухів Сумської області. - Київ: Ін Юре, 1999. - С.47-53.

234. Акты...- С. 829.

235. РДВІА.- Ф. 418.- Оп. 1.- Спр. 590.

236. Вечерський В.В. Глухів: Феномен столичності. - С.47-53.

237. РДВІА.- Ф. ВУА.- Спр. 21865.

238. Черниговская летопись по новому списку.- К., 1890.- С. 19.

239. Мышлаевский А. Крепости и гарнизоны в Южной России в 1718 г.- СПб., 1897.- 62 С.

240. Чернігівщина...- С. 569.

241. Ленченко В.А., Колобанов С.К. Зазначена праця...- С. 75.

242. Ленченко В. Остання козацька столиця на Дніпрі // Пам'ятки України.- 1989.- № 2.- С. 38-42.

243. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 Т.- Т. 4.- К.: Будівельник, 1986.- С.368-369.

244. Яковенко Н. Зазначена праця...- С. 229-230.

245. Бусева-Давыдова И.Л. Монастырские комплексы // Русское градостроительное искусство: Древнерусское градостроительство.- М.: Стройиздат, 1993.- С. 292-301.

246. Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Завіту. Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена.- Лондон: Британське біблійне товариство, 1962.- С. 1521-1522.

247. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 Т.- Т. 3.- К.: Будівельник, 1985.- С. 109-110.

248. Ричков П. До історії формування архітектурного ансамблю Почаївської лаври // Архітектурна спадщина України. - Вип. 2. - К., 1995. - С.78-89.

249. Лесик О.В. Замки та монастирі України.- Львів: Вид-во "Світ", 1993.- С. 75, 93.

250. Мірошник Н. Православні монастирські комплекси України (Принципи функціональної і естетичної реабілітації): Автореф. дис... канд. архітектури: 18.00.01 / Академія образотворчого мистецтва і архітектури.- К., 1999.- С. 13.

Розділ 4

251. Народна архітектура Українських Карпат XV - XX ст. - К.: Наукова думка, 1987.- С. 14-26.

252. Пламеницкая О. К вопросу об эволюции планировочной структуры Каменца-Подольского // Архитектурное наследство.- № 37.- М.: Стройиздат, 1990.- С. 48-57.

253. Пламеницька О. Забудова Кам'янця-Подільського за мідьоритом Томашевича // Архітектурна спадщина України.- Вип. 3.- Част. 1.- К.: Українознавство, 1996.- С. 82-105.

254. Ричков П. Західноукраїнські міста-фортеці XVI-XVIII століть // Пам'ятки України.- 1990.- № 2.- С. 21.

255. Бевз М., Оконченко І. Оборонний пояс Беренса. Проект чи дійсність? // Галицька брама.- 1999.- № 11-12.- С. 10-11, 16-17.

256. Кравцов С.Р. Містобудівельні принципи та семантика деяких міст Галичини XVII ст. // Українське барокко і європейський контекст.- К.: Наукова думка, 1991.- С. 46-49.

257. Кравцов С.Р. Из градостроительной истории Ивано-Франковска // Архитектурное наследство.- № 39.- М.: Architectura, 1992.- С. 130-134.

258. Ричков П. Західноукраїнські міста-фортеці XVI-XVIII століть // Пам'ятки України.- 1990.- № 2.- С. 22.

259. Ричков П. Ринкові площі // Пам'ятки України: історія та культура.- 1996.- № 2.- С. 26-31.

260. Бойко О. Язлівець / З архіву інституту "Укрзахідпроектреставрація": Замки Тернопільської області // Вісник інституту "Укрзахідпроектреставрація".- 2000.- № 11.- С. 80-81.

261. Ковальчик Є. Пізньобароккові магнатські резиденції на Волині та Львівщині // Українське барокко і європейський контекст.- К.: Наукова думка, 1991.- С. 50-63.

262. Колосок Б. Фортеці Ізмаїла // Теорія та історія архітектури.- К., 1995.- С. 71-83.

263. Проскурякова Т.С. О регулярности в русском градостроительстве XVII - XVIII вв. // Архитектурное наследство. - № 28 .- М.: Стройиздат, 1980.- С. 42-43.

264. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4 Т.- Т. 2.- К.: Будівельник, 1985.- С. 132.

265. Ленченко В. Козацький монастир на Орелі // Пам'ятки України.- 1991.- № 2.- С. 28-30.

266. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред А.П.Мардера та В.В.Вечерського.- К.: Техніка, 2000.- С. 55-59.

267. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.- К.: Наукова думка, 1984.- С. 194.

Розділ 5

268. Завада В. Особливості становлення стилю бароко у монументальній дерев'яній архітектурі Полісся // Архітектурна спадщина України. - Вип. 1. - К., 1994. - С.113-123.

269. Годованюк О. Михайлівська церква у с. Білосток // Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред А.П.Мардера та В.В.Вечерського.- К.: Техніка, 2000.- С. 88.

270. Макаров А. Світло українського бароко.- К.: Мистецтво, 1994.- С. 194-201.

271. Цит. за: Пам'ятки України.- 1991.- № 6.- С. 5.

272. Геврик Т. Синагоги // Пам'ятки України.- 1989.- № 3.- С. 40-42; №. 4.- С. 24-26.

273. Геврик Т. Муровані синагоги України і дослідження їх // Пам'ятки України: історія та культура.- 1996.- № 2.- С. 32-39.

274. Звід пам'яток історії та культури України: Енцикл. вид.: У 28 т. / Київ.- Кн. 1.- Ч.1.- К.: Голов.ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві "Укр. Енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 1999.- С. 32.

275. Білецький П. Коли будувалася Преображенська церква в Сорочинцях // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці.- Вип. 7.- К.: НАОМА, 2000.- С. 49-54.

276. Вечерський В.В. Тетраконхи України в контексті світової архітектури // Архітектурна спадщина України. - Вип. 2. - К., 1995. - С.89-98.

277. Логвин Г. Стильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України. - Вип. 4. - К.: Українознавство, 1997.- С. 51-59.

278. Пламеницька О. С.Сутківці Ярмолинецького району. Церква-замок Покрова Богородиці // Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В.Вечерський, О.М.Годованюк, Є.В.Тиманович та ін.; За ред А.П.Мардера та В.В.Вечерського.- К.: Техніка, 2000.- С. 271-272.

279. Юрченко П. Дерев'яна архітектура України.- К.: Будівельник, 1970.- С. 5-6.

280. Макушенко П. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII - нач. XX века).- М.: Стройиздат, 1976.- 98 С.

281. Кілессо С. Якими будуть соборні фасади // Пам'ятки України: історія та культура. - 1999.- № 1.- С. 41.

282. Драган М. Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст.- К.: Наукова думка, 1970.- 203 С.

283. Таранушенко С. О украјнском иконостасу XVII-XVIII века // Зборник на ликавые уметнасти.- Београд, 1975.- Окремий відбиток.

284. Логвин Г. Архітектура і скульптура ратуші в Бучачі // Питання історії архітектури і будівельної техніки України.- К.: Держбудвидав УРСР, 1959.- С. 159-176.

285. Вельфлин Г. Ренессанс и барокко. Пер. с нем. - СПб., 1913.- С. 83-85.

286. Конрад Н. Запад и Восток.- М.: Наука, 1966.- С. 36, 45, 97, 240-242, 474-487.

287. Лихачев Д. Социально-исторические корни отличий русского барокко и барокко других стран // Сравнительное изучение славянских литератур: Материалы конференции.- М., 1973.- С. 381-390.

288. Гуляницкий Н. Традиции классики и черты Ренессанса в архитектуре Москвы XV-XVII вв.// Архитектурное наследство.- М.: Стройиздат, 1978.- Вып. 26.- С. 28-29.

289. Лібман М. Деякі особливості архітектури барокко у Середній та Східній Європі // Українське барокко та європейський контекст.- К.: Наукова думка, 1991.- С. 23.

290. Горбик О. Становлення католицького барокового храму: принцип діоцезальної та орденської специфіки // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці.- Вип. 7.- К.: НАОМА, 2000.- С. 175-180.

291. Тойнбі А. Дослідження історії. В 2-х томах.- Т. 2.- К.: Основи, 1995.- С. 224.

292. Там само...- С. 225.

Розділ 6

293. Могытыч И. Крещатые церкви Гуцульщины // Архитектурное наследство. Вып. 27. ЦНИИ теории и истории архитектуры. - Москва: Стройиздат. - 1979. - С. 97-107.

294. Логвин Г.Н. Этапы развития и стилевые особенности архитектуры украинского барокко // Памятники архитектуры Украины (новые исследования).- К.: КиевНИИТИ, 1986.- С. 12-41.

295. Там само.- С. 18.

296. Там само.- С. 33.

297. Годованюк О. Костьоли Волині // Теорія та історія архітектури і містобудування / Збірник наукових праць на честь Г.Н.Логвина.- К.: НДІТІАМ, 1998.- С. 80-91.

298. Горбик О. Архітектура у літургійному контексті: Католицький бароковий канон // Теорія та історія архітектури і містобудування / Збірник наукових праць на честь Г.Н.Логвина.- К.: НДІТІАМ, 1998.- С. 92-97.

299. Ковальчик Є. Пізньобарокові костели Кам'янецької дієцезії // Архітектурна спадщина України. - Вип. 4. - К.: Українознавство,1997. - С. 59-72.

300. Петрушенко Р., Кушнір М. До питання про католицьку архітектуру Центрального та Східного Поділля кінця XIV - початку XX ст. // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація.- Число 11.- Львів, 2000.- С. 31-38.

301. Прибєга Л.В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України.- К.: Мистецтво, 1997.- С. 6-23.

302. Там само.- С. 9.

303. Там само.- С. 23.

Розділ 7

304. Шевченко Т. Кобзар.- К.: Держ. вид-во худ. літератури, 1963.- С. 87.

305. Там само.- С.623.

306. Шевченко Т. Твори в 5 томах.- Т.3.- К.: Дніпро, 1978. - С.382-383.

307. ДАЧО.- Ф. 128.- Оп. 1.- Спр. 210.- Арк. 1.

308. [Вечерський В.В.] Містобудування на Чернігівщині // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.- К.: УРЕ, 1990.- С. 459-460.

309. [Вечерський В.В.] Містобудування на Полтавщині // Полтавщина: Енциклопедичний довідник.- К.: Українська енциклопедія, 1992.- С.558-559.

310. История русской архитектуры.- СПб.: Стройиздат, 1994.- С. 421-422.

311. Полное собрание сочинений гр. А.К.Толстого.- Т.1.- СПб.: Изд-во А.Ф.Маркса, 1907.- С. 64.

312. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в 6 томах.- Т.6.- М.: Гос. изд-во худ. литературы, 1953.- С. 45, 55.

313. Шевченко Т. Твори в 5 томах.- Т.3.- К.: Дніпро, 1978. - С. 197-198.

314. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма.- Париж: YMCA-PRESS, 1955.- С. 150.

315. Вечерський В. Криза національної містобудівної культури // Архітектура України.- 1991.- № 4.- С. 40-43.

316. Мастера советской архитектуры об архитектуре.- М.: Искусство, 1975.- Т. 1.- С. 118.
317. Там само.- С. 231, 378.
318. Вечерський В.В. Реновація середовища, відтворення пам'яток і проблеми розвитку Києва // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. - Вип. 6. - К.: КНУБА, 1999. - С. 23.
319. Там само.- С. 24.
320. Вечерский В. Историко-архитектурные продпроектные исследования городов Украины (Обзорная информация).- М.: ВНИИТАГ, 1990.- С. 17-18.
321. Січинський В. Історія українського мистецтва...- С 86.
322. Полное собрание сочинений гр. А.К.Толстого...- 64.
323. Гоголь Н.В. Собрание сочинений в 6 томах.- С. 45, 55.
324. Шевченко Т. Кобзар...- С. 365-366.
325. Там само...- С. 281.
326. Там само...- С. 282.
327. Там само...- С. 280.
328. Шевченко Т. Твори в 5 томах.- Т. 3.- К.: Дніпро, 1978.- С. 172-173.
329. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 3-х т.- Т. 3.- К.: Держлітвидав, 1949.- С. 265.
330. Чепелик В. Український архітектурний модерн.- К.: КНУБА, 2000.- С. 85-87.
331. Там само.- С. 53-54.
332. Лукомский Г. Киев / Репринтное воспроизведение издания 1923 г.- К.: Техніка, 1999.- с. 14.
333. Там само.- С. 23.
334. Федотов Г. Три столиці // Пам'ятки України: історія та культура.- 1997.- № 3.- С. 24.
335. Савицький П. Загибель і віднова неоціненних скарбів // Пам'ятки України: історія та культура.- 1997.- № 3.- С. 59.
336. Там само.- С. 62.
337. Рыбаков Б.А. Любеч - феодальный двор Мономаховичей и Ольговичей (содержание доклада) // Краткие сообщения Института археологии АН СССР.- 1964.- Вып. 99.- С. 23.
338. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник.- К.: УРЕ, 1990.- С. 417.
339. Рыбаков Б.А. Раскопки в Любече в 1957 году // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.- 1960.- Вып. 79.- С. 27-34.
340. Молчановский Н. Левобережная Украина в XV-XVII вв. // Киевская старина.- 1896.- Т.53.- № 5.- С. 250.
341. РДВІА.- Ф.349.- Оп. 19.- Спр.1564.- Арк.1.
342. Гончаров В. Розкопки древнього Любеча // Археологічні пам'ятки УРСР.- 1952.- Т.3.- С. 132-138.
343. Рыбаков Б.А. Любеч...- С. 21.
344. Вечерський В. Що знайшов академік Рибаков...// Старожитності.- 1992.- № 8.- С. 8.
345. Колосок Б. Предпроектные историко-градостроительные исследования в Украинской ССР // Архитектурное творчество в Украинской ССР: Сб. тр. / КиевНИИТИ.- К., 1988.- С. 56-61.
346. Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР. - К.: КиевНИИП-градостроительства, 1982.- 120 С.
347. Вечерский В. Композиционные аспекты развития городов Левобережной Украины // Архитектурное творчество в Украинской ССР: Сб. тр. / КиевНИИТИ.- К., 1988.- С. 73-77.
348. Вечерский В. Историко-архитектурные предпроектные исследования городов Украины. - С. 5.

349. Інструкція до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України / Держбуд України.- К., 1992.- 26 С.

350. Устенко Т., Кондратенко Е., Водзинский Е. Формирование архитектурно-художественного облика центров городов.- К.: Будівельник, 1989.- С. 88-92.

351. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський. Деякі пропозиції до проблеми наукової регенерації // Пам'ятки України.- 1988.- № 1.- С. 20-21.

352. Колосок Б., Вечерский В. Полтава: наследие и современность // Строительство и архитектура.- 1986.- № 11.- С. 9-11.

353. Колосок Б., Скибицкая Т., Вечерский В. Черновцы - архитектурный заповедник // Строительство и архитектура.- 1988.- № 3.- С. 22-24.

354. Вечерский В. Чигирин // Строительство и архитектура.- 1988.- № 5.- С. 24-25.

355. Вечерский В. Историко-архитектурные предпроектные исследования городов Украины...- С. 37-38.

356. Тыманович Е., Трегубова Т. Итоги изучения архитектурно-градостроительного наследия Крымского Южнобережья // Проблемы реконструкции городов и сел Украинской ССР: Сб. тр. / КиевВНИИТАГ.- К., 1989.- С. 20-28.

357. Вечерский В. Историко-градостроительные исследования региона. На примере Сумской области // Строительство и архитектура.- 1990.- № 10.- С. 10.

358. Вечерський В. Сіверщина // Архітектура України.- 1993.- № 2.- С. 43.

359. Вечерский В. К вопросу о воссоздании крепостных ансамблей в исторических центрах городов Левобережной Украины и Приднепровья // Проблемы реконструкции городов и сел Украинской ССР.- К.: КиевВНИИТАГ, 1989.- С. 4-11.

360. Вечерский В. Историко-градостроительные исследования региона...- С. 11.

361. Там само.

362. Глазычев В. Памятники создаются сегодня // Советская культура.- 1988.- 7 мая.

363. Вечерський В. Реконструкція історичних міст України на сучасному етапі.- К.: Тов. "Знання", 1988.- С. 10.

364. Відтворення втрачених пам'яток: історичний та правовий аспекти // Пам'ятки України. - 1994.- № 3-6.- С.134-148.

365. Методичні рекомендації наукового семінару Міністерства культури України "Відтворення втрачених пам'яток: історичний та правовий аспекти" // Пам'ятки України. - 1995.- № 1.- С.94.

366. Пам'ятки України. - 1996.- № 3-4.- С.126.

367. Відтворення втрачених пам'яток...- С.134-147.

Розділ 8

368. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Вісник УТОПІК.- 2000.- Спеціальний випуск.- 32 С.

369. Вечерський В. Правове регулювання охорони історико-культурної спадщини // Культура в законі: Стан та проблеми правового регулювання культури в Україні.- К.: УЦКД, 1998.- С. 23-29.

370. Правові акти з охорони культурної спадщини: Додаток до щорічника "Архітектурна спадщина України".- К., 1995.- С. 113-119.

371. Там само.- С. 140-141.

372. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) / М.М.Кучерук, В.В.Вечерський, О.Б.Ткаченко / Відп. ред. В.В.Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура.- 1999.- № 2-3.- С. 1-176.

373. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) / В.М.Погорілий, В.Є.Герасимчук, О.А.Денисенко, С.П.Юренко / Відп. ред. В.М.Погорілий // Пам'ятки України: історія та культура.- 2000.- № 2.- С. 1-48.

374. Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів.- К.: Політвидав України, 1970.- С. 246-298.

375. Ранинский Ю.В. Памятники архитектуры и градостроительства.- М.: Высшая школа, 1988.- С. 12.

376. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України: історія та культура.- 1997.- № 1.- С. 10-14.

377. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Вісник УТОПК.- 2000.- Спеціальний випуск.- С 5.

378. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури...- С. 12.

379. Там само.- С. 13.

380. Там само.- С. 14.

381. Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про основи містобудування" // Урядовий кур'єр.- 2001.- 7 березня.

382. Закон України "Про планування і забудову територій" // Урядовий кур'єр.- 2000.- 7 червня.

383. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Вісник УТОПК.- 2000.- Спеціальний випуск.- 32 С.

384. Прибєга Л. Збережімо історичні села // Пам'ятки України: історія та культура.- 1995.- № 1.- С. 70-72.

385. Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів.- К.: Політвидав України, 1970.- С. 300-335.

386. Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР. - К.: КиевНИИП-градостроительства, 1982.- С 100-115.

387. Інструкція до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України / Держбуд України.- К., 1992.- С 23-24.

388. Наказ Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України від 26.02.2001 № 41 "Про затвердження Порядку визначення меж зон охорони пам'яток". Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 15.03.2001 за № 234/5425.

389. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології)...- С. 46-47.

390. Закон України "Про охорону культурної спадщини...- С. 23.

391. Там само.- С. 6-10.

392. Вечерський В. Пам'яткознавчі видання: на увагу фахівцям // Пам'ятки України: історія та культура.- 1997.- № 1.- С. 94-95.

393. Вечерський В. Національна програма: облік пам'яток та історичних міст як перший етап розробки // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини.- К., 2000.- Вип. 4.- С. 102-110.

Зміст

ВСУПНЕ СЛОВО 3
ПЕРЕДМОВА 5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ АРХІТЕКТУРИ І МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ 11
1.1. Аналіз бібліографічних джерел 11
1.2. Архівні матеріали і їх історико-архітектурне осмислення 17
1.3. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини як джерело інформації 24
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ Й КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРИ Й МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ 61
2.1. Соціально-культурні процеси в Україні доби Гетьманщини 61
2.2. Передумови розвитку архітектури й містобудування 65
2.3. Професійна діяльність у галузі архітектури й містобудування 68
2.4. Етапи становлення і розвитку архітектури й містобудування 73
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ МІСТОБУДІВНИХ УТВОРЕНЬ 85
3.1. Розпланувальна й об'ємно-просторова структура населеного місця за доби Гетьманщини 85
3.2. Оборонні комплекси в системі населених місць 96
3.3. Формування і розвиток монастирських комплексів 102
РОЗДІЛ 4. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ МІСТОБУДІВНИХ УТВОРЕНЬ 127
РОЗДІЛ 5. РОЗПЛАНУВАЛЬНО-ПРОСТОРОВІ ВИРІШЕННЯ І АРХІТЕКТУРНО-ПЛАСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД 142
5.1. Розпланувальна й об'ємно-просторова структура основних типів будівель і споруд 142
5.2. Контамінації і маргінальні типи 152
5.3. Конструктивно-технічні особливості зведення будівель і споруд 154
5.4. Архітектурно-пластичні вирішення будівель. Стилістика 157
РОЗДІЛ 6. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ 209
РОЗДІЛ 7. РОЛЬ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ У РОЗВИТКУ АРХІТЕКТУРИ Й МІСТОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ 226
7.1. Розвиток містобудівних утворень доби Гетьманщини у XIX-XX ст. 226
7.2. Вплив архітектурної спадщини доби Гетьманщини на формування архітектури XIX-XX ст. 233
7.3. Об'єкти архітектурної та містобудівної спадщини в структурі сучасних населених місць України 241
РОЗДІЛ 8. ОХОРОНА І РЕСТАВРАЦІЯ АРХІТЕКТУРНОЇ ТА МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ 276
8.1. Облік та охорона пам'яток архітектури 276
8.2. Реставрація пам'яток архітектури 288
8.3. Дослідження, охорона та реконструкція історичних населених місць 294
8.4. Організаційно-управлінські проблеми охорони архітектурно-містобудівної спадщини 308
ВИСНОВКИ 326
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 334

Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України
Науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури й містобудування
Головне управління містобудування та архітектури Київської міської державної адміністрації

Наукове видання

Віктор Васильович Вечерський

Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини:
Формування, дослідження, охорона

ISBN 966-7452-33-6

Друкується в авторській редакції
Верстка, макет, обкладинка, технічне редагування - Ю.О.Женжера
Сканування і оброблення ілюстрацій - О.В.Женжера
Використано світлини автора, а також світлини з Довідково-інформаційного фонду НДІТІАМ

Підписано до друку 22 травня 2001 р.
Формат 70x100/16
Папір офсетний №1. Спосіб друку офсетний. Гарнітура Times
Умовн. друк. арк. 21,75
Обл.-вид.арк. 23,8
Тираж 500 прим.
Зам. №_____
Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України,
Київ, вулиця Дмитрова, 24
Головкиївархітектура, Київ, вулиця Хрещатик, 32
НДІТІАМ, Київ, вулиця Велика Житомирська, 9
Друкарня фірми "ЕСЕ", Київ, проспект Академіка Вернадського, 34/1,
тел.(044) 444-02-10, 459-50-59

Р Ь К А